

School of Theology at Claremont

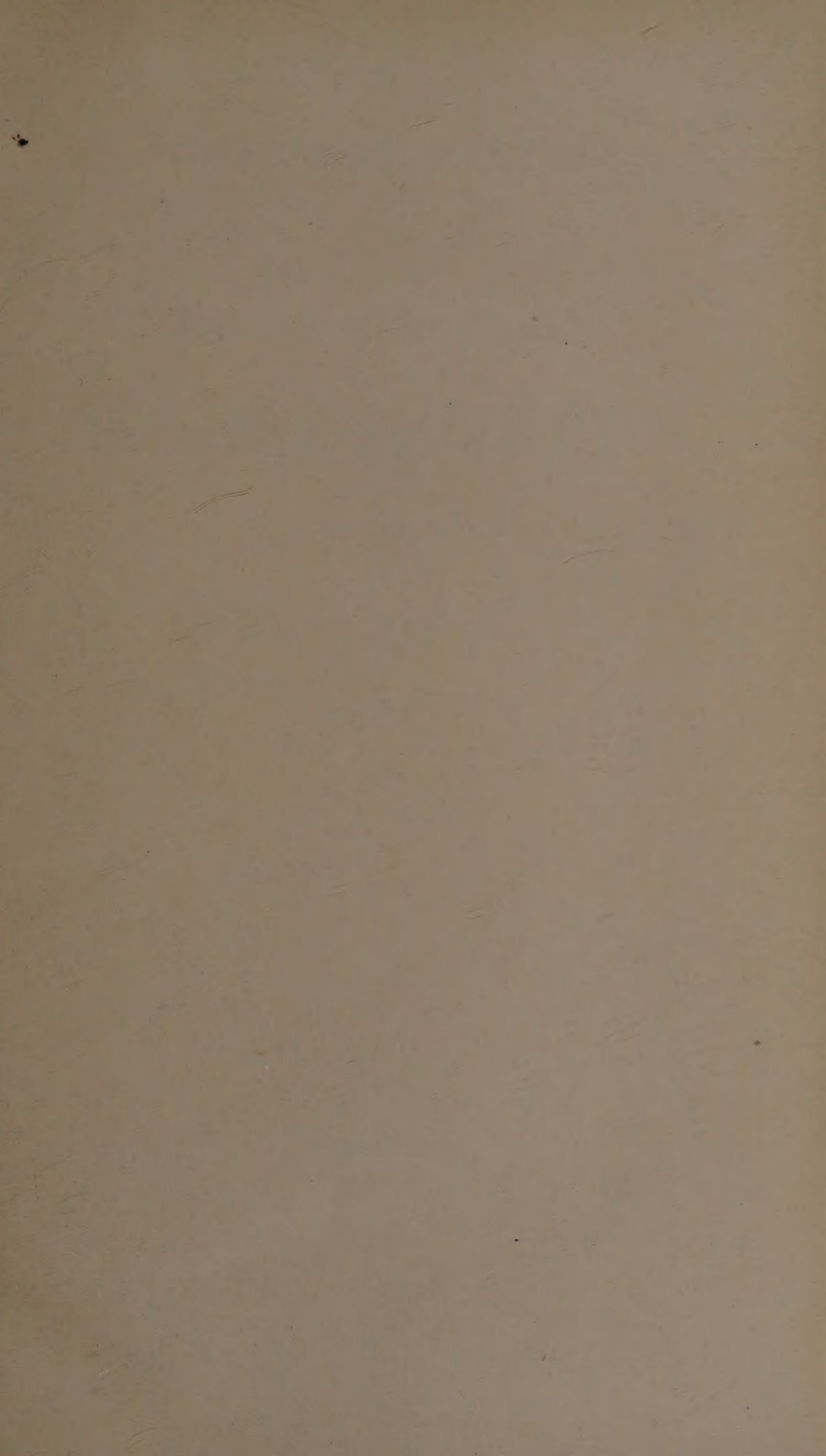
1001 1331992

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT

California

BL
1600
TS
v.1

VERGELIJKENDE GESCHIEDENIS
"

VAN DE

Egyptische en Mesopotamische

GODSDIENSTEN

DOOR

C. P. TIELE.
"

AMSTERDAM,

P. N. VAN KAMPEN.

1872.
Cef

VOORREDE

Het eerste deel mijner Vergelijkende Geschiedenis der oude Godsdiensten, dat ik thans volledig in het licht zend, maakt in zekeren zin een op-zichzelf-staand geheel uit, als proeve eener vergelijkende geschiedenis der oude chamietisch-semietische of theokratische godsdiensten. Het kan als zoodanig reeds dienst doen, ook al moet de uitgave van een volgend deel, de vergelijkende geschiedenis der arische godsdiensten bevattend, nog eenigen tijd vertraagd worden, misschien wel, uit gebrek aan belangstelling gansch achterwege blijven. De wijs van uitgave in drie stukken, door de groote uitgebreidheid van het onderwerp noodzakelijk, heeft een zekere ongelijkheid in de spelling van de eigennamen en vreemde woorden veroorzaakt, die ik betreur, doch die ik meende niet te mogen vermijden, door een schrijfwijze, waarvan ik het verkeerde had ingezien, tot den einde toe vol te houden. Zoo heb ik de *cade* in de eerste afdeeling van het Tweede Boek nog door *ts*, doch in de tweede afdeeling juist door *c* weergegeven. Van meer gewicht is, dat ik, door nauwkeuriger en vollediger onderzoek daartoe geleid, eenige beweringen, in het Eerste Boek voorkomende, heb moeten terugnemen. Egypte met zijn oudheid en diepzinnige symboliek had mij een wijle betoverd en van het goede pad doen afdwalen. Een hernieuwde studie der natuurgodsdiensten deed mij echter daarop wederkeeren. Slechts zij, wier beoefening der weten-

~~222222~~ 330063
M320
Withdrawn from Crerar Library

~~1854~~
27 30 18

schap niets meer is dan een verzamelen van feiten, om die vaak met geweld in een vooraf vastgesteld systeem te wringen, zooals bijvoorbeeld mijn beoordeelaar in *De Wachter* van October en November 1871, zullen zich daaraan ergeren of er den spot mee drijven. Overigens heeft dat, nu door mij teruggenomen, gevoelen omtrent den oudsten godsdienst op mijn voorstelling van de egyptische godsvereering en haar ontwikkeling geen den minsten invloed uitgeoefend, en alleen de wijziging van een paar bladzijden in de *Verbeteringen en Bijvoegsels* noodig gemaakt. Ik verzoek echter, tot billijke beoordeeling van mijn werk, niet te vergeten, dat het Eerste Boek reeds in 1869 en de eerste afdeeling van het Tweede in 1870 verschenen is.

Geen vriend van lange Voorredenen, laat ik liever mijn werk voor zichzelf spreken. Maar ik mag niet eindigen zonder met een enkel woord te vermelden, hoeveel ik te danken heb aan mijn hooggeschatte vrienden Dr. C. Leemans en Prof. A. Kuenen te Leiden, waarvan de eerste mij, bij de bewerking der egyptische afdeeling, met de schatten zijner oudheidkennis en zijner bibliotheek welwillend ter zijde stond, en waarvan de laatste zich de moeite getroostte, de geheele tweede afdeeling van het Tweede Boek met kritischen blik te doorzien en mij zijn opmerkingen en bezwaren mee te deelen.

ROTTERDAM, Sept. 1872.

INHOUD.

	Blz.
INLEIDING	1—12
Dit werk geen godsdienstgeschiedenis der oudheid	1
Onder oude godsdiensten worden stam- of volksgodsdiensten verstaan	2
Eenheid van godsdienst in nationaliteit in de oudheid	3
Hulde door veroveraars als landsheeren aan de goden der overwonnen volken gebracht	5
Geen proselytisme in de oudheid	6
Univerzalisme het kenmerk der tweede groote wereldperiode	6
De nieuwe godsdiensten: Buddhisme, Christendom en Islâm	8
Orde van behandeling de historische	9
Plan van het werk	10

EERSTE BOEK.

GESCHIEDENIS VAN DEN EGYPTISCHEN GODSDIENST.

Blz. 13—270.

HOOFDSTUK I. <i>Volksaard der bewoners van het Nijldal</i>	15—34
Oudheid der egyptische beschaving	15
Oorsprong der Egyptenaars. Tot welk ras behooren zij?	19
De verdeeling der volken in Chamieten, Semieten en Jafetieten, niet ethnografisch,	20
niet geografisch,	21
maar cultuur-historisch	22
Verwantschap van Egyptenaars en Semieten	24
De Egyptenaars uit Azië afkomstig	26
Bestanddeelen der bevolking van Egypte	27
Onderscheid tusschen de bewoners van 't noorden en die van 't zuiden des lands.	30
merkbaar in de geheele egyptische historie	31
HOOFDSTUK II. <i>De heilige letterkunde</i>	35—49
De grieksche berichten omtrent Egypte	35

	Blz.
Champollion	36
Rijkdom van egyptische bronnen	36
Het „Boek der openbaring in den dag” of <i>Boek der Opstanding</i>	37
Indeeling	38
Oude teksten op sarkofagen	39
Groote vereering van het Boek der Opstanding	41
Verzamelingen waaruit het is samengesteld	42
Proeve van den inhoud	43
Hoofdinhoud der twee voornaamste verzamelingen en der later toegevoegde hoofdstukken	45
De magische papyrussen	47
Heilige hymnen	47
Andere bronnen	49
 HOOFDSTUK III. <i>De godsdienst van Thinis-Abydos</i>	 50—96
Welke is de oudste geschiedenis van Egypte?	50
De godsdienst vóór Menes	51
Thinis (Teni) hoofdzetel van den Osirisdienst	53
De osiraansche goden	54
De mythe van Osiris bij Plutarchos	55
Sporen van dezen mythe op de monumenten	57
Osiris, ziel der zon, het goede wezen	60
Verschillende wijzen van voorstelling	63
Set, de vijand en broeder van Osiris, eveneens zonnegod	65
Set een echt-egyptische godheid	66
Oorzaken van het verval van zijn dienst	67
God des doods	68
Zijn heilige dieren	69
Horos, zoon van Osiris, wreker zijns vaders	69
Beteekenis van zijn naam	70
De zichtbare zonnegod	70
<i>Har-em-chu</i> , <i>Har-oer</i> , <i>Har-pe-chruti</i>	70
Voorgesteld als sfinx (<i>hu</i>)	72
Als de gevleugelde zonnescijf (<i>hut</i>)	72
Isis, de duizendnamige; beteekenis van haar naam	73
Gade van Osiris, oorspronkelijk godin der aarde	74
Wordt later, als alle godinnen van Egypte, hemelgodin; godin van den nachtelijken hemel; ten onrechte met de maan verward. Haar zuster Nephthys	75
Nephthys, <i>nebt-ha</i> , meesteres des huizes; gade van Set, soms van Osiris; beweent dezen met Isis	76
Als gade van Set, godin des doods; type der huisvrouw	77
Hathor; heeft veel met Isis gemeen; ook met Nu; jongere en andere voorstellingen omtrent haar; haar naam	78

	Blz.
Beteekenis van Hathor	79
Thot (Thuti of Thui), de god van Seseemu, maangod.	81
Als zoodanig god des tijds en der eeuwigheid; der winden	82
Thot schepper; god der letteren, des woords; wetgever, voorspraak der dooden	83
De godin Safech nevens hem; zijn heilige dieren	84
Met de macht der priesters neemt zijn aanbidding toe	85
Anubis (<i>Anup</i>) de geleider der dooden, wachter der wegen (<i>ap-heru</i>), in verband met de Hondster	85
Zoon van Osiris of Set en Nephthys of Isis	86
Seb en Nu, de stamvader van de osirische goden. Seb, „ster,“ de ster- renhemel als regelaar des tijds	86
Staat met de aarde in verband, doch is haar god niet	87
Nu of Nu-tpe, voortbrengster der goden, godin des waters	87
Beteekenis van den mythe van Seb en Nu.	88
De zonnemythe en het onsterfelijkheidsgeloof	88
Groote zorg der Egyptenaars voor 't graf	89
De gestorvene wordt Osiris. Het oordeel	90
De straf der boozen	91
De loutering der goeden: geen zielsverhuizing.	92
Heeft men recht van een onderwereld te spreken?	94
De Osirismythe met onsterfelijkheid, landbouw enz. in verband	95
HOOFDSTUK IV. <i>De godsdienst van Heliopolis</i>	97—114
De zonnestad Pa-ra of An (Heliopolis)	97
Haq-an (overste van An) eeretitel der koningen; stad van geleerden; oudheid	98
Overeenstemming der heliopolitaansche en thinitische godenleer in vorm en inhoud	99
Het 17e Hoofdstuk van het Boek der Opstanding.	100
Ra de schepper en Tum de verborgene	101
Ra als hennu (feniks).	102
Chem of Min	103
Dualistisch karakter van de theologie van An	104
Tum de verborgene en Harmachis de zichtbare	105
De Kever als voorstelling van den schepper	106
Symbolen van Ra	107
Hymne aan Ra	108
Shu en Tefnut, de twee leeuwen.	109
Beteekenis van Shu.	110
Beteekenis van Tefnut of Taf, de gade van Shu	112
HOOFDSTUK V. <i>De godsdienst onder het Oude Rijk.</i>	115—147
Memfis, de stad van Ptah	115
Ptah, de vormder, god van 't kosmogonische vuur	116

	Blz.
Ma, godin der el, der gerechtigheid en der waarheid	118
Ptah en de Pateken	119
De dienst van Ptah niet fenicisch, ofschoon met een fenicischen gods- dienst verwant	120
Pacht (Bast) en Neith, de groote godinnen van Beneden-Egypte . . .	121
Sekru, een vorm van Ptah.	122
Invoering van den dierdienst	122
Mena en Hapi, de stieren van Heliopolis en van Memphis.	125
Algemeenheid van den dierdienst	127
Poging tot verklaring van zijn oorsprong ¹⁾	128
De vergoding der koningen	130
Eenheid van godsdienst en staat in Egypte, blijkbaar uit hetgeen men van de priesterschap weet	134
De godsdienst onder Chufu en Chafra	138
De egyptische tempels.	142
De godsdienst onder de 6e dynastie. Pepi Merira	145
HOOFDSTUK VI. <i>De godsdienst onder het Middelrijk</i>	148—168
De dynastieën en hoofdgoden van het Middelrijk.	148
Chem van Koptos, de hoofdgod der 11e dynastie.	149
Chem of Min, een gestalte van Horos	151
Dezelfde als Amun en Munt	152
Munt, de god van Hermonthis, de eigenlijke hoofdgod van het Middelrijk	153
Zijn beteekenis opgehelderd door het groote kronings- en landbouwfeest	154
De godsdienst van dit tijdperk, vooral landbouwgodsdienst	157
Stoffelijke en zedelijke bloei des lands in dit tijdperk.	158
Zorg voor al de bestaande eerdiensten	161
Chnum, Sati en Anuka, de goden der watervallen, onder het Middel- rijk bijzonder vereerd.	162
Chnum de scheppingsadem	164
Sebak, de ethiopische krokodilgod, en zijn vrouwen	165
HOOFDSTUK VII. <i>De godsdienst onder het Nieuwe Rijk</i>.	169—217
De heerschappij der Hyksôs of Herderskoningen	169
De godsdienst onder de Hyksôs. Onderhandeling tusschen Apepi en Raskenen Ta I.	171
De dienst van Set met de verdrijving der Hyksôs niet afgeschaft . .	174
Ontwaken van Egypte	174
Amun van Thebe, hoofdgod van het Nieuwe Rijk	176
Amun-ra	179
Mat of Mut, de moeder, zijn gemalin	180
Chonsu, hun zoon, in zijn drie gestalten	182

¹⁾ Zie de herroeping dezer verklaring in de Verbeteringen en Bijvoegsels, bij deze bladzijde.

	Blz.
Het heerschend godsbegrip in dit tijdperk	183
Samenvloeiing der goden. Wording van een zeker Monotheïsme. . .	184
Invloed der staatkunde	186
Thebe, de godsdienstige hoofdstad des Rijks, een soort van pantheon.	188
Amenofis IV of Chunaten en zijn godsdienstige omwenteling. Aten-ra, zijn hoofdgod	189
Reactie onder Horemheb	194
De godsdienst onder Seti I	196
De godsdienst onder Ramses II Meriamun	199
De uiterlijke glans zijner regeering	200
De koning middelaar tusschen mensch en god.	202
Ramses II vereerder van god Set.	204
Herleving van den Apisdienst te Memfis. Chamuas	205
Het verdrag van Ramses II met Chetasir	206
Menefthes (Merenptah)	208
Verval der zuidelijke macht sedert Merenptak	209
De godsdienst onder de 20e dynastie	210
Toenemen der priesterlijke macht	211
Toenemen van het bijgeloof	213
Het sprookje van Batau en Anepu	216

HOOFDSTUK VIII. <i>De egyptische godsdienst van den val der Ramessiden tot de perzische heerschappij.</i>	218—252
Aangroeiend overwicht van het Noorden	218
De godsdienst van Mendes in het Delta	219
Verband tusschen Mendes en Thinis-Abydos	220
De godsdienst onder de 1e tanitische dynastie	221
De eerdienst van Bubastis. De godin Bast	223
Pacht en Bast, twee vormen derzelfde godheid.	225
Ethiopische veroveraars. De godsdienst in Meroë	228
Pianchi Meriamun, de ethiopische prietervorst	230
Strijd tusschen Noord en Zuid.	233
Amun-meri-nut.	234
De godsdienst onder de vorsten van Saïs	235
Neith, de godin van Saïs. Oudheid van haar dienst	237
Beteekenis van Neith	239
De stad en tempel van Saïs	242
Kambyzes aanbidt Neith	244
Kambyzes' woede na zijn mislukte krijgstochten. Hij beleedigt de egyp- tische goden	245
Uzahor-pen-res, de redder van den egyptischen godsdienst.	247
Het orakel in de Oazis van Amun	247
De egyptische godsdienst wordt langzamerhand univerzalistisch . . .	250

HOOFDSTUK IX. <i>Het karakter van den egyptischen godsdienst en zijn zedelijke vruchten</i>	253—270
Twee hoofdverschijnselen in dezen godsdienst	253
Hadden de priesters een geheime leer?	254
Symbolisch-mystieke richting van den egyptischen godsdienst	256
Gevaar en voordeel der symboliek	258
Monotheïsme en polytheïsme verbonden	259
De egyptische godsdienst symbolisch, theokratisch, monarchisch-polytheïstisch	262
Karakter van den egyptischen godsdienst. De formule: <i>anch uza seneb</i> . <i>Nuternu</i> , de zich verjongende (goden)	263
Hoofdgedachte: <i>het leven</i>	264
Verband tusschen godsdienst en zedelijkheid bij de Egyptenaars	265

TWEEDE BOEK.

GESCHIEDENIS DER MESOPOTAMISCHE GODSDIENSTEN.

Blz. 271—799.

INLEIDEND HOOFDSTUK	273
Beteekenis van den naam: mesopotamische godsdiensten	273
Het zoogenaamde semietische ras	274
Eenheid van den godsdienst der mesopotamische volken	276
Twee uiteenlopende richtingen in deze godsdiensten	277
Drie voornamen ontwikkelingsrijen	279

EERSTE AFDEELING.

DE GODSDIENST VAN BABEL EN ASSUR.

Blz. 282—413.

HOOFDSTUK I. <i>De bewoners van Mesopotamië en de bronnen voor de kennis van hun godsdienst</i>	282—294
Het land en de bewoners van Mesopotamië	282
Taal en Schrift	283
De Sumirs en Accads	286
Assyrië later dan Sennaâr beschaafd	287
Verhouding tusschen Babel en Assur	288
Bronnen voor de geschiedenis van dezen godsdienst	289
De spijkeropschriften	290
Moeilijkheid in de lezing der eigennamen	291
Vertrouwen waarmee van deze bronnen gebruik kan worden gemaakt	294
HOOFDSTUK II. <i>De godsdienst onder het oud chaldeeuwsche Rijk</i>	295—322
De geschiedenis van Babel duister. Nimrod	295
De dynastieën van het oude of chaldeeuwsche Rijk	296
De voornamen goden van dit tijdperk. De twee hoofd-triaden of drieënheden	299

	Blz.
De hoogste drieëenheid. Annu (Oannes)	300
Annu, vader der beschaving	302
Zijn beteekenis.	303
De hoogste Bel, Bel van den afgrond, Bel-Dagan.	305
Bel, de schepper. De schepping volgens Berosos	306
Verklaring van dezen mythe.	308
De derde god der hoogste trias: Hu of Bin	309
Hu, de hemelgod, een gevreesde en weldadige.	312
Oorsprong der hoogste triade	314
Sin, de maandgod, zeer algemeen vereerd.	315
Samas (Sansi), de zonnegod	317
Gebrekkige kennis van de godinnen van 't oude Babel. Anunit	318
Mylitta, Belit, Mylitta Taaat. Opschrift van Hammurabi	319
De voornaamste goden onder de oud-chaldeeusche dynastie	321
HOOFDSTUK III. <i>De godsdienst onder de assyrische heerschappij</i>	323—359
De Egyptenaars in Mesopotamië.	323
Invloed van hun overheersching op den godsdienst	324
De zoogenaamde arabische dynastie. Nebo	325
Assur's opkomst. Historisch overzicht van de assyrische heerschappij	326
Karakter der Assyriërs	330
Oorsprongen van Assur. Nimrod	332
De legende van Semiramis (Samuramit) en Ninus	333
Invloed van Babel op Assur's godsdienst. Sterrendienst en vuurdienst	335
Onderscheid tusschen beide godsdiensten. Wreedheid der Assyriërs	336
De zeven hoofdgoden van Assur	338
Asur, de voornaamste van allen.	339
Istar, dikwijls met hem als gemalin verbonden.	341
Ninip of Adar-Çamdan, god van den oorlog en de jacht, de groote vuurgod	342
De drie eigenaardig assyrische hoofdgoden, alle krijgsgoden	345
De godsdienst van Assur ruwer, doch zuiverder dan die van Babel	347
Arische bestanddeelen in den assyrischen godsdienst	348
Nergal, de krijgs- en jachtgod nevens Adar	350
Salman (Salmanu), wellicht Nisruk, god van 't kosmische vuur	351
Maruduk en Nebo eerst later in Assyrië vereerd	353
De godsdienst onder Sarrukin (Sargon) en zijn opvolgers	354
Sarrukin's godsdienstijver; Babel veroverd; Dur-Sarrukin	356
Sinachirib. Val van Nineve	358
HOOFDSTUK IV. <i>De godsdienst onder het tweede chaldeeusche of babyloni- sche Rijk</i>	360—380
Nabupaluçur en Nitaker, met hun grooten zoon Nabukuduruçur, her- stellers van het babylonische Rijk	360
Tempels door Nebukadrezar gesticht	362

	Blz.
Tempels en godenbeelden der Babyloniërs	364
Symbolische figuren in de tempels en paleizen	366
Val-Saggatu, de graftempel van Bel-Maruduk te Babel	367
Val-Zida, de tempel van Nabu te Barzipa	368
Maruduk en Nabu, de twee groote goden van dit nieuwe Rijk	370
Maruduk, de hemelgod als heerscher, god des konings	371
Nabu, de god des woords en der priesterschap	372
Zarbanit, de Belit of Vrouw van Bel-Maruduk	373
Haar weelderige vereering	374
Nana, de gade van Nabu	376
De godsdienst van Nebukadrezar. Zijn vroomheid	377
Verval van Babel na zijn dood. Nabunahid herstelt de vereering van Sin. Babel's ondergang	379
HOOFDSTUK V. <i>Karakteristiek van den babylonisch-assyrischen godsdienst</i> 381—399	
Behoort tot dezelfde familie als de egyptische	381
Vergelijking met den egyptischen godsdienst. Symboliek	382
De theokratie in Babel en Assur.	383
Waarin verschillend van de egyptische?	388
Monarchisch-polytheïstisch.	390
Verwantschap van dezen godsdienst met andere aziatische	390
Macht der goden en invloed van den godsdienst	391
Eigenaardig karakter van den assyrischen godsdienst	394
Eigenaardig karakter van den babylonischen godsdienst	395
De babylonische astrolatrie	396
Oorsprong der astrologie	398
HOOFDSTUK VI. <i>De godsdiensten van Yemen en 'Harrân, met den babylonisch-assyrischen vergeleken</i>	400—413
De himyarietische opschriften van Yemen	400
De Sabeërs van Yemen	401
Hun taal semietisch	401
Evenzeer het karakter van hun godsdienst mesopotamisch	402
Hun voornaamste goden	403
Vergelijking der assyrische en sabeesche goden	405
De sabeesche godsdienst vormt den overgang tusschen de assyrische en fenicische.	407
De Çabiërs van 'Harrân	408
Hun voornaamste goden	409
Besluit uit de beschouwing van hun godsdienst getrokken	411
TWEDE AFDEELING.	
DE GODSDIENSTEN VAN FENICIË EN ISRAËL.	
Blz. 415—799.	
HOOFDSTUK I. <i>Verwantschap van Feniciërs en Israëlieten</i>	415—437
Betekenis der kleine volken	415

Blz.

Israël groot door zijn godsdienst	416
Het mesopotamische ras niet minder begaafd dan de andere	417
De godsdienstige beteekenis van Israël niet te verklaren uit een bijzon- deren aanleg. Fenicië apostel der beschaving	418
Verwantschap van Feniciërs en Israëlieten. Overeenkomsten	421
De strijd tegen den Baäldienst in Israël geen bewijs daartegen. . . .	424
Het stamland der Israëlieten	426
Het stamland der Feniciërs	428
Kritiek der hebreeuwsche sagen	430
Feniciërs en Israëlieten niet uit Kanaän afkomstig	434
Hun hoofdgoden, evenals die der andere mesopotamische volken, be- hooren tot dezelfde soort	436
De oude en de nieuwe godsdienst	436
HOOFDSTUK II. <i>Over de bronnen voor de kennis, over de bestanddeelen en over het vermoedelijk historisch verloop van den fenicischen godsdienst</i> 438—450	
Godsdienstige letterkunde der Feniciërs	433
De fenicische opschriften	439
De fragmenten van Filo en Sanchoniathon	440
De vermoedelijke leeftijd van Sanchoniathon	443
Kritiek van zijn werk	444
Historisch verloop van den fenicischen godsdienst	448
HOOFDSTUK III. <i>Over de algemeene namen der godheid bij de Feniciërs</i> 451—464	
De traditionele voorstelling	451
De Baälim of Heeren. Baäl geen bijzondere God.	452
Baäl is een soortnaam	454
Evenzoo: Melek, de Koning	457
De Adonim of Heeren.	459
El, de algemeenste godsnaam	460
De algemeene namen der godinnen. Baältis	462
Astarte	463
HOOFDSTUK IV. <i>De godsdienst van Gebal of Byblos</i> 465—477	
De groote feesten te Byblos.	465
Algemeenheid van de godsvereering wier middelpunt Byblos was. . .	467
Verklaring der mythen van Byblos.	468
Namen der hoofdgodheden van Byblos	471
De godsdienst van Syrofenicië reeds meer dan natuurdienst geworden. .	473
Verwante, doch elders behoorende mythen	474
HOOFDSTUK V. <i>De godsdienst van Pafos en Askalon</i> 478—488	
Verwantschap van de eerdiensten te Pafos en te Askalon.	478
De groote pafische godin.	479
Haar beroemde tempel	480
Zij was een andere Afrodite dan de hyblische	481

	Blz.
Haar karakter.	482
De goden van Askelon	484
Allen vruchtbaarheidsgoden	485
Baal-Dagon en Baäl-Tamar.	486
HOOFDSTUK VI. <i>Eshmun en de Kabiren.</i>	489—500
De dienst der Kabiren zeer verbreid, doch duister	489
In de voornaamste fenicische steden vereerd.	490
Verklaring van hun namen, Kebirim, Pataikoi, Pygmeën	491
Hun beteekenis.	492
Zij heetten de zeven kinderen van Gedeq	493
Eshmun, met hen steeds vereenigd en boven hen verheven.	495
Zijn beteekenis. In 't wezen dezelfde als Nabu.	496
Belangrijke mythe van Eshmun en Attes	497
Zijn beteekenis door de Feniciërs gewijzigd	499
HOOFDSTUK VII. <i>De strengere goden van Sidon en Tyros</i>	501—523
De echt-fenicische of punische goden.	501
De hoofdgod der Feniciërs	502
Baal-'Hammân, de vuurgod. Mythe omtrent hem.	504
Baal-Melqart-'Hammân, de stadskoning van Tyros	506
Zijn vereering. Menschenoffer.	508
De Meesteresse Tanit of sidonische Astarte	511
Mindere goden der Feniciërs.	513
Overneming van egyptische goden	515
Fenicische tempels	517
Betyliën en offers	518
Overeenkomst der fenicische en israëlietische theologie.	519
Koningschap en priesterschap	521
De fenicische godsdienst weinig ontwikkeld	522
HOOFDSTUK VIII. <i>Over den toestand en den godsdienst der Hebreën in Gosen</i> 524—543	
De Filistijnen verschijnen in Kanaän	524
Hun godsdienst.	525
Voortreffelijkheid van Israël's godsdienst.	526
Deze godsdienst nooit volksgodsdienst, maar slechts het eigendom der ontwikkelden.	527
De traditionele voorstelling	528
De Hebreën in Egypte.	530
Kritiek van Manetho's verhaal omtrent den uittocht	532
Waarschijnlijke toedracht van den uittocht	535
De Hebreën in Gosen geen monotheïsten	537
Hun oudste godsdienst	538
Amos 5, 25 vgg	540
Mindere goden der oude Hebreën.	542

	Blz.
HOOFDSTUK IX. <i>Het oorspronkelijk Jahvisme en Mozes</i>	544—571
De voorstelling der latere Jahvisten omtrent Mozes.	544
Kritiek dezer voorstelling	545
Jahveh oorspronkelijk natuurgod	545
Hij is de verborgen hemelgod	546
De god des donders.	548
Overgang van natuurgodsdienst tot het bovennatuurlijke	549
Voorstelling van Jahveh.	550
Het Loofhuttenfeest.	551
Is het Jahvisme egyptisch van oorsprong?	552
Is Jahveh een kanaänesche god?	555
Jahveh is de god der Kenieten.	558
Arische trekken in het Jahvisme.	560
Mozes de stichter van 't israëlietische Jahvisme	561
Was Mozes henotheïst?	562
De mozaïsche dekalooq	563
Jahveh, «Israël's god van Egypteland af»	565
Het heiligdom van Jahveh in de woestijn.	566
Mozes, geestelijk hoofd en volksleider.	569
Beteekenis van Mozes.	570
HOOFDSTUK X. <i>Het mozaïsche Jahvisme in het tijdperk der Richters</i> .	572—590
De Hebreëu trekken Kanaän van twee kanten in	572
Levi met Juda vooral vereenigd	573
Het nieuwe land en zijn invloed op den godsdienst	574
Israël en de godsdienst van Kanaän	576
Kanaänesche godsdienst naast Jahveh-vereering.	578
Heiligdommen voor Jahveh opgericht.	580
De stichting van den tempel te Dan	581
De stammen niet nauw verbonden. Jeftah.	585
Herleving van het Jahvisme. Gideon	586
Debora en Barak.	588
HOOFDSTUK XI. <i>Het mozaïsche Jahvisme van Samuël tot de scheuring</i> <i>des Rijks</i>	593—635 ¹⁾
Eli, priester en richter	593
Zijn zonen: Hofni en Pinehas	594
De ark van Silo in handen des vijands	595
Samuël richter en ziener	596
Het Profetisme en zijn wording	597
Zijn kanaänesche oorsprong	599

¹⁾ Door een vergissing van den zetter is de paginatuur bij 't begin van blad 38 overgesprongen van 590 op 593 in plaats van 591. De fout werd eerst na het afdrukken bemerkt.

	Blz.
Samuël en de profeten-koloniën	600
Profeten en priesters niet zoo scherp gescheiden als later.	602
Oorsprong van priester- en profetendom	603
Verschil tusschen de vroegere en latere profeten.	604
Samuël draagt het bewind over aan Saul	605
Saul's karakter.	607
Zijn houding tegenover priesters en profeten	608
Deze laatsten verklaren zich tegen hem.	609
Saul's einde. De waarzeggerij in Israël.	610
De officiële Jahvehdienst te Nob	611
David en zijn betrekking met priesters en profeten.	612
Jeruzalem hoofdstad. De ark derwaarts gebracht	614
David's vroomheid	617
De godsdienst onder zijn regeering.	618
Ruwheid der godsdienstige begrippen in dien tijd	619
Saul's nageslacht opgeofferd	620
Salomo's regeering en haar glans	621
Zijn universalisme	622
Zijn tempelbouw meer een staatkundige dan een godsdienstige daad.	623
Inrichting van Salomo's tempel	624
Gevolgen van den tempelbouw.	627
Salomo's betrekking tot priesters en profeten	628
Salomo, de wijze koning	629
De 'Hokma of wijsheid bij de Hebreëen	630
De wijsheid en de wijsbegeerte	631
Waarde der wijsheid bij de Hebreëen	634

HOOFDSTUK XII. *Het mozaïsche Jahvisme strijdend om de alleenheerschappij.*

<i>Van de scheuring des Rijks tot den val van 't Rijk Israël. . .</i>	636—685
Scheuring des Rijks na Salomo's dood	636
Jerobeam ben-Nebat stelt een nieuwen staatsgodsdienst in	637
Overwegingen, die hem daarbij leidden	638
Beteekenis van de verandering in den eerdienst	639
Priesters uit het volk en niet uit de Levieten aangesteld	640
De „Zegen van Jakob,” een gedicht uit dezen tijd.	641
De dynastiën van Israël.	645
Oorzaken der vele omwentelingen in Israël. Invloed der profeten	646
De godsdienststrijd onder A'hab's regeering	647
A'hab, geen vijand van 't Jahvisme.	648
Elia en zijn medestanders, geen herstellere van 't oude, maar hervormers	649
Elia van Tisbe	651
Elia's weerstand tegen A'hab's dwingelandij	653
De andere Jahveh-profeten in betrekking tot A'hab	654
De herbouwing van Jericho en Hiël's offer	658

	Blz.
Optreden van Eliza als profeet.	659
Onderscheid tusschen zijn werkzaamheid en die van Elia	660
Het offer van Mesa, den koning van Moab	661
Vergelijking van Kamosh en Jahveh, naar Mesa's geschrift	662
Eliza's deel van 'Hazaël's omwenteling	663
Eliza spoort Jehu tot opstand aan. Uitroeijing van A'hab's huis. . .	665
Jehu's woeden.	666
Eliza's dood. Zijn beteekenis	668
Jerobeam II. Glans van zijn regeering	670
Bloei der letterkunde in zijn tijd. De 45 ^e Psalm. Het Hooglied. . .	671
De verhalen omtrent Elia. De „Zegen van Mozes“	672
Spreuken 1, 7—9, 18.	675
Andere spreuken. Scheuring onder de wijzen. Hun invloed op de profetische letterkunde	677
Ondergang van het Rijk Israël.	679
Toestand van den godsdienst in Juda sedert Re'habeam	680
Josafat, geen streng Jahvist, doch vriend der profeten	681
Atalja en Joas	681
Herstellingen aan den tempel, door Joas verordend	682
Amazia en Uzzia (Azaria)	683
Karakter van het tijdperk, dat met Jotam eindigt	684

HOOFDSTUK XIII. *Het idealisme der nieuwe profeten in strijd met de toenemende realistische richting in den godsdienst van A'has tot Amon.* 686—719

De nieuwe leer van Amos.	686
'Hosea, zijn navolger.	687
Zakarja ben-Berekja	688
Karakter van hun ontwikkeld Jahvisme.	690
Het godsdienstig realisme, door koning A'haz beschermd.	691
Het nieuwe altaar. Officiële invoering der kinderoffers.	692
Waren zij van uitheemschen oorsprong?	693
Of behoorden zij oorspronkelijk tot het Jahvisme?	694
Waarheid in beide voorstellingen.	696
Het voorbeeld der Assyriërs niet zonder invloed	697
Abram's offerande. Het groote profetische geschiedboek	698
Jesaja, de profeet, treedt onder A'haz' regeering op	700
Ernst en nadruk zijner prediking.	701
Profeet met hart en ziel. De hervorming van Hizkia	703
Mika de Morashtiet.	705
Jesaja's prediking in Hizkia's eerste regeeringsjaren	707
Zijn profetie tegen Tyros en Egypte	708
Jesaja's univerzalisme.	709
Zijn profetieën bij 't naderen der Assyriërs	710
Zijn gedachten omtrent de toekomst.	711

	Blz.
Geest van zijn profetieën	712
Zijn invloed op Hizkia	713
De 'Hokma in Juda	714
Manasse herstelt den ouden volksgodsdienst	715
Aard van de reactie, door hem en Amon begunstigd	717
HOOFDSTUK XIV <i>Tijdelijke verwezenlijking van het profetisch ideaal. Josia's</i>	
<i>hervorming en de deuteronomische wet</i>	<i>720—746</i>
Na'hum de Elgoshiet	720
Zafanja	721
Josia brengt aanvankelijk in den staat van zaken geen verandering	722
Godsdienstige hervorming in zijn 18 ^e regeeringsjaar	723
Aanleiding daartoe	723
Uitvoering van 't hervormingswerk	725
Macht van 't polytheïsme in Israël. Het Pascha	727
De hervorming niet doorgedrongen tot het volk	728
Het wetboek van Hilkia (Deut. 4. 44—26, 19).	729
Oudere wetten. De Dekaloog	730
Het Verbondsboek (Exod. 20, 22—23, 19).	731
Ouderdom van 't Verbondsboek	733
De verzameling in Exod. 34. Oude wetten in de deuteronomische opgenomen.	734
Doel en beginselen der deuteronomische wet	737
Jahveh, Israël's eenige god, die alleen door Levieten te Jeruzalem mag gediend worden	737
„Het volk van Jahveh, als een heilig volk, moet rein zijn“.	740
Priesterlijk karakter van Hilkia's wet. Haar humaniteit	743
Haar godsbegrip	744
Teleurstelling bij Josia's dood	746
HOOFDSTUK XV. <i>Het einde en zijn sombere profet.</i> 747—779	
Jeremia's optreden aan de tempelpoort	747
Uitwerking zijner profetie	748
Jojaqim en de Jahvehprofeten. Jeremia's afkomst en wijding	749
Zijn zachte aard en sombere profetieën	751
In Jojaqim's 4 ^e regeeringsjaar schrijft hij zijn profetieën op, en laat die door Baruk voorlezen	752
Jeremia vervolgd; gaat voort te profeteeren	754
Jeremia onheilsprofeet	756
Het boek Job	757
Het vraagstuk in dit boek behandeld	758
Latere bijvoegselen	760
Jeremia en zijn tegenstanders	763
Jeremia's staatkunde. Zijn verhouding tot Zedekia	765
Jeremia bij Jeruzalem's ondergang	766

	Blz.
Jeremia in Egypte	768
Zijn karakter en beteekenis	770
Andere profeten uit dit tijdvak: Hananja, Habakuk, Zakarja	773
Obadja(?)	774
Waarom onze geschiedenis hier eindigt?	775
Ezekiël en de tweede Jesaja	776
Het Jahvisme in en na de ballingschap	777
HOOFDSTUK XVI. <i>Karakteristiek</i>	780—799
De mozaïsche godsdienst behoort tot de mesopotamische godsdienst-familie.	780
Sporen van mythen in het O. T.	781
Hoe de Jahvisten die wijzigden	784
De voorstelling, door de profeten van Jahveh gegeven, rust op natuur-mythen	785
Het Jahvisme symbolisch	786
Het Jahvisme theokratisch	787
Eigenaardige ontwikkeling van de theokratie in 't Jahvisme	788
Eenzijdigheid der profetische zedenleer	789
Kritiek van het profetisme in Israël	790
De messiaansche verwachting. Het Jahvisme zich tot monotheïsme ontwikkelend	793
«Heiligheid», het karakter van den mozaïschen godsdienst	795
Verklaring van dit karakter uit Israël's lotgevallen.	797

SLOTSOM VAN HET EERSTE DEEL.

PROEVE VAN RANGSCHIKKING DER THEOKRATISCHE GODSDIENSTEN.

Blz 800—806.

<i>De theokratische godsdiensten.</i> 1e Formatie: Heerschappij der moedergoden	800
2e Formatie: Heerschappij van 't mannelijk beginsel als scheppenden god met de moedergodin in 't huwelijk verbonden	802
Bijzondere kenmerken: Egypt. en babylon. godsdienst.	803
3e Formatie: Heerschappij van den nationalen god als koning van goden en menschen, waarbij het vrouwelijk element in de schaduw treedt en verdwijnt.	804
Bijzondere kenmerken: De assyr. godsdienst. De fenicische godsdienst te Tyros.	805
De israëlietische godsdienst	806
BIJVOEGSELS EN VERBETERINGEN	807

INLEIDING.

Ik stel mij voor een vergelijkende geschiedenis der oude godsdiensten te schrijven, niet een godsdienst-geschiedenis der oudheid. Het laatste zou misschien belangrijker zijn, maar ik geloof niet dat de tijd daartoe reeds gekomen is, en ik voor mij voel mij daartoe op het tegenwoordig standpunt der wetenschap niet in staat. Zeer aantrekkelijk zou het zijn, inderdaad, een tafereel der ontwikkeling van den godsdienst bij de verschillende volken der oudheid, die elkander in de heerschappij der wereld hebben opgevolgd, of met andere woorden van de godsdienstige gedachte in de geschiedenis. Maar om dat te kunnen doen, om zoo geleidelijk, stap voor stap, van het laagste op te klimmen tot het hoogere, van den groven natuurdienst tot de religieën waarin de zedelijke wereld-orde nevens de natuurlijke wordt erkend en vereerd, en van deze weder tot diegenen waarin de zedelijke ideën uitsluitend heerschappij voeren en het natuur-standpunt geheel is verlaten, moet men eerst een geschiedkundig

overzicht bezitten van de onderscheidene godsdiensten zelve, onderling vergeleken, en dat is het wat ik nu wil pogen te geven.

Ik bepaal mij daarbij vooreerst tot de oude godsdiensten. Het zal noodig zijn te zeggen wat ik daaronder versta. Al de oude godsdiensten hebben één kenmerk met elkander gemeen, waardoor zij zich van de nieuwe onderscheiden: ze zijn allen stam- of volksgodsdiensten, ze zijn allen op het partikularisme gegrond. De godsdienst-geschiedenis verdeelt zich van-zelf, en reeds voor den oppervlakkigen beschouwer, in twee groote deelen, twee perioden of werelddeeuwen, die in aard scherp van elkander onderscheiden zijn. Op het vóór-historische tijdperk, waaromtrent wij slechts gissingen en veronderstellingen kunnen wagen, en welks bestudeering eigenlijk het paleontologisch gedeelte der godsdienst-wetenschap uitmaakt, volgt overal dat der stam-, volks- en staatsgodsdiensten. Dan behoort iedere godsdienst van-zelf tot een bepaalden stam of een stamverbond, een volk of een staat, en niemand denkt er aan, dien verder uit te breiden. Tot een volk te behooren, gerekend te worden tot een stam, is hetzelfde als de goden des lands, de nationale goden te aanbidden. Er moge een afgeslotene en geordende priesterschap bestaan of niet, de priesters mogen de vorsten of deze laatsten de priesters overheerschen, zoodra een staat zich vormt, monarchie, oligarchie, republiek, uitgebreid over een half werelddeel zooals het Hemelsche Rijk, of beperkt tot een stad en haar koloniën zooals Karthago, altijd wordt de volksgodsdienst de godsdienst van den staat, door dezen gehandhaafd, verdedigd, opgelegd des noods met geweld, en daarmede ten nauwste verbonden. Het denkbeeld eener scheiding tusschen godsdienst en staat is aan alle religiën der oudheid ten

eenemale vreemd De goden zijner vaderen te verloo-
chenen is hetzelfde als zijn nationaliteit te verloochenen.
Men ontkent het bestaan der vreemde goden niet, maar
meent dat ze beperkt zijn tot het volk waarover zij
heerschappij voeren, dat hun macht niet verder reikt, en
doorgaans verbeeldt men zich daarbij dat de uitlandsche
godheden minder machtig zijn dan de eigene. Gewoon-
lijk vereert men ze niet, al twijfelt men niet aan hun
werkelijkheid; somtijds, vooral dan wanneer de aanbid-
ders der vreemde goden vijanden zijn, haat men ze niet
minder dan hun vereerders en beschouwt ze als booze,
schadelijke wezens, machten der duisternis. Niet zelden
neemt men, wel niet den godsdienst, maar de godheden
zijner naburen over, maar nooit worden dezen werkelijk
volksgoden, tenzij dat ze hun nationaliteit hebben afge-
legd; nooit worden ze opgenomen in het voorvaderlijk
pantheon, of ze moeten geheel veranderd zijn van vorm,
karakter, voorstelling, niet zelden ook van naam ¹. Aphro-

¹ Het geval, dat op een steenen tafel (stèle), van Thebe afkomstig, en bewaard op de Keizerlijke Bibliotheek te Parijs, verhaald wordt, en dat op dezen zeker algemeenen regel een uitzondering schijnt te maken, staat geheel op zichzelf en bevestigt haar veeleer. De vorst van Buchten of Bachten (Behistân?) in Azië, wiens dochter met Ramses XII, koning van Egypte, gehuwd was, verzocht dezen hem een geneesheer te zenden, bekwaam genoeg om een zenuwziekte van zijn andere dochter Bent-ent-resht te genezen. Toen de geneesheer niet slaagde, bad hij zijn schoonzoon hem niet minder dan een zijner goden, den thebaanschen god Chonsu, te willen zenden, opdat door diens invloed de booze geest mocht worden uitgedreven. Dit geschiedde. En toen inderdaad de ziekte tegen de macht van Chonsu niet bestand bleek, wilde de aziatische prins hem niet weer laten vertrekken. Doch weldra had hij berouw over hetgeen in die dagen als een daad van geweld moest beschouwd worden, en toen hij, ziek geworden, droomde, dat de god van Thebe, in de gestalte van een sperwer, uit

dite, Herakles, Dionysos zijn door de Grieken van de Semieten overgenomen, maar men heeft moeite om hen van de echt-helleensche goden te onderscheiden. Wie zou in de liefelijke, bevallige Cyprische, de Ashtoret der Feniciërs, wie in den schoonen mythe van haar geboorte uit het schuim der zee, den smakeloozen natuurmythe der fenicische kosmogonie herkennen, indien voldoende bewijzen hem niet dwongen de eenzelvigheid van beiden aan te nemen? De Anâhita der Perzen is zonder twijfel de chaldeeuwsch-arabische Anahid, maar hoe geheel heeft de arische geest de voorstelling dezer godheid hervormd! Serapis werd op last van Ptolemaeos Soter uit Sinope naar Egypte gevoerd, maar verkreeg nooit volkomen burgerrecht in de osiraansche mythologie, en werd slechts vereerd omdat men in zijn naam een vereeniging der namen van twee oud-egyptische goddelijke wezens, Osiris en Apis, Asar-hapi, zag ¹. De aziatische godheid moest, om de hulde der Egyptenaars te ontvangen, een egyptische gestalte aannemen, en nog werd hem die hulde, in weerwil van de bescherming des konings, slechts schoorvoetend toegestaan. Er

zijn heiligdom vluchtte, weerhield hij hem niet langer, maar zond hem naar zijn aloude woonplaats terug. Men ziet daaruit dat Chonsu door den aziatischen prins, hoewel hij zijn macht erkende, voortdurend als een vreemde godheid beschouwd werd, en hoe sterk de overtuiging was, dat iedere god aan een eigen volk, ja zelfs aan een bepaalde plaats behoorde. Zie Brugsch, *Histoire d'Egypte*, I. blz. 206—209. F. Lenormant, *Manuel d'Histoire ancienne de l'Orient*, I. blz. 302 vgg.

¹ Zie de plaatsen uit Plutarchos, Pausanias, Tacitus, Clemens Al. en andere schrijvers der oudheid bij Wilkinson, *Manners and customs of the ancient Egyptians*, 2d. series, I, blz. 360 vg. Vgl. ook E. Plew, *de Sarapide*, Regiom. 1868, waarin de kwestie vrij volledig behandeld wordt.

zouden nog tal van voorbeelden kunnen worden aangehaald, die hetzelfde bewijzen. Het nationale element stond in alle oude godsdiensten op den voorgrond.

Het is waar, men was niet altijd onverdraagzaam. Uit staatkunde brachten veroveraars zooals Darius Hystaspis, zelfs Kambyzes in zijn goeden tijd, Alexander de Groote en anderen, een zekere vereering aan de goden der volken, die zij overwonnen hadden. Maar het was juist om openlijk te toonen, dat zij de wettige landsheeren geworden waren. Het had juist geen ander doel, dan om den volkstrots der vernederde natie te streelen. Ook geschiedde dit eerst in een tijd, toen de oude voorstelling reeds begon te vervallen, en de voorboden eener nieuwe eeuw zich vertoonden. Bovendien, ze mochten het als vorsten noodig oordeelen een offer te wijden aan de goden van een overwonnen volk, metterdaad bleven zij aan de goden van hun eigen ras getrouw. Darius ging voort zijn dekreten uit te vaardigen in den naam van den grooten Auramazda alleen, en de Grieken ergerden zich niet aan de komedie, door Alexander in de Oasis van Ammon gespeeld, omdat zij zich gewend hadden in dezen afrikaanschen god een vorm van hun Zeus te zien.

Het was dan ook in ieders schatting zeer natuurlijk dat een ander volk een andere godsvereering bezat, dat de grenzen des lands ook de grenzen van die religie waren, waarin men voor zich de beste bevrediging van zijn godsdienstige behoeften vond. Herodotos kon, zonder eenig gevaar, van allerlei vreemde godsdienstige gebruiken en begrippen verhalen, en behoefde niet te vreezen, dat de Grieken daardoor aan 't twijfelen konden geraken, of dat zelfs bij een hunner de vraag kon oprijzen: Zou de aanbidding van Osiris of Ptah, van Bel of Ormazd

ook beter en verhevener zijn, dan die van den olympischen Zeus en den delfischen Apollo? Zelfs de Israëliet, in wiens oog de godheden der Göyîm, vergeleken bij Jahveh, slechts drekgoden en als ijdelheid waren, heeft er niet aan gedacht om proselyten voor zijn godsdienst te maken, dan nadat andere naburige volken hem daarvan het voorbeeld gaven, en het denkbeeld eener algemeene religie reeds overal begon te rijpen. „Uw volk is mijn volk en uw God is mijn God¹“, dat was in de oudheid synoniem en ging altijd samen. Van een wereldgodsdienst had men toen nog geen begrip. Men ontwikkelde, hervormde, wijzigde, verrijkte desnoods zijn eigen godsdienst, maar bleef er bij, en achtte het een misdaad tegen den staat, zoo men uitheemsche godsvereeringen invoerde. Zoo eerbiedigden de Romeinen overal de inlandsche godsdiensten der natiën die niet bestand waren tegen de overmacht van hun zwaard, maar vervolgden allen die in het groote romeinsche rijk vreemde goden wilden invoeren. Het is waar, dat de nieuwe tijd toen reeds gekomen, en het kwaad niet meer te keeren was.

De nieuwe tijd, de tweede groote wereldperiode, begint niet overal tegelijk. Bij sommige volken is hij eer dan bij andere, bij eenige nog in 't geheel niet aangebroken.

Is partikularisme het hoofdkenmerk van de eerste, universalisme is het eigenaardig kenmerk dezer tweede periode. De nieuwe godsdiensten zijn geen volksgodsdiensten meer, maar wereldgodsdiensten. Zij ontstaan uit de gedachte dat de godsdienst geen volkszaak, maar een zaak der menschheid is, en dus aan geen nationaliteit meer behoeft te worden

¹ Ruth I, 16.

gebonden. Zij spreken niet een enkele taal, maar vele tongen. Zij zijn niet tevreden met de instemming van het volk, waarbij ze ontstonden, maar breiden zich aanstonds, zelfs tot geheel vreemde en barbaarsche natiën uit, en openbaren zeer duidelijk de strekking om het geheele menschdom te veroveren. Neemt zulk een algemeene godsdienst, in den loop des tijds, bij de volken die hem belijden, een nationaal karakter aan; wordt hij zelfs aanvankelijk staatsgodsdienst bij de meesten; het gevoel der eenheid wordt nooit geheel vergeten; bij alle onderscheid in vormen en gebruiken, voelt men zich in de hoofdzaak verbonden; het oude werkt nog na, en op iederen stap vooruit volgt teruggang, maar het nieuwe beginsel is te machtig om niet te zegevieren en wint gedurig veld. De omwenteling, door het godsdienstig universalisme teweeggebracht, is de grootste en volkomenste waarvan de geschiedenis der wereld heeft te verhalen; alle andere, staatkundige of maatschappelijke revolutiën zijn niets bij haar vergeleken. Één godsdienst over alle landen van Ceylon en Java tot Siberië verspreid, één geloof van Perzië tot Spanje, men zou in de oudheid dit denkbeeld als een hersenschim hebben verworpen. De Romein was van oordeel dat de geheele wereld van rechtswege aan hem toebehoorde; een wereldrijk door het zwaard gesticht, en door de macht van 't zwaard in stand gehouden, een bonte mengeling van volken onderworpen aan den Opperbevelhebber van zijn zegevierend leger, door het leger tot Imperator gekozen, dat vond hij zeer natuurlijk; maar zoo iemand hem voorspeld had, dat de Opperpriester van Rome eenmaal als zoodanig aan de natiën en vorsten van het geheele Westen de wet zou stellen, hij zou het niet hebben geloofd. Geen wonder dan ook, dat een zoodanige om-

keering niet plotseling geschiedt, dat wij haar langzaam zien naderen, voorbereiden en niet dan onder hevige schokken voltooiën. In het Oosten van Azië schijnt men er vroeger rijp toe geweest te zijn, dan in het Westen van dat werelddeel; in Europa en West-Azië eer dan in Midden-Azië en Afrika. Vijf eeuwen voordat de eerste zendelingen van 't Evangelie uit Palæstina naar Griekenland, Egypte en Italië togen, om aan de beschaafde volken die de kusten der Middellandsche Zee bewoonden den gekruisigden Koning der Joden als den verlosser te prediken; voordat alzoo op de grenzen van 't semietisch en arisch gebied die edelste wereldgodsdienst ontstond, die, van de Semieten uitgegaan, door hen verworpen en door de Aryers werd aangenomen; vijf eeuwen vóór dien tijd werd in Hindostân die godsdienstige gemeenschap gegrondvest, die niet slechts de brahmaansche wereld in beweging bracht, maar reeds lang eerdadig door de Brahmanen uit Indië was verbannen, onder de andere natiën van Oost-Azië haar leden bij miljoenen telde. Terwijl het Buddhisme alzoo de turanische wereld veroverde, en bij Tubetanen, Chinezen, Tartaren reeds een vasten voet had verkregen, begon het Christendom zijn overwinningen onder de Aryers van Europa. Weder vijf eeuwen later ontstaat in Arabië de jongste wereldgodsdienst, een echt-semietische, wien het daarom gelukt het Christendom, door den arischen geest van menige semietische eigenaardigheid ontdaan, van het gansche gebied te verdrijven, waar vroeger Semieten heerschappij voerden, doch die in alle landen, waar hoogere beschaving heerscht, door het Christendom geheel wordt overvleugeld. Evenwel, al draagt de Islâm meer dan zijn twee mededingers den stempel van het ras waarbij hij geboren werd, hij beperkt zich niet tot

dat ras alleen, hij is wereld-godsdienst metterdaad. De nationale godsdienst der Perzen kan het daartegen niet uithouden, te minder omdat de volken van West-Erân reeds van oudsher den invloed der Semieten zeer sterk hebben ondervonden. In het Oosten en Midden van Azië wordt het Mohammedanisme weldra een gevaarlijke mededinging van het Buddhisme, waaraan het de heerschappij in den indischen Archipel, vooral op Java, ontrukkt, en onder de Tartaren betwist; en terwijl het zich daar onophoudelijk uitbreidt, werft het zich belijders uit allerlei natiën en rassen: Arabieren en Syriërs, Egyptenaren en Berbers, Gallas en Negers. 't Zijn deze drie godsdiensten uitgaande van het nieuwe, humanitaire beginsel, waaraan het heden en althans de naaste toekomst behoort. Wij kunnen ze daarom met volle recht de *nieuwe* godsdiensten noemen. Onder *oude* godsdiensten daarentegen versta ik al de andere, die, partikularistisch van aard, het eigendom van een stam, stamverbond of volk zijn; al die godsdiensten, die, hoewel nog niet allen gestorven, ja, voor 't grootste deel nog in leven, en al zijn er bij die nog een zekere levenskracht toonen en met het nieuwe nog niet of slechts weinig in aanraking kwamen, niettemin voor de macht der wereld-godsdiensten meer en meer beginnen te wijken.

De orde waarin ik deze godsdiensten zal behandelen, moet natuurlijk de historische zijn. Ik begin dus niet met den laagsten godsdienstvorm, om dan de hoogere, gerangschikt naar den trap van ontwikkeling, dien zij bereikt hebben, te laten volgen. Ik begin met den godsdienst, die het eerst op het wereldtooneel is opgetreden, wiens geschiedenis het hoogst opklimt. Echter mag, zal deze geschiedenis een vergelijkende zijn, het verwante niet van-eengescheiden en het ongelijksoortige niet bij elkander ge-

voegd worden. Elke godsdienstfamilie moet in haar geheel worden gelaten. Daarom ga ik, na de historie der egyptische en assyrisch-babylonische godsdiensten, wier oorkonden ons in de hoogste oudheid verplaatsen, beschreven te hebben, niet tot de Chinezen over, die dan volgen moesten, zoo ik louter de chronologische orde wilde houden, maar tot de zoogenaamde semietische volken, voor wie de Assyriërs zijn wat de Hindu's voor de Aryers beteekenen, en die ook met de Egyptenaren zoo nauw zijn verwant. De turanische volken, voor zoover van hun oude godsdiensten een geschiedenis kan worden geleverd, moeten bij de Chinezen gevoegd worden. Doch eerst komen, als nader bij de zoogenaamde Semieten staande, de Aryers ¹ aan de beurt, en de orde, waarin de geschiedenis van hun godsdiensten moet verhaald worden, wijst zich van-zelf; hier zijn de Hindu's de eersten, de Wenden de laatsten, en Eraniërs, Grieken, Romeinen, Kelten, Germanen, Skandinaviërs vul- len de ruimte tusschen deze beiden aan. De oorspronkelijke amerikaansche godsdiensten behandel ik na de chinesche en de daarbij behoorende, al is een nauwere verwantschap van de beschaving der Amerikanen met die der Oost-Aziaten

¹ Ik schrijf Aryers, al ben ik van de volkomene juistheid dezer benaming niet overtuigd. Dat nog andere volken dan de Hindu's en Perzen zichzelf dien eertitel hebben gegeven, is onzeker, al werd het door sommigen, o. a. door Pictet staande gehouden. Doch daar het niet onwaarschijnlijk is, dat al de volken van het ras waartoe de Inders, Perzen en de meeste europesche volken behooren, eenmaal dien naam hebben gedragen, en de andere benamingen die men daarvoor heeft uitgedacht: Indogermanen, Middellandsche volken, Sanskrietvolken, even onnauwkeurig zijn, heb ik de kortste gekozen. Aryo-europeërs, ofschoon ook niet volkomen nauwkeurig, zou de beste naam zijn, maar is mij te lang en te onwelluidend.

nog niet voldoende bewezen ¹, en niet vroeger, omdat zij eerst later dan de genoemde volken een rol op het tooneel der geschiedenis vervullen: een zeer korte en treurige rol trouwens. De overgang van hen tot de Maleiers, waartoe de Polyneziërs behooren, en wier gebied zich van de Marquesas (den Nuka-Hiwa-archipel) tot Madagaskar uitstrekt, is geleidelijk. Met de neger-godsdiensten, die het langst achterlijk zijn gebleven, is de rij der oude godsdiensten gesloten.

Niet zonder een zekere huivering overzie ik den langen weg, dien ik mij daar heb afgebakend. Schoon ik niet uitvoeriger wensch te zijn, dan noodig is, verlang ik toch iets meer te geven dan een oppervlakkige schets en wil ik mij beijveren om zoo min mogelijk op het kompas van anderen te zeilen, en zoo veel mogelijk de vruchten van eigen studie te geven. Er is geen belangrijker geschiedenis dan die van den godsdienst, van hetgeen de menschen en de volken hebben geloofd en gehoopt, de idealen, waarnaar zij gestreefd, de uitzichten in 't Oneindige waarmee ze zich getroost hebben onder de lasten en moeiten des levens. Die gedachte, en het bewustzijn, dat er aan een werk als dit dringende behoefte is, geven mij moed en sporen mij aan tot volharding. Menig punt, ik weet het, is nog niet opge-

¹ Men weet, dat men bijv. de mexicaansche beschaving van allerlei aziatische volken, tot van de Babyloniërs toe, heeft willen afleiden. De jongste gissing is die, dat het Buddhisme naar Amerika is overgeplaatst, en dat wij daarvan in de monumenten en de godsdienstige gebruiken van de Tolteken en Azteken duidelijke sporen zouden vinden. Ofschoon men dit met groote scherpzinnigheid heeft trachten aan te toonen, is het bewijs, mijns inziens, nog niet geleverd. Zie G. d'Eichthal, *Etude sur les origines bouddhiques de la civilisation américaine*, 1e partie. Paris, 1865. Vgl. ook Dr. G. Brinton, *The myths of the new World*. New-York and London, 1868, blz. 20.

helderd, en de oorsprongen liggen altijd in het duister. Sommige geleerden beweren dat het onmogelijk is van de meeste oude godsdiensten een geschiedenis samen te stellen. Maar zoo de geschiedschrijver wachten moest totdat de nauwkeurige filoloog al de oude oorkonden verklaard, de oudheidkundige alles ontraadseld had, totdat met één woord iedere vraag was opgelost en tot klaarheid gebracht, dan zouden wij tot in het oneindige mogen wachten, en zou men wel doen de historie uit de rij der wetenschappen te schrappen. Ik zal tevreden zijn, zoo 't mij gelukt is, een geschiedenis te geven, die niet ten achteren is bij de kennis die wij heden bezitten, en alzoo op de tegenwoordige hoogte der wetenschap staat.

EERSTE BOEK.

Geschiedenis van den Egyptischen Godsdienst.

O Egypte, Egypte! er zal van uw godsdienst
niets overblijven dan onzekere verhalen, die het
nageslacht niet meer gelooven zal, woorden
gegrift op steen en die van uw vroomheid ver-
halen.

Hermes Trismegistos, Asklepios.

EERSTE BOEK.

GESCHIEDENIS VAN ~~DE~~ EGYPTISCHEN GODSDIENST.

H O O F D S T U K I.

VOLKSAARD DER BEWONERS VAN HET NIJLDAL.

In het Noordoosten van dat werelddeel, waar de beschaving tot nu toe het minst is doorgedrongen, in dat enge dal, dat jaarlijks in het midden van den zomer door den Nijl wordt overstroomd en vruchtbaar gemaakt, schijnt de beschaving het eerst ontkiemd, het menschdom het eerst tot zelfbewustzijn ontwaakt te zijn. Althans wij kennen geen oudere beschaving dan de egyptische. Al de andere volken der wereld, waarvan de overlevering tot ons is gekomen, zijn kinderen bij dezen eerstgeborene vergeleken. De zekere geschiedenis van Egypte, door monumenten uit de hoogste oudheid gestaafd, klimt op tot een tijd, toen al de andere rassen nog in barbaarsheid verzonken waren, of ten minste nog niet meer dan de eerste schreden gezet hadden op den weg, die tot hoogere ontwikkeling voert.

Mag men aannemen, dat Manetho de regeeringsjaren der egyptische koningen nauwkeurig heeft opgegeven en

voor 't meeste deel slechts opeenvolgende vorstenhuizen vermeld heeft, dan zou lang voordat, naar de gewone berekening en volgens de overlevering der Hebreëen, de eerste mensch door den adem Gods tot een levende ziel werd gemaakt, Egypte reeds op hetzelfde standpunt van ontwikkeling in nijverheid en kunsten gestaan hebben, als waarop eeuwen later de Perzen en Grieken het vonden; of liever, dan zou wat de verbazing dezer laatstgenoemde volken wekte, het verbleekte overblijfsel zijn van een heerlijken bloei, die reeds in dien grauwen voortijd zijn aanvang nam. Men stelt het begin van het oudste zogenaaemde semietische of beter mezopotamische ¹ rijk, te weten het chaldeeuwsche, in de 21^e eeuw vóór Chr., en de oudste dynastie der Chinezen klimt niet veel hoger op. Naar het gevoelen der meeste Egyptologen was het grootste deel van de egyptische geschiedenis toen reeds afgespeeld, het oude en middelrijk der zonen van Cham reeds vervallen, en had Egypte reeds lang zijn toppunt bereikt en het tijdperk van zijn hoogsten bloei achter zich. De godsdienstige letterkunde der Hebreëen, hoe eerbiedwaardig ook door haar oudheid, begint niet vóór Mozes; maar wij bezitten een handschrift in hieratische karakters, uit Thebe afkomstig, verscheiden eeuwen vóór den hebreeuwschen wetgever, onder de 12^e egyptische dynastie geschreven, en waarvan de auteur nog een geruimen tijd vroeger moet hebben geleefd ²; en wij

¹. In plaats van het semietische ras spreek ik liever van het mezopotamische, een benaming die ik later rechtvaardigen zal.

². Ik bedoel den papyrus Prisse genoemd. Hij bevat een zedekundig vertoog van zekeren koningszoon Ptahhotep, uit de 5^e dynastie (ongeveer 3000 v. C.), en de laatste bladzijden van een ander zede-

hebben grond om te vermoeden, dat sommige gedeelten van het heilige Doodenboek der Egyptenaars nog veel ouder zijn. Wanneer de Veda's, de oudste oorkonden van het arische ras, ontstaan zijn, kunnen wij niet met zekerheid zeggen; maar in elk geval kunnen zij niet hooger opklimmen dan 2000 jaren vóór onze tijdrekening. Doch ook al nemen wij dit aan, dan zijn zij nog eeuwen jonger dan het zooeven genoemde Egyptische werk, en op zijn allerminst tien eeuwen later dan dit te boek gesteld. Een betrekkelijk matige berekening, die van Brugsch, begint de reeks der ontwijfelbaar historische koningen van Egypte in de 45e eeuw vóór Chr. Telt men de regeeringsjaren der koningen, zooals Manetho, de Egyptische priester die onder Ptolemaeos Soter de oude geschiedenis van zijn volk schreef, ze opgeeft, bijeen, dan komt men tot de 51^e eeuw v. C., of nog iets verder. Nu heeft men wel het vermoeden geuit, dat de koningshuizen door hem genoemd niet achtereenvolgens, maar voor een deel gelijktijdig over eenige gedeelten des lands geregeerd hebben, en dat dus het jarental, door hem aan zulk een dynastie toegeschreven, van 't geheel der door hem genoemde regeeringsjaren moet worden afgetrokken. Ook Brugsch beschouwt de 9e, 10e, 14e en 25e dynastiën bijvoorbeeld als gelijktijdig met andere, en vooral Bunsen heeft van deze veronderstelling bij het

kundig geschrift uit de dagen van koning Snefru (ongeveer 3600 v. C.). Vgl. Chabas, *Lepus ancien livre du monde*. E. de Rougé, *Exposé de l'Etat actuel des études égyptiennes (Progrès des études rel. à l'Eg. et l'Orient*. Rapport aan den Minister van Onderwijs in Frankrijk, 1867), blz. 55. Brugsch, *Hist. d'Eg.* I, blz. 29 v. Voor den tijd van 't HS. zie Ebers, *Aeg. u. d. BB. Mos.* I. blz. 147. Het HS. bevindt zich op de Keizerlijke Bibliotheek te Parijs.

opmaken zijner chronologie overvloedig gebruik gemaakt. Doch de in den jongsten tijd ontdekte monumenten strekken meer en meer tot bevestiging van Manetho's nauwkeurigheid, en geven recht tot de meening dat hij slechts de in zijn oog wettig regeerende huizen vermeldt, en de mededingers, die een deel van 't land beheerschten, niet heeft meegerekend ¹. Hoe dit zij, wij mogen als hoogstwaarschijnlijk beschouwen, dat de egyptische geschiedenis niet later dan 4000 v. C. en

¹ De twijfelingen, door Max Duncker in zijn *Geschichte des Alterthums*, I, blz. 12 vgg. over deze hooge oudheid van den egyptischen staat geuit, worden door latere onderzoekingen en het steeds duidelijker getuigenis der monumenten wederlegd. De nieuwe zoogenaamde Tafel of Koningslijst van Abydos, door Mariette ontdekt, heeft gestrekt om Manetho's getuigenis te versterken. De lijst der Koningen uit de zes eerste dynastiën, die daarop voorkomt, is bijna even volledig als die van den Sebenny. Zij bevat 65 koningsnamen vóór Ahmes, den stichter van het Nieuwe Rijk, en 75 vóór Seti I, den oprichter van het monument. En dat zij slechts een keus uit de volledige lijst der koningen bevat, wordt bewezen door het feit, dat van de onmiddellijke voorgangers van Seti's vader Ramses I, alzoo van de 13 of 14 koningen der 18^e dynastie wier bestaan door de gedenkteeken boven allen twijfel verheven is, slechts 8 in de tafel van Abydos genoemd worden, en dus niet slechts de vier voor onwettig gehoudene, die nochtans geregeerd hebben, maar ook nog een of twee anderen, die bepaald wettig waren, verzwegen zijn. Nog veel verder gaat C. Piazzzi Smith, de schotsche astronoom, die in overeenstemming met Osburn de groote pyramide in het jaar 2429 vóór C. plaatst. Telt men hier het onbetwifelde jaartal van Ramses II, namelijk 1400, af, dan houdt men ongeveer 1000 jaren over tusschen hem en Chufu, den stichter dier pyramide. Op een inscriptie te Havaris spreekt Ramses van een tijdrekening door een der Herders-koningen 400 jaren geleden ingesteld. Deze koning kan niet de eerste dier vorsten geweest zijn, want de instelling van een chronologie kan slechts geschied zijn, toen de ruwe veroveraars de beschaving der Egyptenaars hadden aangenomen. Dan

misschien wel veel vroeger begint. Maar het schriftstelsel op de gedenkteekenen van dien eersten tijd heeft reeds zulk een volkomenheid en vastheid bereikt, en de afbeeldingen in de graven van de oudste dynastiën getuigen van een beschaving, zoo rijk, zoo gevestigd, dat wij genoodzaakt zijn nog vele eeuwen van langzame voorbereiding en wording aan te nemen, die aan de dagen, waarvan de historische getuigenissen tot ons kwamen, zijn voorafgegaan. Als het egyptische volk op het tooneel der wereldgeschiedenis optreedt, is het reeds geheel volwassen; gelijk Pallas Athene uit het hoofd van Zeus, zoo komt het gansch gewapend uit den nacht der eeuwen te voorschijn, en men duizelt als men denkt aan den onberekenbaren voortijd, waarin zijn eerste kindsheid valt.

Het is dus niet te verwonderen dat wij in onzekerheid verkeerden omtrent den oorsprong eener zoo vroeg ontwikkelde natie. Behoort zij tot een der twee rassen, die, hoe verschillend ook in aanleg en gaven, aan het hoofd der beschaving staan, het arische of het mesopotamische ras? Of moet het egyptische volk tot een derde,

blijven 600 jaren over, en in die zes eeuwen moet de regeering der vroegere Hyksos met die van vijf andere, door monumenten gestaafde dynastiën, en ten minste vier opvolgers van Chufu vallen. Daarbij nemen wij voor een oogenblik aan, dat de zes bovendien vermelde koningshuizen, waarvoor in dit tijdperk een plaats moet gevonden worden, doch die zoo goed als geen monumenten hebben nagelaten, niet bestaan hebben. Men gevoelt dat dit onmogelijk zou zijn. De taktiek van Piazz Smith bestaat trouwens in het ignoreeren van de krachtigste argumenten en het bezigen van machtspreuken die niets bewijzen. P.S., *On the antiquity of intellectual man from a practical and astronomical point of view*. Edinb. 1868.

van deze beide weer verschillend ras gebracht worden? Het laatste is tot-nog-toe de zoo goed als algemeen aangenomene meening geweest. Naar aanleiding van Genesis 10, 6 sprak men van het chamietische ras, waartoe, behalve de Egyptenaars, nog drie andere daar genoemde volken of volkengroepen behooren zouden. Ik kan dit chamietische ras slechts als de vrucht eener sterke verbeelding en eener verkeerde exegeze beschouwen. Reeds lang had men vermoed, dat de verdeeling der volken aan de Hebreëen bekend, in zonen van Cham, Sem en Jafet, niet op ethnografischen, maar op een geheel anderen grondslag steunde, met andere woorden dat hier niet drie rassen bedoeld werden in taal en afstamming van elkander te onderscheiden, maar drie volkengroepen, om een andere reden dan deze verwantschap van spraak en herkomst bij elkander gevoegd. Want de taalwetenschap, die reeds overtuigend de eenheid der arische volken uit hun gemeenschappelijk taaleigen had bewezen, pleitte noch voor een semietisch noch voor een chamietisch ras, naar de indeeling van Genesis 10. Daar worden de Kanaäneërs tot de zonen van Cham gerekend, en het is zeker dat al de kanaäneesche volken, de Feniciërs ingesloten, een taal spraken aan de hebreeuwsche ten nauwste verwant, terwijl toch de Hebreëen tot de zonen van Sem worden gerekend. Hetzelfde geldt, ofschoon in mindere mate, van de zonen van Put en van Kush, mede in Gen. 10, 6 bij de zonen van Cham geteld, en beiden naar hun afkomst en spraak veel nader aan de Arabieren, Syriërs en Hebreëen dan aan de eigenlijke Egyptenaars verwant. Het middel door sommigen uitgedacht, om, niet de nauwkeurigheid van den schrijver, maar de overgeleverde uitlegging van Genesis 10 te

redden, is een van die verbazende luchtsprongen waarin de voorstanders eener verlorene zaak gewoonlijk hun heil zoeken. De Kanaäneërs, ofschoon tot de Chamieten behorende, zouden, bij hun intocht in Kanaän, daar eenige semietische stammen hebben aangetroffen, wier taal en godsdienst zij eenvoudig overnamen ¹. De onzinnigheid van deze veronderstelling is te groot dan dat zij bij een onpartijdig onderzoeker instemming vinden zou, en verdient eigenlijk geen wederlegging. Daarom hebben ernstiger en wetenschappelijker geleerden gemeend, dat de verdeeling der volken in het meergenoemde hoofdstuk op een geografischen grondslag gebouwd is. Met Cham, Sem en Jafet zou de oude schrijver dan niet drie rassen, maar drie landstreken of klimaten bedoeld hebben, zoodat Cham voor hem het zuiden, Jafet het noorden en Sem het midden van die wereld vertegenwoordigde, die hij overzag ². Hoe aantrekkelijk dit gevoelen ook zij, ik kan er niet in deelen. Ook deze gissing lost alle bezwaren niet op. De zonen van Jafet, in Gen. 10 genoemd, wonen wel meest in 't noorden, maar de zonen van Cham moeten niet altijd zuidelijker dan de Semieten gezocht worden. De Kanaänieten woonden noordelijker dan de Arabieren en Babyloniërs, en waren zij al uit het zuidoosten gekomen, ook de Hebreëen en verscheidene andere semietische stammen waren vandaar

¹ Zoo o. a. nog, in navolging van Munk, Lenormant, *Manuel d'Histoire ancienne de l'Orient*, II, blz. 246, een werk, dat nog veel verdienstelijker zijn zou, indien de schrijver niet als christenplicht had beschouwd, om gedurig de geschiedenis naar de overlevering der oude Hebreëen te verwringen.

² Aldus o. a. Renan, *Hist. génér. et Système comparé d. langues sémitiques*. 2e Ed., blz. 40.

uitgegaan. Put, zoon van Cham, moet noordelijker gezocht worden dan Joktan, zoon van Sem. Ook deze verklaring kan ons alzo niet voldoen.

Maar wij behoeven, dunkt mij, thans niet meer in onzekerheid te zijn omtrent hetgeen de hebreeuwse auteur met zijn verdeeling in zonen van Cham, Sem en Jafet bedoeld heeft. De beschouwing van de volken wien hij Cham tot stamvader geeft, stelt dit duidelijk in het licht. In Cham, een mythisch persoon, zooals al de andere stamvaders, heeft men sinds lang het zwarte land van Egypte zelf herkend. Kem of Kam was de naam door de bewoners van het Nijldal zelven aan hun vaderland gegeven ¹. Als zijn zonen worden nu genoemd: Kush, dat is de naam waarmee op de egyptische monumenten de ethiopische volken ten zuiden van het eigenlijke Egypte genoemd worden, en die in den historischen tijd uit het Oosten, waar hun stamverwanten in Mesopotamië waren achtergebleven, derwaards getogen waren. Voorts Mitzraïm, de gewone, hebreeuwse naam voor het rijk der Farao's, bijzonder voor Middel- en Neder-Egypte; een naam, wiens tweevoudige vorm ² geen verwondering kan baren, hetzij men dien afleidt van de twee groote deelen des lands, hetzij men daarin de beteekenis van: de twee insluitingen vindt, en met Knobel aan de beide bergketenen die het Nijldal begrenzen, of met Ebers aan den dubbelen muur denkt, die, volgens de oudste monumenten, Egypte tegen de invallen der barbaren beschermde ³. Put of Punt,

¹ Zie Brugsch, *Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch*, blz. 1451, voce *Kem*.

² Mitzraïm is, zooals men weet, een dualis.

³ Zie Ebers, t. a p., S. 86. Reeds onder de oudste dynastiën vindt

zooals het op de egyptische monumenten heet, is een land waarmee de Egyptenaars in veelvuldige betrekking stonden, en zonder twijfel is daaronder niet, zooals men vroeger meende, Libyë, maar dat gedeelte van Arabië te verstaan, dat aan de heerschappij van de Egyptenaars gehoorzaamde, of waar zij althans posten bezet hielden. De vierde zoon is Kanaän, het toenmalig gebied der fenicische volken. Waarom nu juist deze volken zonen van Cham genoemd worden in onderscheiding van anderen, is voor hem, die in de geschiedenis van Egypte geen vreemdeling is, duidelijk genoeg. Mitzraïm is wel niet de eerstgenoemde zoon, omdat de schrijver in zijn opsomming van 't zuiden naar 't noorden schijnt te gaan, maar dat hij met volle recht een zoon der zwarte aarde verdient te heeten zal wel geen bewijs noodig hebben. Kush en Punt waren reeds van overoude tijden aan Egypte onderworpen, en maakten er 'als 't ware een deel van uit. Zelfs de oostelijke Kushiten, de Assyriërs, zijn een geruimen tijd aan Egypte schatplichtig geweest. Ook Kanaän behoorde langen tijd onder hun gebied, en de Kanaänieten hadden hun gansche beschaving aan Egypte te danken, terwijl, zooals straks nader zal worden aangetoond, Feniciërs de noordkust van den Delta bewoonden, en zelfs in Memfis een eigen stadskwartier bezaten. De zonen van Cham, dat is van het zwarte Nijldal, zijn dus eenvoudig de Egyptenaars en de door hen onderworpen en beschaafde volken. De verdeeling in drie volkengroepen is bij den schrijver van Gen. 10 noch ethnografisch, noch geografisch,

men twee muren, een noordelijken en een zuidelijken, onderscheiden; de eerste was aan Neith, de laatste aan Ptah gewijd. Vgl. De Rougé, *Monuments des VI premières Dynasties*, blz. 97.

maar — men vergunne mij het woord — cultuurhistorisch. De Chamieten vertegenwoordigen de oudste, den Hebreër ergerlijke beschaving; de Semieten de daarop volgende, wel door de egyptische gewekte, en onder haar invloed ontstane, maar toch veel zelfstandiger en eigenaardiger ontwikkeling, die in het assyrische rijk — Assur wordt ook onder de zonen van Sem genoemd — zijn eenheid vindt. Onder Jafet zijn al de overige den ouden Hebreër bekende volken van verschillend ras, Aryers en Turaniers, bijeengebracht, en hij wordt de oudste zoon genoemd, hetzij als de grootste, als degeen wiens gebied zich het verst uitstreckte, hetzij, en dit is waarschijnlijker, als degeen die de primitiefste beschaving nog het langst behouden had, en op een standpunt van ontwikkeling stond, door Chamieten en Semieten reeds lang verlaten. Ik mag dit hier niet verder uitwerken. Voor mijn doel is het genoeg, te hebben bewezen, dat de Chamieten van het 10e Hoofdstuk van Genesis ons niets kunnen leeren omtrent den oorsprong van het egyptische volk. Is deze uitkomst negatief, zij heeft altijd deze waarde, dat zij een verkeerde voorstelling wegneemt, die het vruchtbaar onderzoek belemmerde.

De vraag, tot welk ras de Egyptenaars behooren, blijft dus open. De taalwetenschap moet haar beantwoorden. Reeds heeft men daartoe pogingen aangewend. Benfey heeft pogen te bewijzen, dat de gewoonlijk dusgenaamde semietische talen slechts den eenen tak uitmaken van een taalfamilie, wier andere tak aan de overzijde der landengte van Suez moet worden gezocht, en met de egyptische al de talen van Noord-Afrika tot den Atlantischen Oceaan toe omvat. Anderen, zooals Ernst Meier en Paul Bötticher, zijn hem daarin gevolgd.

Bunsen nam zijn gevoelen gewijzigd over. De Egyptenaars zouden volgens hem een vroeg gescheiden loot van den kaukasischen stam zijn, uit de dagen toen de semietische en arische elementen zich nog niet scherp van elkander gescheiden hadden. Op deze wijze zou de overeenkomst van het oud-egyptisch met beide genoemde taaltakken zich het best laten verklaren ¹. Ook andere Egyptologen zijn aan dit denkbeeld niet vreemd. Behalve De Rougé, die zich over dit onderwerp slechts ter loops heeft uitgelaten, hebben in den laatsten tijd Brugsch en Ebers op de innige verwantschap tusschen het oud-egyptisch en de mesopotamische (semetische) talen grooten nadruk gelegd. De eerste betuigt voor zich vast verzekerd te zijn, dat het Egyptisch in het Semietische wortelt, en beschouwt het als een feit, waarop de latere onderzoekingen steeds meer het zegel zullen drukken, dat het met alle semietische talen afstamt van een gemeenschappelijke moeder, wier oorspronkelijke zetel aan de oevers van Eufraat en Tigris moet worden gezocht ². De laatste verklaart ronduit de Egyptenaars voor een semietischen, waarschijnlijk chaldeeschen stam, die vooral daarom zooveel van zijn oostelijke broeders verschilt, omdat hij in taal en zeden niet weinig overnam van de oorspronkelijke inwoners van het land waar

¹ Zie Renan, *Langues Sémitiques*, 2e Ed. blz. 80. vgg. Renan zelf is, zooals men weet, voor de allernauwste beperking van den semietischen taalkring; zelfs de Assyriërs en Babyloniërs wil hij niet als Semieten laten gelden. De nieuwere ontdekkingen, zoowel in Mesopotamië als in Egypte, en de nauwkeuriger studie van de idiomen dezer beide landen hebben aan zijn bewijsgronden niet weinig kracht ontnomen. Later heeft hij op dit punt iets toegegeven.

² Brugsch, *Wörterbuch*, Einl., blz. IX.

hij zich nederzette ¹. In weerwil van de heftige bestrijding, die Benfey's gevoelen van verschillende kanten aanstonds ondervond, en niettegenstaande dat zich van den kant der Hebraïsten Ewald, van dien der Aryologen Pott, tegen zijn konkluzies verzette, schijnen dus de Egyptologen al meer en meer tot dezelfde uitkomsten als de göttingsche linguïst te geraken. Het vraagstuk is nog niet rijp ter beslissing. Zeker is het, dat de Egyptenaren uit Azië afkomstig, en ten nauwste verwant zijn aan dat groote ras, waartoe zoowel de Aryers als de Mesopotamiërs behooren. Lang vóór den aanvang der geschiedenis moeten zij, hetzij over de landengte van Suez, hetzij over de Roode Zee, Egypte zijn binnengetogen, en zich in het land tusschen het Delta en de watervallen gevestigd hebben. Zeer opmerkelijk is, dat West-Azië bij hen steeds het heilige Land, het godenland, *Ta nuter*, bleef heeten. Een zuiver arisch volk zijn zij zonder twijfel niet, al hebben sommige oppervlakkige geschiedvorschers dit zonder veel nadenken neergeschreven. De overeenkomsten met de zoogenaamd semietische beschaving en taal zijn in hun spraak en zeden veel talrijker en gewichtiger, dan met die der Aryers. Doch, omdat de zaak nog niet tot volkomen klaarheid gebracht is, en wij de wetenschap niet vooruit willen loopen, wil ik hen nu nog niet onder de mesopotamische volken rangschikken, en op grond van hun vele eigenaardigheden hun godsdienst afzonderlijk behandelen.

Bovendien bestond de bevolking van Egypte uit ver-

¹ Ebers, *Aeg. u. BB. Mos.*, I, blz. 45. Ebers verklaart meer dan 300 voorbeelden van woorden te bezitten, die van semietische wortels moeten worden afgeleid, en belooft later zijn meening uitvoeriger te zullen verdedigen.

schillende elementen. De naam Egypte, door de Grieken aan het land gegeven, en door Brugsch van Haka-ptah, d. i. huis der vereering van Ptah, door Ebers van Ai-Kaft, d. i. het kustland Kaft, of het gebogen kustland afgeleid ¹, was bij hen niet inheemsch. Zij zelve noemden, gelijk wij zagen, hun land Kem, het zwarte, in onderscheiding van den rooden, kleiachtigen grond van Syrië en Libyë, en de kern zijner bevolking, de inwoners van zuiveren bloede, vereerden zij met den naam van Retu of Rutu, de menschen, hetgeen overeenkomt met de Ludim van Gen. 10, 13, die daar de eerste zonen van Mitzraïm heeten ². Zichzelf als de menschen bij uitnemendheid te achten, ligt zoo geheel in den geest der oudheid, en is nog bij vele natuurvölker zoo gewoon ³, dat wij ons daarover niet verwonderen kunnen. Deze Retu schijnen den heerschenden stand, de eigenlijke aristokratie, te hebben uitgemaakt. Maar ook andere stammen hadden zich op de zwarte aarde gevestigd. Daartoe behooren in het oosten de Aamu of Amu, die men met de Anamim van Gen. 10, 13 vergeleken heeft ⁴, en waarmede zekere arabische herder-

¹ Brugsch, *Histoire*, blz. 6 vgg. Ebers, *Aeg. u. BB. Mos.*, blz. 133. vg.

² Ebers, t. a. p., blz. 91. De Rougé, *Mon. d. VI premières Dynasties*, blz. 6. Daar de Egyptenaars evenmin als de oude Eraniërs een L bezaten, en ook de D slechts bij omschrijving (NT) door hen kon worden uitgedrukt, is *Lud* de zuivere hebreuwsche transcriptie van Rut. De *u* aan 't eind is de buigingsuitgang van 't meervoud, het hebreuwsche *im*.

³ Vgl. Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, III, blz. 36 en 303.

⁴ Ebers, t. a. p., blz. 101, ziet in de Anamim de Amu met het egyptische woord *An* = nomade samengesteld: an-amu, d. i. zwervende Arabieren, wel te onderscheiden van de anu-kens, d. z. de nubische nomaden, die tot een ander volk behooren. De gissing van Ebers heeft vrij wat meer voor zich dan die van De Rougé, *Mon. d. VI prem. dynasties*,

stammen bedoeld worden, die, met toestemming der regeering, reeds onder de 12e dynastie zich in Egypte nederzetten. Hun voornaamste woonplaatsen zijn op het schiereiland van Sinaï, aan den bukolischen Nijlarm, en in Midden-Egypte tusschen de arabische bergketen en de Roode Zee te zoeken. Zij hebben zich echter, naar het schijnt, nooit met de Egyptenaars vermengd. De Kasluchîm, waarvan volgens Gen. 10, 13 de Filistijnen zijn uitgegaan, zullen waarschijnlijk iets noordelijker gewoond hebben, in dat „brandend gebergte,“ dat zich van 't oosten van het Delta tot de grenzen van Palaestina uitstrekte, en onder egyptische heerschappij stond. In 't westen vindt men de Libyërs, de Lehabîm of Lubu (eigenlijk Rebu) der egyptische opschriften. Zij zijn een noordelijke stam van het volk, dat de oude Egyptenaars Tehennu of Temhu noemden en hun land in 't oosten begrensde, een volk, dat niet zelden een inval deed op het egyptisch gebied, en welks nazaten thans nog in de Tuaregs voortleven, die zich bij voorkeur Imoshagh, in 't onzijdige Tema-shight noemen, een naam die aan den ouden naam Temhu herinnert ¹. Het kustland tusschen het gebied der Libyërs en dat der oostelijke semietische stammen gelegen, schijnt al

blz. 6 vgg., die in de Anamîm, eenvoudig Anu, d. i. zwervers ziet, en den naam dezer nomaden in verband brengt met den naam der steden Heliopolis, Dendera en Hermonthis, die in 't oud-egyptisch allen An heeten. Hij meent dat die steden koloniën van dit volk zullen geweest zijn. Doch An in den naam dezer plaatsen heeft zeker niets met nomaden gemeen, en moet zonder twijfel afgeleid worden van an = steen of zuil.

¹ Zie Barth, *Discoveries and Travels*, I, blz. 195 vgg. Een hunner goden is Amun, die dus denzelfden naam draagt als de hoofdgod van Thebe en van de libysche Oazis.

vroeg door Feniciërs bewoond en in bezit genomen te zijn, en misschien zijn zij wel de Kaphthorîm van Gen. 10, 14, waaronder men vroeger de Kretenzers verstond ¹. Zeker is het, dat zij den voet niet in Egypte gezet hadden, of zij trachtten al verder en verder door te dringen, en oefenden op de beschaving en zelfs op den

¹ Zeer uitvoerig wordt dit vraagstuk behandeld door Ebers, *Aeg. u. BB. Mos.*, I, blz. 127—252. Allerbelangrijkst zijn de bewijzen door hem aangevoerd voor den machtigen invloed door zoogen. Semieten in Egypte reeds in oude tijden uitgeoefend. Dat hij daaruit soms gewaagde gevolgtrekkingen maakt, en wel eens te veel bewijst, spreekt van-zelf; hij tracht een gelukkige gissing op alle mogelijke wijzen te staven. Die gelukkige gissing is de verklaring van het hebreeuwsche Kaphthor door Kaft ur, groot Fenicië, letterlijk „groot gebogen (kust) land”, want Kaft is de (latere) egyptische naam voor Fenicië. De snelle verbreiding van dat bedrijvige volk door het noorden van Egypte kunnen wij hem gaarne toegeven, en erkennen dat hij daarvoor verscheiden nieuwe bewijzen heeft bijgebracht. Doch wat hij zeker niet bewezen heeft, is, dat de Feniciërs zich reeds vóór den tijd der Hyksos in Egypte gevestigd hadden, hoewel hij dit herhaaldelijk verzekert. Dit is niet slechts onwaarschijnlijk, maar in een verslag van een officier, die onder de regeering van Amenemha I, van de 12^e dynastie (die der Hyksos is de 17^e), naar Edom en een gedeelte van Palaestina gezonden werd, blijkt, dat er toen in dit land geen spoor van Kana neërs te vinden was (Chabas). Het is waar, wanneer men met Ebers Abraham reeds onder de 12^e dynastie in Egypte laat komen, dan dient men aan te nemen, dat de Kanaâneërs toen reeds in Palestina woonden, maar ook dit vereischt nog nader bewijs. Even gewaagd schijnt mij de veronderstelling van Ebers, blz. 143, dat de stad Koptos in Opper-Egypte haar naam van de Feniciërs zou hebben ontleend en hoofdzakelijk door hen bewoond zou zijn, tenzij men aanneemt dat zij van de oevers der Roode zee, waar zij zich eerst ophielden, derwaards getogen zijn. Over de fenicische elementen in den egyptischen godsdienst, die volgens Ebers, blz. 237 vgg., zeer belangrijk moeten geweest zijn, hebben wij later gelegenheid te spreken.

godsdiens van het noorden van Egypte, Memfis niet uitgezonderd, een overwegenden invloed uit. Die invloed is echter eerst onder het nieuwe Rijk, na den tijd der Hyksos, merkbaar, en kan vóór den inval dezer laatsten, zelfs al moesten wij aannemen dat Feniciërs toen reeds de noordkust van het Delta bewoonden, niet groot zijn geweest.

Bij een zoodanige verdeeling der bevolking kan het niemand bevreemen, dat het noorden en zuiden des lands, al waren ze ook meestal onder één scepter vereenigd, zich zeer duidelijk van elkander onderscheidden, en niet slechts een scherpgeteekend, eigenaardig karakter vertoonen, maar ook voortdurend om den voorrang streden. Alleen wanneer men dit in het oog houdt, is het mogelijk de geschiedenis van Egypte recht te verstaan. In godsdienstige voorstellingen, dialect en gebruiken verschilden Beneden- en Opper-Egypte wezenlijk van elkander. De schrijver van Gen. 10 heeft dit niet voorbij gezien, maar beschouwt die beide deelen des lands zelfs als twee zonen van Mitzraïm, dat is als twee verschillende volksstammen: de Naphthuchîm en de Pathrusîm. De eersten zijn de Na-ptah (het Memfitisch dialect luidde phtah), te weten „die van Ptah“, de aanbidders van den god van Memfis, de hoofdstad van Beneden-Egypte. De anderen zijn de bewoners van het Zuidland P-ta-res, of zooals Ebers wil: Pathyr (Pe-hathar) res, het zuidelijke Pathyr, de nomos aan Hathor gewijd ¹. Het zuiver egyptische werd altijd meer door het Zuiden vertegenwoordigd. Het Noorden was door vreemdelingen overstroomd, die slechts met moeite van

¹ Ebers, t. a. p., I, 115 vgg.

Memfis uit in bedwang gehouden werden. De geheele historie van Egypte is een worsteling der egyptische nationaliteit tegen de meer en meer veld winnende semietische of mesopotamische indringers, die meestal over de landengte van Suez of van de noordkust het vette land hunner begeerlijkheid binnentogen. Eerst doet het beschaafde en machtige Zuiden zijn overwicht aan het nog ruwe Noorden gevoelen. Menes vereenigt beide deelen onder zijn scepter en sticht Memfis, blijkbaar met het doel om door deze sterkte geheel Beneden-Egypte te bedwingen. Dat gelukt ook. Gedurende een reeks van eeuwen regeeren, meest van Memfis uit, zes echt-egyptische dynastiën over het geheele rijk. Dan komt een tijdperk van onrust en verwarring. Een beneden-egyptische dynastie, uit Herakleopolis ¹ afkomstig, weet zich van de heerschappij, althans over het Noorden meester te maken, en wordt door een tweede, evenzeer uit Herakleopolis gevolgd. Intusschen vestigt in Opp-

¹ Welk Herakleopolis hier gemeend is, is onzeker. Er waren drie steden van dien naam, allen in Beneden-Egypte, een: Herakleopolis magna ten zuiden van Memfis, een: Herakleopolis parva aan den oostelijksten Nijlmond in den sethroïtischen nomos, een aan den westelijksten Nijlarm gelegen. Lepsius en met hem Ebers sluiten het eerstgenoemde uit, op grond dat een koningshuis, zoo dicht bij Memfis gevestigd, niet tegelijk met een memfistische dynastie kan geregeerd hebben. Dit bezwaar valt weg, als men met Mariette de Herakleopoliten niet gelijk-tijdig met, maar eerst na de laatste memfistische dynastie laat regeeren. Indien Mariette's meening proefhoudend blijkt, dan zou ik de 9^e en 10^e dynastie in Herakleopolis magna willen zoeken. De beide andere plaatsen waren te onbeduidend, en het uiterste Noorden had zeker in dien vroegen tijd nog te weinig overwicht, dan dat een heerschappij van een dezer grenssteden uit, toen reeds over een groot deel des lands geoeffend, waarschijnlijk zou zijn.

Egypte een koningshuis dat in den thebaanschen nomos te huis behoort, een onafhankelijk gezag, en het gelukt, zooal niet aan deze eerste, ten minste aan de daarop volgende dynastie, de twaalfde, het geheele rijk weder onder zijn zuiver egyptische oppermacht en tot den hoogsten bloei in kunst en beschaving te brengen. Worden de dynastiën, te Memfis rezideerende, gewoonlijk het Oude Rijk genoemd, deze eerste thebaansche heerschappij wordt het best met den naam van het Middel-Rijk aangeduid.

Maar als nu, na dit tijdperk van glans, de macht van het Zuiden verzwakt, steekt het Noorden weder het hoofd op. Het onttrekt zich aan het gezag der Thebanen en huldigt een koningshuis te Xoïs in den Delta gevestigd. Dit was echter slechts het voorspel eener grootere vernedering voor Egypte. Vreemde horden uit Arabie onderwerpen geheel Beneden-Egypte met het zwaard, maken Opper-Egypte schatplichtig, en een viertal eeuwen drukt de overheersching der Hyksos of Herdersvorsten als een looden wicht op het land.

Ook nu weder gaat de bevrijding uit van het Zuiden. De arabische koningen, die langzamerhand de beschaving van Egypte hebben aangenomen, verliezen met hun woestheid, naar 't schijnt, ook de oude veerkracht. De cijnsbare thebaansche vorsten wagen het van hen af te vallen. Na lange worsteling slaagt Aahmes er in, hen te verdrijven, en gansch Egypte onder zijn gebied te vereenigen. Met hem begint het Nieuwe Rijk, en het derde tijdperk van bloei der egyptische beschaving. Onder drie achtereenvolgende koningsgeslachten, de Thutmessen en Amenhotep's, de Seti's en Ramsessen, blijft Thebe, op een paar uitzonderingen na, het middelpunt

van het rijk der Farao's, dat nu zijn oude grenzen weer herwint en aan het geheele westen van Azie ontzag inboezemt.

Met de elfde eeuw evenwel slaat de schaal nog eens naar 't Noorden over. De hooge priesters van Amun te Thebe zetten zich de dubbele kroon op het hoofd, maar verschillende dynastiën uit het Delta betwisten hun de heerschappij en zij zijn genoodzaakt zich ten laatste naar Ethiopië terug te trekken, waar zij een onafhankelijk rijk grondvesten. Ook dan zelfs geven zij, de laatste vertegenwoordigers van het oude echt-egyptische gezag, de hoop niet op, om het geheele land nog aan zich te onderwerpen, en zoodra het Noorden eenige kenteecken van verzwakking begint te geven of verdeeld is, snellen zij aan, en maken zich, meestal met gemak van Thebe en zijn gebied, na krachtiger tegenstand, ook van Memfis meester. Doch het is slechts voor een wjl. Na een kortstondige regeering verdwijnen zij weder van het tooneel, en worden naar het land van Kush teruggedrongen. Tanis, Bubastis, Saïs, allen noordelijke steden, zijn het nu, die aan Egypte zijn koningen geven, en het mag zich nog gelukkig rekenen, zoo 't slechts inlandsche vorsten zijn, die elkander de heerschappij betwisten, en geen assyrische veroveraars, zooals Esarhaddon en Assurbani-pul, door geheele onderwerping en verbrokkeling des lands, de onderdrukking komen wreken die hun vaderen eens van de egyptische vorsten hadden te verduren. De glorie van Cham is verbleekt; de dagen van Sem zijn gekomen. Toch nemen deze vorsten van onzuiver bloed en gemengd ras de overleveringen en gebruiken der oude Farao's en de egyptische beschaving over, die onder een hunner, Amasis, nog een zekeren glans verspreidt. Doch

het is de laatste flikkering. Perzische veroveraars voegen Egypte bij hun onmetelijk rijk, en nadat het nog ruim een halve eeuw een zekere onafhankelijkheid heeft genoten, nemen Grieken en Romeinen de plaats der Perzen in. Met de komst der Grieken eindigt mijn geschiedenis van den egyptischen godsdienst. Het is zoo, ook onder de Ptolemæën, die de egyptische nationaliteit niet onderdrukten maar eerbiedigden, werd die godsdienst vrijelijk uitgeoefend. Zelfs werden op hun last en op dien der romeinsche keizers later prachtige tempels herbouwd of gesticht, doch het is slechts een kunstmatige herstelling van het oude, waaruit het leven geweken is. Het tijdperk der Ptolemæën behoort eigenlijk niet meer tot de geschiedenis van den ouden godsdienst, maar is vooral belangrijk als voorgeschiedenis van dien nieuwen godsdienst, die wel in Galilæa ontstond, doch op wiens eerste vorming de grieksche wijsbegeerte van Alexandrië en de oude godsdienst van Egypte beide een zoo grooten invloed hebben uitgeoefend.

H O O F D S T U K I I.

DE HEILIGE LETTERKUNDE.

Nog geen vijftig jaar geleden moest men bijkans alle kennis van den godsdienst der Egyptenaren uit grieksche bronnen putten. Men wist daarvan niet meer, dan hetgeen Herodotos, Diodoros en vooral Plutarchos daarover berichten, en het weinige dat Clemens Alexandrinus in het 5^e en 6^e Boek zijner *Stromata* ter loops over hun heilige letterkunde meedeelt ¹. Voegt men daarbij wat in een paar fragmenten van Manetho's werk bij Josephos en Georgios Synkellos, en in een enkelen scholiast ² onder den vorm van geschiedenis bewaard is gebleven, dan heeft men alles bijeen, waaruit men zich vroeger een flauw begrip van de godsvereering der Nijlbewoners vormen kon. Aangenomen dat men op de nauwkeurigheid van al deze berichtgevers kon bouwen, waren hun mededeelingen, behalve die van Plutarchos, zeer schaarsch, en, gerekend naar de oudheid der egyptische beschaving, zeer jong. Herodotos laat zich door de priesters alles vertellen wat hun goeddunkt. Plutarchos heeft den mythe van Isis en Osiris over 't geheel met bijzondere getrouwheid weergegeven, maar hij gaf dien in den vorm dien hij van

¹ *Stromat.*, Lib. V. p. 237 (Pott. II, 657) en Lib. VI. p. 268 sq. (Pott. 756), bij Bunsen *Aegyptens Stelle*, III. *Urkundenbuch*, blz. 91.

² Zie Bunsen, t. a. p. vooral blz. 58 en 71.

lieverlede had aangenomen; van de oorspronkelijke gedachte, die daarin werd uitgedrukt, had hij geen begrip. Ook waren de Grieken gewoon alles te hellenizeeren en op de vreemde goden de namen van hun Olympiërs toe te passen; een gewoonte die hen belette het wezen van een vreemden godsdienst recht te verstaan. Hoe weinig gelijkt bijvoorbeeld Ptah op Hephaestos, Chonsu op Herakles, Horos op Apollo en Neith, de moeder der goden, op de maagdelijke Athene! De kennis die men op zulk een wijze van den godsdienst der Egyptenaars verkreeg, moest dus noodzakelijk onjuist en oppervlakkig zijn. En aan iets dat op een geschiedenis van dien godsdienst geleek, was niet te denken.

De onschatbare ontdekking, waardoor Champollion de jongere zijn naam onsterfelijk heeft gemaakt, maakte aan deze onzekerheid een einde. Hij vond den sleutel der hieroglyfen, van dat vernuftige doch omslachtige letterschrift, dat reeds onder de eerste dynastiën werd gebezigd; een sleutel, dien de Grieken en Romeinen zoo gemakkelijk voor het nageslacht hadden kunnen bewaren, maar dien zij in hun onverschilligheid voor al wat hun barbaarsch toescheen, verloren hadden laten gaan. Zoo werd voor de wetenschap van Europa de toegang tot een letterkunde geopend, die onder de rijkste der wereld mag worden gerangschikt.

Want het was alsof de Egyptenaars, trotsch op het bezit van dit werktuig om hun gedachten en groote daden te vereeuwigen, niet nalaten konden om het overal te gebruiken. Boeken waren hun niet genoeg; de tempels en paleizen, de graven en obeliskken, de voorwerpen bestemd tot dagelijksch gebruik of versiering, alles werd met opschriften overdekt. Gansch Egypte werd als een

dichtbeschreven boek. En hoe groot de ijver van mannen als Champollion, Rosellini, Lepsius, Brugsch, De Rougé, Mariette en Dümichen in 't verzamelen van inscriptiën ook geweest zij, men mag voor zeker houden, dat nog slechts een gering deel van 't geen de egyptische monumenten te verhalen hebben, in het Westen bekend is geworden. Toch is de rijkdom reeds groot, en worden wij dikwijls meer door den overvloed dan door het gebrek aan oorkonden gehinderd.

Bij een volk, waar staat en godsdienst zoo innig vereenigd waren als het egyptische, zijn bijkans alle geschiedkundige gedenkteeken en oorkonden tevens bronnen voor de godsdienstgeschiedenis. Die alle hier op te sommen zou onmogelijk en onnoodig zijn. In den loop onzer geschiedenis worden ze van-zelf aangewezen. Slechts van hetgeen men meer bepaald de gewijde letterkunde zou kunnen noemen, wil ik trachten hier eenige woorden te zeggen.

De voornaamste plaats daarin bekleedt de verzameling van heilige teksten, die reeds door de Egyptenaars zelven onder den titel van: „Het boek der openbaring in (of op) den dag“ vereenigd waren, het Doodenboek zooals Lepsius, of het Begrafenis-ritueel zooals De Rougé het genoemd heeft. „Boek der Opstanding,“ gelijk Lepsius ook voorstelt het te heeten, zal wel de beste titel zijn, die bovendien het meest met den oud-egyptischen overeenkomt. Dat het op den dag der begrafenis door de priesters zou zijn opgezegd, zooals De Rougé vermoedt, is niet waarschijnlijk en wordt door den inhoud weersproken. De woorden worden den gestorvene zelven in den mond gelegd. De benaming Ritueel is dus niet verkieselijk. Daarentegen verdient het gevoelen van den franschen geleerde, die

onder „den dag,“ waarvan in 't oude opschrift sprake is, het eeuwige licht verstaat, de voorkeur boven dat van Lepsius, die daarin den grooten dag des oordeels in de onderwereld ziet. Zooals later blijken zal, is de voorstelling die de oude Egyptenaars zich vormden aangaande het lot der zielen na den dood, afgeleid van hetgeen zij dagelijks met de zon, voor hen de volkomenste openbaring der godheid, zagen geschieden. De zon ging onder in 't Westen en stond in 't Oosten weder op, of, om mythologisch te spreken, overwonnen door de machten der duisternis, ging de zonnegod des avonds het rijk der dooden in, voerde daar een zegevierenden strijd tegen tallooze vijanden, en herrees, als nieuw geboren, in den morgen met vollen glans. Op dezelfde wijs ging het met de menschelijke ziel, die dan ook in het gewijde Boek, geheel met den zonnegod vereenzelvigd wordt. Met hem gestorven, kampt zij met hem tegen de booze geesten in de onderwereld, doch wordt, als zij in het oordeel gerechtvaardigd is, met hem wedergeboren, en verlaat dan de onderaardsche gewesten, om, in zijn gevolg, als een licht-geest, zijn zegetocht in den dag te volbrengen. „De dag“ moet dus letterlijk worden opgevat, en de openbaring in den dag is de verheerlijking der gerechtigden na den nacht des doods en der worsteling, de ontknooping van het gedurig herhaalde drama.

Het kritisch onderzoek van het *Boek der Opstanding* is eerst begonnen. Maar zooveel is duidelijk, dat het niet als een geheel kan worden aangemerkt. Het is een verzameling van stukken uit verschillenden tijd, doch waarvan het wezenlijke reeds onder de thebaansche koningen van het Nieuwe Rijk voorhanden was. Later werd er wel het een en ander, maar niet veel oorspron-

kelijks bijgevoegd. Van de 165 afdeelingen die een handschrift uit de dagen van Psamtik I, de bekende turijnsche papyrus, bevat, waren de 125 eerste reeds onder de 18^e en 19^e dynastie tot een geordende verzameling bijeengebracht. Deze 125 afdeelingen dragen den naam van hoofdstukken (*ro*), met uitzondering van de laatste, die „boek” (*sha* of *shat*) wordt genoemd en het eerste ahangsel van de oorspronkelijke verzameling schijnt te zijn geweest. De 40 later bijgevoegde stukken heeten eveneens boeken (*shatu*). Zeer jong zijn de vier laatste boeken, die zich kennelijk van de overige onderscheiden. De oudste handschriften dagteekenen van de 18^e dynastie, de 15^e of 14^e eeuw v. C., doch de meeste zijn helaas! zeer slordig. Sommige bevatten zelf een opzettelijk verminkten tekst. De graven werden voor altijd gesloten, en het viel dus licht zulk een bedrog te plegen. Ook was het zeker niet gemakkelijk aan de vele aanvragen te voldoen, daar ieder welgestelde een exemplaar van het heilige boek met zich in het graf wenschte te nemen.

Toch zijn dit niet de oudste teksten, die wij van verscheidene gedeelten van het Boek der Opstanding bezitten. Op sarkofagen uit den tijd vóór de regeering der Hyksos heeft men eenige hoofdstukken, die in de latere verzameling voorkomen, en enkele nog onbekende stukken ontdekt. Deze teksten werpen een helder licht op de samenstelling en wording van het Boek der Opstanding. Had men reeds vermoed dat in den tekst, zooals de handschriften dien geven, onderscheiden moet worden tusschen de oorspronkelijke kern en de later daartusschen gevoegde verklaringen of glossen, de sarkofagen van de 11^e dynastie en vroeger brengen dit vermoeden tot zekerheid. Ook daarop komen enkele korte ophelderingen voor,

doch zij zijn, ofschoon niet altijd nauwkeurig, door de kleur van den ouden tekst onderscheiden. Een vergelijking met de handschriften leert echter dat men met die glossen en toevoegsels aanvankelijk zeer spaarzaam was, en dat die onder de vorstenhuizen van het Nieuwe Rijk aanmerkelijk zijn toegenomen. Kan men de overlevering der Egyptenaars zelve gelooven, dan zouden sommige gedeelten van het heilige Boek nog veel ouder zijn dan de elfde dynastie. Zoo zou, volgens het onderschrift van het 64^e hoofdstuk zelf, dit hoofdstuk gevonden zijn door prins Har-titi-f, die onder koning Menkaura (Mycerinus) van de 4^e dynastie, de tempels inspekteerde. Het beroemde 17^e hoofdstuk zou toen reeds geschreven zijn. Volgens andere berichten zou de zoogenaamde skarabeëntekst, die in de verzamelingen op het 64^e hoofdstuk volgt, onder Menkaura, en het laatstgenoemde onder een vroegeren koning Husapti (de *Ὀυσαφαίης* der Grieken) geschreven zijn. En onmogelijk is dit niet ¹. Een krachtig bewijs voor de oudheid van verreweg de meeste stukken, waaruit het Boek der Opstanding is samengesteld, is dit, dat Amun of Amun-ra, de hoofdgod van Thebe, er niet in voorkomt. Slechts in de drie of vier laatste boeken wordt hij genoemd. Doch deze verraden door veel vreemde, onder anderen nubische woorden, en door hun geheelen geest, hun afkomst. Zij zijn hoogstwaarschijnlijk geschreven in Ethiopië, waar de thebaansche Amunpriesters een zelfstandig priesterrijk hadden gesticht, en behooren dus tot de 10e of 9e eeuw vóór Chr.

¹ Zie De Rougé in de *Revue archéol.*, 1860, I, blz. 69—99. Chabas over den Papyrus Abbott naar Birch, ald. 1859, blz. 269 vg. Vooral echter: Lepsius, *Älteste Texte des Todtenbuchs nach Sarkofagen des altaegyptischen Reichs im berliner Museum*. Einl. u. 43 Tafeln. Berl. 1867.

In al de andere hoofdstukken en boeken, zelfs in die welke de oudste handschriften nog niet bevatten, is van dezen, door de Amunhoteps en Ramsessen zoo vurig vereerden god, naar wien zelfs koningen uit de 11^e dynastie zich reeds noemden, geen sprake. Dit feit kan alleen verklaard worden als men aanneemt, dat niet slechts die stukken waarvan men onder de 18^e dynastie een verzameling maakte, maar ook de boeken die later daaraan werden toegevoegd, reeds geschreven waren, voordat de Amundienst in de 15^e en 14^e eeuw vóór Chr. tot zoo grooten bloei kwam.

Vandaar dan ook de bijzondere eerbied door de Egyptenaars voor dit Boek gekoesterd, en de groote heiligheid die zij er aan toeschreven. Van de kennis der voornaamste hoofdstukken werd de verheerlijking ten dage der opstanding afhankelijk gemaakt. „Die dit boek kent,“ zoo heet het op een sarkofaag uit de 11^e dynastie, „is een, die ten dage der opstanding in de onderwereld opstaat en intreedt; is hij onkundig van dit hoofdstuk, dan treedt hij niet in, zoodra hij opstaat.“ En het slot van 't eerste hoofdstuk luidt aldus: „Als men dit boek op aarde weet en het in schrift brengt op zijn sarkofaag, zoo wordt men geopenbaard in den dag in al (de gestalten) die men wil, en intredend in zijn woning wordt men niet teruggewezen,“ enz. ¹. Men diende het dus reeds in zijn leven van buiten te leeren, om daardoor de booze machten in de onderwereld te beteugelen en zich het zalige leven te verzekeren. Van sommige stukken, onder anderen het 64^e hoofdstuk, verklaarde men uitdrukkelijk dat ze door de godheid zelf, gewoonlijk Thot, geschre-

¹ Lepsius, *Älteste Texte*, blz. 5 en 25.

ven waren, en verhaalde dan ook dat ze aan of onder de voeten van een godenbeeld gevonden waren, waar zij door den god zelven waren nedergelegd ¹. Hoezeer dan ook het Boek der Opstanding in aard en inhoud van de Veda's, het Zend-avesta, het Oude Testament en andere door onderscheidene volken als goddelijke oorkonden beschouwde boeken verschille, het mag met vollen nadruk de Heilige Schrift der Egyptenaars worden genoemd.

In een Boek, dat van lieverlede is samengebracht en uit stukken van zeer verschillende oudheid bestaat, zal niemand plan of eenheid verwachten. Een zekere rangschikking der stof is echter niet te miskenen. Men kan, met Lepsius, in het Boek der Opstanding twee hoofdverzamelingen: Hst. 17—63 en Hst. 64—124 onderscheiden, voorafgegaan door een kleine verzameling van 16 bij elkander behorende hoofdstukken, en gevolgd door de latere toevoegsels, waarvan Hst. 125 het oudste is, en die zich weder in verscheidene groepen laten verdeelen. De 16 eerste hoofdstukken zijn tot-nog-toe op oude sarkofagen niet gevonden; zij schijnen van eenigszins jongere dagteekening dan de twee voornaamste verzamelingen, doch ouder dan de toevoegsels hst. 126—165 te zijn. Het geheele drama der opstanding wordt daarin reeds

¹ Lepsius (*Aelt. T.*, blz. 17, nt. 2, en blz. 18) verklaart het vinden dezer dokumenten op de volgende wijs. De grondvesting eener stad begon met die van den tempel aan de plaatselijke godheid gewijd, bijv. te Hermopolis met dien van Thot, en de tempelbouw ving aan met de fundeering en oprichting van het heiligdom, waarin het beeld van den god geplaatst werd. Onder de voeten van dit beeld was het heiligste fundament (*senti*), waaronder een holte tot bewaring van de gewijde oorkonden of papyrussen. Vond men later zulke documenten, dan schreef men er een goddelijken oorsprong aan toe.

afgespeeld. De gestorvene doorreist de onderaardsche streken, wordt gerechtvaardigd tegenover zijn vijanden, wordt reeds in 't 11^e Hst. voorgesteld als zegevierend in de gestalte van Ra, den zonnegod, en heeft in 't 15^e Hst. het doel bereikt, want hij aanschouwt het licht, en zingt, toegelaten tot de gemeenschap van Ra en Tum, den lof dezer goden.

De beide volgende verzamelingen beginnen elk met een der twee ontegenzegglijk oudste hoofdstukken van het gansche Boek, het 17^e en het 64^e. Hst. 17—63 bevat weer denzelfden cyklus als Hst. 1—16, doch in geheel anderen vorm. Het 17^e Hst., het belangrijkste van alle, is zelf een geheel, en stelt den doode reeds als een gerechtvaardigde voor. Om een denkbeeld van zijn inhoud te geven, laat ik hier den aanvang, naar den oudsten tekst, zonder de ophelderingen en glossen, volgens de vertaling van Lepsius, volgen:

„Ik ben Tum (de verborgene zonnegod), een wezen dat eenig is;

„Ik ben Ra in zijn eerste heerschappij;

„Ik ben de groote god, die van-zelf bestaat;

„De schepper van zijn naam, de Heer aller goden,

„Wien niemand ophoudt onder de goden.

„Ik was gisteren, ik ken het morgen.

„Er was een kampplaats der goden bereid, als ik sprak;

„Ik ken den naam van dien grooten god, die aldaar is.

„Ik ben die groote Bennu ¹ die in An (Heliopolis) vereerd wordt;

¹ De Bennu, een reigersoort, is, als trekvogel, het symbool van den zonnegod die 's nachts verdwijnt en 's morgens zich weder vertoont.

„Ik ben Chem (Min) in zijn verschijning; mij zijn gezet mijn beide vederen op mijn hoofd.

„Ik ben aangekomen in mijn woonstede“¹.

Dit hoofdstuk opent nu een reeks van hoofdstukken, waarin een zekere gang zich duidelijk laat bespeuren.

Brugsch vergelijkt hem met den feniks (*φοινίξ*), waarvan Herodotos spreekt, en houdt den griekschcn naam voor een verbastering van den egyptischen. De gronden waarop Lepsius deze meening bestrijdt komen mij vrij zwak voor. Herodotos zegt wel dat hij den feniks niet gezien heeft, hoewel hij den reiger kende, maar met den feniks dien hij niet zag bedoelt hij den mythischen vogel, die eens om de 500 jaren zou terugkeeren. De egyptische *b* wordt, volg. Lepsius, niet door *φ* weergegeven; doch hijzelf zegt, dat de palmboom, dien de Grieken *φοινίξ* noemden, in 't egypt. ook *bennu* (kopt. *beni*, *benne*) heette, en dat de palmtak (kopt. *ba*, *bai*) denzelfden naam droeg als de ziel (*be*, *ba*, *baï*, met het symbool van den *bennu*-vogel) en ook symbool van bepaalde tijdperken was. Dat Herodotos den feniks tot An (Heliopolis) beperkt, terwijl de *Bennu* ook te Abydos vereerd werd, doet weinig ter zake, daar Herodotos den mythe toevallig van de heliopolitaansche priesters vernomen had, en deze in Egypte niet zeer verbreid was. Bovendien noemt ook Horapollo den *φοινίξ* een symbool der zon en der ziel, die, evenals een trekvogel, na lange opzwerving weder te huis komt. Horap. *Hierogl.* ed. Leemans, I, 34, 35.

¹ Hoe de glossen en kommentaren zich langzamerhand aan dezen ouden tekst hebben vastgehecht, kan het volgende voorbeeld duidelijk maken:

Oude Tekst: „Ik ben de groote *Bennu* van An.“

1^e Kommentaar (Sarkofaag van Mentuhotep, 11^e dyn.). „Dat is de vervulling van datgene wat is.“

2^e Komment. (einde van 't Middel-Rijk). „Dat is de vervulling, enz. Wat is dat? Osiris is het van An, en dat wat is, is het immer en het eeuwig.“

3^e Komment. (begin van 't Nieuwe Rijk). „Dat is — An, is zijn lichaam, of ook is het immer en het eeuwig; het immer nu is de dag, en het eeuwig de nacht.“ Lepsius, *Aelt. Texte*, blz. 46.

Nadat eerst in een drietal teksten van gelijksoortigen inhoud de rechtvaardiging van den gestorvene vermeld, en zooals men verwachten kon, met die van Osiris door Thot, haar goddelijk voorbeeld, in verband is gebracht, worden haar onmiddellijke gevolgen in *Cher muter* (de onderwereld) beschreven. De voornaamste vrucht van zijn rechtvaardiging is, dat hem het gebruik zijner ledematen hergeven wordt, vooral van den mond, om de heilige woorden, het noodzakelijk middel tot afwering der booze geesten, te spreken, en van het hart, dat het beginsel des levens is. Nu vangt voor den herleefde de strijd aan. Allerlei monsters moet hij bevechten, die hem in de gestalten van slangen, krokodillen, schildpadden, vooral in die van de groote slang Refrof of Apep naderen, en die hij overwint met tweevoudige wapenen, een lange lans die hij steeds bij zich draagt, en de magische kracht der heilige woorden die hij spreekt. Slechts wanneer hij deze proef doorstaat en de zege behaalt, blijft hij bewaard voor de ellenden die den booze wacht en worden hem de zaligheden verleend, die voor de getrouwen zijn weggelegd. Beide worden nu beschreven. De ergste straf is zeker de tweede dood, die daarin bestaat dat Horos of een andere godheid den veroordeelde op het *Nemma* of schavot het hoofd afsnijdt; doch er zijn ook andere straffen, zooals het eten en drinken van bedorven voedsel. De zaligheid daarentegen bestaat in 't inademen der reine levenslucht en het drinken van het water des levens, voorstellingen die men later voor het grootste deel in de joodische Apokalyptiek en zelfs in de christelijke beeldspraak terugvindt. Met deze beschrijvingen eindigt het 63^e Hst. en de tweede verzameling.

De volgende verzameling behandelt voor een deel de-

zelfde onderwerpen, doch in anderen, meestal uitvoeriger vorm. De hoofdstukken, die een samenvatting van 't geheele boek geven, zooals het zeer oude 64^e en het weinig minder belangrijke 72^e, gaan hier weder vooraf. De gestorvene bereikt weder het punt waar de zon geboren wordt en daarna An, het hemelsche (?) Heliopolis, waar de zon als *Bennu* in de wereld des lichts herrijst. Dan wordt in de nu volgende hoofdstukken gehandeld over de verschillende vormen, die de ziel, nu een *Chu* of lichtgeest geworden, kan aannemen. Eigenlijk kan zij zich in alle gestalten naar willekeur hullen, en de voorname daarvan worden slechts genoemd. In een vijftal hoofdstukken wordt dan weer de vereeniging van ziel en lichaam geschilderd, en de tocht, reeds vroeger beschreven, vangt weder aan. Het denkbeeld van den strijd geraakt meer op den achtergrond, en het vorderen in de licht-manifestatie is hier meer, schoon niet uitsluitend, een vooruitgaan in hemelsche kennis, dat met de volle openbaring in het licht wordt bekroond.

De 41 hoofdstukken die het Boek besluiten missen de eenheid en den samenhang der voorafgaande verzamelingen. Sommige, zooals het beroemde 125^e, bevatten iets wat in 't vorige nog niet werd aangeroerd. De meeste echter behelzen een uitwerking van reeds vroeger voorkomende bijzonderheden. Mystieke plechtigheden worden beschreven, vooral die betrekking hebben op de voorwerpen waarmee de hals van den gestorvene werd versierd. Maar het voorname doel dezer teksten is, de kennis die de overledene bezitten moet, zoo volledig mogelijk te maken, omdat hij door haar alleen kan zegevieren in den onderaardschen kamp. Daartoe wordt hij onderricht in de namen van heilige plaatsen, geesten en goden; onder

anderen worden niet minder dan honderd namen van Osiris opgeteld, namen waaraan een machtige tooverwerking werd toegeschreven.

Hoe weinig aantrekkelijk de lezing van een dergelijk Boek voor ons moge zijn, en hoe gering zijn letterkundige waarde ook moet worden geschat, voor de kennis der oudheid, vooral van den godsdienst der Egyptenaren, is het van 't hoogste belang, dat het door de mannen van 't vak steeds meer toegankelijk worde gemaakt.

Met een gelijk doel als deze heilige Schrift bij uitnemendheid, schijnen de *magische Papyrussen* te zijn opgesteld, waarvan men er verscheidene gevonden heeft, en sommige reeds openbaar gemaakt en door de geleerden ¹ verklaard zijn. Het Boek der Opstanding zelf is eigenlijk niet anders dan een groote magische Papyrus ten behoeve der afgestorvenen, of die althans door de levenden bestudeerd werd met het oog op den strijd en het oordeel van Osiris, die hen in de onderwereld wachtten. De andere geschriften waaraan men dezen naam heeft gegeven zijn niet voor de dooden, maar voor de levenden bestemd. Het zijn verzamelingen van oude teksten, meest hymnen, en jongere tooverformulen, die dienen moeten om hier op aarde kwalen, ziekten, booze geesten en schadelijke dieren af te weren. Op zichzelf zijn zij getuigenissen eener afdwaling van het godsdienstig bewustzijn, maar voor zoover ze oude stukken behelzen, zijn ze voor de godsdienstige letterkunde van het hoogste gewicht.

Niet het minst belangrijk zijn de talrijke *hymnen*,

¹ Onder anderen de *Papyrus magique Harris* door F. Chabas, Chalon, 1860, en de *Papyrus 348 revers du Musée de Leide*, in de *Études égyptologiques* van W. Pleyte, e en, 1866 vg.

waarin de Egyptenaars den lof hunner goden bezongen. Uit een literarisch oogpunt beschouwd, verdienen zij op den eersten rang te worden geplaatst. In vorm doen zij dikwijls denken aan de voortbrengselen der oude hebreeuw-sche poëzie. De inhoud daarentegen komt meer overeen met sommige vedische liederen en met de offerzangen der Perzen, en er heerscht een verheffing, een dichterlijke gloed en bezieling in, doorgaans met diepte van gedachten gepaard, waardoor ze, mijns inziens, deze laatste althans overtreffen. Bedrieg ik mij niet, dan behooren de hymnen tot de oudste produkten van de egyptische gewijde letterkunde. Dat men ze, zooals in de magische papyrussen, als toovermiddelen tegen de booze geesten en verscheurende dieren bezigde, en ze zelfs in het Boek der Opstanding invlocht, strekt daarvan ten bewijze. Men beitelde ze ook niet zelden op die kleine platte kolommen (stèlen), die de Egyptenaars gewoon waren in hun graven te plaatsen. Die door den ketter Amunhotep IV (Chun-aten) aan een godheid die de rechtzinnige Amun-dienaars verfoeiden toegewijd, zijn niet de minst verhevene. Zijn de hymnen somtijds duister, evenals dat met de vedische liederen het geval is, omdat ze meer toespelingen op de mythen bevatten, dandat ze die verhalen en verklaren, het wezen der goden doen ze ons beter dan iets anders begrijpen. En wat men in die oudste zangen van het Hindu-volk heeft opgemerkt, dat geldt althans voor 't Nieuwe Rijk ook hier: de god, aan wien de hymne wordt toegezongen, Osiris, Ptah, Ra, Shu, Amun, of wie hij wezen moge, is altijd voor den zanger de hoogste, zoo niet de eenige; al de anderen zinken daarbij weg.

Behalve deze geschriften die rechtstreeks op den godsdienst betrekking hebben en voor onze geschiedenis de

voornaamste bronnen zijn, kunnen ook andere, zooals het reeds genoemde zedekundig vertoog van Ptahhotep, of het Verhaal der twee broeders, een legende uit den tijd van Seti Merenptah II, den zoon van Ramses II, ons van dienst zijn om den geest van den egyptischen godsdienst recht te verstaan. Vooral het laatste bevat een rijkdom van mythologische stof, en is bij aandachtige beschouwing niets anders dan de hoofdmythe der Egyptenaars in den vorm van een sprookje gegoten ¹. Ook de Tempelopschriften leveren voor den onderzoeker der godsdiensthistorie een overvloedigen oogst.

¹ Het is vertaald door E. De Rougé in de *Revue Archéologique*, 1852, blz. 385. vgg. en door Brugsch, *Aus dem Orient*. Berl, 1864. blz. 7. vgg. Vgl. Ebers, t. a. p., I. 311 vgg.

H O O F D S T U K I I I .

DE GODSDIENST VAN THINIS-ABYDOS.

Het zou moeilijk zijn te zeggen welke de oudste godsdienst van Egypte is geweest. Van sommige vormen van godsvereering weten wij dat zij in den historischen tijd ontstonden, althans dat zij toen eerst beteekenis erlangden, zooals van den Amundienst, om van andere niet te spreken. Van sommige gebruiken wordt de instelling bericht, bijvoorbeeld van de aanbidding der heilige dieren te Memphis en Heliopolis. Maar of nu de godsdiensten, die zich het eerst op het tooneel der geschiedenis vertoonen, werkelijk ouder zijn dan die welke later tot heerschappij geraken, is nu niet meer uit te maken, al is dat van enkele tot hooge waarschijnlijkheid te verheffen. Maar wel kunnen wij met zekerheid zeggen, welke godsdiensten het eerst op de gedenkteeken vermeld worden, en dus vroeger dan anderen tot hoogen bloei zijn gekomen.

Voordat Egypte tot één rijk vereenigd werd, bloeiden toch evenveel lokale eerdiensten nevens elkander, als er kleine rijken in het Nijldal bestonden. Niet dan geleidelijk, of liever niet zonder worstelingen en hevigen strijd bijwijken, zijn die zeker tot een aanvankelijk veelvormig en steeds aangroeiend polytheïsme, eerst later tot een

meer monotheïstisch stelsel gebracht, waartoe de egyptische godsdienst uit zichzelf allen aanleg bezat. De staatkunde der wijze koningen, die in den loop der eeuwen over Egypte regeerden, was niet uitsluitend. Met opzet brachten zij hulde aan de hoofdgoden van al de voorname deelen waaruit hun rijk bestond, van Noord en Zuid, van Memfis en Thebe, van het Delta en Nubië, en trachtten die in een soort van pantheon te vereenigen; en de uitslag van deze politiek was, dat zij hun macht ongestoord konden handhaven en binnen de grenzen van hun gebied in vrede regeerden. Anderen, die haar ontrouw werden, die voor een bijzonderen plaatselijken god en een enkelen vorm van aanbidding ijverden, en andersdenkenden uitsloten en vervolgden, moesten in hevige opstanden de gevolgen van hun onstaatkundig gedrag ondervinden, en zagen daardoor soms hun gezag zelf verloren gaan. Evenwel de heerschende godsdienst in het rijk is altijd die van het heerschende koningshuis. En die der heerschende dynastie is doorgaans de lokale dienst van de plaats harer herkomst.

Dit zien wij reeds in de oudste tijden bevestigd. De menschen vóór Menes (Mena), den eersten historischen koning die over beide deelen van Egypte regeerde, worden gewoonlijk Hor-Shesu, aanbidders, volgers, dienaars van Hor of Horos ¹ genoemd, en in de voorstellingen der

¹ De lezing *Shesu-har* (*hor* of *her*) van De Rougé en Brugsch schijnt boven die van Duemichen, *Shai-her*, de voorkeur te verdienen. Men kan het vertalen: dienaars van H., en opvolgers van H., doch daar het woord nooit in een koningsschild voorkomt of door de teekenen der koninklijke macht vergezeld wordt, kan aan geen koningen gedacht worden, al zou het niet vreemd zijn dat de Egyptenaars hun vorsten opvolgers noemden van Horos, den goddelijken heerscher die vóór allen

verschillende menschenrassen, die de Egyptenaars kenden, is Horos steeds de leidsman, ja zelfs de schepper van de echte Rutu van het zuivere bloed. Horos nu is niet slechts de voorname god van Opper-Egypte, maar bepaaldelijk van Thinis-Abydos, de vaderstad van Menes, waar hij als de zoon van Osiris vereerd, en van Heliopolis of An, in welks nabijheid Menes de stad Memfis stichtte, en waar hij meer met Ra en Atmu verbonden werd. Het schijnt dus dat de thinitische koningen met hun heerschappij ook den Horos-Osirisdienst eerst in het Zuiden verbreidden, en daarna den Horos-Ra-dienst van het heilige Heliopolis daarmee vereenigden. Inderdaad zijn het deze twee vormen van godsvereering, waarvan de oudste monumenten der volgende dynastiën gewagen, en deze twee tevens, die door alle tijden heen in Egypte de algemeenste zijn gebleven, men mag wel zeggen den grondslag van den nationalen godsdienst hebben uitgemaakt ¹. De aanbidding van den memfitischen god Ptah

had geregeerd. Evenwel, dan zouden niet slechts de koningen vóór Menes aanspraak hebben op dien titel. Alle koningen heeten bij de Egyptenaars, niet opvolgers van Horos, maar Horos. Zij werden met hem vereenzelvigd, een idee, dat veel meer in hun geest ligt. Met *Shesu-har* worden zonder twijfel overal de oudste menschen of wil men de oudste Egyptenaars aangeduid, die nu, naar de voorstelling des volks, in de gelukzalige oorden bij Osiris leefden. Zie De Rougé, *Monum. des VI prem. dynasties*, blz. 163 vg.

¹ Wil men daartegen aanvoeren dat Osiris en de goden van zijn kring op oude monumenten reeds in het gevolg van andere goden, en niet in de eerste plaats worden afgebeeld, dan is dit volkomen waar, doch bewijst niets. Op een altaar uit den tijd der 6e dynastie gaan zes goden: een onbekende god Kai (misschien Shu?), de heliopolitaansche Atum, twee godheden in kevergestalten, die waarschijnlijk te Memfis t' huis behooren, en de heliopolitaansche goden Shu en Tafnut aan Seb

en de saïtische godin Neith, die wel niet zoo vroeg maar toch op zeer oude gedenkteeken vermeld wordt, is misschien even oud; althans van de laatste is dit hoogstwaarschijnlijk, doch er is grond om te vermoeden dat zij geen van beide zuiver egyptisch waren, en zeker dat zij eerst later in het godsdienstig stelsel der Rutu werden opgenomen en tot algemeene erkenning gebracht.

De oude hoofdzetel van den Osiris-dienst, een der vormen van de Horos-vereering, is zeker Thinis (Teni), de stad, waarnaar het koningshuis van Mena en het volgende de thinitische heeten, en in Opper-Egypte, ongeveer 60 geogr. mijlen ten zuiden van Memfis, en 15 mijlen ten noorden van Thebe, aan den westelijken Nijloever gelegen. Osiris heet bestendig Heer van Abydos (Abet) een plaats in de onmiddellijke nabijheid van Thinis, die deze laatste weldra geheel schijnt overschaduw te hebben; misschien ook werd hij zoo genoemd als heer der landstreek (nomos) waarin Thinis en Abydos lagen. De stad zelve droeg den heiligen naam: huis van Osiris. De tempels die men er ontdekt heeft waren hem gewijd. Tot-nog-toe kende men slechts die door Seti I en Ramses II, koningen der 19^e dynastie, gesticht, maar nog niet

met zijn gemalin en kinderen, waartoe zooals men weet Osiris behoort, vooraf. Doch vooreerst is het altaar uit Memfis afkomstig, en het kan dus niet verwonderen dat godheden uit de plaats en de nabuurschap daarop den voorrang bekleeden. Ten andere gaau in den regel de jongste goden voor, omdat zij voor den tijd waarin zij behooren de voornaamste zijn. Zoo komt later in de godenreeksen vóór Atmu, Munt, de hoofdgod der 11^e en 12^e dynastiën, later weer voor dezen Amun, de hoofdgod der 18^e en 19^e dynastiën. Hetzelfde nemen wij elders waar. Indra is jonger dan Mitra en Varuna, ouder dan Brahmā; toch staat hij achter bij dezen en steeds boven genen.

lang geleden vond de onvermoeide Mariette ten N. van Abydos de overblijfselen van een veel ouderen tempel, die niet zelden in stof vallen zoodra ze aan de lucht worden blootgesteld, en welks opschriften getuigen van de bezoeken door verschillende soevereinen aan dit eerwaardig heiligdom gebracht. Zeker zijn al de andere tempels, ter eere van Osiris opgericht, zooals die bij Memphis, te Mendes in Neder-Egypte, op 't eiland Phiueb bij Philek in 't Z., en in Ethiopië, van latere dagteekening. Te Thinis-Abydos werd Osiris als de in het Westen wonende koning der eeuwigheid en heerscher van het Rijk der dooden vereerd. Nevens doch onder hem stonden daar Anhur, een met het zwaard gewapende krijgsgod, waarschijnlijk een der vormen van dien god, dien wij te Heliopolis en later te Thebe, onder den naam Shu weder vinden ¹; Horos de wreker zijns vaders, Isis de groote moeder en de vier kinderen van het verborgene (*Meschen*) waarmede wel de vier doodsgeniën zullen bedoeld zijn. De andere goden van den osiraanschen kring hadden reeds in de vroegste tijden hun eigen tempels in Opper-Egypte. De tempel van Thot te Sesennu (Ashmunein) wordt reeds op de oudste monumenten genoemd. De tempel van Hathor en Horos te Dendera, door Chufu van de 4^e dynastie gesticht, wordt in een daar gevonden oude oorkonde met de Shesu-har in verband gebracht ², en schijnt dus toen reeds de plaats van een eenvoudiger heiligdom vervangen te hebben. Die van Horos te Edfu

¹ Chabas, *Pap. Mag. Harris*, blz. 37 en 40. Anhur is dus een hemel- of luchtgod, gelijk ook door zijn naam wordt aangeduid, die wel met *anhu* = omvatten, insluiten, zal samenhangen.

² Duemichen, *Bauurkunde von Dendera*, Taf. VI.

is daar zoo nauw mee verbonden, dat hij wel even oud zal moeten zijn, al is het heiligdom waarvan daar thans nog de ruïne staat, uit den laatsten tijd van het egyptische Rijk afkomstig. Ook die te Hermonthis behoort misschien tot denzelfden tijd.

Iedereen kent den mythe van Osiris uit Plutarchos. Bij hem is die geheel sage geworden, al waarschuwt hijzelf nadrukkelijk tegen de historische opvatting. Osiris, een egyptisch koning, vergenoegt zich niet met het bestrijden van ruwheid en barbaarschheid in zijn eigen rijk, maar doorreist de wereld, om overal de zegeningen der beschaving te verspreiden. In zijn afwezigheid neemt zijn gade en zuster, de koningin Isis, het regentschap waar. Met kracht handhaaft zij al de inzettingen van Osiris, en ziet nauwkeurig toe, dat daarop door niemand inbreuk wordt gemaakt. Dat verdriet Typhon, haar en Osiris' broeder, die gaarne een andere ruwere wet had ingevoerd, en die nu met eenige rijks grooten en een ethiopische koningin samenspannt om Osiris te dooden. Hij laat een kist of sarkofaag vervaardigen, die juist voor het lichaam van zijn broeder past, en noodigt dezen met de samenzweerders aan den maaltijd. Schijnbaar in scherts belooft hij de kist aan hem, wien zij past, ten geschenke. Allen leggen er zich in neder, natuurlijk zonder gevolg, doch nauwelijks heeft ook Osiris dat gedaan, of de deksel wordt er op gelegd en stevig gesloten. Zoo werpt men de kist in de rivier. Door den oostelijken, tanaïtischen Nijlmond drijft zij zeewaards. Na eenigen tijd stoot zij te Byblos, een fenicische stad, op de kust van Azië, waar zij in de takken van een tamarindeboom geraakt, en er geheel mee samengroeit, zoodat zij niet kan worden gezien. Inmiddels heeft Isis, zoodra zij de gruwel-

daad heeft vernomen, met Nephthys haar zuster de lucht van wanhoopskreten en jammerklachten doen weergalmen. Overal gaat zij den vermoorden echtgenoot zoeken, en vindt hem ten laatste in het paleis van den koning van Byblos, die den tamarindeboom heeft laten omhakken, en er een zuil voor zijn woning van heeft gemaakt. Met den kostbaren schat keert zij nu naar Egypte terug; doch, bij een bezoek aan haar zoon Horos te Bubastis, verzuimt zij voor de sarkofaag genoegzame zorg te dragen. Typhon, in den maneschijn op jacht, vindt die, opent haar, snijdt het lijk zijns broeders in veertien stukken, en verspreidt die over het land. Isis weet die echter alle, op een na, terug te vinden, en laat elk op de plaats waar het ontdekt is, begraven. Nu staat Horos op als de wreker zijns vaders. Hij daagt Typhon uit en overwint hem, waarna hij hem aan Isis uitlevert. Deze laat hem weder vrij. Dit wordt door Horos met verontwaardiging vernomen. Na zijn moeder om deze toegevendheid strengelijk bestraft te hebben, valt hij Typhon nog tweemaal aan, en verslaat hem ten laatste geheel. Osiris wordt nu heer der doodenwereld, en Isis, die daar nog gemeenschap met hem bleef houden, brengt nu Harpokrates, een kind dat ontijdig en lam aan beide beenen geboren wordt, ter wereld.

Wij zullen ons niet bezighouden met de verklaringen door den griekschen moralist van dezen mythe gegeven. Hij deelt dien mee in den vorm, zooals hij in zijn tijd werd verhaald. Daarom zijn er, bij veel ouds en echts, ook eenige trekken van jongeren oorsprong of van uitheemsche afkomst, en is er ook een enkele vergissing in. De vergissing is, dat Harpokrates van Horos, waarvan hij slechts een bijzondere verschijningsvorm is, als een afzonderlijk we-

zen wordt onderscheiden. Harpokrates is de jonge Horos, Har pe chruti d. i. Har het kind, dat de Egyptenaren voorstelden met de hand aan den mond en de beenen nederhangende, zittende op den schoot zijner moeder. De Grieken zagen die afhangende beenen voor lam aan. Zelfs werd hij later, om de hand die op den mond wijst, — een symbool waarmee de Egyptenaren wilden aanduiden dat hij nog een kind was en dus nog niet spreken kon, — de god der stilzwijgendheid. Het uitheemsche is de vermelding van Byblos. Zij is in den mythe opgenomen om den Adonisdienst die daar heerschte met den egyptischen Osirisdienst in verband te brengen, gelijk dan ook Lucianus verhaalt op het groote feest van Adonis een kop uit Egypte te hebben zien aandrijven, die daarna met groote staatsie ter aarde besteld werd. Eerst in betrekkelijk laten tijd hebben de Egyptenaars de Middellandsche zee bevaren; in de oudheid kenden zij Byblos dus niet. Ook dit, dat de sarkofaag door den tanaïtischen Nijlmond de zee indrijft, kan niet oorspronkelijk zijn. De tanaïtische rivierarm werd in de schatting der Egyptenaren eerst berucht, nadat de Herders-koningen Tanis (San, Hebr. Tsoän) tot een middelpunt der vereering van Sutech gemaakt hadden, den god die met Typhon bedoeld wordt. Het verdeelen van het lichaam van Osiris in veertien stukken schijnt uitgedacht om te verklaren, hoe zoovele steden in Egypte zich op het bezit van het graf der godheid beroemen konden.

Doch, bij die kenmerken van lateren tijd, zijn er toch ook vele oude bestanddeelen in het verhaal, en de grondslag, de kern van den mythe is zoo oud als het egyptische Rijk. In verschillende oorkonden vindt men daarvan de hoofdtrekken weder. In een hymne aan Osiris

uit de eerste jaren der 18^e dynastie, dat is uit het begin van het Nieuwe Rijk afkomstig, lezen wij:

„Zijn zuster (Isis) heeft zorg voor hem gedragen, en zijn vijanden door een drievoudige nederlaag verstrooid... Het is Isis, de doorluchtige, de wreekster haars broeders: zij heeft hem gezocht zonder rust, zij is de wereld omgetrokken als klagende, zij heeft niet opgehouden voordat zij hem gevonden had. Zij heeft licht gemaakt met haar pluimen, zij heeft wind gemaakt met haar vleugelen, zij heeft de aanroepingen van de begravenis haars broeders gemaakt, zij heeft de beginselen van den god met het vreedzame hart met zich genomen, zij heeft een uittreksel van zijn wezen gemaakt, zij heeft (daaruit) een kind gemaakt, zij heeft den zuigeling in de stilte gezoogd. Men weet niet waar dit plaats had.” ¹.

Deze voorstelling is wel eenigszins afwijkend van die van Plutarchos, omdat hier niet Horos, maar Isis Osiris wreekt, en omdat er van Set-Typhon niet wordt gesproken, maar in een handschrift van het Boek der Opstanding, dat tot dezelfde eeuw moet worden gebracht als de aangehaalde hymne, wordt de strijd van Horos met Set uitdrukkelijk vermeld ², en op de sarkofaag van Mentuhotep, die uit het begin van 't Middel-Rijk dagteekent, wordt reeds van Horos den wreker zijns vaders gesproken. In een Opschrift uit den tijd van koning Chufu der 4e dynastie heet Osiris heer van Rusta of Roseti, dat is de doodenwereld, en „Horos de overwinnaar” is een

¹ De vertaling is van Chabas, in de *Rev. Archéol.*, 1857, blz. 65 vgg. en 193 vgg.

² *B. d. O.*, 17, 17 glosse.

naam in die dagen reeds zeer gewoon. Ja, in dat gedeelte van het Boek der Opstanding, dat ik in 't vorige Hoofdstuk aanhaalde, en dus in den alleroudsten tekst die reeds onder de eerste dynastiën bestond, lezen wij, dat er een kampplaats voor de goden was bereid. Ook elders in het Boek der Opstanding is er sprake van de klachten van Isis, van den nacht der begrafenis dien zij doorwaakt en van de tranen door haar en haar zuster Nephthys vergoten. De klaagliederen van dit zusterenpaar heeft men zelfs in een thebaanschen papyrus gevonden: „Keer weder,“ zoo heet het daar, „keer weder, god Panu! keer weder. Want zij welke u vijandig waren zijn er niet meer. Ach! schoone helper, keer weder, opdat gij mij aanschouwt, uw zuster, die u liefheeft, en gij nadert mij niet? Ach, schoone jongeling, keer weder! keer weder! Ik zie u niet, mijn hart is bedroefd om u, mijn oogen zoeken u! Ik dool rond (?) om u, om u te aanschouwen... den stralenden. Kom tot uw geliefde, zalige Unnefer, kom tot uw zuster, kom tot uw vrouw, god Urtuhet, kom tot uw huisvrouw. Ik ben toch uw zuster, ik ben uw moeder, en gij nadert mij niet; het aangezicht der goden en der menschenkinderen is naar u toegewend, terwijl zij u beweenen, ten tijde dat zij mij zien, daar ik klaag om uwentwil, daar ik ween en tot den hemel roep, opdat gij mijn smeeken moogt hooren; want ik ben uw zuster, die u liefhad op aarde. Nooit bemindet gij een andere dan mij, uw zuster!“ En zoo klaagt ook Nephthys: „Ach, heerlijke koning, keer weder, uw hart zij vroolijk, want allen die u vervolgden zijn er niet meer. Uw zusters staan aan uw lijkbaar, klagen over u en vergieten tranen. Men wendt (?) u om op uw lijkbaar, opdat gij haar schoonheid moogt aan-

schouwen. Spreek toch met ons, koning en onze Heer ¹!

Osiris keert evenwel, volgens de oude monumenten, niet meer op aarde terug. Wel wordt in de mystieke plaats *Tanen*, zijn ziel weder met zijn lichaam vereenigd, een plechtigheid waaraan al de goden van zijn kring: zijn ouders Seb en Nu, zijn zusters Isis en Nephthys, Thot en Horos, vooral Shu en Tafnu deelnemen, welke laatste zijn hart bewaken en Set bestraffen ², maar hij blijft in de onzichtbare wereld der gestorvenen of gerechtvaardigden, terwijl alleen zijn ziel als het Oriongesterte zich in volle heerlijkheid aan den hemel vertoont, gelijk de ziel van Isis in den Sirius glanst.

Zoo luiden de mythen, waarvan men sedert Plutarchos tot heden verschillende uitleggingen heeft gegeven, en die toch inderdaad slechts één verklaring toelaten. Bestudeeren wij eerst de natuur der onderscheidene goden, die hier handelend optreden, stellen wij die vooral in het licht dat de monumenten er op werpen, dan zal het gemakkelijk vallen den mythe zelf te verstaan.

Osiris is een zonnegod. Dit lijdt geen twijfel, en werd ook reeds door de ouden gezien, ofschoon men hem reeds vroeg tot een Maan- of Nijlgod heeft willen maken. Wel is de beteekenis van zijn naam Asar, As-iri, dien Lauth onlangs met „zoon der aarde“ heeft willen overzetten, onzeker, maar hij kan, uit aanmerking zijner eigenaardige verhouding tot Horos den zonnegod, die nu eens met hem vereenzelvigd, dan zijn vader, dan, en dit meestal, zijn zoon genoemd wordt, als zoon van Seb den tijdgod en Nu de godin van den hemelschen oceaen, als kleinzoon

¹ Dr. H. Brugsch, *Die Adonisklage und das Linoslied*, blz. 22 vgg.

² *Papyrus magique* 825 Br. Mus., in de *Rev. Arch.*, 1863. p. 125.

van Ra, den zonnegod bij uitnemendheid, die de eerste van zijn kring, de vader der vaderen heet, en van wien gezegd wordt dat hij in Suten-se-nen met Osiris is vereenigd, niet anders dan een zonnegod zijn. Dit wordt door tal van uitdrukkingen bevestigd. In de hymnen wordt het bestijgen van den troon zijns vaders vergeleken met het rijzen der zon, en zelfs wordt met zooveel woorden van hem gezegd: „hij schittert aan den gezichteinder; hij straalt licht uit door zijn dubbele pluim en overstroomt daarmee de wereld, als de zon van den hoogsten hemel uit.” Evenals de zon heet hij in de heilige zangen: Heer van de lengte des tijds. Het zou echter zeer verkeerd zijn te zeggen: Osiris beteekent de zon. Hij is het goddelijke wezen dat zich in de zon openbaart. Een zijner gewone benamingen is: „geheimzinnige ziel van den Heer der schijf,” of eenvoudig: „ziel der zon.” De ziel der zon is hij dus, die bij haar sterven niet sterft, haar altijddurende levenskracht, die zich 's nachts in het schitterende Oriongesternte vertoont, en zich 's morgens met het weder opgewekte lichaam der zon vereenigt. En ook dit is hij nog meer bepaald in een eigenaardig karakter. De werking der zon is tweeledig, weldoend en verschrikkelijk, levenwekkend en doodend. In Phoebos-Apollon hebben de Grieken beide karakters vereenigd. De Egyptenaren hebben ze van elkander gescheiden. Osiris heet bij hen Unnefer, dat is het goede wezen, en vertegenwoordigt alzoo de weldadige zonnekracht, die altijd zegeviert over de machten der duisternis, en door de schadelijke krachten, die ook van de zon uitgaan, niet kan worden vernietigd. Dit is zijn oorspronkelijke, fysieke beteekenis, die zich steeds duidelijk verraaft in woorden en symbolen, ook als zijn

zedelijke beteekenis meer op den voorgrond gesteld wordt. Meer en meer losgemaakt van de natuur en boven haar verheven, wordt hij langzamerhand de Heer van het heelal (Neb-ter), aan wien alles zijn oorsprong ontleent, die de zon geschapen heeft en haar doet op- en ondergaan, de Heer des levens, zonder wien niets kan leven. Hoe deze voorstellingen zich uit de oorspronkelijke, natuurlijke ontwikkeld hebben, springt van-zelf in het oog. En even duidelijk is het, hoe hij weldra de type van den goeden mensch kon worden, van de menschelijke ziel, die denzelfden strijd als hij tegen de machten des doods heeft te voeren, en in zijn overwinning een waarborg voor haar eigene zegepraal, in zijn herleven een onderpand van haar eigen onsterfelijkheid vindt. Van de oudste tijden af zien wij dan ook de dooden, mannen en vrouwen, zich met hem vereenzelvigen, met hem, hun eeuwig ideaal.

Dit zijn slechts de hoofdtrekken van het beeld dat de Egyptenaars zich van Osiris maakten. Wilden wij tot bijzonderheden afdalen en op de kleine schakeeringen letten, wij zouden ons in een oceaan van symboliek en mysticisme verliezen. Bij de groote verbreiding van den Osirisdienst in Egypte moesten tal van plaatselijke legenden in zijn mythen worden opgenomen. Aan die verbreiding heeft hij ook de groote menigte zijner namen te danken, waarvan er o. a. in het 147^e Hst. van het Boek der Opstanding niet minder dan honderd genoemd worden; en de heilige gedaanteverwisselingen die hij volgens de oude teksten onderging, de geheimzinnige vormen die hij aannam, spruiten eveneens daaruit voort. Waarschijnlijk nam Osiris, zoodra zijn vereering in de een of andere plaats werd gevestigd, de gedaante der

godheid aan die daar van ouds haar zetel had, en werd het heilige dier van zulk een stad of landstreek hem gewijd. Zoo werd hij te Heliopolis en te Abydos als de trekvogel Bennu voorgesteld, hetgeen wel oorspronkelijk een gestalte van den heliopolitaanschen god Ra zal geweest zijn, die na de samensmelting van Osiris- en Ra-dienst ook aan eerstgenoemden god werd gegeven ¹.

Te Memphis schijnt hij onder anderen de gestalte van een zekere apensoort, en ook wel die van een *nechta*, d. i. een machtige, een reus van zeven ellebogen, te hebben aangenomen, die in een kast van acht ellebogen hoogte verborgen was ². Ook zal het wel te Memphis geweest zijn, dat men hem afbeeldde als een zuil, die begint in den ondersten en eindigt in den bovensten hemel, waarop zeker de bijzonderheid in den mythe bij Plutarchos betrekking heeft, dat de koning van Byblos van den boom, waarmee de sarkofaag van Osiris was samengegroeid, een zuil in zijn paleis liet maken. Inderdaad bezitten wij afbeeldingen van Osiris, zoowel als van Ptah, die aan deze beschrijving beantwoorden: op een paal, waaraan een menschelijke gedaante is gegeven en die met een bont gewaad is bekleed, staat de zoogenaamde Tat-zuil, die geheel en al uit een soort van op elkander geplaatste kapiteelen bestaat; in het onderste kapiteel is een ruw gezicht gekrast, dat wel de schijnende zon zal moeten verbeelden; boven op de zuil is het volledige Osiriskapsel geplaatst, de ramshoornen, de zon, de ureusadders, de dubbele pluim, allen zinnebeelden des lichts en der heerschappij, die hier, naar ik

¹ Vgl. boven bladz. 43, nt. 1.

² Chabas, *Pap. mag. Harris*, blz. 116.

denk, moeten dienen, om den hoogsten hemel tevertegenwoordigen¹. De tat-zuil is het symbool van duurzaamheid, standvastigheid. Waarschijnlijk zal dus deze afbeelding van Osiris, die, haar ruwheid en kunsteloosheid in aanmerking genomen, wel een der oudste is geweest, hem als „Heer van de lengte des tijds of der eeuwigheid” moeten voorstellen. Elders weder was hij een *nemma* of dwerg met twee hoofden, een sperwerskop en een menschenhoofd; zeer duidelijk symboliek van zijn tweevoudig wezen als zonnegod en type of koning der menschen². Al deze gedaanteverwisselingen, die in geen enkele mythologie ontbreken, en niet anders zijn dan de oude vormen eener godheid, die zij later, als zij reeds in menschelijke gedaante wordt voorgesteld, nog steeds geacht wordt naar welbehagen te kunnen aannemen, dienen ook hier, gelijk elders, tot schepping en opsiering van allerlei legenden. In de osiraansche mythen worden zij vooral gebruikt, om den strijd tegen Set uit te spinnen, die telkens, als hij het lichaam zijns broeders zoekt, wordt teleurgesteld, omdat hij een geheel andere gedaante voor zich ziet. Natuurlijk dat ook hij zich in de gestalte zijner heilige dieren, bijvoorbeeld van de krokodil verandert. Evenwel in dit opzicht is Osiris zijn meester; want steeds weet hij zich door dit middel aan de vervolging te onttrekken. Met andere woorden: de symboliek en mythologie van den goeden zonnegod

¹ Zie de plaat bij Wilkinson, *Manners and customs*, II^d. Ser., Suppl., Pl. 25 en 33 n°. 5.

² De sperwer is zooals men weet in Egypte het beeld der zon. De geesels, teeken der heerschappij die de dwerg in de hand houdt en de zonnekring met de dubbele pluim tusschen zijn twee hoofden, maken de beeldspraak nog duidelijker.

was in Egypte oneindig rijker dan die van den geweldigen en boozen, en zijn vereering veel algemeener dan die van dezen.

Want dat ook Set, de vijand en broeder van Osiris of van den ouderen Horos, een zonnegod is, dat durf ik verzekeren, al zegt Plutarchos, dat zij die Typhon voor de zon houden, niet waardig zijn om te worden aangehoord. Hij is, in weerwil van zijn onvriendelijk karakter en leelijke gedaante, een der belangwekkendste figuren uit het egyptische Pantheon, omdat hij een eigenaardige geschiedenis heeft gehad. Vereerd en gehaat, aangeroepen en vervolgd, werd hij ten laatste zoozeer verfoeid, dat men, waar 't slechts mogelijk was, zijn naam op de monumenten uitwischte of wegbeitelde. Een goede godheid is hij nooit geweest. Zelfs in de oudste mythen is hij de groote vijand en tegenstander van Horos, vervult hij de weinig begeerlijke rol van verrader en moordenaar, en wordt wel niet gedood, maar toch overwonnen en streng gekastijd, hetgeen aan den goeden naam ook van een goddelijk wezen niet bevorderlijk is. Maar, hoewel geen goede, was hij toch oudtijds geen gehate god. Hij had zijn tempels en werd aangebeden, zij 't ook meest uit vrees. Krijgshaftige koningen noemden zich, nog in betrekkelijk laten tijd, naar hem. Zoodra Neder-Egypte onder de heerschappij van de thinitische koningen kwam, werd hij de bijzondere beschermende godheid van dat gedeelte des Rijks, evenals Horos van Opper-Egypte; en de koningen die beide landen onder hun scepter vereenigden, werden als de menschgeworden Horos en Set, als levende beelden zoowel van den laatsten als van den eersten beschouwd. Menigmaal worden zij, tot in latere eeuwen toe, afgebeeld tusschen deze twee goden in staande, door hen gezalfd met leven en kracht, of door beiden,

Set niet minder dan Horos, in den wapenhandel geoefend. Het is waar, bij vreemde volken, die met Egypte in aanraking kwamen, vond hij grooter vereering dan bij de echte Egyptenaars. In Neder-Egypte, waarvan hij als de beschermgod werd beschouwd, woonden veel vreemden, vooral Feniciërs. De Herderskoningen, althans een van hen, kozen hem uit al de egyptische goden, om aan hem een uitsluitende aanbidding te wijden. In 't zuidelijke Ombos, dat tot Nubië moet worden gerekend, is hij de plaatselijke godheid geworden, en aan die stad ontleent hij zijn gewoonsten naam. Niet zelden heet hij ook de god der Negers. Was hij dan, gelijk dikwijls gezegd wordt, een vreemde god, een zoogenaamd semietische, uit Azië naar Egypte overgebracht? Het tegendeel is waar. Van de vroegste oudheid af behoort hij tot den osiraanschen kring, en is dus een echt-egyptische godheid. In de rij dezer goden heeft hij zijn vaste plaats; bestendig, reeds onder de eerste dynastiën, staat hij met Nephthys zijn gemalin, tusschen Isis en Horos in, en maakt alzoo met haar het wederpaar van Osiris en Isis uit. Zelfs streng osiraansche koningen, die andere goden, zooals Ptah, verwaarloosden, met name Chufu, Chafra en Pepi, vereerden hem. In Neder-Egypte werd hij oorspronkelijk slechts te Memfis, de residentie der opperegyptische koningen, vereerd, en onder de 5^e dynastie, die zich door osiraansche rechtzinnigheid onderscheidde, had hij daar een tempel. Dat hij de speciale god van Beneden-Egypte heet, moet daaruit verklaard worden, dat de goden, daar bij voorkeur aangebeden, meer met zijn karakter overeenkomen, dan met dat van Osiris. Toen de Thiniten zich in 't Noorden vestigden, en in hun godenstelsel naar een god zochten aan wien dit nieuwe gedeelte van hun Rijk

eigenaardig scheen te behooren, vonden zij niemand beter dan Set. Om dezelfde reden werd hij door Nubiërs en Negers, die de egyptische beschaving, en met haar de egyptische mythologie overnamen, boven de andere goden vereerd. Niet anders was het met de Hyksos, wier zeker krijgshaftige en woeste god zich het best met Set liet vereenzelvigen. Misschien heeft de gunst, waarin hij bij vreemde veroveraars stond, meegewerkt om hem bij de Egyptenaars met steeds minder eerbied te doen beschouwen. Zeker is het dat tot de vervolging, waaraan hij later blootstond, en tot de uitroeiing van zijn naam verschillende redenen hebben samengewerkt: in de eerste plaats de toenemende beschaving en verzachting van zeden, die vooral den ontwikkelden priesterstand tegen den dienst van een zoo barbaarschen god deden ijveren, evenals wij onder Israël de profeten tegen den Molekdienst zien te velde trekken; dan de werking der perzische leer met haar dualisme, want het is merkwaardig dat de afkeer van Set zich juist sedert de perzische overheersching openbaart; en eindelijk de invloed der Grieken, die den somberen doodsgod evenmin aan de oevers van den Nijl konden dulden als in hun vaderland, waar zij Hades en zijn tempels altijd met een zeker afgrijzen beschouwden. Doch dit behoort tot veel later eeuwen. In de oudste tijden was Set zonder twijfel een zonnegod. Dat blijkt daaruit dat hij eigenlijk de wederga — niet slechts de tegenstander — van Horos, den zonnegod is. Evenals deze wordt hij op de plecht der zonnemark gevonden, om de slang der duisternis — waarmee een grillig noodlot hem eenmaal vereenzelvigen zou — af te weren; als Horos is hij krijgsgod en scherprechter in de onderwereld; en hij zou niet als god van Beneden-Egypte nevens hem,

den god van Opper-Egypte zijn gesteld, zoo hij in algemeene beteekenis niet met hem had overeengestemd, hoezeer hij dan ook in karakter van hem verschilde. Als zonnegod heet hij dikwijls de groote heer des hemels, en de spie ¹. Tegenover Horos, den zonnegod, van wien leven en vruchtbaarheid uitgingen, en die slechts door de vrienden der duisternis moest gevreesd worden, vooral tegenover Osiris, Unnefer, het goede wezen, de goede natuurkracht, den zegenenden, schoon verborgen zonnegod, was hij wat Molek was tegenover Baäl of Jaho, Civa tegenover Vishnu, de verpersoonlijking van de vreeselijke, verwoestende zonnekracht, van de zon als verterend vuur, de god van den vernielenden krijg en zijn verschrikkingen. Zoo werd hij al spoedig de god des doods. Weldra, een weinig verheven boven de natuur, en menschvorniger gedacht, wordt hij niet alleen de felle tegenstander van Horos, den heer des lichts, maar ook de veroorzaker van alle natuurlijk kwaad, aardbevingen en aardshuddingen, gloeiende hitte, stormen, bliksem en donder, verpestende dampen, die water en lucht verontreinigen en zelfs opstijgen naar de maan, om haar en al wat schitterend is te verduisteren. Hij is het, die het eene oog van Horos kwetst of uitrukt of verslindt, waarna het aan Ra, den oppersten zonnegod, ter genezing wordt overgegeven: hetgeen naar de juiste verklaring van Plutarchos op een gedeeltelijke of geheele maansverduistering doelt ². Alle rampen (*neshni*) komen van

¹ Zie Brugsch, *Zeits. der d. morgenl. Gesellschaft*, VI, blz. 253. vgg.

² Zie *Zeits. für aeg. Sprache u. Alterthumskunde*, 1868, blz. 33. Het *B. der Opst. Hst.*, 17. Glosse § 17 en 18, vermeldt uitdrukkelijk dat de maansverduistering plaats heeft bij den strijd tusschen Horos en Set.

hem ¹. Zijn dieren zijn dan ook de geweldige en daarom onreine, het nijlpaard, de krokodil, het zwijn, en dat wonderdier met steile ooren, zonderlingen snuit en rechtopstaanden staart, dat zijn hieroglyfe uitmaakt. Eindelijk, na geheel en al losgemaakt te zijn van de natuur, en waarschijnlijk, zooals ik zeide, eerst door den invloed der Perzen, werd hij het booze beginsel in de schepping en de zedelijke wereldorde tevens, en begon men zijn naam te verwijderen en zijn beelden door die van Thot en Horos te vervangen. Zelfs werd in het graf van Seti I, den vader van Ramses II (Sesostris), de naam des konings in dien van Osiri veranderd ².

Geheel anders is het lot van zijn mededinger Horos, gewoonlijk Osiris' zoon en wreker zijns vaders, geweest, want door alle eeuwen heen bleef hij een der geëerdste goden van Egypte. Dat hij als beschermgod van Opper-Egypte beschouwd werd is natuurlijk; immers hij was daar reeds vóór Menes de inheemsche en algemeen aan-

¹ Zie *Zeils. f. aeg. Sprache*, enz., 1868, blz. 27.

² De naam van Set is nog niet genoegzaam verklaard. Misschien hangt hij samen met *Sat* = vlam en met *sati* = zonnestraal en phallos. De Grieken noemden hem Typhon, een naam, dien men in het egyptische *tebhu*, den god van Teb, waar hij bijzonder vereerd werd, heeft meenen weer te vinden. *Teb* is het Nijlpaard, het aan Set gewijde dier, en de heilige naam der stad is daaraan ontleend. In elk geval zullen de Grieken den naam Typhon wel van de Feniciërs hebben, die Set *tebhu* met hun stormgod *Ziphon* vereenzelvigden. Tot opheldering van de mythen en de geschiedenis dezer godheid heeft niet weinig bijgedragen W. Pleyte in zijn *Religion des Préisraélites, recherches sur le dieu Set*, en in zijn *Lettre à M. Th. Devéria*. Verg. ook het kleinere werkje van dezen schrijver: *Le dieu Set dans la barque du soleil*.

gebedene godheid ¹. Niet minder begrijpelijk is, dat hij ook soms de god van het Oosten genoemd wordt, omdat hij als zonnegod uit het Oosten voortkomt ². Meermalen wordt hij met Osiris en ook met Ra vereenzelvigd, met welken laatste hij het symbool van den sperwer gemeen heeft ³. Zijn naam Har of Hor, dien men met het hebreeuwsche *ór*=licht en zelfs met het grieksche *Hēlios*=zon in verband heeft gebracht ⁴, laat zich gemakkelijk uit het egyptisch zelf verklaren, en beteekent de *bovenste*, de *opperste*, oorspronkelijk wel het *aangezicht*, dat de hieroglyfe van het woord *hir* of *her* is ⁵ waarmee zijn voorstelling als sfinx met het door de morgenzon beschenen aangezicht ten nauwste samenhangt. Hij is de god der zon in vollen glans, niet de verborgene, zooals Osiris en andere goden, maar de zichtbare, *Har-em-chu*, dat is Horos aan den horizon of in het licht, ook *Har-em-chuti*, Horos der twee horizonten, de koning wiens regeering met de ordening der wereld begint, en van wien de koningen steeds als

¹ Zoo hij eens te Edfu in een opschrift uit den ptolemaeïschen tijd de God van Neder-Egypte genoemd wordt, zal dat wel een vergissing zijn.

² Evenwel moet gezegd worden, dat de Horos, die reeds onder de eerste memfitische koningen bij de mijnen van den Sinaï als god van het Oosten vereerd wordt, waarschijnlijk een sterregod, de Sirius (Har-Sopd), is geweest.

³ Zie De Rougé, *Rev. Arch.*, 1860. I. blz. 346 vg.

⁴ Pleyte, *Lettre à Devéria*, blz. 9. De vergelijking met het grieksche *Hēlios* is gansch niet verwerpelijk. De Egyptenaars hadden geen *l*, onderscheidden die althans niet van de *r*, evenmin als de oude Perzen. *Hel* en *Her* verschillen dus niet. Uit dien hoofde zou ik ook liever het hebreeuwsche *El* dan *Or* vergelijken. *El* is een algemeene naam voor de godheid geworden bij de aziatische Mesopotamiërs, even als Horos bij de Egyptenaars.

⁵ Zie Brugsch, *Hierogl. demot. Wörterbuch*, blz. 977, 980 en 982.

de opvolgers beschouwd worden, de heer des hemels, de goddelijke gebieder in zijn volle heerschappij en kracht. Daarom heeten de koningen van Egypte altijd de levende Horos, en zijn eigen naam komt ook wel op een koningschild geschreven voor ¹, zooals trouwens evenzeer met dien van Osiris het geval is. Als god van de zichtbare zon, is hij zoowel de vader en broeder als de zoon van Osiris. Immers de nachtelijke zon kan evenzeer een zoon van de zon die den vorigen dag straalde, als de vader van de zon, die den volgenden dag opkomt, genoemd worden. Ook kunnen de beide zonnegoden als een broederpaar worden opgevat, gelijk dat in andere mythologiën niet zelden geschiedt. Horos is daarom als *Har-oer*, Horos de groote, de oudere, zoon van Seb als Osiris, en gemaal van Isis of Hathor, doch meestal komt hij voor als zoon van Osiris en Isis of Hathor, en heet hij *Har pe chruti*, Horos het kind, de jonge, pasgeborene, eerst herlevende morgenzon. De Egyptenaren vonden daarin geen strijd. Integendeel, zij voelden wel, dat deze oudere en jongere Horos dezelfde waren; dat de nieuwgeboren zon, hoewel schijnbaar een andere dan de gestorvene, daarvan niet verschildte, en zij drukten deze eenheid uit in de paradoxe mythologische formule: „Horos (of Min of Chem) de gemaal zijner moeder.“ Ook hij is een krijgshaftige god, die op de plecht der zonnemark staande, de slang Apep, den demon der duisternis, of als wreker zijns vaders, diens vijand Set bestrijdt. Nu eens zwaait hij de lans, dan slingert hij den drietand tegen den neus van het Nijlpaard, een van Set's gestalten ²,

¹ Wilkinson, *M. a. C.*, suppl. pl. 37. No. 3.

² *Zeits f. aeg. Sprache u. Alterth.k.*, 1868. blz. 18.

dan is hij met een zwaard gewapend om de boozen op het schavot (*nemma*) in het Doodenrijk te onthoofden. Niettemin is hij evenals Osiris een goede god, die slechts tegen de duisternis krijgvoert, en door de vromen niet behoeft gevreesd te worden. Geducht voor de vijanden, met name voor die van zijn geliefd Egypte — zijn sperwer vliegt altijd boven het hoofd der oorlogvoerende egyptische koningen — is hij een beschermer voor zijn aanbidders en spreekt als een vader met den koning, dien hij zijn geliefden zoon noemt ¹. „Ik geef,” zoo spreekt hij tot den koning, „ik geef u schrik over de misdadigers, en spuw voor u op de harten uwer vijanden ².” Maar hij is ook de weldoener die den vollen oogst schept, de heer van het graan. Zijn schoonheid, vooral die van zijn aangezicht, wordt dikwijls geroemd. Daarom werd hij voorgesteld als sfinx (*hu*), wiens naar 't Oosten gekeerd gelaat met het breed uitstaande kapsel de stralende zon, en wiens leeuwenlichaam een beeld van haar goddelijke kracht is. Als de gevleugelde zonnescijf, een voorstelling die wij zoowel in Egypte als in Babylon en Assyrië vinden, uit welke laatste landen zij naar Perzië werd overgebracht, heet hij *Hut*, de groote god, de heer des hemels, en verleent hij „leven, levenskracht, volledigen duur, gezondheid en alle geluk, als de zon in eeuwigheid.” In dezen vorm werd hij vooral de Edfu (*Hut*), reeds in overoude tijden verëerd ³.

¹ Zoo in het opschrift bij den sfinx te Gizeh: „De Majesteit van dezen God spreekt met haar eigen mond, gelijk een vader met zijn zoon, alzoo spreekt hij: Aanschouw mij, mijn geliefde zoon Thotmes (Thotmes IV, 18e dynastie), ik ben uw vader Haremchu.” Brugsch, *Reiseberichte aus Aegypten*, blz. 335.

² Duemichen, *Bauurkunde von Dendera*, blz. 13.

³ De Rougé in de *Rev. Arch.*, 1861. IV. blz. 193.

Naast deze drie zonnegoden staan drie godinnen, in het wezen der zaak even weinig van elkander verschillend als de drie goden waaraan ze als gemalinnen en zusters zijn toegewezen: Isis, Nephthys en Hathor.

Isis, de duizendnamige, zooals zij later genoemd werd, genoot in de jongste eeuwen van het egyptische Rijk, onder de Ptolemaeën vooral, een grooter vereering dan al de andere goden, Hathor misschien alleen uitgezonderd. Toen was het, dat haar de schoone, veelbezochte en veel-beschrevene tempel op het eiland Philak werd gewijd; toen was het dat haar dienst ook den weg tot andere volken vond, en dat zij, met haar kleinen Horos op den schoot, het model werd van de *Madonna col bambino*. Men heeft daaruit willen afleiden, dat zij een hooger rang bekleedde dan haar gemaal ¹, iets wat, althans voor de oudste, echt-egyptische tijden, volkomen onjuist is. In de oudheid trad zij veeleer op den achtergrond, en werd zij spoedig door andere godinnen, zooals Hathor, Mut van Thebe, Pacht van Memfis en anderen, overschaduwd, of slechts in vereeniging met dezen aangebeden. Toch had ook zij, zooals wij met zekerheid weten, reeds onder de vroegste dynastiën eigen tempels. Uit haar naam (As) kan haar wezen niet worden opgemaakt, want hetzij men dien als „de oude” wil opvatten, hetzij men, zooals ik verre verkieslijk acht, daaraan de beteekenis van „de verhevene, de eerbiedwaardige” wil toeschrijven ²,

¹ Deze bewering is van Sharpe, *Hist. of Egypt*, I, blz. 23.

² Mariette (*Rev. Arch.*, 1866, blz. 85) verklaart *as* door *παλαία*. Het woord komt werkelijk in die beteekenis voor (zie Brugsch, *W. B.*, blz. 120), maar heeft dan den zetel niet tot determinatief. Met dit determinatief, althans met een zittend persoon, beduidt het: „versierd” en „vereerenswaard, verheven.” Daar nu de hieroglyfe van Isis een zetel is, moet de laatste beteekenis wel worden gekozen.

beide beteekenissen zijn te algemeen om iets aangaande de natuur dezer godheid te leeren. De Grieken hebben haar, loffelijker gewoonte, met een half dozijn hunner eigene godinnen vergeleken, vooral met Demeter, Persephone en Hera, een duidelijk bewijs dat zij met geene van die allen geheel mag worden vereenzelvigd. Toch hebben zij deze vergelijkingen niet uit de lucht gegrepen. Als de gade van Osiris, den god van het Doodenrijk, of, gelijk zij veelal genoemd wordt: „de koninklijke gemalin van Unnefer,“ heet zij zelve ook wel „Meesteres van Shetu,“ een der benamingen van het Rijk der dooden, en komt dus in dit opzicht met Persephone overeen. Met De-meter, de moeder-aarde, heeft zij dit gemeen, dat zij „de groote goddelijke moeder“ en godin der vruchtbaarheid is. Als moedergodin draagt zij de huif in den vorm eener gier, die als het zinnebeeld der moederlijkheid beschouwd werd, of een koeienkop in plaats van een menschenhoofd, een beeld dat geen verklaring behoeft ¹⁾, en heet zij *Oerhaku*, „de groote kracht,“ de ontvangende en voortbrengende natuurkracht, die in haar persoon vergoddelijkt werd. Oorspronkelijk is zij zeker een godin der aarde geweest, evenals De-meter, al zouden de groote meerderheid

¹ De meening van Wilkinson, dat zij den koeienkop aan haar vereeniging met Hathor zou te danken hebben, wordt weerlegd door een ouden mythe, die verhaalt dat haar zoon Horos, om haar te bestraffen voor haar zachtheid tegenover Set, haar het hoofd afsloeg, en Thot haar daarvoor een koeienkop in de plaats gaf. De mythe doelt op een vereeniging van Isis met Set, m. a. w. bewijst dat Isis vóór de vaststelling der osiraansche mythologie op sommige plaatsen als gemalin van Set beschouwd werd, en als zoodanig in koeiengedaante werd voorgesteld. Ook haar gedaante van vrouwelijk nijlpaard, die tot in lateren tijd vrij gewoon is, doet haar als gade van Set kennen.

der monumenten, en de eigenaardige symbolen haar later althans gegeven, het tegendeel doen denken. Niet omdat zij godin van 't Rijk der dooden heet. Het Doodenrijk, waarvan zij, zooals ik zeide, meesteres is, behoorde bij de Egyptenaars niet tot de aarde, maar tot den hemel. Maar als godin der vruchtbaarheid kan zij moeilijk iets anders beduiden, en er zijn in haar mythen te sterke overeenkomsten met die van Demeter, wier beteekenis als godin der aarde vaststaat, dan dat wij haar voor iets anders kunnen houden. Mettertijd echter wordt zij, als al de egyptische godinnen van eenigen rang „gebiedster des hemels,“ „dochter der Zon,“ en heeft dan met Horos, den zonnegod, niet alleen den titel van „Gebiedster der twee werelden,“ maar ook de symbolen des lichts en der hemelsche heerschappij: de zonneschijf, de horens en de ureusslang gemeen. Dan wordt zij dus een hemelgodin, die als zoodanig de moeder, de zuster, de gade en zelfs de dochter van den zonnegod kan worden genoemd, en komt in dit opzicht het meest met Hera overeen, die ook als godin van de heldere dampkringlucht, de gade van Zeus, den ethergod genoemd wordt, doch niet onwaarschijnlijk in den aanvang eveneens godin der aarde was. Daarbij was Isis, evenals Hera en andere aardgodinnen, ook godin van den nachtelijken, zichtbaren hemel, die werkelijk gerekend werd tot de aarde te behooren, en werd zij daardoor dikwijls — zeer ten onrechte, omdat alle maangoden in Egypte van 't mannelijk geslacht zijn — met de maan verward.

Het is bijna niet mogelijk haar zuster Nephthys scherp van haar te onderscheiden. Ook deze heet moeder- en hemelgodin, want zij draagt evenzeer het gierkapsel, en de zonneschijf met de horens op het hoofd; zij heet evenzeer „meesteres des hemels,“ en ook

van haar wordt gezegd, dat zij volheid des levens en vreugde schenkt ¹. Doch ook bij haar is het zoo goed als zeker, dat dit haar oorspronkelijke beteekenis niet zijn kan, en dat wij ook in haar een voormalige godin der aarde moeten zien. Misschien doelt daarop haar naam: Nebt-ha, d. i. meesteres des huizes. Niet zelden wordt zij met Isis verward, en deze draagt een enkele maal het hieroglyfisch teeken van Nephthys op het hoofd ². Zijn er sporen, dat Isis soms met Set als gemalin werd vereenigd, de bekende mythe, dat Nephthys door Osiris moeder van Anubis werd, die dan weder door Isis werd opgekweekt, bewijst dat zij, vóór de vaststelling van de osiraansche mythologie, door sommige Osirisvereerders als de echtgenoot van dezen goeden god werd beschouwd. Want, zooals men weet, hebben al de mythen omtrent echtbreuk der goden alleen daarin hun oorsprong, dat men de hoofdgodheden op verschillende plaatsen met andere echtgenooten gepaard vond. Eene daarvan, de meest vereerde, of de godin van den overheerschenden stam, werd dan de wettige gade; de anderen daalden tot den rang van bijzit af. Niettegenstaande zij gewoonlijk als de vrouw van Osiris' moordenaar Set wordt opgevat, is zij het toch, die met Isis den vermoorden Osiris beweent, en tegenover haar het lichaam van den geliefden doode met uitgespreide vleugelen bewaakt ³; een schoon en juist zinnebeeld van de aarde, aan wier hoede de dooden worden toevertrouwd. In weerwil van deze betrekking heeft zij dan ook nooit de ongunstige beteekenis verkregen, die al spoedig het deel van haar gemaal werd. Natuurlijk,

¹ Pleyte, *Lettre à Devéria*, blz. 17.

² Wilkinson, *M. a. C., Suppl.* pl. 34. No. 2.

³ Brugsch, *Die Adonisklage u. das Linoslied*, blz. 23.

want, al is de aarde, als goddelijk wezen gedacht, evenzeer de vrouw van den verschrikkelijken als van den zegenenden zonnegod, wanneer deze laatste gestorven is, schijnt zij te treuren, en alzoo de partij van den verslagene te kiezen. Als gade van Set, den god des doods, en als godin der aarde die de gestorvenen bewaarde in haar schoot, is zij godin des doods, doch in goeden zin, want wanneer Plutarchos haar het Einde en de Overwinning noemt, dan zal dit wel beteekenen dat zij de godin van zulk een einde is dat tot de overwinning voert. Als Nebt-ha, „Meesteres van het huis“, een naam die wellicht oorspronkelijk in fyzieken zin moet worden opgevat, wordt zij later, gelijk Isis de verhevene, het goddelijk voorbeeld der koninklijke vrouwen, de hemelsche type der egyptische huisvrouwen, die gewoonlijk den titel van „meesteres des huizes“ droegen. Deze zedelijke beteekenis schijnt haar een plaats in het osiriaansche pantheon nevens Isis te hebben verzekerd, met wie zij als natuurgodheid volkomen overeenstemt ¹.

Niet minder dan Nephthys gelijkt nog een andere godin van het egyptische pantheon op Isis, Hathor, die nog veel meer met haar vereenzelvigd werd, en die, hoewel zij in den bekenden Osiris-mythe geen bepaalde rol speelt, evenwel hier moet behandeld worden. Dat men haar

¹ Bekend is de verklaring, die van Nephthys de godin der woestijn tusschen den oostelijken Nijloever en de Roode Zee, van Set den verschroeienden libyschen woestijnwind, van Osiris den Nijl en van Isis de aarde wil maken. Hoe men Nephtys dan als een zuster van Isis en als bedroefd over Osiris'dood kan voorstellen, is niet te begrijpen. Zeker is het, dat niets op de monumenten deze zienswijls rechtvaardigt. Zij is niets anders dan een speling des vernufts, afkomstig uit een tijd toen men den oorspronkelijken zin der mythen niet meer verstond,

dikwijls met Isis verwarde, kan niet bevreemen. Haar gestalte, 't zij met menschenhoofd, 't zij met koeienkop, haar kapsel waarin somtijds zelfs het teeken van Isis voorkomt, de gedaante eener koe dat alles heeft zij met laatstgenoemde gemeen. Ook zij is de moeder en de voedster van Horos en evenzeer zijn gade. Onder de namen, die zij in haar hoofdtempel te Dendera draagt, komt die van Isis dikwijls voor; zelfs heet zij daar: „Hathor, die Isis is te Dendera,“ ofschoon men in aanmerking moet nemen dat deze opschriften althans van lateren tijd dagteekenen. In elk geval werd zij reeds vroeg met Isis op ééne lijn geplaatst. Ook met Nu, van wie straks gesproken wordt, had zij niet weinig punten van overeenkomst, onder anderen dat zij, evenals deze, „voortbrengster van alle goden“ heet, en dat zij, in de hemelsche sykomore zittend, de wateren des levens uitstort. Is deze samensmelting oud? Ik vermoed neen; evenmin als de voorstelling oud is, die van haar de godin der liefde en der schoonheid, der vreugde en des gezangs maakt; een voorstelling, die wel aan haar wezen niet vreemd is, doch waarschijnlijk daaruit ontstond, dat de Grieken haar als hun Aphrodite beschouwden. Haar dienst was zeer verbreid, zoodat hij dien van Nu, Nephthys en Isis verdrong, en men mag aannemen, dat de eigenschappen van de godinnen, met wie zij 't meest overeenstemde, onwillekeurig op haar werden overgedragen. In de egyptische godenleer is dit zeer gewoon. Hoe het zij, haar eigenlijke, oorspronkelijke beteekenis, het karakter waardoor zij zich van anderen onderscheidde, moet uit haar naam en symbolen worden verstaan. Haar naam is Hat-hor, huis van Horos, huis der zon, en moet niet in pantheïstischen zin worden opgevat, als de stof waarin de goddelijke geest woont, iets wat slechts de vrucht

van later bespiegeling zou kunnen zijn. Ook zij, al heet zij later, gelijk Isis, Nephthys, Nu, Sati, Suben, Pacht, Maut, Net, Ani en Anata, zeer bepaald: de gebiedster des hemels, is een godin der aarde, doch niet als de treurende Isis, als de dooden bewakende Nephthys, veeleer als de heldere, in zonneglans zich badende, rijke en rijkmakende moeder, de geefster van weelde en geluk. Als zoodanig is zij de eerstgeborene van den beginne, de verzadigster, die de goden en godinnen met haar gaven tevreden stelt en Egypte met weldaden vervult. Zij is het, die als Nub, de goudene, de zon bij zijn intrede in de wereld en bij zijn nederzinken in het graf, en daarom ook den gestorvene, het eerst ontvangt en begroet. Moeder van den jongen zonnegod, heet zij toch tevens dochter of kind van Ra, den zonnegod in 't algemeen, den Schepper. Zeer gewoon is de voorstelling, dat zij als koe uit den berg des gezichteinders, den hemelberg, te voorschijn komt, zinnebeeld van de aarde als moeder der zon. Daarom kwam haar, evenals Horos, de naam van „de goudene” toe. Op- en ondergang der zon leveren in Egypte een schouwspel op, van welks pracht degenen die het niet aanschouwden, zich nauwelijks een denkbeeld kunnen vormen. „De westerhemel,” zoo schrijft Ampère ¹, „is een oven van gesmolten goud; de palmen hebben een gouden stam en gouden gebladerte. Door dit bedwelkende licht heen bespeurt men de purperen tinten der heuvels. De hemel en de Nijl worden beurtelings rooskleurig en violet als van amethysten geleverd; dan verdwijnt het licht.” De godin van de aarde kan ook zeer juist het huis der zon genoemd worden, want gelijk de

¹ Ampère, *Voyage en Egypte et en Nubie*, blz. 296.

zon 's morgens als 't ware uit haar te voorschijn treedt, zoo treedt zij haar 's avonds in als haar huis. Een ander beeld, doch van denzelfden aard, is het, als zij moeder der zon genoemd wordt; doch als zij dochter van Ra, den oppersten zonnegod, heet, dan moet daaraan geen fysieke beteekenis gehecht worden, want dan is Ra hier niet meer een bijzondere godheid, maar reeds de hoogste god, de schepper geworden. De eerstgeborene is zij, want zij vertoont zich 's morgens het eerst; „meesteres van het Westen“ of van de Onderwereld, zooals zij ook niet zelden genoemd wordt, want als godin der aarde voert zij vanzelf ook daarover heerschappij, en zij is het ook, die de zon bij zijn opgang en zijn ondergang schijnt te begroeten. Daarom werd zij dan ook als godin van het Oosten en van het Westen beide vereerd, het eerste op het Sinaï-voorgebergte, het laatste aan de overzijde van Thebe. Evenzeer is het duidelijk, waarom haar gestalte schitterender genoemd wordt, dan die van alle goden, en waarom er van den rijkdom harer zegeningen en gaven wordt gesproken ¹, want hetzelfde wordt ook in andere mythologiën van de godin der aarde, bijvoorbeeld in de germaansche van Freya, gezegd. De zedelijke beteekenis van godin der schoonheid en der liefde, van de vreugde en den lust des levens, van gezang en snarenspeel, vloeide van-zelf daaruit voort, al heeft misschien de invloed van den griekschen geest er toe bijgedragen, om die voorstelling meer op den voorgrond te doen treden. Zeer natuurlijk was het ook dat men haar, reeds in overouden tijd, bij bergwerken als beschermheilige aanbad, hetzij

¹ Duemichen, *Bauurkunde von Dendera*, Taf. II en III.

daar het roode koper, hetzij er edelgesteenten werden gedolven ¹, want geen betere patrones kon daarvoor gevonden worden dan de godin die uit haar donkeren schoot de gouden zon te voorschijn brengt ².

Behalve deze drie godenparen behooren tot den osiraanschen kring nog twee andere godheden, die gewoonlijk geen vrouwelijke wederhelft nevens zich hebben ³, Thot en Anubis.

Thot (Thuti of Thui) had van den oudsten tijd zijn hoofdtempel te Sesennu (Ashmunein) in Opper-Egypte, een stad die reeds op de monumenten der vroegste dynastien als aan hem geheiligd voorkomt, en haar heiligen naam (Sesennu, ashmunein=acht) aan de acht scheppingsgoden ontleent, die daar met hem werden aangebeden. Omtrent zijn natuur kan geen twijfel bestaan. Hij draagt de maanschijf tusschen twee horens op het hoofd, en is om die en andere redenen, zonder twijfel als de god der

¹ Brugsch, *Wanderung nach den Turkisminen und der Sinai-Halbinsel*, blz. 12, 74 en 80. Volgens Brugsch zijn de mijnen, die daar reeds onder de koningen der 11^e dynastie ontgonnen werden, geen kopermijnen, waarvoor Lepsius ze gehouden had, maar turkooismijnen geweest. Is dit zoo, dan is het blauwe edelgesteente, dat uit de bergen voortkomt, een goed beeld van den blauwen hemel, die uit den donkeren wolkenberg schijnt te worden opgedolven.

² Als Mariette en Maury (*Rev. Arch.* 1862. VI, blz. 133 en *Rev. d. deux Mondes* 1867. blz. 189.) haar voor den nachtelijken of, gelijk zij het noemen, den onderwereldshemel houden, dan geloof ik dat dit niet juist is. Immers blijven dan verscheidene van Hathor's attributen onverklaard, die door mijn verklaring allen tot hun recht komen,

³ Eerst toen hij Thot de driemaal groote, Hermes trismegistos, geworden was, wordt hij o. a. te Troja bij Memphis en op Philak met Nehemansu of Nehemau, een der vormen van Hathor, verbonden. Zie Lepsius, *D. Götter der 4 Elementen*, Taf IV. No. XIII. Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 45.

maan te beschouwen. Mannelijke maangoden zijn ook in andere mythologiën, bijvoorbeeld de germaansche en romeinsche, niet ongewoon, en bij de Babyloniers en Assyriërs bekleedde Sin, de god der maan, een zeer hoogen rang. Daarom heeft Thot een plaats in de zonnepark, waarin de voornaamste lichtgoden vereenigd waren. „Koning der eeuwigheid” is hij, en houdt als zoodanig den palmtak in de hand, het symbool des jaars, waarop hij de belangrijke gebeurtenissen of tijdpunten aanteekent. Dat de maangod ook god des tijds en dus der eeuwigheid was, kan niet verwonderen bij een volk, dat aanvankelijk slechts maanjaren kende. Een eigenaardige mythe heeft hierop betrekking. Thot, zoo wordt verhaald, die het damspel had uitgevonden, wint van de maan de vijf schrikkel-dagen, die men later bij het maanjaar voegde ¹. Thot, reeds niet meer de maan zelf als goddelijk wezen opgevat, maar van haar onderscheiden, en god der wetenschap geworden, wint van haar die vijf dagen, die zij niet uit zichzelf geven wilde. Met andere woorden, de verbeterde tijdsberekening schreef men toe aan dien god, die de uitvinder van alle kunsten, de bron van alle kennis was, en daar hij met de maan zoo nauw was verbonden, dichtte men dat hij ze van haar door het spel had gekregen ². Als god der maan is hij ook de bestierder der vier winden, van den nachtwind namelijk,

¹ Zie Birch, *Rev. Arch.* 1865. II, blz. 57.

² Waarom Thot juist aan het hoofd der aardse, gelijk Horos aan hoofd der hemelsche goden geplaatst wordt (zie Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 145 en 179 vg.), kan ik niet genoegzaam verklaren. Zeker is het dat dit met zijn waardigheid als god des tijds in verband moet worden gebracht, daar ook Seb, de andere tijdgod, aan de spits der aardse goden wordt gesteld.

gelijk de zonnegod de vier winden van den dag voortbracht „door het vuur van zijn mond“ ¹. De oude volken dachten zich den wind als den adem van den scheppenden, lichtenden god, hetzij dan in zon of maan zich openbarend. En Thot, zoowel als Ra, is schepper. Maar, ofschoon deze natuurlijke beteekenis nooit verloren ging, reeds van de vroegste tijden af had Thot ook een zedelijk karakter. Hij was de god der kennis, der letteren, der priesterlijke, dat wil zeggen der eenige egyptische, beschaving, de god der priesters bij uitnemendheid. De samenhang tusschen deze waardigheid en zijn lunair karakter is zeer wel te begrijpen. De wetenschap begon met de waarneming der hemellichamen en de tijdrekenkunde. Niemand was meer geschikt om als de beschermer van deze studiën te worden aangemerkt, dan de god der maan, die met haar vredig licht den stillen nacht beheerscht. Alle werk, waarbij meer dan gewoon vernuft en verstand gevorderd werden, was hem geheiligd. Zoo werd hij in vereeniging met Hathor en met Horos-sopd bij de mijnen van den Sinaï vereerd. Als uitvinder van alle kunsten en van het letterschrift werd hij de meester van het goddelijk woord, de schrijver die de heilige Schriften opstelde of ze ingaf ², de oprichter der bibliotheken, degeen die aan de koningen hun beteekenisvolle namen gaf. Ook de wetgever was hij, wiens wetten onveranderlijk zijn. In de onderwereld vervulde hij de rol van voorspraak en rechtvaardiger der goeden, die hen vrijpleitte voor den rechterstoel van Osiris, gelijk hij eens dezen zelf had vrijgepleit; hetgeen oorspronkelijk wellicht een natuurlijken zin zal hebben gehad:

¹ Zie *Boek d. Opst.*, 18, 24.

² *Rev. Arch.* 1863. VIII. blz. 105.

de god der maan, die haar licht van de onzichtbare zon ontvangt, kan in dichtelijk-mythologische taal zeer gemakkelijk de rechtvaardiger van den zonnegod, het onderpand van zijn goedheid, de veroorzaker van zijn herleven worden. Zoo werd hij in 't algemeen de rechtvaardiger van allen, die zich gekrenkt of miskend achtten. „De god Thot,“ zoo roept de schriftgeleerde Hui in zijn pleidooi (*Papyrus Anastasi I*) uit, „staat als een schild achter mij“ ¹. Met hem werd reeds in de hoogste oudheid de godin Safech ² aangebeden, de meesteres der boekeringen, die wordt voorgesteld als een vrouw, meestal in een pantherhuid, de kleeding der opperpriesters, gehuld, en met een teeken op het hoofd, dat haar als godin van het sterrelicht schijnt te kenschetsen. Zoover ik weet wordt zij echter nooit de vrouw van Thot genoemd ³. Zijn heilige dieren zijn de ibis en de hondskopaap, de eerste wel omdat haar kleur met die der maan overeenkomt, de tweede, naar ik denk, eenvoudig om dezelfde reden die de Hindu's bewoog om den god der wijsheid in de gedaante van een olifant af te beelden, teweten om zijn verstand ⁴. Evenals hij somtijds, worden de Sesennu, de acht met hem verbonden goden, meestal in deze gedaante voorgesteld, doch hun eigenlijk karakter

¹ Vgl. De Horrack in de *Zs. für aeg. Sprache* enz. 1868, blz. 1 vgg. en Lauth, *Moses der Ebräer*, blz. 84.

² Volg. Lepsius, *Aelt. Texte der Todtenbuchs*, blz. 3. nt. moet haar naam zoo, en niet, gelijk meestal gebruikelijk is, Saf geschreven worden.

³ Andere bibliotheek- en lettergoden zijn Atmu te Thebe (Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 294 vg.), Ma, de godin der waarheid, en Pacht de vrouw van Ptah, meesteres der gedachten (ald. blz. 264).

⁴ Andere verklaringen zie bij Horapollo, ed. Leemans. I, 14. Wilkinson, *M. a. C.*, Ild Ser. II, blz. 130.

is nog niet genoegzaam verklaard. Thot genoot van den aanvang af een zeer groote eer, die met de macht en den invloed der priesters, zijn beschermelingen, en de toeneming der beschaving voortdurend steeg. Van de groote, werd hij de tweemaal, de driemaal groote. Toen Set's naam en beeltenis van de gedenkteeken en werd verwijderd, nam hij diens plaats meestal in. En toen een nieuwe godsdienst, de wereldgodsdienst in Palaestina geboren, langzamerhand den ouden egyptischen begon te verdringen, was Hermes trismegistos de god op wien men meer dan op eenigen anderen roemde, en onder wiens naam men een soort van theozofie verkondigde die op de vorming der oud-christelijke leer geen geringen invloed heeft uitgeoefend.

Van veel minder gewicht, en al spoedig door andere godheden overschaduwde ¹, is Anubis (Anpu of Anup, van *an* = geleiden). Hij is, gelijk zijn naam reeds aanduidt, de geleider der dooden, de god der mummies en der balseming, en steeds herkenbaar aan zijn sjakalskop. Zoo ziet men hem (B. d. Opst. hst. 117) den gestorvene naar de Westerpoort *Sta* geleiden. In de graven (bijv. het graf No. 32 te Qurna) staat hij menigmaal bij de mummie afgebeeld als een wachter. Ap-heru, wachter der wegen, te weten der hemelsche wegen, waarover de dooden naar het verblijf van Osiris togen, is een zijner gebruikelijkste namen. Hij wordt met de Hondster, die in de egyptische mythologie en tijdrekenkunde zulk een voorname plaats inneemt, in verband gebracht ². Mis-

¹ Het vermoeden dat hij oudtijds de plaats van Osiris zou hebben ingenomen, door Brugsch geuit, doch niet bewezen, wordt tot-nog-toe door de oudste monumenten niet bewezen.

² Zie Chabas, *Pap. Mag. Harris*, blz. 101.

schien is hij niet anders dan deze ster, als goddelijk wezen beschouwd. Ook bij andere volken werd, zooals bekend is, de Sirius, de schitterendste der vaste sterren, als godheid aangebeden: bij Hindu's, Perzen en Grieken stond hij in groote eer. Tot bewaker van Osiris' lichaam en geleider naar de oorden des lichts eigent zich deze ster, die ook wel de ziel van Isis genoemd wordt, bijzonder. Volgens de gewone traditie was hij een zoon van Osiris en Nephthys, waaruit blijkt, dat daar, waar Osiris en Nephthys als goddelijk echtpaar vereerd werden, Anubis gewoonlijk de derde in de goddelijke trias van vader, moeder en zoon zal zijn geweest. Hij wordt echter ook een zoon van Osiris en Isis of van Set en Nephthys genoemd, en schijnt dus ook bij deze verbindingen de plaats van den zoon te hebben bekleed. Zoon der zon is hij als alle lichtgoden.

Al deze osiraansche goden stammen af van Seb en Nu, een godenpaar waarvan het moeilijk is de beteekenis bepaald te omschrijven. Dat Seb de god des tijds is, en met recht door de Grieken met Kronos werd vergeleken, moest door niemand worden betwijfeld. Bij de Egyptenaars zelven werd hij zoo genoemd ¹. Seb is een ster, en in fysieken zin kan deze god niet anders zijn dan de sterrenhemel als regelaar van den tijd, en natuurlijk als bezield wezen gedacht. Van zijn gans, de klokkende *Nakak oer* (zijn gewoon hieroglyf is een gans), heet het,

¹ Ten minste als de verklaring van G. Maspero, *Essai sur l'inscription dédicatoire du temple d'Abydos*, blz. 6, juist is, die het woord *heh* opvat als de „openvolging der tijden.” Nu heet Seb in een Ops. bij Wilkinson, *M. a. C.*, *Suppl.* pl. 31 N°. 1, *neb-n-heh* == heer van de openvolging des tijds.

dat zij schreeuwt in den nacht ¹. Wel is het niet te loochenen, dat hij nu en dan met de aarde in verband staat, en dat men bijvoorbeeld spreekt van „mchtig zijn op aarde zooals Seb,“ in tegenoverstelling van „schitterend zijn in den hemel als Horos,“ en „gerechtvaardigd zijn in het Doodenrijk als Osiris,“ maar dat dit niet duidt: Seb is de aarde als goddelijk wezen, blijkt duidelijk daaruit, dat in hetzelfde geschrift, waar deze woorden voorkomen, gezegd wordt: „Seb is van boven, Nu — zooals wij zien zullen, een hemelgodin — is van onderen“ ². Van zijn gans wordt ook gezegd, dat zij het ei der aarde gelegd heeft. Indien Seb dus heer der aarde is, dan is hij het als haar voortbrenger, haar schepper, of als de tijdgod, zooals wij ook Thot aan het hoofd der aardsche goden gesteld zagen. Hoe het zij, altijd is hij de vader der goden, de eerste heerscher, van wien, zoover ik weet, geen vader wordt genoemd.

Zijn gemalin *Nu* of *Nu-tpe* heet dan ook „de voortbrengster der goden.“ Dat zij als hemelgodin beschouwd wordt, heeft zij met de meeste der egyptische godinnen, gemeen. Gelijk Hathor zit ook zij in de hemelsche sykomore, en stort de wateren des levens in de handen eener ziel die zich daarmee drenkt, of doet zelfs allerlei gaven, bloemen en vruchten op haar beschermelingen nederstroomen ³. Zij is zonder twijfel de godin van het

¹ *Pap. Mag. Harris*, blz. 100. De beteekenis van Seb als Kronos staat vast. Zie Wilkinson, *M. a. C.*, II. d. Series I, 312, vooral Lepsius tegen Brugsch, *Zeits.* 1868, blz. 127.

² *Pap. Mag.* 825 *Br. Mus.*, vertaling van Birch in de *Rev. Arch.* 1863. blz. 123. Het is waar, dat als men Nu voor den onderwereldshemel houdt, mijn redeneering niet opgaat

³ Zoo Champollion, *Monumens*, pl. CLXII.

water als kosmogonisch beginsel, van den hemelschen oceaan, die de zielen der afgestorvenen, gewoonlijk met de sterren vereenzelvigd, drenkt, en in den vruchtbaren dauw allerlei zegeningen op aarde doet afdalen.

In den nacht, wanneer zelfs de maan niet gezien wordt, is alles in 't heelal, zijn al de goden van den lichtenden hemel, in ruste (*emhotep*), in vrede. De hemel rust op de aarde gelijk een gans, broedend op haar ei. Slechts de tijd heerscht nog, en openbaart zich in het heldere sterrelicht. Met hem waakt de meesteres van den hemelschen oceaan, die in den nacht voortgaat haar weldaden te verleen. Al de andere goden zijn verborgen. Zoo, meende de Egyptenaar, moest het ook eens, in den aanvang der dingen geweest zijn. Ook toen was er niemand anders dan de eeuwige god, de god van den eindeloozen tijd, en de eeuwige wateren, die alles bedekten en vervulden. Maar gelijk iederen morgen, als uit het huwelijk van deze twee de goden van den klaren daghemel geboren worden, zoo is het ook vóór de eeuwen geweest, zoo heeft eens, voordat Osiris bestond of Horos of wie ook der goden, Seb, hun aller vader, geheerscht.

Aan deze mythologie verbond zich de leer der onsterfelijkheid, die bij geen volk der oudheid zoo uitgewerkt is, en in het theologische stelsel zulk een voorname plaats inneemt, als bij het egyptische. Weliswaar ontstond die leer niet uit de mythologie, zij werd er slechts mee in verband gebracht. Zoodra de mensch het standpunt van instinktmatig geloof verlaten heeft, gaat hij reflekteren, redeneeren, gronden zoeken voor zijn geloof. Den eersten waarborg voor het herleven na den dood vond men in hetgeen men dagelijks, jaarlijks met de zon zag gebeuren. Ook die stierf en herleefde. En was niet de zon een

levend wezen? Was zij niet een persoonlijke godheid geworden? Waren niet de menschen zijn kinderen? Zoo redeneerden, niet slechts de Egyptenaars, maar ook onder anderen de Indiërs; en deze redeneering schijnt dus een overoud eigendom van het geheele kaukazische ras, niet van de Mesopotamiërs of de Aryërs in het bijzonder te zijn geweest, tenzij dat ze, wat ik niet weet, ook bij andere rassen wordt aangetroffen. Zeker is het, dat het geloof der onsterfelijkheid, de hope op een eeuwig leven bij geen volk dieper geworteld was, dan bij het egyptische. Zeer juist zegt Diodoros: „De Egyptenaars noemen de woningen der levenden herbergen, omdat zij er slechts korten tijd in wonen, de graven der gestorvenen evenwel noemen zij eeuwige woningen, dewijl zij in den Hades een onbegrensde eeuwigheid doorleven.” Daarom kende hij geen grooter zorg, dan voor zijn graf. Zekere Saneha, die onder de eerste koningen der 12^e dynastie leefde, en verbannen was, had in het naburig rijk van een waarschijnlijk libyschen vorst een goede ontvangst genoten. Hij was er tot de hoogste eereposten opgeklommen. Hij had er zijn gezin, en was er tehuis. In weelde en overvloed leefde hij er. Maar de gedachte dat hij daar zou moeten sterven, dat men hem in zijn vaderland niet ten grave zou dragen, om hem daardoor een nieuwe geboorte en eeuwige gedaanteverwisseling te verzekeren, prangde hem, en deed hem verlangend uitzien naar het verlof om terug te keeren. Dat verlof komt. De koning gedenkt zijner en begeert dat hij zal wederkeeren. En een der krachtigste drangredenen die hij bezigt, is weder: „Denk aan den dag uwer begrafenis, den tocht naar Amenti; want gij zijt reeds tot middelbaren leeftijd gekomen.” Hij belooft dat zij prachtig zal zijn. Ook

aarzelt Saneha niet, maar laat alles tot zelfs zijn kinderen achter, om onverwijld een prachtige grafstede op te richten tegen zijn naderend einde. Geen wonder, dat een hoop zoo levendig, zich ook in de geloofsleer afspiegelde en een dogme werd. De Egyptenaar drukte dit dogme aldus uit: de gestorvene, zoo hij vroom, als een kind des lichts, geleefd heeft, wordt Osiris. Gelijk die der zonnegodheid, daalt zijn schim in 't Westen neder, terwijl zijn ziel ten hemel stijgt en zijn lichaam wordt nedergelegd in het graf. Van hetgeen er met hem-zelf, dat is zijn schim gebeurt, hangt nu af, of zijn ziel met zijn lichaam hereenigd worden, en hij alzoo herleven zal. Hij gaat in tot de wereld, die nu eens „de verborgene“ (Amenti), dan „de omgekeerde wereld der dubbele gerechtigheid“ (Set-i of Set-mati), dan „het land der rust“ (Tesar), of ook Cher nuter, „de goddelijke onderwereld“ heet. Daar moet hij, als zondaar, geoordeeld worden. Dat oordeel, hoe verschillend beschreven, komt in hoofdzaken steeds hierop neder. Eerst wordt uitgemaakt, of de doode Osiris, met andere woorden, of hij verwant is aan het goddelijke goede wezen. Ma, de godin der waarheid en gerechtigheid, of Horos zelf, leidt hem binnen. Dan wordt zijn ziel op de goddelijke weegschaal gewogen door Anubis, Horos en Thot, welke laatste de slotsom opteekent en hem, zoo 't mogelijk is, rechtvaardigt. Ten laatste wordt hij door Horos voor Osiris gebracht, die op zijn rechterstoel gezeten, met het hellemonster voor zich, de vier geniën des doods in zijn nabijheid, en bijgestaan door de 72 rechters, het vonnis spreekt. Luidt dat vonnis veroordeelend, dan moet hij den tweeden dood ondergaan, en wordt hij aan de vernietiging prijsgegeven. Een der goden, 't zij de verschrikkelijke Set,

't zij Horos, 't zij een der slangen Sapi of Apap, demonen der duisternis, 't zij de goede Tum, de verborgene zonnegod, een andere Osiris zelf, slaat hem het hoofd af. Evenwel, bij die onthoofding was de kastijding nog niet ten einde, en het bewustzijn scheen daardoor niet te zijn uitgedoofd. Althans nu werd hij in de eeuwige vlammen geworpen. Een eindeloos sterven, dat schijnt het denkbeeld der hellestraf te zijn, dat de Egyptenaars zich vormden. Ook die straf was gepersonifieerd in de vrouwelijke demon Auai, wellicht een klanknabootsing van de „weening en knersing der tanden.“ Van andere straffen, zooals het verscheurd worden door een boozen geest in wiens uitwerpselen men dan verandert, is reeds vroeger gesproken. Er waren er vele. De hel had 75 afdeelingen, en er schijnt dus, naar de verschillende zonden waaraan men zich schuldig maakte, verschil van straffen te hebben bestaan. De grootste ellende drukte men dikwijls uit in de woorden: de veroordeelden zien het licht niet en men herinnert zich hunner niet meer. In eeuwige duisternis te zitten — wie denkt hier niet aan „de buitenste duisternis“ van het Evangelie? — en vergeten te worden, dat waren voor den vromen Egyptenaar, den vriend des lichts, die zijn gansche leven door geen inspanning te groot achtte om zich te vereeuwigen, de vreeselijkste gedachten.

Doch ook degeen die niet veroordeeld werd, was daarom nog niet van allen strijd ontheven. Ook hij moest door den kamp nog gelouterd, door het vuur nog gereinigd worden. Vijftien of meer poorten moest hij doortrekken, waarbij de verschrikkelijkste proeven hem wachtten. Monsters vielen hem aan, gevaren bedreigden hem, netten werden hem gespannen. Nu moest hij dorre streken

doorreizen, waar niets ontkiemt, en die door zeven booze geesten beheerscht worden; dan den hemeloceaan bevaren, waarbij hij gedurig, evenals degenen die in de zonnemark reisden, dreigde overboord te vallen en te verdrinken. Soms verwarde hij in doolhoven. Doch zoo hij standvastig was, moedig streed met de heilige lans, en de machtige tooverwoorden der gewijde boeken en hymnen herhaalde, bereikte hij eindelijk de gelukkige velden, de aalu-velden (Elysium), waar heerlijke spijsen hem verschaft werden. Daar mag hij weder arbeiden als op aarde, den grond bebouwen en een fabelachtigen oogst vergaderen. Daar wordt hij bestraald door de heerlijkheid van Osiris, en baadt zich in de aanschouwing van den god des lichts. Dan mag hij ook als lichtgeest (*chu*) met den zonnegod in zijn bark door den oceaan des hemels varen, of 's nachts als *sahu*, als een ster aan het uitspansel stralen. Hij behoort nu tot de vromen (*amhu*), de getrouwen (*hesu*), de wijzen (*akeru*), de rijken (*asu*). Met en als de godheid te zijn, dat is dus in deze oudste uitgewerkte onsterfelijkheidsleer alreeds de zaligheid.

Misschien verwondert men zich dat in deze leer geen sprake is van de zielsverhuizing en de eigenlijke opstanding der dooden uit het graf, dogmen, die men tot-nog-toe op het gezag van Herodotos aan de Egyptenaars toeschreef. Volgens den griekschen geschiedschrijver toch ging de ziel van den doode over in een dier, en nadat zij alle rangen der dierenwereld doorloopen had, vereenigde zij zich, ten einde van 3000 jaren, weder met het menschelijk lichaam. Op de gedenkteeken echter heeft men zoo goed als niets gevonden, wat die mededeeling bevestigde. In het graf van een der Ramsessen komt

wel een afbeelding voor, die aan zulk een leerstuk zou doen denken: de gestorvene, na door Osiris geoordeeld te zijn, wordt in de gedaante van een zwijn, het onreine beest, op een bark door twee hondskop-apen, de dieren van Thot, bestuurd, en onder opzicht van Anubis, weggevoerd — waarschijnlijk naar de plaats der pijniging, en niet zooals men gewoonlijk aanneemt, naar de aarde ¹. Doch de voorstelling staat geheel op zichzelf en is zeker symbolisch. Waarschijnlijk heeft Herodotos de bekende egyptische leer der gedaanteverwisselingen van den doode verkeerd begrepen. Volgens het Boek der Opstanding ² kan de gestorvene allerlei gestalten aannemen, van een sperwer, een adder, een krokodilkoppigen god, om daardoor zijn vijanden te verschalken, evenals Osiris dit, volgens de mythen, gedaan heeft, en eerst daarna wordt zijn ziel, die de schim steeds in de gedaante van een sperwer met menschenhoofd vergezelt, met het lichaam vereenigd. Doch dit alles geschiedde in het Doodenrijk zelf, en niet op aarde. Het kan zijn dat de vader der geschiedenis de leer door Pythagoras uit de egyptische gevormd, voor een echt-egyptische heeft gehouden. Misschien is ook in lateren tijd bij de bewoners van het Nijldal uit de oude eschatologie een dogme der zielsverhuizing ontstaan. Zeker is het niet oud, en hun oorspronkelijke onsterfelijkheidsleer is niet anders dan een mystieke voorstelling uit zonnediens geboren. Gelijk het ondergaan der zon voor hen een scheiden was van 't lichaam en de ziel van den stralenden god, en haar opgang een vereeniging van beide, zoo

¹ Zie Wilkinson, *M. a. G.*, *Suppl.*, pl. 87.

² B. d. Opst., hst. 89.

meenden zij, was ook het toekomstig lot van den mensch. Doch hij herleefde met den zonnegod, en dus in hogere gewesten.

Intusschen is er in dit geloof der oude Egyptenaars nog veel duisters voor ons. De studie van het Boek der Opstanding, die nog in haar beginselen is, zal over menig punt voorzeker een nieuw licht verbreiden. Zoo spreekt men bijvoorbeeld nog altijd van de onderwereld, den onderaardschen hemel. Maar ik koester sterken twijfel, of het Cher nuter wel een onderaardsche streek is, en zou veeleer geneigd zijn, daarin den hoogsten hemel te zien, den verborgen. Ik ben niet vreemd aan de gedachte, dat men zich de zaak aldus moet voorstellen: De zonnegod en degenen die sterven als hij zinken in 't graf, treden in 't Westen het Doodenrijk, den verborgen hemel in, en doen de reize van daar dan niet onder de aarde, maar boven den zichtbaren hemel, in omgekeerde orde, naar het Oosten. Veel is er in de afbeeldingen en uitdrukkingen der monumenten wat ons dit zou doen denken. Doch ik waag niet, daarover met zekerheid te spreken, en wacht de beslissing van een nader onderzoek der bronnen.

In elk geval is de Osiris-mythe duidelijk genoeg. Op den bodem der natuur gewassen, en daarin nog steeds geworteld, heeft hij van de oudste historische tijden af reeds een ethische beteekenis. Osiris is zonder twijfel oorspronkelijk de dagelijks stervende zonnegod, die elken avond een prooi wordt van den demon der duisternis, de slang Apep. Door de godin des hemels, zijn zuster en gade, beweend, herleeft hij elken morgen in de jonge zon, den slangendooder, den wreker zijns vaders. In den nacht heeft, hoewel verborgen voor het

menschelijk oog, de strijd van den jongen Horos met de machten der duisternis plaats, want eerst na den kamp kan hij in den ochtend als overwinnaar verrijzen. Doch de aarde waakt, en met haar de hemelsche wachter, de Sirius, terwijl de maangod zich als de plaatsvervanger van den zonnegod, als levend onderpand van zijn herrijzen vertoont. Dit is de eenvoudige natuurgrond, waaruit de mythe geboren is. Later, toen de personen, die daarin handelen, reeds menschelijker werden voorgesteld, kwam Set, de god der verzengende zonnehitte, die nu in 't algemeen de god van alle geweldige natuurverschijnselen, en dus ook des doods was geworden, in de plaats van de slang Apep, en werd hij zoo de moordenaar zijns broeders, de groote vijand van de jonge zon. Toen de akkerbouw in het Nijldal steeds grooter betekenis verkreeg, zal de mythe zeker ook op de wisseling der jaargetijden zijn toegepast, gelijk hij dan ook meermalen met de periodieke overstrooming van den Nijl in verband wordt gebracht. Maar dat natuurlijke valt in den vóórhistorischen tijd. Als wij Osiris leeren kennen, is hij reeds meer dan een natuurgod, is hij reeds de type van den stervenden en herlevenden mensch geworden, en tegelijk de hoogste, verborgene god, heer der schepping, die zich in de zon en andere goede natuurverschijnselen openbaart. Zijn mythe is, reeds voor het bewustzijn der oude Egyptenaren, de uitdrukking van hun geloof in de zegepraal des levens over den dood, zichtbaar in al wat bestaat, in den loop der zon en in de wederkeerende vruchtbaarheid, — een geloof, dat bij hen den grondslag van de hoop der onsterfelijkheid uitmaakte; — maar tevens de uitdrukking van hun geloof in de zegepraal van het goede, van de deugd:

die als de goede godheid en gehoorzaam aan zijn geboden, geleefd hadden op aarde, zouden, als ze stierven gelijk hij, met hem overwinnen, en na de overwinning met hem heerschen in de woningen des lichts.

HOOFDSTUK IV.

DE GODSDIENST VAN HELIOPOLIS.

Beroemder nog dan Abydos is de zonnestad Pa-ra, Heliopolis gelijk de Grieken den naam vertaalden, een weinig oostwaards van den Nijl en niet ver van de plaats waar Memphis gesticht werd, gelegen. Haar gewone naam onder de Egyptenaars en Hebreëen was An of On, dezelfde dien ook Hermonthis en Dendera, twee zuidelijke steden, droegen ¹. Het was van die plaats dat de hebreeuwsche

¹ De beteekenis van An is „zuil, steen.” De naam kan dus aan die steden gegeven zijn naar een of ander merkwaardig gebouw, een obelisk bijvoorbeeld; doch waarschijnlijker is het, dat wij moeten denken aan een heiligen steen, een acrieth, die in het binnenst heilighdom verborgen was. De plaats nabij of in Heliopolis, waar deze groote verborgenheid voor allen verholen gehouden, en slechts door den koning bij zijn wijding aanschouwd werd, heette Ha-benben, „het huis der twee pyramidia of obeliskten.” Of is An, die ook als persoon voorkomt en dan in de plaats van den hoogsten god wordt gesteld, de naam der godheid zelf? An of Annap beteekent in het turanische medisch: God en zou door de Egyptenaars in Mesopotamië kunnen zijn overgenomen, gelijk Ninip bij de Babyloniërs ook een turanische naam is, misschien wel dezelfde. Anubis eg. anup zou daarmee dan ook kunnen samenhangen. Doch ik geef dit slechts als gissingen. Zeker is dit, dat de verschillende eigenaardigheden van de egyptische taal, beschaving en godsdienst zich het best laten verklaren wanneer wij aannemen, dat de Egyptenaars Mesopotamië verlaten hebben in den tijd toen de assyrische heerschappij daar nog niet was gevestigd, en het land achtereenvolgens aan Turaniërs en Aryërs behoord had.

verhaler de vrouw van Jozef Asnet of Asnath (Verhevene Neit of eenvoudig Isis-Neit) doet komen: hij noemt haar een dochter van Potiphera (Peti-p-ra, aan den zonnegod gewijd), priester van On ¹. In latere jaren was On bijna geheel een hebreuwsche stad geworden. En inderdaad moet de godsdienst dier plaats met dien der oude Hebreërs het meest hebben overeengestemd. Ook in Egypte genoot Heliopolis een groot aanzien; daar hadden, gelijk te Memfis, de kroningsplechtigheden der koningen plaats, en de vorsten, die zich daaraan onderwierpen, ontvingen den bijzonderen eernaam van Haq-an, overste van On. De priesterschap van Heliopolis gold als een bij uitstek geleerde, en de stad schijnt de wieg der gansche heilige letterkunde te zijn geweest. De godsdienst die daar zijn zetel had, was niet minder oud en eerwaardig dan die van Osiris, en werd later, evenals deze, door geheel Egypte verbreid. Op dezelfde oudste monumenten, waar wij reeds de namen van Osiris en Isis lezen, komt, met dezen broederlijk vereenigd, die van Ra, den hoofdgod van On voor. De plaats, die hij in het Boek der Opstanding inneemt, is geen minder eervolle en belangrijke dan die van Osiris. Zij worden er met elkander verwisseld: nu is de een, dan de ander de meeste, nu de een, dan de ander middelaar. Tusschen de twee, zoo nauw verwante, eerdiensten blijkt van den oudsten tijd af geen naijver te hebben bestaan. Men voelde toen reeds, dat zij één waren in verschillenden vorm; of liever, want

¹ Gen. 41, 45. De vertaling: „Overste van On,” dien onze Statenoverzetters geven, is zeker verkeerd. De overste van On, Haq-an, was de koning zelf of de troonopvolger: het was een der hoogste eeretitels.

zelfs dit is te sterk, dat beide één waren in geest en vorm, en slechts in eenige namen en kleine bijzonderheden verschilden.

De overeenstemming in de vormen is duidelijk genoeg. Horos, de goddelijke personifikatie aan beide stelsels gemeen, werd in de osiraansche mythologie in twee gestalten voorgesteld, namelijk als Horos den ouderen, den vader en broeder van Osiris, en als Horos het kind; ook de heliopolitaansche zichtbare zonnegod werd in twee personen gesplitst: Ra, in engeren zin de god van de dagzon, en Harmachis (Har-m-achu), de opgaande, zich aan den horizon vertoonende zonnegod. Ra en Horos hadden hetzelfde symbool, den sperwer. Atum of Tum, herhaaldelijk de god van An genoemd, was inderdaad dezelfde als Osiris, met wien hij in de vignetten van het Boek der Opstanding wordt verwisseld (o. a. 17, 34). Shu, den god van An, zooals zijn gebruikelijkste benaming is, vinden wij te Thinis als Nunhur terug. Het verschil schijnt daarin gelegen te hebben, dat de eereplaats te Abydos door den gestorven of verborgen god Osiris, te Heliopolis daarentegen door Ra, den zich openbarenden god, werd ingenomen, hoe hooge eer ook anders aldaar aan Tum wederver. Daarom overheerschte de leer der opstanding in de osiraansche theologie ook meer dan in die van Heliopolis, ofschoon, blijkens het Boek der Opstanding, de aanbidding van Ra daarmee ook al vroeg in verband werd gebracht.

Meer nog dan de vorm kwam de inhoud der beide stelsels overeen. Dat blijkt o. a. uit het boven aangehaalde 17e hoofdstuk van het Boek der Opstanding. Ik geloof niet te dwalen als ik Heliopolis houd voor de plaats waar de oorspronkelijke tekst van dit hoofdstuk is opgesteld. De goden

die daarin voorkomen, behooren tot die plaats. An is het doel van den tocht des afgestorvenen. Die heilige stad — De Rougé meent dat hier het hemelsche An bedoeld is — die stad te bereiken is het ideaal waarnaar hij streeft. Natuurlijk, dat hij, zooals altijd in de egyptische eschatologie, met de godheden vereenzelvigd wordt; het is dus eigenlijk de doode die spreekt. Maar het is wel mogelijk dat de oude tekst oorspronkelijk met een ander doel is opgesteld, dan om als tooverspreuk voor de overledenen te dienen, en dat hij slechts een opschrift in den tempel van den zonnegod is geweest. Hoe het zij, in elk geval doet hij ons de echt-heliopolitaansche theologie van den ouden tijd kennen. Zien wij wat hij ons daarvan leert ¹.

„Ik ben,“ zoo zegt de godheid of de gestorvene die met haar een is geworden, „ik ben Tum, een wezen dat eenig is.“ Daarmee wordt nog niet het monotheïsme geleerd, want de woorden beduiden eenvoudig: Tum is het wezen dat eens vóór de schepping alleen bestond. Tum is de nog verborgene of opgeslotene god, zooals zijn naam aanduidt ²; fysisch: de in de duisternis van den nacht zich niet openbarende, maar niettemin levende zonnegod, daarom veelal met de ondergaande zon vergeleken; kosmogonisch: de god, die, voordat er nog veel-

¹ Men vergelijke Lepsius, *Älteste Texte des Todtenbuchs*, dat een kommentaar op dit gedeelte bevat, dien ik in hoofdzaak gevolgd ben.

² Met Pleyte's verklaring: *die niet is*, *Theol. Tijdschrift*, 1869, No. 3 blz. 243, kan ik mij niet vereenigen. *Tum* of *Tem* beteekent zeker *niet*, maar dit is de afgeleide beteekenis die hier geen rechten zin geeft. „De God die niet is” zou voor de Egyptenaren een onmogelijkheid zijn geweest. De wortel beteekent: opsluiten, afzonderen, verbergen, en daarvan zal de naam moeten worden afgeleid.

voudigheid in de schepping heerschte, in de grondelooze diepte alleen was, of veeleer de ziel daarvan uitmaakte. Daarom heet hij elders in het Boek der Opstanding (78 slot), „de eerste, de eenige god zonder verandering.“

„Ik ben,“ zoo vervolgt de godheid, „ik ben Ra in zijn eerste heerschappij,“ dat is, Ra als de eerste heerscher over alles wat bestaat, en als zoodanig: „de groote god, bestaande van-zelf, de schepper van zijn naam, de heer aller goden, dien niemand ophoudt onder de goden.“ Uit de duisternis en de verborgenheid treedt de god te voorschijn. Hij is dezelfde als de verborgene, doch draagt als zich openbarende een anderen naam. Niet geschapen wordt hij, maar bestaat van-zelf. Hij-zelf schept zijn naam, dat is: zijn wezen; en omdat, gelijk het elders heet, alle goden slechts manifestaties of leden van Ra zijn, is hij de heer van alle goden. Als zoodanig wordt hij symbolisch voorgesteld door den kever (choper), een zinnebeeld, blijkens de tallooze scarabeën van allerlei stof die nog tot ons zijn gekomen, bij de Egyptenaren zoo geliefd. In dat symbool ligt het denkbeeld van worden door vormverandering, en omdat het hier de verandering is van Tum in Ra heet hij in deze gestalte dikwijls Tum-ra-choper: de verborgene die zich-zelf vormt tot den geopenbaarde. Een ander zinnebeeld, dat dikwijls voorkomt, is „Ra in zijn ei.“ Het ei is het wereldei, ook in andere mythologiën voorkomend, de chaos; en de Egyptenaars beschouwden Ra als de kiem daarvan, den beweger, die, door zich-zelf te bewegen, beweging veroorzaakt. Dit steunt samen met de beteekenis van zijn naam. Ra beteekent schepper, want het moet afgeleid worden van een wortel, die *maken*, *scheppen*, beduidt. Hij is dus, evenals in Amerika en elders, de zonneziel als

schepper van 't heelal. Populair was hij de zichtbare zonnegod, de dagzon, in 't Oosten geboren en zich vereenigend met het Westen ¹. Maar ouder dan die populaire voorstelling was de kosmogonische; zijn naam bewijst dat. Dat hij de goddelijke heerscher, of de eerste beheerscher des hemels kon genoemd worden, laat zich gemakkelijk verklaren. Door geen der goden, die hem allen ondergeschikt zijn, opgehouden, volbrengt hij ongestoord aan den hemel zijn loop.

Zoo bereikt hij het einde der baan. Maar hij sterft niet voor eeuwig: „hij was gisteren, hij kent het morgen;“ 't verleden en de toekomst behooren hem. Nu echter begint de kamp. God-zelf heeft de kampplaats voor de goden bereid, zij is op zijn bevel ingericht; een krasse mythologische uitdrukking voor: het is Gods wil, dat zijn verschillende openbaringen met elkander worstelen, dat de verjonging en vernieuwing des levens, hetgeen de eigenaardigheid, het wezen der godheid, uitmaakt ², slechts door strijd kan geschieden. Die kampplaats is het Westland, de Amenti, de ingang van het Doodenrijk of dit Rijk zelf in zijn geheel, en daar woont eigenlijk de groote godheid, wiens naam een mysterie en alleen aan hemzelf bekend is. Zoo moeten de woorden opgevat worden, die de godheid of de met haar vereenzelvigde doode spreekt: „Ik ken den naam van den grooten God die daar woont.“ De verklaarder, die hierbij aantekende dat die naam „Geest van Ra“ luidt, is zeker het naast bij de bedoeling van den ouden schrijver. Want nu wordt de

¹ Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 38.

² *Nuter*, de generieke naam van de goden beteekent: „de zich verjongende.“

godheid: „de groote Bennu die in An vereerd wordt.” Bennu is de ziel van Ra (*Bennu ba en Ra*), en wordt daarom bij de samensmelting der abydeensche en heliopolitaansche mythologie dikwijls als vorm van Osiris beschouwd. De Zonnegod, na zijn ondergang, is nu een *ziel* geworden, en, gelijk hij in zijn glans aanden hemel, in zijn schitterend lichaam, als een sperwer wordt voorgesteld, zoo in zijn verborgenheid als ziel in 't Rijk der dooden, door een bennuvogel, een reiger, die als trekvogel het denkbeeld van onsterfelijkheid, van wederkeeren tot het leven symbolizeerde ¹.

Hetzelfde wordt uitgedrukt in de woorden die nu volgen: „Ik ben Chem in zijn verschijning, wien zijn beide vederen gezet zijn op het hoofd.” Chem is de ithyfallische god, de god der mannelijke teelkracht bij uitnemendheid. Hij is de jonge, nieuwe zonnegod als zichzelf telende, ge-maal zijner moeder, mystieke uitdrukking om aan te duiden dat de godheid in al haar gestalten dezelfde is en zich steeds verjongt door haar eigene, nimmer stervende kracht. Vandaar dat deze, voor onze moderne kieschheid stuitende, godsgest alte hier met Ra, in de osiraansche mythologie met Horos den zoon van Osiris en Isis, en later te Thebe met Amun vereenzelvigd wordt.

Zoo is hij nu in zijn goddelijke woning aangeland, „in den zonneberg van zijn vader Tum.” Uitgegaan van dezen, keert hij ten laatste tot hem terug, doch om weer van hem uit te gaan in eeuwigen kringloop.

¹ Deze reiger schijnt zijn naam te ontleenen van een woord dat „mannelijk zijn” beduidt, en wordt ook genoemd *bennu-che-per-tesef*, de Bennu die zich-zelf teelt. Brugsch, *Hier.-dem. WB.* blz. 397. Is dit juist, dan zou de symboliek een andere zijn dan die in den Tekst genoemd wordt.

Dat wordt nu geschetst in het vervolg van het 17^e hoofdstuk, voor zoover wij, naar analogie van het totnogtoe behandelde, bij gissing, den ouden Tekst van de aantekeningen en bijvoegsels kunnen onderscheiden.

Uit dat vervolg blijkt dat het verblijf bij Tum voor den zonnegod een loutering is, omdat de groote verborgene god al zijn zonden wegneemt en hem reinigt; dat is met andere woorden, door tot zijn wezen terug te keeren vernieuwt de zonnegod voortdurend zijn lichaam en zijn reinheid of lichtglans. Hij wandelt nu op den weg van Tum, den weg naar de zalige hemelsche velden. „Ik ben een ziel en haar tweelingen,“ of „Mijn ziel wordt tot twee tweelingen“ zegt hij; dat wil zeggen: de ziel van den zonnegod is eenig, maar scheidt zich, nu hij herborren wordt, weder in twee hoofdgestalten. Ra werd te An in twee voorname openbaringen aangebeden: als Tum, den oorspronkelijken god, bepaaldelijk den god der avondzon, en als Harmachis, den god der nieuwe zon van den morgenstond.

De Radiesdienst van Heliopolis droeg duidelijk een dualistisch karakter. Op twee daar nog overgebleven deurposten las Brugsch aan de eene zijde een lofprijzing aan Tum, ter andere zijde een hulde aan Harmachis. De naam van het reeds genoemde heiligdom Ha-ben-ben, de twee pyramidiën, staat daarmede ook in verband. Harmachis (Har-m-achu), gewoonlijk naar de populaire opvatting de morgenzon in tegenoverstelling van Tum als de avondzon, is „Horos aan den Horizon“ of „Horos in glans,“ gelijk zijn naam beteekent, dus de zonnegod in zijn schitterende verschijning. Zijn zinnebeeld, de sfinx met het lichaam van een leeuw en het hoofd van

een mensch, symbool der redelijke kracht, is bekend ¹.

Maar hij werd te An ook nog in een andere, zonderlinger gedaante vereerd. „Ik ben,“ zoo heet het verder, „die groote kat, die in de Persealaan te An was, in den nacht van den grooten strijd, die de goddeloozen bevaard heeft, ten dage dat de vijanden van den Heer des heelals verpletterd werden; degeen die de goddeloozen naar de woning van het schavot drijf, om hun zielen te vernietigen.“ Als Horos de wreker werd hij dus hier zinnebeeldig voorgesteld in de gedaante van een kat. De voorstelling was, vooral in Beneden-Egypte, zeer algemeen. Verscheidene goden werden zoo afgebeeld, en men weet hoe groote heiligheid aan dat miauwende huisdier, dat in Egypte, blijkens zijn naam Maau, dezelfde klanken uitstiet als zijn europesche nazaten, aan de oevers van den Nijl werd toegeschreven ². De reden van dien eerbied is nu duidelijk genoeg. De smakeloze verklaring, dat men de kat om haar nuttigheid als muizendoodster vereerde, behoeft niet meer te worden weerlegd. Zij was een symbool van de godheid, en als zoodanig zeer gelukkig gekozen: een symbool, wat in Egypte hetzelfde beteekende als een levende openbaring der godheid. Het vignet bij deze plaats van het Boek der Opstanding vertoont een kat, die met een mes een slang doorsnijdt.

¹ Als de zichtbare zonnegod in het geheel heette hij *Har-m-achuti*: Horos der twee horizonen, en deze naam wordt dus ook aan Tum, wanneer hij als de avondzon gedacht wordt, gegeven. Zie Brugsch, *D. Aegypt. Gräberwelt*, blz. 35 in den daar aangehaalden hymne.

² Ik wil aan deze afleiding als klanknabootsing geen grooter waarde hechten dan zij verdient. Volg. Brugsch *Hier.dem. WB.* blz. 505, beteekent het woord letterlijk: het glanzende, schitterende, lichtende (scil. dier).

De slang is het beeld der duisternis en der schadelijke natuurkrachten. De kat, die den nacht liefst tot haar zwerftochten uitkiest, met haar in de duisternis helder schitterende oogen, leende zich zeer goed tot een beeld van den nachtelijken zonnegod, van wiens beide oogen, zon en maan, zoo dikwijls sprake is, en haar boosaardige natuur maakte haar tot een geschikte vertegenwoordigster van Horos den wreker. Geheel hetzelfde wordt uitgedrukt door den leeuw, waarmee zij vaak verwisseld wordt.

Overwinnaar over de machten der duisternis, wordt de zonnegod nu als koning gekroond. „Ik ben degeen,“ roept hij uit, „die de dubbele kroon heb ontvangen in blijdschap, degeen die den last heb ontvangen om over de goden te regeeren, ten dage waarop de wereld door den Heer van het heelal is geordend.“ Nu komt hij als de regeerende vorst, als de koning van den dag, uit het rijk der duisternis in dat des lichts. En als de god van den dag is hij ook „degeen, die de kwalen vernietigt en den loop der tijden regelt,“ en blijkt hij ook te zijn: „de goddelijke kever, de zichzelf scheppende, wiens substantie door zichzelf bestaat.“

De kever (chepa of choper) is een zeer gewone voorstelling van Ra. In het 15^e hoofdstuk van het Boek der Opstanding komt hij onder den vollen naam van Ra Haremchu Chepra voor als koning, met de godin Neb-un, de meesteres van het Zijn, dat is de goddelijke ureus-adder, symbool der heerschappij en de dubbele kroon op het hoofd. Ook daar (15, 19 en 20) is hij een goede en een geduchte god, goed voor de goeden, geducht voor de boozen. Want hij is de rechtvaardige; met Ma, de godin der gerechtigheid, doorwandelt hij den hemel.

Men wachte zich echter vooral om Ra eenvoudig de zon te noemen. Dat men reeds van vroeg gewoon was den god van zijn openbaringen te onderscheiden, blijkt uit de hymnen aan Ra, die den inhoud van het 15^e hoofdstuk van het Boek der Openbaring uitmaken. Schijnbaar wordt hij daar met de zon vereenzelvigd; er wordt o. a. van zijn prachtige opgang gesproken; doch inderdaad wordt tusschen het wezen dat men aanbad en zijn zichtbare verschijning nauwkeurig onderscheid gemaakt. De zonneschijf heet „van hem,„ „zijn embleem.“ Hij reist in zijn diskus en heet de oude onbekende in zijn mysterie (15, 46). Zelfs als men hem ziet, aanschouwt men slechts een afstraling zijner heerlijkheid: zelfs voor de oogen der menschen wandelt hij in zijn mysterie. Dat men zich ook van de eenheid der godheid ten volle bewust bleef, al noemde men haar met verschillende namen, bewijzen kollektieve namen zooals Ra-haremchu-chepra en dergelijke. Ook is dit niet iets nieuws, een vrucht van latere bespiegeling; juist in de oudste monumenten komt dit voor, en het moet wel het oorspronkelijke zijn. Nergens vindt men de stelling, dat fetissisme en aanbidding van de natuurvoorwerpen en natuurverschijnselen als zodanig slechts populaire verbasteringen zijn van een oorspronkelijk veel zuiverder godsdienst, glansrijker bevestigd, dan in de oude oorkonden van Egypte.

Om een denkbeeld te geven van de aanbidding van Ra, haal ik een gedeelte van de hymnen uit het 15e hoofdst. van het Boek der Opstanding, naar de rangschikking en vertaling van Lefébure ¹, hier aan:

¹ E. Lefébure, *Traduction comparée des hymnes au soleil composant le XVe chapitre du Rit. fun. Ég.* blz. 123 vg. Lefébure splitst de

Gegroet, gij die als Tum zijt gekomen, en de schepper der goden zijt geweest ¹!

Gegroet, gij die gekomen zijt als ziel der heilige zielen in de Amenti!

Gegroet, opperste der goden, die het Doodenrijk verlicht door uw schoonheden!

Gegroet, gij die komt in glansen, en reist in uw diskus!

Gegroet, grootste van alle goden, heerschend in den hoogsten, regeerend in den ondersten hemel!

Gegroet, gij die doordringt in den ondersten hemel (tiau) en beschikt over alle poorten!

Gegroet onder de goden, weger der woorden in het Doodenrijk (Chernuter)!

Gegroet, die zijt in uw woning (nest), schepper van den ondersten hemel door uw deugd!

Gegroet, grootgewordene en verheerlijkte god! Uw vijanden vallen op hun schavot.

Gegroet, gij hebt de schuldigen vermoord, gij hebt Apap (de slang der duisternis) vernietigd!

regels 29—33 in tweeën, en voegt de 5 eerste en de 5 laatste helften bijeen. Ook bij het onmiddellijk voorafgaande is van zijn belangrijken arbeid gebruik gemaakt.

² Aldus Lefébure. Birch (in Bunsen, *Egypt's place*, Dl. V, blz. 170), vertaalt: *created by the creator of the Gods*. De vertaling van Lefébure verdient de voorkeur. Tum komt ook elders steeds voor als de schepper. Vgl. B. d. O. I, 17 var., aangehaald bij Brugsch *WB.* voc. *Kema*. Eveneens B. d. O. 79 aanhef, waar hij heet: Maker van den hemel, schepper van de wezens, voortkomende uit de wereld, die alle geslachten (soorten) van bestaansvormen maakt, de goden in 't leven roept, zichzelf scheidt, Heer des levens, die de goden met leven vervult.

Men kan deze lofzegging niet met eenige aandacht lezen, zonder in te zien, wat uit al het aangevoerde blijkt, dat Ra-Túm en Osiris werkelijk niet verschillen, en de heliopolitaansche mythologie werkelijk dezelfde is als de abydeensche. Natuurlijk, want ook de osiraansche was, gelijk wij zagen, oorspronkelijk zonnemythe. Misschien werd zij te Heliopolis eerst later, door samensmelting met de zuidelijke, aan de leer der laatste dingen vastgeknoopt, en was zij daar aanvankelijk meer kosmogonisch, zooals bij de aziatische Mesopotamiërs.

Kosmogonische wezens zijn ook de twee overige heliopolitaansche hoofdgoden, die ik niet onvermeld mag laten: Shu en Tefnut. Zij zijn de twee leeuwengoden. waarvan in het 3e hoofdstuk van het Boek der Opstanding gezegd wordt, dat zij Tum verlichten als hij uit zijn plaats in den hemelocean voortkomt. In het 17e hoofdstuk heet het, in een aanroeping, naar de vertaling van De Rougé, aldus: „O Ra in zijn ei, die straalt door zijn schijf, die schittert aan den horizon, die... een afschuw van oponthoud heeft, die wandelt op de steunsels van den God Shu! Gij die uw tweede niet hebt onder de goden, die de winden voortbrengt door het vuur van zijn mond, en die de twee werelden verlicht door zijn glansen.” Dat dit laatste op Shu, en niet op Ra slaat, blijkt uit een plaats in den aanhef van het 55^e hoofdstuk, waar gezegd wordt: „Ik ben Shu, die vóór het licht de winden trekt of voortbeweegt tot de grenzen des hemels, tot de grenzen der aarde, tot de grenzen van de ruimte zelfs.” Hetgeen hetzelfde is als het elders gebezigde beeld, dat de honden, symbool der winden, hem met snelheid volgen.

Shu is het kosmische warmte- en licht-beginsel, het

wereldei waarin Ra gezegd wordt zich te bevinden ¹, waarom hij dan ook de zonnewoning genoemd wordt. Daarmee staat in verband de naam dien hij dikwijls draagt, en waaronder hij met name te Abydos werd aangebeden, die van Nunhur ², een naam die het middelpunt, de kern van Nun, den hemeloceaan waaruit alles voortkomt, beteekent; hetgeen in beeldspraak uitgedrukt heet, dat hij zich in het midden der zonnemark bevindt (*hur sek ti*). Dit middelpunt nu werd beschouwd als de bewegende scheppingskracht. Hij is dan ook (B. d. O. 67) degeen die de poort opent, de poort die leidt tot de plaats waar de zonnemark zich bevindt. Daarom is hij wel, gelijk alle heliopolitaansche goden, zoon van Ra, geteeld door Tum, maar eigenlijk zonder moeder geboren; want het heet van hem, dat hij zich-zelf geteeld heeft in den schoot der godin des hemels. Hij is de eenige heer, uit de hemelzee Nun gekomen, waarover in den aanvang de vruchtbaarmakende adem der godheid ging ³. Als het beginsel der schepping is hij ongeschapen; de zon is begonnen met zijn begin. Hij is de levengever, en ontvangt, gelijk alle goden die de eerste oorzaak moeten voorstellen, den wonderbaren naam van jonge oude, waardoor men een eeuwige jeugd trachtte aan te duiden. Zeer begrijpelijk is het waarom hij met de godinnen Oer hakau en Ma, de Groote kracht en de Gerechtigheid, wordt vereenzelvigd, want hij is de kracht bij uitnemendheid, die zich werkzaam betoont in de stof,

¹ Chabas, *Pap. mag. Harris*, blz. 96.

² Alzoo leest Lepsius, *Aelt. Texte*, blz. 37. Gewoonlijk leest men Anhur, van *an*, geleiden (?).

³ *Pap. mag. Harris*, 23, 53 en 54.

en door hem heerschen gerechtigheid en waarheid, met-éénwoord orde in de schepping, waarvan Ma de persoonsverbeelding is. De wortel van zijn naam heeft tweeërlei beteekenis; de eerste is die van verzengen, de tweede die van uitstrekken, wassen. Beide beteekenissen komen met zijn wezen overeen: de verzengende is hij als de levensgloed van 't heelal, de uitstreckende als degeen die het hemelgewelf oplicht, die „scheiding maakt tusschen de wateren onder en boven het uitpansel ‘.” In deze laatste hoedanigheid wordt hij afgebeeld als een mensch die met zijn opgeheven armen het hemelgewelf, in de gedaante van een voorovergebogene op handen en voeten rustende vrouw, ondersteunt, hetgeen ook het determinatieve teeken van den wortel *shu* uitmaakt. Daarom gaat Ra, de zonnegod, op zijn stutten, want die godheid reist naar de symbolische voorstelling over den rug der hemelgodin (B. d. O., 17, 24 u. 34 glosse).

Dat Shu, waarschijnlijk in lateren tijd, met Ra vereenigd werd, en alzoo gelijk de meeste andere egyptische hoofdgoden tot een zonnegod werd gemaakt, is natuurlijk, omdat de kiem van het wereldei inderdaad de zon is. Hij is dan, als de god der verzengende zonnehitte, als de vreeselijke zonnegod, het naast met Set verwant, en de ezel, het dier van Set, dat ook *shu* heet, schijnt eveneens aan hem te hebben behoord ². In de mystiek

¹ B. d. O., 98, vergelijkt de afgestorvene, als hij van de aarde naar den hemel reikt, zich met Shu.

² Dergelijke woordspelingen zijn in de egyptische symboliek zeer gewoon. Zoo heet Shu ook: *Kai-shu-ti*, verheffer der twee pluimen. *Shu* beteekent ook pluim. Of nu met dezen naam een werkelijke eigenschap van den god wordt aangeduid, dan of het slechts een spelen met klanken is, kunnen wij moeilijk uitmaken. De twee pluimen

der Egyptenaars wordt dit aldus uitgedrukt: „Shu heeft zich gegoten in de substantie van zijn vader Ra, om diens vijanden te verdelgen,“ of „de zelfheid (*ka*) van Shu vereenigt zich met die van Ra,“ m. a. w. Ra als verdelger der booze machten, als verschrikkelijke god, ontvangt het karakter van Shu. Hij heeft dan ook de gestalte, die de straffende Ra aanneemt, namelijk die van een kater. Om dezelfde reden wordt hij vereenzelvigd met Horos-tem, den Horos van het zwaard, en niet slechts als krijgsgod met piek en horens, maar ook als bestraffer der boozen in de onderwereld voorgesteld (B. d. O. 90). De gade van Shu is Tefnut of Tef. Uit haar doet hij alles geboren worden. Evenals hij wordt zij veelal afgebeeld in den vorm eener leeuwin of eener kat, een vorm voor de noord-egyptische godinnen zoo gewoon. Dit alles zou ook haar voor een oorspronkelijke natuurkracht doen houden. Ook haar naam, die „vochtigheid of schuim“ beteekent, toont dat dit haar oorspronkelijk karakter moet zijn. Zij is de oceaan waaruit alles ontstond, als persoonlijk levend goddelijk wezen gedacht, het kosmische water, of meer bepaald het schuim daarop ontstaan door de bewegende kracht van den gloeienden Shu, wiens adem de winden zijn: zoo wordt ook de Aphrodite-Astarte der Kretensers uit het schuim der zee geboren. Gewoonlijk echter komt Tefnut voor in een gedaante, die van haar wezen een geheel ander denkbeeld zou doen vormen, namelijk als de ureusadder, het symbool der koninklijke macht op het hoofd van vorsten en goden,

zijn een gewoon hoofdsieraad der heerschende goden. Wellicht hangt de naam *kai-shu-ti* samen met dien van de geheimzinnige godheid *Kai*, die reeds onder de 6^e dynastie aan 't hoofd der goden gesteld wordt.

en het algemeene zinnebeeld voor alle vrouwelijke goden. Zoo wordt dan ook gezegd, dat Shu zijn gade als verdedigster op het hoofd heeft ¹, wat geen anderen zin kan hebben. Shu is daar echter reeds met de zon vereenigd, want in zijn gewoon karakter draagt hij slechts de struisveder op het hoofd. Gewoonlijk heet Tefnut dan ook: „de eenige op het hoofd van haar vader,“ dat is van Ra, den zonnegod als schepper. Oppervlakkig schijnt er geen verband tusschen beide voorstellingen te bestaan. De ureus op het hoofd van de zonnegoden is een zinnebeeld van het licht. Hetzij dat zij als godin Neb-un, de meesteres van het zijn, of als Neb-anch, de meesteres des levens, of als Sechet voorkomt, steeds is zij „de vonkelende“ of „de zonneschijf in zijn toorn,“ dus een personifikatie van den verschroeienden zonnegloed ². De slang was het beeld zoowel van de vochtige warmte als van den verdorrenden vuurgloed, met name der brandende zonnestralen. Zoo is Tefnut de vrouwelijke zijde van Shu, den god van hitte en licht, en vereenigt daarom in zich beide attributen; als gade van Shu de scheppingskiem is zij het schuimende water, als gade van Shu den verzenger is zij de toornige, opgezwollen adder, wiens steek doodelijk is, de voortbrengende en doodende natuurkracht in één wezen verbonden. Daar *tef* ook „uitspuwen“ beteekent, wordt zij niet zelden afgebeeld als een vuurspuwende leeuw.

Dit zijn „de heeren van An,“ de hoofdgoden van het heliopolitaansche pantheon. Opmerkelijk is, dat daaronder

¹ Zie *Pap. Mag. Harris*, blz. 24.

² Lefébure, *Chap. XV du Rituel*, blz. 28 en 29. Zeer juist vergelijkt deze geleerde de hier bedoelde egyptische godheid met de hebreuwsche *serafs*, dat „de verbranders“ beteekent

slechts één vrouwelijke voorkomt, die niet meer dan een ondergeschikte rol vervult, geen menschelijk voelende Isis of Nephthys ¹. Dit is kenmerkend voor den godsdienst van Noord-Egypte, die zich bij alle overeenkomst van den zuidelijken onderscheidde. De goden van Beneden-Egypte komen in aard meer met de zoogenaamd semietische, vooral met de syrische en noord-arabische overeen, waarin het mannelijke element evenzeer overheerscht, en soms uitsluitend is vertegenwoordigd, en die ook meestal geduchte en verterende godheden zijn. In het egyptische Rijk worden beide stelsels nevens elkander gevonden en met elkander samengesmolten.

¹ De Hathor van Heliopolis, die in Pyramiden-opschriften voorkomt (Duemichen, *Bauurkunde v. Dend.*, blz. 20), is waarschijnlijk eerst door de Thiniten derwaards gebracht, en behoorde er oorspronkelijk niet te huis.

HOOFDSTUK V.

DE GODSDIENST ONDER HET OUDE RIJK.

Door Menes werd Memfis (Mennefer, de goede woning) gesticht, althans tot een sterke vesting gemaakt om de noordelijke barbaren in bedwang te houden, en tot rijkszetel verheven. De god van Memfis was Ptah, of, gelijk men daar uitsprak, Phtah, en de stad draagt dan ook den naam van Ha ka ptah, dat is plaats der vereering of der ziel van Ptah. Er is reden om te vermoeden, dat een godheid van dien naam reeds in die landstreek werd aanbeden, voordat de thinitische koningen daar hun rezidentie vestigden, doch eerst van nu aan nam die god een hooge plaats in den egyptischen godsdienst in. Men mag als zeker aannemen dat Menes'voorgangers reeds een algemeen gezag over Opper-Egypte hebben uitgeoefend, eer ze instaat waren de beide deelen des lands onder één scepter te vereenigen. Daarom is de godsdienst van hun woonplaats Thinis-Abydos zonder twijfel in het Zuiden de heerschende geweest. In 't Noorden had Heliopolis met zijn in den grond der zaak gelijksoortige theologie, om zijn oudheid en om de geleerdheid zijner priesters een alouden roem. Thans kwam Memfis aan de beurt. Heliopolis werd wel niet geheel overschaduwd, en, blijkens de monumenten, brachten de thinitische koningen hun eigen Osirisdienst derwaards en naar Memfis over. Maar

zij zouden niet gewaagd hebben den hoofdgod van de plaats waar zij zich vestigden voorbij te gaan, en hem daar niet de hoogste eere te geven. Naar eene geloofwaardige overlevering is Menes dan ook de stichter van den prachtigen tempel, die daar aan Ptah werd gewijd. Die tempel lag aan den witten muur, of den zuidelijken wal, waarschijnlijk, evenals de noordelijke wal waarvan de godin Neith patrones was, een verdedigingswerk niet ongelijk aan den chineschen muur, en met hetzelfde doel aangelegd. Ptah heette daarom dikwijls „de heilige van den witten muur,“ of ook wel eenvoudig „Ptah van zijn zuidelijken wal.“ In zijn heiligdom werden, evenals te Heliopolis, de koningen gewijd, en het feest der vereeniging van de twee landen tot één koninkrijk, onder zijn bescherming gevierd. Wij mogen althans veronderstellen, dat het reeds bij de stichting van Memfis werd ingezet, al wordt de viering van dat feest niet vroeger dan onder Pepi van de 6e dynastie vermeld. Vreemd is het, dat Ptah dikwijls drager der witte kroon, de kroon van Opper-Egypte, genoemd wordt; ik kan dat alleen uit zijn vereenzelviging met Osiris-sekru verklaren.

Men heeft opgemerkt dat aan Ptah een geestelijker, zedelijker beteekenis wordt toegeschreven dan aan de andere goden. Zoo dit juist is, dan heeft hij die eerst door de priesters verkregen. Oorspronkelijk was hij een kosmogonische godheid evenals vele anderen. Zijn naam beteekent „de vormer,“ niet, zooals men doorgaans aanneemt „degeen die opent“¹, en aan dien naam beantwoordt een afbeelding waarin hij wordt voorgesteld bezig

¹ Van *patahu* = vormen, waarvan „beeldhouwen“ de afgeleide beteekenis moet zijn, niet van *pathu* = openen. Brugsch, *WB.*, blz. 527 volg.

een kind te teekenen ¹, symbolische uitdrukking van den Schepper der menschen. Zeer juist hebben de Grieken hem dan ook met hun Hephæstos vergeleken, den God van het kosmische vuur als scheppende, vormende kracht. Een zijner gewone namen is Totunen of Tanen, dat zoo men wil evenzeer „de vormende“ beteekent, doch waarin anderen de aarde meenen te zien ². Zeker is het dat Tanen ook als bijnaam van andere goden en evenzoo afzonderlijk voorkomt. Ptah als de God van het in de wereld verborgen werkende vuur kan zeer wel de God der aarde heeten, en de groene kleur, die hem op de gedenkteekenen wordt gegeven, pleit daarvoor. Dat hij onzichtbaar is, wordt dikwijls gezegd. Iedere godheid is na hem, den grooten verborgene, ontstaan, en zijn beeld wordt niet gekend ³. Zinnebeeldig wordt hij daarom als een mummie voorgesteld, verborgen in een kast.

Als de vormer geeft hij aan de afgestorvenen nieuw vleesch en nieuwe leden ⁴, als de schepper der wereld vestigt hij al wat geboren is, verwekt en maakt alle dingen die zijn: de goden zijn uitgegaan van zijn mond, de menschen van zijn oog. Versta ik deze beeldspraak wel, dan beduidt zij, dat hij door het woord de hoogere, de godenwereld, of, zooals het ook heet, al het geschapene verwekt heeft, maar dat hij de menschen geschapen heeft door middel van zijn oog, de zon. Horos-Ra gold gewoonlijk als de schepper der menschen bij uitnemendheid, dat wil zeggen der echte Egyptenaren. Dezelfde vermenging van

¹ Bij Wilkinson, *M. a. C.*, II, I, 249.

² Aldus Lefébure, *Chapitre XV du Rituel*, blz. 95.

³ Vgl. hier en bij het volgende Pleyte, *Een lofzang aan Ptah*, afzonderlijke afdruk van een artikel in *De Evangeliespiegel*.

⁴ *Pap. Mag. Harris*, blz. 25.

zuiverder en zinnelijker voorstellingen, die wij in alle scheppingsmythen, zelfs in de hebreeuwsche aantreffen, ontmoeten wij ook hier. Nevens uitdrukkingen als deze; „Uw geest is eerwaardig om zijn scheppingen,“ staan grof-plastische zooals: „Met uw handen hebt gij het geschapene in den hemelocean gerangschikt.“ De namen Levengever en Schepper der verschijningsvormen, die hij draagt, behooren ook tot dezen kring van voorstellingen.

Het is moeilijk te zeggen of al deze attributen reeds van oudsher aan Ptah werden toegekend, en of hij toen al, zooals later geschiedde, met de hoogste godheid, de eerstgeschapene of de ongeschapene, die zichzelf heeft voortgebracht en haar eigen ledematen gevormd, op één lijn werd gesteld; toen reeds als de god der onderwereld werd opgevat, die zich in de zichtbare openbaart. Onmogelijk is het niet: de oudste stukken van het Boek der Opstanding bevatten denkbeelden die daarmee overeenstemmen; het is zeer wel denkbaar dat de memfitische priesters die reeds van vroeg op hun god overdroegen. Zeker werd hij in de oudste tijden nog niet met de zon verbonden, zooals men dat later deed, en waarschijnlijk zullen namen als: „de Heer der lange tijden,“ „de eerwaardige, goudene, schoon en welgevormd van aanzicht“ die hij onder de 19^e en 20^e dynastie ontvangt, eerst van jonger dagteekening zijn. Maar zonder twijfel zijn de benamingen, die hem als den god van orde en gerechtigheid, en alzoo ook der waarheid doen kennen, oud en oorspronkelijk. Hij is de heer der el (*ma*), die dient om het *suum cuique* te handhaven, en wier hooge waarde vooral in een land als Egypte moest gevoeld worden, waar het water jaarlijks de grensscheidingen tusschen de landerijen onkenbaar maakte. Met Ma, de godin der gerech-

tigheid en waarheid, wier naam gelijkkluidend met dien der el en van denzelfden wortel is afgeleid, wordt hij steeds ten nauwste verbonden, en hij draagt haar symbool op het hoofd ¹. Als de onzichtbare vormer van het heelal moest hij vanzelf ook de waardigheid van God des rechts bekleeden. En wanneer het later van hem heet, dat hij gekomen is, om weldadige wetten aan de menschen te geven ², of dat hij de heilige god is, die het goede liefheeft, en daarop zijn machtige heerschappij vestigt ³, dan zijn dat begrippen die zich uit dat gronddenkbeeld geleidelijk hebben ontwikkeld.

Men heeft sedert lang de verwantschap tusschen den egyptischen Ptahdienst en de Pateken-aanbidding der Feniciërs erkend, zoodat, althans in later tijd, beide met elkander verwisseld werden. Dat blijkt o. a. uit een plaats van Herodotos (III; 36), waar de grieksche geschiedschrijver meedeelt, dat Kambyzes zich in den tempel van Hephæstos te Memfis begaf, om daar het beeld van den God te zien. Met Hephæstos wordt zonder twijfel Ptah bedoeld. En hoe vond hij nu dat beeld? Het was gelijk, zegt Herodotos, aan de Pateken, die de Feniciërs op de plecht hunner schepen afbeelden, dat wil zeggen, het had een dwergengestalte.

Herodotos was hier zeer juist ingelicht. De naam der Pateken en die van Ptah is dezelfde. Ook van hem worden echt-egyptische beelden gevonden in de gedaante van

¹ Als heer der waarheden en gerechtigheden wordt hij dan ook aangeroepen door iemand die zich rechtvaardigen wil, evenals Thot. Zie Lepsius, *Zeits.*, 1868. p. 2.

² Ops. te Sararich bij Memfis, aangehaald door Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 87.

³ Zie Pleyte t. a. p.

een dwerg: een gestalte ook voor andere goden in Egypte niet ongewoon. Ook lag het zoogenaamde tyrische leger, de wijk die de Feniciërs te Memfis bewoonden, juist tegen dienzelfden zuidwal waaraan de tempel van Ptah gebouwd was.

Was de Ptahdienst een fenicische godsvereëring, door de Egyptenaars overgenomen? Men heeft het gemeend, doch zeker ten onrechte. Lang voordat de Feniciërs Egypte bewoonden, misschien wel voordat zij hun oorspronkelijk vaderland in Mesopotamie verlieten, werd Ptah te Memfis vereerd. Het is zoo. Ptah wordt door de Egyptenaars dikwijls om zijn schoonheid van aangezicht geroemd en als een jongeling voorgesteld, maar de oudheid van deze voorstelling is niet bewezen, en kan wel uit zijn vereëning met den zonnegod zijn voortgesproten. In elk geval is zij niet de eenige geweest, die men zich van hem vormde. De Kabiren, de acht broedergoden der Feniciërs, die ook hun tempel te Memfis hadden, en dezelfden zijn als de Pateken, heeten bij Herodotos de kinderen van Ptah. Nu wordt door de Egyptenaars slechts één zoon van Ptah genoemd: Imhotep, d. i. ik kom in vrede ¹, een god, die blijkens een koningsnaam der 4e dynastie reeds vroeg in Egypte vereerd werd, doch die geen groote beteekenis schijnt te hebben erlangd. De Grieken noemen hem Asklepios. Maar zij noemen hem tevens den achtste, hetgeen hem als een der Kabiren doet kennen. Men weet dat ook de Egyptenaars onder de oudste memfitische dynastiën reeds de acht goden aanbaden, die te Sesennu met Thot verbonden werden.

¹ E de Rougé, in de *Rev. Arch.*, 1861. IV. blz. 202. Hij houdt deze verklaring voor juister dan de gewone: „Ik kom met offerande.”

Ik geloof, dat wij ons de zaak zoo moeten denken: Van oudsher bestond in de landstreek, waar Menes Memfis stichtte, de vereering van den vuurgod als Ptah, als vormer der wereld, waarschijnlijk vereenigd met de aanbidding der acht goden, die elders Thot vergezelden. Als kosmogonische goden, want dat waren zij, hoe men ze ook opvatte, werden ze in de gestalte van dwergen afgebeeld, iets wat wij in alle mythologiën wedervinden. Dezen godsdienst lieten de thinitische koningen bestaan, en veranderden ook zeker te Memfis in den vorm niet veel. Doch daarnevens ontstond nu een meer zuiver egyptische voorstelling, die den god eene gewone menschelijke gedaante gaf, en van hem, met de noordelijke godin Pacht, of ook wel met Ma en met Imhotep, die slechts een priesterlijke fiktie is, een in de egyptische theologie zoo geliefkoosde trias vormde ¹. De Feniciërs namen den ouden, niet aldus hervormden Ptahdienst over, hetzij omdat ze in hun mythologie reeds iets dergelijks bezaten, hetzij om andere redenen.

Met Ptah vervulden twee godinnen Pacht (Bast) en Neith reeds in den oudsten tijd een voorname rol in Beneden-Egypte. Beiden worden onder de eerste dynastiën dikwijls vermeld, en aan beiden, als belangrijke godheden van het Noorden, waren in Memfis tempels gewijd. Het priesterschap van Neith werd, evenals dat van Hathor, door prinsessen van koninklijken bloede uitgeoefend; van de twee godinnen meestal door dezelfde persoon. De dienst van Neith had zijn hoofdzetel te Saïs. Zij schijnt

¹ Lepsius meent dat Ptah, als de geestelijker godheid, van Ra, den meer fysischen god, onderscheiden zou zijn. *Aelt. Götterkreis*, blz. 40. Indien dit juist is, dan kan dat alleen van dezen vorm van Ptah gelden.

vooral bij het libysche gedeelte der bevolking van Beneden-Egypte vereerd te zijn ¹. Pacht was de geliefkoosde godin der Aamu of arabische stammen, en werd onder den naam van Bast vooral te Bubastis aanbeden. Zij werd zelfs tot de gemalin of bijzondere geliefde (*aa meri*) van Ptah gemaakt. Wij komen op beiden later terug.

Sekru (de geslagene? de gedooide?), ook in den oudsten tijd genoemd, zal wel een vorm van Ptah geweest zijn als de onderwereldsgod. Later werd hij met hem en Osiris verbonden als Ptah-sokar-osiris (Ptah-sekru-asar). Hij werd echter te Memfis afzonderlijk vereerd. Behalve van hem vinden wij onder het Oude Rijk ook melding van Chnum, den god der watervallen, vanwaar men toen reeds steenen tot de kolossale gebouwen der memfitische koningen aanvoerde, en, naar men vermoedt, ook van Munt, den god van Hermonthis, dien wij later weder zullen ontmoeten.

Zoo wij Herodotos mogen vertrouwen, dan heeft onder de 2^e dynastie een belangrijke wijziging in de egyptische godsvereering plaats gehad. Hij verhaalt namelijk dat onder koning Kaiechos (Kakau) de heilige dieren voor het eerst werden aanbeden. Wij zullen dit wel zoo moeten opvatten, dat de dierendienst, die bestemd was om in Egypte zulk een groote uitbreiding te verkrijgen, toen voor het eerst van staatswege uitgeoefend en officiëel werd aangenomen. Er is grond, om dit bericht voor geloofwaardig te houden. De naam van koning Kakau pleit voor zijn echtheid, want die beteekent: het mannelijke

¹ Heeft het teeken dat de Aamu onder Abisa, op het graf van Chnumhotep afgebeeld, met zich dragen, en dat met de hieroglyfe van Neith overeenkomt, op aanbidding van deze godheid door dien stam betrekking?

bij uitnemendheid, en daarvan is de stier de uitdrukking en 't symbool. Bepaaldelijk heet zoo de stier van Memfis, de zwarte Hapistier, met de teekens van de gevleugelde zonnescijf en den scarabeus voorzien. Mogen wij den naam van Menes (Mena) met dien van den heiligen Menastier (Mnevis), den witten of gelen stier van Heliopolis, in verband brengen, dan zou de vereering van dit dier reeds bestaan hebben, en alleen de Apisdienst door Kakau zijn ingevoerd. Omstreeks denzelfden tijd werd ook de aanbidding van den heiligen bok van Mendes ingesteld. Althans de opvolger van Kakau heet Binuter (Binothis), dat is: de geest van God, 't geen symbolisch door den ram of den bok, waarin men oudtijds weinig onderscheid maakte, werd uitgedrukt. Bok en ram zijn als zinnebeelden der voortbrengende kracht, symbolen van den schepper. Ook Chnum draagt ramshoornen, en men weet dat hij den schepper voorstelt als de zon die den wind voortbrengt, of den geest blazende over de kosmische wateren ¹.

Weldra werd de dierendienst in Egypte zeer algemeen. In latere tijden was er geen plaats van belang in het land of zij had haar heilig dier. Zij werden er met allen eerbied behandeld, gevoed, gepleegd, en na hun dood zorgvuldig gebalsemd en bijgezet. Te Hermopolis (Sesennu, Ashmunein), de stad van Thot, was de ibis, het dier van dien god, heilig, en bij de groote vereering die deze priester-god genoot kan het niet verwonderen, dat men

¹ Wellicht hangt deze dienst te Mendes wel samen met hetgeen wij Boek d. Opst. 17, 12 glosse vermeld vinden, namelijk, dat Osiris met Ra in Tattu, d. i. Mendes vereenigd werd, waarvan Horos de wreker zijns vaders, dat is de abydeensche, en Hor-fent-an, dat is de heliopolitaansche Horos, de openbaringen zijn.

ook te Memfis en Thebe, de rezidentie-steden, en te Abydos, de gewijde doodenstad, ibismummiën gevonden heeft. Evenzeer werd de hondskop-aap (kynokephalos), het symbolische dier van de 8 medgezellen van Thot, te Hermopolis en te Thebe heilig gehouden. Waar Anubis vereerd werd, zooals te Kynopolis, daar vindt men sjakalmummiën. Te Butos waren het muizen en sperwers, symbolen van de godin en van den god dier plaats (Horos), die men eerde. Bij de groote verbreiding van den Horosdienst is het natuurlijk, dat sperwerlijken ook elders werden aangetroffen. Aan de kat, het dier van Pacht en Bast, van Tefnut en Ra, werd een groote heiligheid toegeschreven. Het verhaal van Diodoros is bekend, van den romeinschen soldaat die bij ongeluk een kat te Alexandrië doodde, en, in weerwil van de pogingen des konings om hem te redden, door het woedende volk vermoord werd. Het gewijde dier van de Thebaïs was de ram, van Eileithyia de gier, van Herakleopolis de ichneumon, van Lykopolis of Siut de wolf. Waar men Set aanbad daar werd ook het nijlpaard vereerd, en in de verschillende plaatsen waar Sebak, de god met den krokodilskop, zijn tempels had, zooals te Ombos en te Krokodilopolis aan de Moëris-zee in het Fayum, de krokodil. Herodotos vertelt hoe men op laatstgenoemde plaats dit dier met glazen en gouden oorhangers en ringen aan de voorpooten versierde, hoe men het voedde met meel en offervleesch, en, als het gestorven was, na het zorgvuldig gebalsemd te hebben, in heilige sarkofagen begroef. Overal elders, zegt hij, werd de krokodil vervolgd en gedood, en dat moet vooral in de distrikten van Edfu en Dendera hebben plaatsgehad, doch hier werd hij gespaard. Trouwens, uit hetgeen Strabo meedeelt,

mag men opmaken, dat de dieren door deze bestendige zorg geheel getemd werden. Hijzelf was er getuige van, hoe men den krokodil voederde, door hem de offergaven in den muil te steken, die hij met zekere kalme gelatenheid schijnt verzvolgen te hebben ¹.

Maar het belangrijkste bleef door alle tijden heen de vereering der drie genoemde dieren: den Apis van Memfis, den Mnevis van Heliopolis en den bok van Mendes, vooral van den eersten. Dat de twee stieren geen mededingers waren, met andere woorden dat zij geen symbolen waren voor dezelfde zaak, blijkt daaruit, dat eenzelfde persoon tegelijk priester kon zijn van Apis, Mnevis en een heilige vaars, wier vereering onder het oude Rijk meermalen wordt vermeld. Zelfs schijnt de Apis eerst een geruimen tijd, veertig dagen, in Heliopolis vertoeft te hebben, voordat hij naar zijn tempel te Memfis werd gevoerd. Of men reeds onder de eerste dynastiën dat viertal heilige stieren aanbad, waarvan onder de Ptolemæën melding gemaakt wordt, namelijk behalve den Hapi-stier en Urmerti dat is den Mnevis, nog twee andere Temur en Abekur wier beteekenis onzeker is, kan niet worden uitgemaakt. Zeker is het, dat wij onder Chufu (Cheops) van de 4^e dynastie reeds van een eigen priester van Apis lezen, en dat wij onder Chafra nog vernemen van een stier Zasepf, „die te zijner ure verschijnt,” waarvan, naief genoeg! de favorite des konings, Merisanch, priesteres was ².

Mena of Mnevis, als de herlevende zon, en alzoo aan Ra-harmachis gewijd, was licht van kleur, wit of

¹ Zie Duncker, *Geschichte der Alterthums*, I, 53 volg.

² De Rougé, VI *prem. Dynasties*, blz. 59 vg.

geel; Hapi daarentegen, als „de herlevende Ptah,“ alzo symbool van den onzichtbaren, verborgen god, was zwart met witte vlekken, die op de gevleugelde zonnescijf moesten gelijken, en zoo 't heette een teeken van een kever, zinnebeeld des Scheppers, onder de tong. De symboliek is duidelijk genoeg. De god, die op den dag zich openbaart in het glansrijk zonlicht, leeft 's nachts voort in den donkeren afgrond, en is daar als schepper van zichzelf en van alle dingen onzichtbaar werkzaam; of, uit de mythologische in de theologische taal overgezet: de Apistier is de levende afbeelding van den god, die uit de duisternis licht schept, en uit den dood het leven. Daarom droeg hij ook een gouden schijf tusschen de hoornen. Natuurlijk werd hij later met Osiris en bepaald met Ptah-Sokar-Osiris in verband gebracht. Hij was dan ook eigenlijk meer bepaald een beeld van Ptah in zijn vorm van Sekru, en Sekru en Osiris verschilden in het wezen der zaak niet ¹. Dikwijls heet hij zoon van Ptah. Dit moet letterlijk verstaan worden. De Apis werd op bovennatuurlijke wijze geboren; Ptah, in de gedaante van een heilig vuur, een hemelschen lichtstraal, bevruchtte de uitverkorene koe, die niettemin maagd bleef en ook na de geboorte van den goddelijken zoon geen tweede kalf voortbracht. Een grof-zinnelijke vorm van dat leerstuk, dat het egyptische en de verwante volken op verschillende wijs inkleedden, en dat de bespiegeling der eerste christenen in liefelijke poëzie zou herscheppen. Met groote blijdschap en pracht werd de geboortedag

¹ Vergelijk den naam *Nefer-Ka-Sekru*, die vertaald kan worden: goede stier van Sekru, en reeds onder de 2e dynastie voorkomt. De Rougé, t. a. p., blz. 24.

van den heiligen Godszoon te Memfis gevierd. Dan was een tijd van heil en vrede op aarde. Zelfs de verscheurende dieren deden dan niemand schade. Maar nog grooter was de zorg voor den gestorven Apis. Als hij zich — want dit is de rechtzinnige uitdrukking — met Ptah vereenigde in het huis der oneindige tijden, om van nu aan bestendig op de plaats der eeuwigheid te verblijven, dan werd er groote en algemeene rouw bedreven, en voor zijn lijk geen mindere zorg gedragen, dan voor een zoon der godheid betamelijk was. Evenwel, de dienst van den dooden Apis schijnt eerst later, onder de 18^e of 19^e dynastie, zooal niet te zijn gesticht, althans die hooge vlucht te hebben genomen, die steeds zou stijgen, totdat hij onder de Ptolemæën het toppunt bereikte.

Men heeft tot verklaring van den dierdienst der Egyptenaren, dien men als geheel eenig verschijnsel beschouwde, reeds menige poging aangewend. De zaak is eenvoudiger dan men denkt, en het verschijnsel staat volstrekt niet op zichzelf. Alle mythologiën zijn vol van dieren-symboliek, en de voorbeelden van heilige dieren, die levend vereerd werden, zijn vrij talrijk. Koeien en runderen werden niet alleen in Egypte, maar ook bij de Romeinen, en worden nu nog bij de Indiërs vereerd. De Kelten, Germanen, Slaven hielden het paard heilig, onderhielden een aantal dezer dieren bij hun tempels, en versierden ze evenals de Egyptenaren Sebak's krokodil versierden. De zonnepaarden en zonnewagen, die in den jeruzalemschen tempel werden gehouden, zijn uit II Kon. 22, 11 bekend, gelijk de vier witte nisaeïsche rossen der Perzen, die een gelijke beteekenis hadden, uit Herod. I, 189. De Germanen spaarden ook de katten zorgvuldig, omdat ze, evenals de wezels, wijze toover-

kundige dieren waren. Ook brachten zij, evenals de Noormannen, offers aan de wilde vogels, om hen te bewegen dat ze het graan en het vee zouden sparen. Zoo werden oudtijds onder ons degenen, die een van stadswege onderhouden zwaan doodden, met den dood gestraft. De eerbied voor de ooievaars, de haagsche en andere, is uit hetzelfde bijgeloof gesproten. En wereldberoemd zijn de ganzen van het Kapitoel, die daar, als symbolen van huiselijkheid en vruchtbaarheid, ter eere van Juno onderhouden werden, en deze weldaad vergolden met de redding der stad.

De dierenvereering is dus zeer algemeen bij verschillende volken. Niets is toch natuurlijker, dan dat men hetgeen mythologie en symboliek als den goden geheiligd, als hun gestalten voorstellen, 't zij dan dieren of andere voorwerpen, zelf als heilig beschouwt, en daaraan een zekere aanbedding wijdt. Nergens heeft dat zeker zulk een uitbreiding erlangd als in Egypte. Doch ook daar is het zonder twijfel uit geen andere bron gesproten dan uit de symboliek, en werd het door het aangroeiend formalisme begunstigd. Ook is er in het dierlijk instinkt iets raadselachtigs, iets geheimzinnigs, dat meer nog dan het redelijk handelen der menschen, aan een onmiddellijke werking der godheid deed denken. Doch dit kan slechts hebben meegewerkt. De hoofdoorzaak van den dierendienst is de dierensymboliek der godenleer. De eigenschappen, die men aan de godheid toeschreef, kwamen overeen met hetgeen men in sommige dieren had opgemerkt, of zich eenvoudig daarvan verbeeldde, en zoo werd in de dichtsterlijke taal der mythologie of in de mystische voorstellingen der symboliek de godheid zelf als zulk een dier voorgesteld. Maar nu is een dier

uitingen van het godsdienstig gevoel deze, dat men de godheid nabij zich wil hebben, en de zinnelijke mensch verlangt een onderpand van die nabijheid. Daarom bewaart hij den steen die uit den hemel gevallen is, of maakt zelf een beeld van de godheid, symbolisch gelijk de ark, waarin de Onzichtbare verborgen was, gelijk de sperwer, de krokodil en de ramskoppige godenbeelden der Egyptenaars, of geheel anthropomorfisch, gelijk de edele godengestalten der Grieken. Zoo werden ook de heilige dieren der mythologie afgebeeld in grooter en kleiner vorm, en veelal als amuletten, dus als middelen om door de macht der godheid den invloed der booze geesten te weren, om den hals gedragen. Maar beter dan deze voorwerpen der kunst kan het levende dier zelf tot een waarborg van het leven en de tegenwoordigheid der godheid strekken. Voor het volk was de beeldspraak werkelijkheid. Het beschouwde het zoo, dat de godheid, die alle gestalten kon aannemen, ook werkelijk de gedaante van dit of dat dier tot de hare had gemaakt. Een dier, waarin de godheid zelf gewoond had, misschien nog wonen kon, was daarom heilig, onschendbaar. En was er een, dat zich in zijn soort, door kleur of bijzondere teekenen of schoonheid, van de anderen onderscheidde, dan werd dit tot openbare vereering uitgekozen, en als de belichaming van den god zelf beschouwd. De diereindienst is, evenmin als het zoogenaamde fetissisme, waarmee hij samenhangt, iets oorspronkelijks. Het is een verzinnelijking van de godsdienstige beeldspraak der dichters en priesters. De verstandigen onder deze laatsten hebben er zeker nooit iets anders dan symboliek in gezien.

Niet minder kenmerkend voor den egyptischen godsdienst dan de vereering der heilige dieren, is de vergo-

ding der koningen. Ook deze dagteekent al uit het Oude Rijk. Toen reeds werd voor hen een openbare aanbidding vastgesteld. Het is waarschijnlijk dat Chufu en Chafra, de twee groote koningen der 4^e dynastie, dit gebruik officiëel hebben ingevoerd. Want wel werden sommigen hunner voorgangers, zooals Mena, Teta en Snefru, de laatste bij de mijnen van den Sinaï, als goden aanbeden, maar het is niet zeker of die eerdienst uit hun eigen dagen heugt. Zeker is het, dat Chufu (Cheops) reeds onder een zijner naaste opvolgers als een god werd vereerd, en zijn eigen priester had, en dat de zonen van Chafra het priesterschap van hun vader vervulden. Van Ratutef, Menkaura (Myserinus), Tatkara of Assa, Useskaf, Kaka (van de 5e dynastie, te onderscheiden van Kakau uit de 2e dynastie), naar wien een domein den naam droeg van: aanroeping der geesten van Kaka (Kaka-uas-bin), metéénwoord van alle vorsten, die ook maar iets beduiden, wordt hetzelfde bericht. Niet slechts werden hun ter eer bepaalde graftempels bij hun pyramiden gesticht, maar reeds bij hun leven richtten zij heilighdommen op, waarvan zijzelven de godheden waren. Zoozeer breidde deze menschenvergoding zich uit, dat zij den dienst der goden overschaduwde en soms op den achtergrond drong. Zoo verklaart Una, een hoog staatsdienaar onder drie koningen der 5^e dynastie, dat hij onder de regeering van Mer-en-ra, bij vier werkplaatsen of werven voor groote werken ingericht, evenzoo veel heilige plaatsen had gesticht, opdat men daar de geesten van dien koning, den eeuwiglevenden Merenra, „meer dan al de goden“ zou aanroepen ¹. En dat bleef zoo, alle

¹ Zie De Rougé, t. a. p., blz. 143.

eeuwen door. Met dezelfde standvastigheid waarmee de dienst der goden werd gehandhaafd, werden de heilighdommen der koningen in wezen gehouden, en volgden hun priesters elkander geregeld op. Onder de 26e dynastie vinden wij nog vaste priesters van Cheops, Cephren en Rathoïses (Ratutef) van de 4^e, en onder de Ptolemaeën nog een vasten priester van Snefru uit de 3^e dynastie.

En deze aanbidding der koningen was niet een staatsinstelling, een officiële dienst door het despotisme uitgedacht, om aan het koningschap een grootere heilichheid bij te zetten; zij was een geloofsartikel voor de Egyptenaars, en straalt in alles door. De egyptische godsdienst was de eerste beschaafde uitdrukking van het geloof in de onbeperkte soevereiniteit der godheid. De koning — het is een toepassing van hetzelfde beginsel waaruit de dierendienst voortvloeide — de koning was, met nog veel grooter nadruk dan het heilige dier, de zoon van God, de levende God, de vleeschwording van 't goddelijke wezen op aarde. „Laat God,“ zoo spreekt, eenige eeuwen later, de dienaar van Amenemha I en Usertesen I Saneha, die bij hen in ongenade vervallen was, „laat God,“ zoo zegt hij van den koning, in zijn autobiografie ¹, „genadig zijn voor hem, dien hij heeft opgeheven, dien hij verdreven heeft naar een ander land, laat hij zachtmoedig zijn als Ra.“ Als hij verlof heeft gekregen om terug te keeren, is hij haast waanzinnig van vreugde. Hij valt op zijn aangezicht als in aanbidding voor de majesteit des konings. Hij kan het niet gelooven. „De groote God, de gelijke van den Zonnegod spot met mij!“ roept hij uit, „uwe Majesteit is als Horos, de kracht van uw arm

¹ Goodwin, *The Story of Saneha*, Lond. Edinb. 1866.

strekt zich uit over alle landen." "Ik leef," betuigt hij later, "door den adem dien gij geeft, ik bemin Ra-Horos, het beeld van uw edele gestalte." In de tegenwoordigheid des konings toegelaten is hij buiten zichzelf. Weer valt hij op het aangezicht. "De god," zoo verhaalt hij, "sprak vriendelijk tot mij. Ik was als iemand die uit de duisternis in het licht wordt gebracht. Mijn tong was stom, mijn leden weigerden mij den dienst, mijn hart was niet langer in mijn lichaam, zoodat ik niet wist of ik leefde, dan of ik dood was." De menschenvergoding kan niet verder gaan.

De eerdienst der koningen was dus slechts een gevolg van de wijs waarop men hen beschouwde. En die beschouwing laat zich uit het karakter van den egyptischen godsdienst gemakkelijk verklaren. Als ieder goed mensch na zijn dood Osiris werd, als iedereen, in gevaar of nood, door magische spreuken te bezigen, de gestalte van een godheid kon aannemen, dan laat zich begrijpen, dat de koning niet slechts na zijn dood maar reeds bij zijn leven met de godheid werd gelijk gesteld. De koningen zaten immers op den troon van Horos, van Tum. Zij waren immers zelve de levende Horos, de zonen van Ra den Schepper, openbaringen en plaatsvervangers der goden op aarde. Gelijk hun dienaren hun namen met eenige toevoeging of wijziging droegen, zoo namen zij die der goden over, hetzij met, hetzij zonder bijvoegsel. Tusschen zulk een voorstelling en bepaalde aanbidding is slechts één schrede.

In deze konings-apotheoze openbaart zich weder sterk de neiging van het egyptische volk om alles te verzinnelijken. Wat bij den dierdienst plaats had, geschiedde ook hier. De mythologie stelde de goden zinnebeeldig

voor onder den vorm van dieren, en in de aanbidding der dieren werd dit verzinnelijk. De theologie of staatsleer, indien bij de Egyptenaars van zoo iets sprake kan wezen, maakte de koningen tot plaatsvervangers der godheid, en bekleedde hen alzoo met een goddelijk karakter. Dit werd verzinnelijk in de aanbidding van hun personen. De leer werd door niemand betwijfeld, en aan haar toepassing nam niemand ergernis. Het volk geloofde er even vast aan als de koningen zelf. Ook vonden hunne Majesteiten zich volstrekt niet bezwaard door deze hulde hun gebracht en lieten zich met welgevallen bewierooken.

Een andere oorzaak van de aanbidding der vorsten was het denkbeeld, dat de Egyptenaren zich vormden van den staat. De staat was voor hen nog eene zuivere godsregeering, en had in dit opzicht een groote overeenkomst met den chineschen. Gelijk in China slechts de keizer, als de zoon des hemels, aan de hoogste godheid offert, zoo waren in Egypte de tempels eigenlijk niets anders dan bedehuizen der koningen, waar niemand dan zij en de gewijde priesters mochten binnentreden. Het denkbeeld der theokratie, dat bij al de mesopotamische volken, ook de aziatische heerscht, was bij de Egyptenaars diep geworteld. Godsdienst en staat waren bij hen niet verbonden, maar één. Er is geen onderscheid tusschen beide. God regeert, de koning is zijn zoon, dat wil zeggen, God-zelf, zijn vleeschwording. Zijn regeering is daarom volkomen absoluut. Het is de bloeitijd van het echte, onvervalschte, nog door geen rationalistische waanwijsheid verwaterde *droit divin*. Het absolutisme had in Egypte niet het minste tegenwicht, niets wat bijvoorbeeld gelek op het profetisme der Israëlie-

ten, waar de zieners door Gods woord de gezalfden Gods kontroleerden. Bij hen bleek de fiktie, dat de koning aan de godheid gelijk is, niet meer in al haar kracht vol te houden. Door het verbondsidee is de israëlietische theokratie als 't ware een konstitutioneele, en zij bleef dat, onverschillig of de stedehouder Gods op aarde een koning dan of hij een hoogepriester was, totdat zij door Jezus haar geestelijke voltooiing ontving, en alle fiktie ophield. Maar de zuivere, absoluut-soevereine Godsregeering moet men, meer nog dan in Assur en Babel, meer nog dan in China zelfs, in Egypte gaan zoeken.

De volkomen eenheid van godsdienst en staat bij de Egyptenaars komt ook uit in hetgeen wij van hun priesterschap weten. Het is hier de plaats om daarvan met eenige woorden te spreken. Talloos als de tempels en eerediensten waren ook de verschillende priesterlijke bedieningen, en het ligt niet in mijn plan, om een optelling der priesternamen van alle bijzondere godheden te geven, zelfs al ware dit mogelijk. Men kon trouwens het priesterschap van verscheidene, tot zes of zeven goden toe, bekleeden. De meest voorkomende priesternamen zijn *ab*, de reine, *ak*, de intredende t. w. in den tempel, *hon*, de dienaar of profeet, een titel die aan mannen en vrouwen wordt gegeven; priesteressen heeten ook *chen*, helpster, en *suun*, gewijd aan de godheid. Ook van zangers en zangeressen (*hes*) wordt gewaagd ¹. De *sabu-n-per-aa*, magiërs van het Groote huis (pharao), schijnen bijzondere tempelpriesters van den koning geweest te

¹ Belangrijke mededeelingen omtrent de priesterlijke bedieningen vindt men in een artikel van Jacques De Rougé in de *Rev Archéol.*, 1865. I; 373 volg.

zijn, doch van hen is eerst later sprake. Zeer oud is de betrekking van *sem*, den leider, den opperste, die het priesterschap van Ptah te Memfis bekleedde. Zijn gewaad bestond in een pantherhuid. Evenals Ptah-zelf droeg hij het haar als een jongeling, namelijk in één lok of vlecht die langs eene zijde van het hoofd afhing. Het was een der aanzienlijkste priesterlijke waardigheden die meestal door vorstelijke personen, soms door den koning zelven, vervuld werd. Later vonden de hoogepriesters van Ptah hun mededingers in „degenen die de poorten des hemels openden in Apet,“ dat is in de hoogepriesters van Thebe ¹. De voornaamsten dezer priesters, zoo niet allen, werden door den koning benoemd. Dikwijls volgt de zoon den vader, de dochter de moeder in de priesterlijke betrekking op, doch wij kunnen daarin geen vasten regel opmerken, en van erfelijkheid of kaste vertoont zich, althans in het Oude- en Middel-rijk, geen spoor. Meest zijn het koningszonen, en naar het schijnt bij voorkeur de vermoedelijke troonopvolgers, die de belangrijkste priesterlijke bedieningen bekleeden, zooals een zoon van Snefru die Sem van Ptah was, een post veel eeuwen later door Chamuas, den zoon van Ramses II, vervuld. Werden menschen van gewone afkomst tot dien hoogen rang verheven, dan was het meest omdat zij met vorstinnen gehuwd waren. De beroemde Ti, die onder de 4e dynastie leefde, en wiens graf den oudheidkenner zoo rijke stof levert, steeg waarschijnlijk alleen daarom tot zoo hooge geestelijke waardigheden, omdat zijn vrouw Nefer-hotep-s, die het priesterschap van Hathor met dat van Neith vereenigde, van koninklijken

¹ Jacques De Rougé, *Rev. Archéol.*, 1865. II. 328 volg.

bloede was. Chua, een andere parvenu uit den tijd der 5e dynastie, en hoveling van Nefer-ka-ra, Ra-meri en Mer-en-ra, verwierf de betrekking van „hoofd van al de waardigheden der godsdienstige zaken,“ dat een plaatsvervangend hooge priesterschap schijnt geweest te zijn, alleen omdat hij de schoonvader des konings en zijn vrouw van de vorstelijke familie was. ¹ Ook waren deze personen niet uitsluitend priesters, maar bekleedden wereldlijke, zelfs militaire betrekkingen nevens de geestelijke. De reeds genoemde Ti was niet alleen „bevelhebber der heilige profeten,“ *heb* of waarzegger, „hoofd van 't geheim der goddelijke woorden“ en „van de geheimen van het huis der aanbidding,“ „hoofd der offeranden“ en „van alle reinigingen,“ bovendien nog bijzonder priester van Ra en van een vorm van Horos, maar hij vond gelegenheid om bij de godsdienstige plichten aan deze waardigheden verbonden, nog die te vervullen van „een der vertrouwden van de vriendschap des konings,“ van „hoofd der poorten van 't paleis,“ „geheimschrijver van zijn meester in al zijn rezidentiën,“ „hoofd van al de openbare werken des konings,“ dus die van opperbouwmeester, en was behalve dat „hoofd der koninklijke schriften,“ „sekretaris voor al de dekreeten des konings,“ goeverneur van verscheidene plaatsen, en misschien nog wel koninklijk jagermeester ook. Chua vereenigde met zijn hooge kerkelijke bediening die van kommandant van verscheidene steden, en van bevelhebber der grooten van 't Noorden en 't Zuiden des Rijks. Was het land in oorlogsgevaar, dan droeg de koning zelfs het drillen der aangeworven soldaten uit al de deelen des lands

¹ E. De Rougé, VI *Dynasties*, blz. 95, 97 en 132.

aan al zijn ambtenaren, aan de priesters gelijk met de anderen op.¹ Kortom de priesterlijke betrekkingen waren steeds staatsambten, de hoogste wellicht en eervolste, maar van geen andere soort dan die van bevelhebber over de troepen, landvoogd over het een of ander gewest, bouwmeester en kamerheer, en werden meestal door dezelfde personen vervuld. Dat bleef zoo door alle tijden heen. Een opschrift op een der eilanden bij de water-vallen in Opper-Egypte gevonden, gewaagt van zekeren Amenhotep, waarschijnlijk uit de 18^e dynastie, die opzichter van de stieren van Amun, koninklijk schriftgeleerde en tegelijk boogschutter van Opper- en Neder-Egypte, stalmeester van zijn Majesteit, prins van Kush (Ethiopië), stadhouder der zuidelijke gewesten, en, om op alles de kroon te zetten: krijgsman des konings en zanger was.² Bestond er een geleerde stand (*Cher-chetu*) met de bewaring der heilige Schriften en magische boeken belast³, dan was die zeker niet scherp afgesloten. Men kon dien vrijwillig kiezen. Natuurlijk mochten slechts menschen van opvoeding daaraan denken. Maar men behoefde daartoe niet van een bepaalden stam te zijn, of tot een afgesloten kaste te behooren. Er bestaan verscheidene geschriften, opgesteld door tevredene schriftgeleerden, die anderen willen overhalen om hun voorbeeld te volgen, en hen pogen af te brengen van 't voornemen om de militaire loopbaan te

¹ E. De Rougé, *VI Dynasties*, blz. 128.

² Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 274. Nog onder den laatsten Egyptischen koning Nektanebos vervult een landvoogd van Opper-Egypte heilige bedieningen bij verschillende tempels, en is een bestuurder der geldmiddelen priester van Ra en Horos. Brugsch, *Recueil de Monuments*, I. blz. 10, vg. pl. VI.

³ Chabas, *Pap. mag. Harris*, blz. 175.

kiezen; zooals bijvoorbeeld de beroemde Papyrus Anastasi I, waarin ik met den geleerden uitgever geen werkelijkheid, maar met De Rougé en Brugsch niets dan een fictie kan zien. Slechts moesten zij, die eenmaal een priesterlijke waardigheid hadden aangenomen, en daarom in de eerste plaats de koningen, zich op bijzondere reinheid toeleggen, waarvoor het kaalgeschoren hoofd een middel, en waarvan de witlinnen kleeding, de eenige die zij behalve de pantherhuid in funktie mochten dragen, het symbool was. Ook moesten zij zich van 't gebruik van sommige spijzen, vooral van visch en boonen, onthouden.

De egyptische geschiedenis, door gelijktijdige monumenten gestaaft, begint eigenlijk eerst met Snefru en zijn beide opvolgers Chufu en Chafra. Maar zij is reeds dadelijk met de overlevering, zooals die door de Grieken en zelfs door Manetho tot ons kwam, in strijd. Geen vorsten toonden zooveel godsdienstijver als deze drie, vooral de beide laatsten. Snefru droeg zorg, dat de ontginning der turkoois- of kopermijnen van den Sinai onder bescherming van den godsdienst geschiedde. Chufu en Chafra richtten tal van monumenten, en daaronder verscheidene tempels op. Toch vermeldt Herodotos, dat zij zeer goddeloos waren, en de tempels sloten, die eerst Mykerinos (Men-kau-ra), hun naaste of tweede opvolger, weer liet openen. Hun nagedachtenis werd dan ook door de Egyptenaars, volgens hem, nog altijd verfoeid. Wij zouden, met de stellige bewijzen van hun werkzaamheid tot verheerlijking der goden voor ons, het bericht van den geschiedschrijver eenvoudig moeten verwerpen, zoo het niet door een opmerkelijk feit werd bevestigd. Men heeft namelijk de prachtige standbeelden van Chafra, die

hijzelf heeft laten vervaardigen, en die in schoonheid en kunstwaarde slechts door de grieksche overtroffen worden, verbrijzeld gevonden in een put, waar zij slechts met geweld in gestort konden zijn, en waar ze, naar zekere kenteekenen, sedert Chafra's tijd hebben gelegen. Er schijnt dus, na zijn dood, een uitbarsting van de volkswoede of den partijhaat tegen hem te hebben plaats gehad, die echter spoedig moet gedempt zijn, want beider naamschilden worden niet weggebeiteld, zooals dat in een dergelijk geval gebruikelijk was, en de godsdienstige vereering van hun persoon door eigen priesters wordt onafgebroken voortgezet. Wat kan de reden van dien opstand geweest zijn? Goddeloos kunnen de Egyptenaars geen koningen genoemd hebben, die zooveel werks en schatten aan den dienst der goden besteedden. Tempelschenders konden zij in hun oogen niet zijn, die de vervallen tempels in nieuwe pracht herstelden, en de goden weer op hun verlaten zetels plaatsten. Aan ontevredenheid wegens de zware heerediensten, die de oprichting van zulke kolossale gebouwen vorderde, te denken, schijnt mij een al te moderne verklaring, weinig in overeenstemming met den geest van dien tijd en dat volk. De oude Egyptenaars waren geen democraten, en vonden niets natuurlijker dan dat de koning meester was over al de bezittingen en personen zijner onderdanen. Ook hebben Men-kaura en zijn opvolgers, al zijn hun pyramiden kleiner dan die van Chufu en Chafra, ongestoord den weg van deze voorgangers betreden. Ik vermoed dat wij de verklaring in den godsdienst moeten zoeken.

Het is waarschijnlijk dat Chufu en Chafra door het volgen eener uitsluitende godsdienstige richting aan velen

ergernis gaven. De goden, wier vereering Snefru naar den Sinai overbracht, waren meest opper-egyptische: Hathor, Thot en een zekere Horos, tenzij dat we in dezen laatste een plaatselijken Horos moeten zien, een sterre-god, dien men reeds in die streek van Arabië aanbad. Ook aan hemzelf werd daar goddelijke hulde gebracht. Maar Chufu ging verder. Al de gebouwen door hem gesticht, en daaronder de ontzaglijke pyramide van Gizeh die al de andere in grootte overtreft, strekken, zoover wij weten, uitsluitend tot verheerlijking van zijn eigen persoon en van de osirische en heliopolitaansche goden, aan elkander zoo nauw verwant. De groote sfinx, door hem opgericht, is het beeld van Harmachis, den zichtbaren zonnegod. Aan dezen is ook de kleine tempel, tusschen de voorpooten van het monster, gewijd. In de nabijheid stichtte of herstelde hij heiligdommen voor Osiris en Isis, die nog onder Psammetichos bestonden. Heeft hij ze reeds gevonden en slechts vernieuwd, zooals de inhoud van het daarbij gevondene opschrift zou doen denken ¹, dan waren zij in verval, en deed hij den dienst dezer goden herleven. De prachtige tempel te Denderah, in zijn tegenwoordigen vorm ten tijde der Ptolemaeën gebouwd, werd door hem gesticht, of, zoo de gissing van De Rougé juist is, reeds herbouwd ². Deze

¹ Het opschrift luidt, naar de vertaling van E. De Rougé, aldus: *Invenit templum Isidis; dedit sacrum praedium de novo; reposuit deos in sede ejus.* De Rougé, *VI Dynasties*, blz. 46 en 47. Hier wordt dus duidelijk op een herstelling gezinspeeld.

² Het opschrift, door Duemichen voor 't eerst aan 't licht gebracht, luidt, naar zijn overzetting, aldus: „De grondvesting, de groote van Denderah, een monumentale herstelling, bewerkt door den koning van Opper- en Neder-Egypte, den heer der beide landen (Ra-men-cheper),

tempel was, gelijk men weet, aan Hathor, oorspronkelijk een zuidelijke godin, toegeheiligd. Van Chafra vinden wij zoover mij bekend is, slechts een tempelstichting vermeld. Maar in zelfverheerlijking ging hij nog verder dan zijn voorganger. Dat de pyramide tusschen die van Chufu en Menkaura, de tweede in grootte, de zijne is, kan niet met zekerheid bewezen worden, al is het niet onwaarschijnlijk. Maar zeker is het, dat in de titels die hij aannam, de apotheoze nog veel sterker uitkomt, dan bij de vroegere koningen. Hij noemt zich „Horos, heer van het hart“ of „gebiedend hart,“ „de goede Horos, de groote god“ en hij is de eerste die zich „zoon der zon,“ „zoon des Scheppers“ (*Se-ra*) noemt. Zijn vrouw of favorite Merisanch was, zonderling genoeg, priesteres van Horus en Thot en van zekeren stier Zasapf, die een andere dan de Apis schijnt te zijn, ofschoon de Apisdienst onder Chufu zeker voortgang had. Een zijner zonen werd door hem tot opperpriester van Thot te Hermopolis en tot priester van zijn eigen tempel benoemd. Van de aanbids-

zoon der zon, heer der diademen (Thut-mes), nadat zij was gevonden in oude schriften uit den tijd van Koning (Chufu). „De () duiden de koninklijke schilden of cartouches aan. Duem., *Bauurkunde v. Dend.*, bl. 15. Een ander opschrift doelende op de herstelling van denzelfden tempel door koning Pepi van de 6^e dynastie schijnt de stichting nog verder te verschuiven. Het luidt aldus: „Gevonden is de stichtingsoor-konde, de groote van Denderah, in een geschrift, opgeteekend op de huid van het.... dier, ten tijde van de aanbidders van Horos. Het werd gevonden in het binnenste van een tegelmuur van het zuidelijke huis ten tijde van koning (Ra meri), zoon der zon (Pepi)“ enz. Duem., t. a. p. blz. 19. Daar de aanbidders van Horos vóór Menes geplaatst worden (Duemichen vertaalt: „opvolgers van H.“, doch met een vraagteeken), vermoedt De Rougé dat de tempel reeds uit dien vóórhistorischen tijd dagteekent.

ding van Ptah, den god die tot verzoening van het noordelijke deel des Rijks te Memfis vereerd werd, vinden wij onder de regeering dezer vorsten zoo goed als geen spoor. Al hun liefde schijnt aan de voorvaderlijke goden gewijd te zijn geweest. Den zeker verwaarloosden Osirisdienst herstelden zij. Wellicht is deze eenzijdigheid, gepaard met de overdreven zelfvergoding waaraan zij zich schuldig maakten, de oorzaak van de ontevredenheid des volks of der schriftgeleerden in de noordelijke gewesten, en van den haat die nog eeuwen later tegen hen bestond, geweest. De vernieling van Chafra's standbeelden strekt zeer tot bevestiging van dit laatste vermoeden.

Hoe het zij, Ratutef (Rhathoïses) heeft naar het schijnt den Ptahdienst weer hersteld, en Menkaura (Mykerinos) was een ijverig vereerder van dien god, ofschoon de Osirisdienst zeker door hem niet werd verwaarloosd. Zijn opvolgers traden in zijn voetspoor. Zelfs schijnt de aanbidding van Ptah langzamerhand den Osirisdienst ten laatste in de schaduw te hebben gesteld, totdat deze in den grooten Merira Pepi van de 6^e dynastie andermaal een wakkeren voorstander vond.

Het zal niet ongepast zijn, bij gelegenheid dat ik spreek van de 4^e dynastie, wier beroemdste koning, al droeg hij bij het nageslacht den naam van tempelschen-der, zich met het bouwen en herstellen der tempels zoo ijverig heeft beziggehouden, een enkel woord over de egyptische Tempels te zeggen. Het ligt niet in mijn plan daarvan een uitvoerige, zelfs niet een oppervlakkige beschouwing te geven. Slechts het een en ander over de inrichting der heilige gebouwen, die in bijzaken verschillend, in 't algemeen overal dezelfde was. Dat zij ook in den loop der tijden niet wezenlijk veranderde,

bewijst het straks vermelde opschrift uit den tempel te Denderah. Daaruit blijkt dat men, bij de herstelling van zulk een heiligdom, de oude oorkonden en plannen zorgvuldig raadpleegde, natuurlijk om daarvan zoo min mogelijk af te wijken. De grootere tempelgebouwen lagen meestal in een ommuurde ruimte, waarin zich de propylaeën, uit liggende sfinxen bestaande, de heilige boomen en de vijver bevonden, waarop de mysteriën van het varen en strijden der goden op den hemeloceaan vertoond werden en die zeker ook voor de menigvuldige afwasschingen diende. Was men het gebouw ingetreden en de rij der sfinxen doorgewandeld, dan stond men voor een tweeden ingang, aan beide zijden door reusachtige pylonen of zijtorens begrensd, waarop meestal groote wapenfeiten of godsdienstige voorstellingen waren gebeiteld en geschilderd. Zeer gewoon waren obelisksen, vergulde steenen naalden, wier symboliek tot den zonnediensst behoort, en ook standbeelden der koningen ter weerszijden van dezen ingang, of dieper in 't gebouw.

Bij feestelijke gelegenheden wapperden vroolijke wimpels van de hooge masten, die nog boven de pilaren uitstaken. Een verhevene poort voerde nu in een ruimen voorhof, ongedekt, doch aan drie of vier zijden met een overdekte zuilengalerij omgeven. Een of meer dezer voorhoven werden gevolgd door een kleinere zaal, welks dak, in het midden hooger dan aan de twee zijden, door zuilen gedragen werd. Dit schijnt een soort van priestervoorhof geweest te zijn. Want onmiddellijk daaraan grensde het allerheiligste, aan drie zijden door kleinere zalen en vertrekken omgeven, die elk tot een bijzonderen ritus bestemd waren. Links werden de reukwerken,

rechts de tastbare zaken geofferd. Het allerheiligste was laag, klein en geheimzinnig. Daar stond de gewijde ark, zinnebeeld van de verborgene godheid. Deze ark was een soort van kast, half bedekt door een sluier of gordijn, en die, evenals de heilige boot waarop hij stond, met de symbolen van leven, duurzaamheid, licht en voortbrengende kracht versierd was. Zij moet waarschijnlijk van de mystieke kist worden onderscheiden, doch komt in beteekenis daarmee eenigszins overeen, en werd op feestdagen door een aantal priesters buiten den tempel rondgedragen. Dikwijls treft men er gevleugelde figuren op aan, die aan de cherubim van den israëlitischen tempel doen denken. In de ark was het beeld van de godheid, dat nooit iemand had gezien; andere beelden der goden prijken in de tempels, en werden eveneens bij optochten rondgedragen. Dikwijls werden met die arken ook tochten op de rivier gemaakt. Zoo had er bijvoorbeeld op den 1^{en} der maand Pachons te Edfu, de aan Horos in zijn gedaante van gevleugelde zonnescijf toegewijde stad, een groot feest plaats. Dan kwam Hathor van Denderah in haar heilige bark Neb-meri-t of Peset-to-ti (*De meesteres der liefde* en *De verlichting der wereld*) naar Edfu. Horos ging haar op zijn bark te gemoet. Hathor verbleef eenige dagen in de Horos-stad, waar dan groote feesten tot beider eer gevierd werden ¹.

Naar het schijnt had iedere Egyptenaar zijn eigen kapel waar hij zijn godsdienstplechtigheden verrichtte. In de tempels zelven mochten slechts de koningen en de priesters binnentreden. De voorhoven zullen echter wel voor het volk geopend zijn geweest. Van alle kanten spraken

¹ Zie Jacques De Rougé, *Rev. Archéol.*, 1865, II, 208 vg.

de wanden, die met afbeeldingen en hieroglyfen bedekt waren. Met de grootste pracht en kostbaarheid was alles ingericht. Maar over 't geheel lag iets geheimzinnigs iets indrukwekkends, iets ernstigs. De egyptische tempels waren meer grootsch en verheven, dan liefelijk en bekoorlijk gelijk de grieksche. De afmetingen waren kolossaal. De stijl was streng. Het licht was spaarzaam aangebracht. Met één woord, zij waren geheel in overeenstemming met het hoofdenbeeld van den godsdienst die er werd uitgeoefend, en spraken bovenal van duurzaamheid, eeuwigheid en van de heilige verborgenheid der goden.

Met de 6e dynastie zien wij wederom eenige verandering in den godsdienstigen toestand intreden. Had Ptah onder de opvolgers van Chafra zijn rechten hernomen tegenover den eenzijdigen Osiris- en Radiesdienst van dezen vorst en zijn voorganger — rechten die hij niet meer zou verliezen — thans stak de Osirisdienst, op zijn beurt zeker eenigszins verwaarloosd, het hoofd weder op. Men is gewoon de 6^e dynastie een memfitische te noemen, en naar alle waarschijnlijkheid heeft zij ook in de stad van Ptah gezeteld. Maar ten minste met evenveel recht als de twee eerste koningshuizen mocht zij een thinitische heeten. Met Teta, den eersten koning dezer dynastie, toch schijnt zich het zwaartepunt des Rijks van de Heptanomis naar de Thebaïs te verplaatsen, van Memphis naar Abydos. De graven van Gizeh en Sakkarah sluiten zich, en de abydeensche worden geopend.

De groote man der 6^e dynastie, van wiens langdurige regeering verscheidene gedenkteeken zijn overgebleven, is Teta's opvolger Pepi Merira. Die monumenten bewijzen de uitgestrektheid van zijn gebied. Opschriften op zijn

bevel gebeiteld zijn gevonden te Tanis, de stad aan den oostelijksten Nijlmonde gelegen, toen reeds een plaats van gewicht, en die bestemd was om later een nog veel grooter rol te spelen. Maar ook in het Oosten, bij de mijnen van Sinaï, in het Zuiden op den Boven-Nijl, waar hij de mijnen liet inspekteren, en in 't midden des lands te Abydos heeft Pepi de sporen van zijn regeering achtergelaten. Pepi was zoo verstandig om den Ptah-dienst niet te verhinderen. Dat blijkt daaruit, dat onder zijn regeering het feest van de vereeniging des Rijks onder één scepter, een feest aan Ptah gewijd, gevierd is. Maar hijzelf schijnt een ijverig voorstander van den zuidelijken godsdienstvorm te zijn geweest. Hij noemt zich in zijn koningsschild: „Zoon van Hathor, de meester van Denderah.” Dat hij aan haar tempel aldaar heeft laten arbeiden bewijst het opschrift boven (blz. 141) aangehaald. Waarschijnlijk was hij niet van koninklijken bloede, maar gehuwd met een prinses, die door haar moeder de eigenlijke erfgename van den troon moet geweest zijn, en wier kinderen dan ook na elkander geregeerd hebben, ofschoon een andere vrouw de favorite was. Ra-meri-anch-nes, zoo heette de moeder dezer troonopvolgers, was de dochter van Chua, den goddelijken vader, zooals de niet-regeerende vorsten van het heerschende vorstenhuis genoemd werden. Deze was tevens priester. Met zijn vrouw Nekabet is hij te Abydos begraven, en zal vandaar wel afkomstig zijn geweest. Nekabet was bijzonder aan den Osirisdienst gehecht. In haar graf heet zij dochter van Thot, van Horos en van een godin, die als koe wordt voorgesteld zooals Hathor (Kabeba, Kubebe?), maar vooral: „de gewijde aan Osiris van de Amenti, den Heer van Abydos.” De invloed van deze

vorstelijke personen is zeker de oorzaak der herleving van den Osirisdienst en van het overwicht van Thinis-Abydos onder de regeering van Pepi. Ook de voornaamste staatsdienaar van dezen koning en zijn zoon Merenra noemen zich uitdrukkelijk: „de gewijde aan Osiris.” Daarmee hing ook zonder twijfel de bijzondere vergoding van den persoon des konings samen, die met den Osirisdienst in nauw verband stond, en onder Pepi zeer groote verhoudingen aannam (blz. 142). Ook is het opmerkelijk dat de vorstinnen nog wel het priesterschap van Hathor bekleedden, doch daarmee dat van Neith niet meer vereenigden, zooals vroeger de gewoonte was. Daarentegen vertoonen zich sporen van de aanbidding van Chnum, den god der watervallen, een zuidelijken, ook thebaanschen hoofdgod.

Het overwicht van het Zuiden is dus onder de regeering van Pepi en diens opvolgers niet te loochenen. Is de naam Imhotep, die aan een opvolger van Pepi behoord heeft ¹, een naam die op Ptah-dienst wijst, en die van de koningin Nit-aker-t, dat is Neith de wijze, een der laatste vorstelijke personen van deze dynastie, een bewijs van reaktie en herleving der noordelijke eerediensten? Wij kunnen het niet met zekerheid zeggen. Maar dat de aanbidding van Osiris en Ra, hoewel dikwijls tijdelijk overschaduwde door nieuwere vormen van godsverering, telkens weder hersteld werd, gedurig in belangrijkheid en invloed toenam, tot één godsdienst versmolten zich overal indrong, en eindigde met de bovenhand te behouden, dat getuigt de gansche geschiedenis van den egyptischen godsdienst.

¹ Zie De Rougé, VI *Dynasties*, blz. 149.

HOOFDSTUK VI.

DE GODSDIENST ONDER HET MIDDELRIJK.

Met het einde van de 6e dynastie vangt een tijdperk van verwarring en onzekerheid aan. Het Rijk schijnt in verscheidene deelen verscheurd en de heerschappij door verschillende vorstenhuizen, afwisselend of gelijktijdig memfitische en herakleopolitaansche, bekleed te zijn. Wij kunnen over den godsdienst van dat tijdperk, waarvan de duur niet te bepalen is, volstrekt niet oordeelen. Eerst met de 11^e dynastie breekt het licht weer door, dat met de twaalfde een grooter helderheid verkrijgt, doch met de 13^e reeds weder verflauwt, om weldra door vreemde indringers geheel te worden gebluscht. Men kan de regeering dezer drie vorstenhuizen, dat der Mentuhoteps en Antefs, dat der Amenemha's en Usertesen's, dat der Sebekhotep's en Neferhotep's, het best het Midde-
delrijk noemen.

Met hen komen, wanneer men slechts op de namen let, geheel andere goden tot heerschappij, dan die vroeger de voornaamsten waren. Osiris en de goden van zijn kring, vooral Ra en de bij hem behoorende godheden, worden nog steeds in de graven en op de sarkofagen verheerlijkt, doch overigens schijnt hun aanbidding in

verval te zijn geraakt en zich tot bijzondere plaatsen te hebben bepaald. Nog veel meer is dit het geval met Ptah. Van zijn vereering vertoont zich, zoover ik weet, in dit tijdperk geen spoor. Zijn dienst werd zeker te Memfis voortgezet, doch oefende daarbuiten weinig invloed uit. De goden, die thans aan het hoofd van allen staan, zijn, behalve eenige anderen, wier aanbedding door bijzondere oorzaken een zekere verbreiding erlangde en waarover wij later zullen spreken: Munt of Mentu, de plaatselijke god van Hermonthis (An-res, het zuidelijke An), Chem of Min, de god van Koptos en Chemnis (Ekhmin, Panopolis), en Amen of Amun, de god van Thebe, steden, die, met uitzondering van Chemnis, allen in elkanders onmiddellijke nabijheid lagen. De verheffing dezer goden is natuurlijk. Zij waren de lokale goden van de Thebaïs. En de drie koningshuizen waaronder zij de hoogste eer verwierven; behoorden in die landstreek t'huis, en worden daarom thebaansche genoemd. Wij zullen echter zien, dat zij slechts in naam van de vroegere en van elkander verschilden, en dat de godsdienst in 't wezen der zaak dezelfde was gebleven.

De Antef's en Mentuhotep's der 11^e dynastie, naar hun naam te oordeelen uit Hermonthis, het zuidelijke An, de stad van Mentu afkomstig, hadden hun voornamesten zetel te Koptos, in de vallei van Hamamât, dicht bij de rijke steengroeven die daar gevonden werden, gevestigd, en den god dier plaats Chem, die in een opschrift uit den tijd van Mentuhotep III „de god der bergstreken“ heet, tot hun hoofdgod aangenomen. In den aanvang heerschten zij slechts over een gedeelte van het land, en wel in 't eerst over de Thebaïs alleen, doch langzamerhand breidde hun rijk zich uit. Onder

den tweeden Mentuhotep waren zij reeds meesters over het Zuiden (Opschrift te Konosso bij Philak), en de laatste koningen van dit huis hadden geheel Egypte aan hun scepter onderworpen, met uitzondering misschien van het Delta alleen. Waarschijnlijk werd in hun tijd die stad van Thebe gesticht, die later zulk een grooten glans zou verkrijgen.

Naar den god van Thebe „Amun“ heet de eerste koning der 12^e dynastie, en zijn beroemde opvolger Usertes I legde te Karnak (Thebe) de grondslagen van dien grooten Rijkstempel van Amun, die nog onder de Hyksôs bestond, en later verwoest, door de 20^e dynastie werd hersteld ¹. Ook Mentu en Chem werden door deze koningen, evenals door hun voorgangers vereerd. Zoo zegt Usertes I in een tempel aan Chem en Amun gewijd te Wadi-Halfa in Nubië, dat Munt als god van de Thebaïs hem de heerschappij over eenige nubische stammen heeft verzekerd ². Hetzelfde mag van de vorsten der 13^e dynastie worden aangenomen; althans vindt men te Taaud (Krokodilopolis), een plaats wier eeredienst door hen zeer werd begunstigd, Munt en Amun, den eersten als god van de Thebaïs vermeld ³.

De god van Koptos, die het meest onder den naam van Chem bekend is, wordt gewoonlijk voorgesteld „in de gestalte zijner kracht,“ gelijk de Egyptenaars zeiden ⁴, dat is in den vorm eener mummie (of zoo men wil *en gaine*), ithyfallisch, met één opgeheven arm, die een

¹ De Rougé, VI *Dynasties*, blz. VI.

² Champollion, *Monumens, Notice*, blz. 36.

³ Champollion, *Monumens, Notice*, blz. 292.

⁴ Jacques De Rougé, *Rev. Arch.*, 1865, II. 333 vg.

zweep draagt en de dubbele hooge pluim op het hoofd. Deze zinnebeelden doen hem kennen als den god der vruchtbaarheid en den goddelijken heerscher. Zijn naam laat de dubbele uitspraak Chem en Min of Men toe, hetgeen met deze tweevoudige beteekenis samenhangt, daar Chem de heerscher en Men de bevruchter schijnt te beteekenen ¹. Hij is de verborgene mannelijke natuurkracht, de Schepper voorgesteld als de bevruchter der wereld, en had dus bij de landbouwfeesten den voorrang. Nevens hem staat ook meestal een ontluikende bloem of iets dergelijks.

Intusschen schijnt Chem niets anders dan een eigenaardige vorm van Horos. Meermalen heet hij: Chem, de zegevierende Horos, de zoon van Osiris of de zoon van Isis, zelfs wordt hij de wreker zijns vaders genoemd, en een enkele maal, zooals in den tempel van Thot waar hij met Isis en Horos de triade uitmaakt, met Osiris zelf op ééne lijn gesteld. Hij is de uitdrukking, de verpersoonlijking van het dogma der eenheid van vader en zoon, van Osiris en Horos, in de goddelijke trias, want bij voorkeur heet hij: „de gemaal zijner moeder.” Gelijk het zaad, dat de aarde bevrucht, opgeschoten tot halm haar zoon wordt, of gelijk de zon, die 's avonds in den schoot der aarde nederdaalt om haar te bevruchten, 's morgens als haar zoon uit haar schijnt voort te komen, zoo dacht men zich de werking van de

¹ Lepsius betwijfelt de oudheid der uitspraak Min, die Brugsch als de eenige heeft willen vaststellen. Men zie echter Lefébure, *Chapitre XV du Rituel*, blz. 50 vg. en de daar aangehaalde plaatsen van Burton en Lepage Renouf. De uitpraak Chem is zeker oorspronkelijk, doch Men schijnt niet minder oud te zijn.

eeuwige, als goddelijk wezen opgevatte, natuurkracht, die het heelal regeert ¹.

Maar Chem is ook wat men zich gewend heeft minder juist een gestalte van Amun te noemen, dat wil zeggen, hij is met dezen laatste wezenlijk dezelfde, of, beter nog, beiden zijn eenigszins gewijzigde vormen van hetzelfde godsbegrip. Want wij mogen wel aannemen, dat Amun of Amun-ra, de groote god van Thebe onder de 18^e en 19^e dynastie, zooals hij toen door de priesters werd opgevat, niet de oorspronkelijke was. Zijn naam Men of Min is niet een verkorting maar een bijnaam van Amun, waarvan de eerste letter zwak werd uitgesproken. Ook hun attributen zijn voor een goed deel dezelfde. Menige afbeelding van Chem heet eenvoudig „Amun-ra, koning der goden,“ waaruit blijkt dat men zich ook in het oude Egypte van hun eenheid bewust was. Ook Amun heette meestal, zelfs in het heiligdom van zijn grooten tempel te Karnak: „de gemaal zijner moeder.“ De hooge pluimen van Chem, waarvan reeds in den oudsten tekst van het 17^e hoofdstuk van het Boek der Opstanding sprake is, zijn een kenteeken van Amun. ²

Amun is evenwel geen uitsluitend egyptische, maar een oud-mesopotamische godheid. Ook bij de Berbers en Libyërs en bij de Feniciërs vinden wij hem weder, en het komt mij niet waarschijnlijk voor, dat deze volken hem van de Egyptenaars hebben overgenomen. Bij de Feniciërs drukt hij het denkbeeld van vastheid en duurzaam-

¹ Lepsius, *Älteste Texte des Todtenbuchs*, blz. 52.

² De beide hooge vederen, het symbool der heerschappij, schijnen wezenlijk hetzelfde als de ureusslang te beteekenen. Zie Lepsius, t. a. p., blz. 52.

heid uit, hetgeen ook in den egyptischen wortel *men* ligt. Dat zal dus wel de oorspronkelijke, algemeene beteekenis van dezen God geweest zijn. Daar *men* evenwel ook „bevruchten, telen“ beduidt, lag het voor de hand hem als den god, die door bevruchting het heelal in stand houdt, te vereeren. Doch *amun* beteekent in 't egyptisch tevens „de verborgene.“ Daar de levengevende natuurkracht een verborgene is, kon men dit denkbeeld ook gemakkelijk in dezen god uitgedrukt zien. Van lieverlede werd hij alzoo, waarschijnlijk door de theologische bespiegeling der godgeleerden, de onzichtbare, hoogste godheid, en trad deze zijde van zijn wezen meer en meer op den voorgrond. Ik meen echter op goeden grond te mogen aannemen, dat dit gezuiverde godsbegrip nog niet tot dit tijdperk, maar eerst tot een later behoort, en dat wij daarin den vorm moeten zien, dien de god der Thebaïs later te Thebe aannam, zonder evenwel zijn oorspronkelijk karakter, althans in den openlijken eerdienst, te verliezen.

Oppervlakkig schijnt Munt of Mentu veel van de reeds genoemde godheden uit dit tijdperk te verschillen. Hij is gewoonlijk een krijgsgod, en heeft in den regel een menschelijke gedaante met sperwerskop, een zon met ureus en de beide Amunspluimen op het hoofd. Evenals Chem en Amun heet hij Heer van de Thebaïs; de laatste, als Amun-ra, wordt ook dikwijls met een sperwerskop afgebeeld, en is evenzeer krijgsgod als hij. Zonder twijfel is hij, als de oudere Amun en Chem-min, in het wezen dezelfde als Horos de oudere ¹. Te Her-

¹ Ebers beweert dat hij van Min geheel niet verschilt, en schijnt zijn naam ook zoo te willen lezen. Zie *Aeg. u. d. BB. Moses*, blz.

monthis (een naam misschien wel uit de samenstelling Har-munt, Horos-Mônt ontstaan) werd hij vereerd als de vader van Har-pe-chruti, Horos het kind in zeven gestalten ¹. Indien het bewezen kon worden dat de week van zeven dagen toen reeds onder de Egyptenaars bekend was, zooals sommigen aannemen, zou men vermoeden dat die zeven Horosgestalten daarop betrekking hadden. Gelijk men weet was ook Horos somtijds een geweldige godheid, god des doods en krijgsgod. De Mentuhoteps noemden zich naar hem, doch waren uitsluitend vereerders van Chem; een bewijs dat beiden slechts verschillende vormen van denzelfden god waren. Saneha, een dienaar der vorsten van de 12e dynastie, van wiens autobiografie reeds vroeger werd gesproken, zegt, dat hij, onder de Tenu, de Berbers of Libyërs zijnde, de bijwijken van zijn overwonnen vijand aan Mentu wijdde. Dit kan slechts één beteekenis hebben. De dienst van Mentu schijnt dus, althans bij de Libyërs, met ontuchtige praktijken gepaard te zijn geweest. Is dit zoo, dan kan hij van Chem, den ithyfallischen god, en van Amun niet wezenlijk verschild hebben. En wij vinden in dit bericht alweder een bewijs, dat Munt de eigenlijke hoofdgod van het Middelrijk is geweest.

De wezenlijke beteekenis van dezen god komt het best uit in een feest op den 1^{en} der maand Pachons te zijner eere gevierd, en dat wel eerst onder de Ramsessen der

141 en 250. *Zeits.*, 1868, blz. 71. De gronden, waarop hij dit aanneemt, belooft hij later te geven. Dat Min of Chem een fenicische godheid en geen egyptische is, heeft hij mijns inziens vruchteloos pogen te bewijzen.

¹ Zie Champollion, *Monumens, Notice*, blz. 293 vgg.

19e en 20e dynastie vermeld en afgebeeld wordt, doch zonder twijfel reeds uit het Middelrijk en misschien reeds van vroeger dagteekent. De hoofdgod van dit feest is Chem, de ithyfallische Amun; vandaar dat het de eeuwen door, ook toen Amun-ra de hoofdgod geworden was, in diens heilige stad Thebe werd gehouden. Twee beelden der godheid in den vorm dien zij te Koptos en Chemnis had, één ongedekt, staande op een overdekte draagbaar door priesters gedragen, en met de symbolen van vruchtbaarheid bij zich, 't ander in de heilige kast, komen op de afbeelding te Medinet-abu voor; het zal echter wel hetzelfde wezen, dat, na eerst in zijn heiligdom de offeranden ontvangen te hebben, door de priesters in plechtigen optocht wordt rondgevoerd. Achter het gedragen beeld volgen vier priesters die een heilige ark dragen op dezelfde wijs als dat bij de Israëlieten gewoon was. Uit de ark spruit een vijftal boomen voort ¹. Tweemaal komt de witte of gele stier (Mena), die bij Min of Chem behoorde, in de feestelijkheid voor, eens waar de koning met een gouden sikkal een bundel graanhalmen doorsnijdt en ook aan den stier koren wordt aangeboden, de andere maal waar hem een wierookoffer gebracht wordt. Een andere gewijde handeling van het feest is het laten vliegen der heilige ganzen, die aan de 4 windstreken bekend moeten gaan maken, dat Horos

¹ De naam vanzoodanig een ark was *hen*, d. i. de heilige, de gewijde. Op zulk een ark, waaruit een akacia (*schont*) ontspruit, staat (Ops. te Thebe): „Osiris ontspruit.“ De ark was dus een zinnebeeld van het eeuwige leven, gesymboliseerd door het verborgene zaad dat in den boom herleeft. Opmerkelijk is dat ook de ark der Israëlieten van akacia-hout moest gemaakt worden. Vgl. Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 127.

in den persoon van den levenden koning den troon beklommen heeft. Het schijnt dus een kroningsfeest te zijn, dat evenwel jaarlijks herhaald werd. De ganzen dragen de namen van de vier doods-geniën: Hapi, Amset, Tuau-mutef en Kebh-senuf en staan dus met dezen in verband; dat zij hier evenwel allereerst zinnebeelden der vruchtbaarheid zijn, is wel zeker. De denkbeelden in deze feestelijkheid uitgesproken zijn duidelijk genoeg. Aan Horos-Chem is het gewijd, den zonnegod als bevruchtende natuurkracht, omdat de vruchtbaarheid des lands hoofdzakelijk van hem afhangt. Maar de waarborg voor zijn zegen en bescherming is, dat zijn plaatsvervanger, de koning, den scepter zwaait over het land; daarom wordt de blijde boodschap zijner troonsbeklimming naar alle wereldhoeken verkondigd. Van den koning hangt voor een groot deel de vruchtbaarheid van Egypte af, omdat door hem alleen die groote openbare werken kunnen tot stand gebracht worden, die noodig zijn om het gansche land in de zegeningen van den Nijl te doen deelen. Hij is werkelijk in zekeren zin de levegever, de vruchtbaarheids-god voor Egypte. Daarom is het snijden van de schoof een der gewichtigste oogenblikken van het feest, een plechtige herinnering voor den vorst van datgene waartoe hij verplicht is, een gelofte van hemzelf om te zorgen dat het door zijn nalatigheid het volk niet aan brood ontbreke. De eeuwige wisseling van dood en leven, dat is de hoofdgedachte van de theologie der Egyptenaars: zij zagen die in den loop der zon, zij zagen die in de wisseling der jaargetijden en zij grondten daarop het geloof in de onsterfelijkheid van den mensch. Dezelfde goden zijn dikwijls de uitdrukking van deze drie gedachten, zonnegoden, vruchtbaarheidsgoden en onderwereldsgoden tegelijk. Doch som-

migen hebben een meer bepaalde beteekenis verkregen, die hen met een dezer bijzonderheden in nauwer betrekking bracht. Zoo is Osiris, ook een zonnegod en somtijds vruchtbaarheidsgod evenzeer, bijkans bij uitsluiting de groote god der dooden geworden, terwijl Chem daarentegen, ofschoon in het Boek der Opstanding bijvoorbeeld met de onderwereld in verband gebracht en van een solaire natuur, de vruchtbaarheidsgod bij uitnemendheid is geworden.

Deze godsdienst, die dus werkelijk niet anders was dan een vergoding der bevruchtende natuurkracht, de godsdienst eener hoofdzakelijk landbouwende natie, — want de krijgshaftige zijde van Munt komt eerst later, onder de oorlogvoerende koningen der 18^e en 19^e dynastiën uit — stemt volkomen overeen met hetgeen wij van den toestand des Rijks in dit tijdperk weten. Vooral onder de 12^e dynastie kwam Egypte weder tot grooten bloei, een bloei door ijverige beoefening van den akkerbouw veroorzaakt, en door de kunsten des vredes gekweekt. De glans van het Oude Rijk herleefde geheel. De welvaart was algemeen. Vrede heerschte door het gansche land, dat zich noordelijk tot aan de zee, oostelijk tot den Sinäi, zuidelijk tot het Negerland uitstreckte. Men heeft opschriften van Usertes I te San aan den tanitischen Nijlmond, aan den Sinäi en te Wadi-Halfa in Nubië, en van Usertes III in Ethiopië gevonden. Talrijke gedenkteeken getuigen van de macht, de prachtliefde en den bouwlust der koningen. Sommigen hunner behielden tot in lateren tijd een hoogen roem. Usertes I was zoo groot in de oogen van het nageslacht, dat een ethiopische, of liever een der naar Ethiopië uitgewekene egyptische koningen, een egyptische (Nektanebos) en een

grieksche vorst (Ptolemaeos Lagoszoon) zich tot een eer rekenden zijn troonnaam ¹ te voeren. Usertes III, die te Semneh in Ethiopië twee sterkten oprichtte, waarlangs geen neger passeeren mocht, tenzij dat hij schatting aan Zijne Majesteit kwam brengen, werd, zooals talrijke opschriften getuigen, in geheel Nubië als een bijzondere landsgod aanbeden. Nog door Thutmes I werd hem daar een tempel opgericht. Amenemha III is de beroemde Moeris, d. i. de overstormings-koning, aan wien Egypte niet slechts een verbeterd kanaalstelsel, maar zelfs een geheel nieuwe provincie, op vredelievende wijze veroverd, te danken had. Ik bedoel het Fayum (Moeris), dat hij door het graven van een groot bassin of kunstmatig meer vruchtbaar maakte. In het bewustzijn dat dit werk het geschiktst zou zijn om zijn naam te vereeuwigen, richtte hij daar niet alleen een prachtig paleis, het zoogenaamde Labyrinth, maar ook zijn pyramide op. Den bijnaam Moeris schijnt hij aan de regeling der overstroming verschuldigd te zijn.

Evenals de vorsten dezer dynastie richtten ook hun dienaars en rijksgrooten kolossale monumenten op, en leefden zij op koninklijken voet. Moet men hun eigen bevestigingen gelooven, dan werd al deze pracht niet, zooals oudtijds, door onderdrukking en afpersing des volks gekocht. De opschriften, die zij op hun graven lieten beitselen, ademen een menschelijken geest en een zekeren zedelijken ernst. Werkzaamheid werd overal bevorderd.

¹ De egyptische koningen van dien tijd en later voerden, behalve hun familienaam, nog drie of vier andere namen. De troonnaam, waarmee zij 't meest genoemd werden, was degene dien zij bij hun troonsbestijging aannamen.

Zelfs in jaren van schaarschte wisten zorgvuldige landvoogden hongersnood te voorkomen. Nauwgezet in het samenbrengen der schattingen voor het koninklijke huis en waakzaam dat niets werd gestolen, betuigen zij in hun grafschriften met nadruk, dat zij geen geweldenaars zijn geweest. „Geen klein kind“, zoo spreekt de nomarch Amenj Amenemha te Beni-Hassan, „werd door mij bedroefd, geen weduwe mishandeld, geen visscher gestoord, geen herder belemmerd. Er is geen pentarch, wiens mannen ik tot werkzaamheden heb gedwongen.“ „Ik deed“, zoo betuigt hij verder, „de inwoners leven, daar ik hun de voortbrengselen van het land aanbod; zoo waren er in de provincie geen hongerenden. Ik heb gelijkelijk aan de weduwe en aan de getrouwde vrouw gegeven; ik heb, bij alles wat ik gaf, den groote niet voorgetrokken boven den kleine.“ Deze menschelijke gevoelens zijn in zoo hooge oudheid zeer opmerkelijk. De reeds meermalen genoemde Saneha verkondigt zijn eigen lof in gelijke bewoordingen als Amenj — bescheidenheid schijnt niet onder de deugden der egyptische grooten behoord te hebben. — „Ik gaf“, zegt hij, „water aan den dorstige; ik plaatste den reiziger op zijn weg; ik nam den onderdrukker van de Sakti weg, en maakte een einde aan 't geweld.“ Uitspraken als deze, waarbij wij onwillekeurig aan Jobs betuigingen denken, geven ons een gunstig denkbeeld van den zedelijken toestand der egyptische maatschappij van die dagen, en dus ook van den invloed dien de godsdienst uitoefende. Het is zoo, lijkredenen, vooral wanneer de auteurs daarvan zelve de onderwerpen waren, zijn nooit beroemd geweest om haar waarheidsliefde. De werkelijkheid zal dan ook wel niet altijd aan dat ideaal, dat ons hier geschetst

wordt, beantwoord hebben. Overigens had ook de humaniteit van de Egyptenaars, die men dikwijls met die van het Evangelie vergeleken heeft, haar grenzen, die haar van deze zeer doen verschillen. Dezelfde Sancha, die den dorstige leschte en den verdrukte beschermde, vindt er geen bezwaar in zijn overwonnen vijand onmeedoogend te bestraffen. Hij laat diens bijwijken, onschuldige slachtoffers zijner wraak, aan de godheid wijden, eigent zich al zijn goederen toe, plundert zijn huis, en gaat daarbij uit van het denkbeeld, dat hij zijn vijand behoort te doen, gelijk deze voornemens was jegens hem te handelen.

Intusschen verwaarloosden deze heeren ook den godsdienst niet, en bleken geen voorstanders eener onafhankelijke zedeleer te zijn. Met milde hand begiftigden zij de tempels. Chnumhotep, ambtgenoot en opvolger van Amenj, verzekert in zijn rijk en merkwaardig graf, dat hij weldadig is geweest voor de heiligdommen, en dat hij daar zijn standbeelden heeft doen plaatsen. „Ik heb,” zoo betuigt hij, „offeranden en plengoffers aan de tempels gegeven, koren aan den priester toebedeeld, en mij weldadig jegens hem betoond.”

Moest er gearheid worden, de talrijke godsdienstige feesten gaven gelegenheid tot ontspanning, en de aanzienlijken verzuimden niet om ook tot opluistering daarvan bij te dragen. Die feesten waren zeer talrijk. Er waren, behalve die der geheele en der halve maand, twee nieuwjaarsfeesten, een voor het burgerlijke en een voor het vaste jaar. Andere jaarlijksche hoogtijden waren het feest van de groote en dat van de kleine warmte. Maar vooral het feest der vijf epagomenen of schrikkel-dagen, aan de hoofdgoden van den osiriaanschen kring

Osiris, Isis, Set, Nephthys en Horos gewijd, werd met buitengewone plechtigheid en blijdschap gevierd ¹.

Ik heb reeds opgemerkt dat de koningen der 12^e dynastie de godheid der Thebaï's in haar drie gestalten bleven vereeren, evenals die der 11^e dynastie hadden gedaan. Ook onder den naam van Horos werd hij door hen aangeroepen (Ops. van Usertesen I te Wadi-Halfa). Niettemin hielden zij ook de aloude eerediensten van Egypte in stand, waartoe zij als heerschers van het gansche land zich verplicht achtten. Heliopolis werd niet verwaarloosd. De eenige obelisk van het Oude Rijk dien wij kennen, werd daar door Usertesen I opgericht. Zoo-danige obelisksen hadden een tweeledig doel, vooreerst om de zonnestralen te symbolizeeren, waarom ze dan ook geheel verguld werden, en ten andere om de standvastigheid en duurzaamheid uit te drukken. Of eigenlijk, zij waren een afbeelding van de zonnestralen, waarop, als op schitterende pilaren, het hemelgewelf scheen te rusten: de steenen voorstelling van de steunsels van Shu, waarop Ra wandelt ². Te Heliopolis, de stad van Shu, waren ze dan ook in groote menigte te vinden. In het opschrift van zijn obelisk noemt Usertesen zich: „geliefd door de geesten van Heliopolis,“ waaruit blijkt dat de heilige stad haar vroegeren roem nog behouden had.

Niet zelden komt in dit tijdperk, en vooral onder de 12e dynastie, de naam van den God Chnum (ook Num,

¹ Zie Brugsch, *Histoire d'Egypte*, blz. 56 en 59.

² Zie F. Chabas, *Traduction complète des inscriptions hiéroglyphiques de l'Obélisque de Louqsor*, Paris, 1868. Vgl. ook Lauth, *Ueber Obelisksen und Pyramiden*, Sitz. Ber. der bayer. Akademie d. Wiss. z. München, 1867. I, 1, blz. 93 vgg.

vroeger veelal Kneph gelezen) voor, dien wij trouwens reeds onder de eerste dynastiën ontmoeten. Het is tijd dat ik ook van hem spreek, want door alle tijden van het egyptische Rijk heen werd hij vereerd. Hem met sommigen, als „de geest,” aan het hoofd der geheele egyptische godenwereld te plaatsen, is zeker verkeerd, maar in de schatting der vrome Egyptenaars heeft hij toch zeker een hoogen rang ingenomen. Chnum is de plaatselijke god van de watervallen, en werd dus te Elefantine (Ab) op het eiland Konosso (Kebh) hoofdzakelijk aangebeden. Nevens hem werden daar twee godinnen Sati en Anke of Anuka vereerd. Of zijn dienst van elders daarheen werd overgebracht, dan of hij daar oorspronkelijk t' huis behoorde, is niet meer met zekerheid uit te maken, maar zeker is het dat hij ook in naburige plaatsen werd aangebeden, en dat zijn natuur en die der beide godinnen, die hem ter zijde stonden, hen vanzelf tot lokale goden der watervallen moest maken. Chnum is de adem Gods, in zooverre de geest en de wind voor de gedachte der oude volken één waren, en hij was bepaaldelijk de adem Gods als schepende kracht, niet ongelijk aan de Ruach Jahveh der hebreeuwsche voorstelling, die in den beginne over de wateren zweefde. Als zoodanig eigent hij zich zeer natuurlijk als god der watervallen, die als 't ware het begin de egyptische wateren uitmaken, en bij de Egyptenaars de bron der wateren genoemd werden ¹. Daarom heet hij de god van het hoofd der Nomen, omdat bij de katarakten denomen (distrikten) van Egypte beginnen. Evenzoo behoort Sati, wier zinnebeeld een pijl is door een dieren-

¹ Opschrift van Amen-meri-nut, Mariette, *Rev. Arch.*, 1865, II. blz. 163.

huid geschoten, en wier naam van werpen afstamt, ja zelfs „pijl“ beteekent, bij de pijlsnel nederbruisende stroomen der watervallen. Bovendien ligt in denzelfden wortel het denkbeeld van bevruchten, 'tgeen ook door Chnum's symbool, den ram, wordt uitgedrukt. De naam van Anka, Chnum's tweede gezellin, drukt het idee van „omarmen“ uit. Zij is dus de ontvangende, hier natuurlijk de godin der aarde. Een opschrift in den Sothis-tempel te Assuan in Nubië, verheft dit boven allen twijfel. Daar heet het: „De goddelijke Sothis, de in liefde omarmende (*anka-t*), om te bezwangeren het land in dezen naam Anuka ¹,“ dat wil zeggen: Sothis, de ster Sirius, de ziel van Isis, alzoo de aardgodin, heet, als de omarmende die door den hemelgod bevrucht wordt, Anuka. In de snelle wateren, die, door den adem der godheid gedreven, den grond vruchtbaar maakten, zagen de Egyptenaren een goddelijke werking, een afbeelding van den scheppenden geest. Maar ook in de zonne-symboliek kan ditzelfde denkbeeld worden weergegeven. Dan wordt Chnum de zonnegod als voortbrenger van den wind: Chnum-ra (een samenstelling die evenwel waarschijnlijk niet oud is), Sati de goddelijke zonnestraal, die het middel is om de aarde te bevruchten en soms als een gestalte van Chnum wordt voorgesteld. Alleen Anka behoudt haar beteekenis; ook hier is zij de moederaarde, als goddelijk wezen, en heet, in overeenstemming daarmee, bijvoorbeeld te Dakkeh in Nubië, de voedster des konings. Aan de beteekenis dezer godheden beantwoorden de namen van Chnum's voornaamsten priester en priesteres te Elephantine (Abu). De eerste heette *Tes-ra*, „degeen die den

¹ Brugsch, *Hierogl. Dem.* WB. blz. 92.

hemel aanbrengt" (Mariette) of, beter misschien, "die den hemel schept," de tweede droeg den naam *Senek*, dat is zonnestraal. Zijn heilige bark heette naar zijn gewoon symbool: *chaker-ba*: versiersel van den ram, ook wel eenvoudig *chaker-num*. Ik haal deze voorbeelden aan om daaruit het symbolisch karakter van den egyptischen godsdienst te doen kennen. Nooit is de symboliek tot zulk een hoogte opgedreven, nooit zoo doorgaande toegepast als in het Nijldal.

De wijze waarop het scheppen van Chnum wordt voorgesteld, is zeer verschillend ¹. Nu eens heet hij, gansch plastisch: de groote goddelijke vormer, de eerste bouwmeester, die met zijn handen de goden en godinnen geschapen heeft en die gereed staat den zoon van Isis op de draaischijf, het rad des pottenbakkers, te vormen, een voorstelling die onwillekeurig doet denken aan de bijbelsche vergelijking waarin ook Jahveh een pottenbakker heet ². Dan weder is de beschrijving verhevener, althans eenvoudiger, en wordt hij: "de schepper der wezens, de eerste bestaande, de vader der vaderen, de moeder der moeders" genoemd. Doch de grond van al deze voorstellingen blijft steeds de natuurlijke: De wind als adem Gods, die de kosmische wateren beweegt, en zoo

¹ Het komt mij voor, dat de god Tetun (of Dudun, zooals Brugsch leest), die te Semneh met Chnum werd aangebeden, doch steeds de mindere eer ontving (Zie Lepsius, *Briefe aus Aeg.*, blz. 259 en Brugsch *Histoire*, blz. 65), Chnum zelf als *vormer* is, en dat dit Tetun met den naam van Chnum's noordelijken ambtgenoot Ptah: *tatanen* samenhangt. Usertes III wordt in een opschrift aan genoemde plaats de "zoon van Chnum en Tetun" genoemd.

² In den bekenden roman van Anepu en Batau wordt aan Chnum door Ra bevolen, om ook voor Batau een vrouw te vormen. Hier is hij dus een soort van Prometheus.

in den beginne de aarde vruchtbaar en bewoonbaar maakt.

De naam der koningen van de 12^e dynastie, die afwisselend Sebekhotep en Neferhotep luidt, duidt aan, dat onder hun regeering de god Sebak met den krokodilskop een hooge eer genoot. De aanleiding moet reeds in de 12^e dynastie gezocht worden. Sebak schijnt in Ethiopië inheemsch te zijn geweest, en eerst vandaar naar Egypte te zijn gevoerd ¹. Usertesen III is de eerste die Ethiopië geheel onderwerpt, en zijn zoon Amenemha Moeris blijkt reeds een groot vereerder van Sebak te zijn, want hij voert den dienst dier godheid in de door hem gestichte nieuwe provincie, het Fayum in, wier hoofdstad bij de Grieken den naam Krokodilopolis draagt, en noemt zijn dochter, die hem na zijn zoon in de regeering opvolgt en de 12^e dynastie besluit, Sebeknefru, een naam wiens bestanddeelen in al de namen van de koningen der 13^e dynastie wederkeeren. De koninklijke bescherming verklaart de groote en spoedige verbreiding van dezen vreemden kultus. De egyptische stad waar die werd ingevoerd zal, om zeer begrijpelijke redenen, Ombos geweest zijn; althans heet Sebak geregeld „god van Ombos.” Daar was van oudsher een dienst van Set, den egyptischen krokodilgod. Ook op andere plaatsen van de Thebaïs, zooals Koptos, Silsilis en Tophium (Tauut), werd Sebak's aanbidding gevestigd en vandaar naar het Fayum overgebracht. Maar het is zeker dat deze vreemde nieuwigheid ook een hevigen

¹ Latere ethiopische koningen noemen zich gaarne naar hem. Zijn naam klinkt ook ethiopisch. De uitgang *ak* heeft veel van het ethiop lidwoord, zoodat Sebak dan de kushietische Seb of Chronos zou zijn. Tot dit laatste vermoeden komt ook, doch op geheel andere gronden, Champollion, bij Wilkinson, *M. a. C.* V, blz. 37.

tegenstand vond. De sporen daarvan zijn, vooral te Denderah, onmiskenbaar. In de orthodox-osiraansche plaatsen wilde men van deze ketterij niet weten. Elefantine, Denderah en Edfu waren het hardnekkigst. In die distrikten doodde men de krokodillen bij menigte, en koesterde men jegens Sebak een fellen haat. En nog in veel later tijd hooren wij van felle twisten over de vereering der krokodillen gevoerd, twisten die veeltijds bloedig eindigden. Het was dan ook waarlijk geen vooruitgang, dat het beschaafde Egypte, welks goden al langzamerhand het karakter van natuurgoden begonnen te verliezen, en aan een menschelijk ideaal te beantwoorden, een leelijken krokodil uit Ethiopië moest borgen. Doch dit is niet het eenige voorbeeld van dien aard, dat de godsdienstgeschiedenis van de Egyptenaren oplevert. Wat Herodotos van de Perzen zegt, dat zij zeer geneigd zijn om iets vreemds uit andere godsdiensten over te nemen, dat geldt van de Egyptenaars misschien nog meer. Tweeërlei redenen hebben krachtig meegewerkt, om die eigenaardigheid te doen ontwikkelen: door de invoering van de godheden der veroverde landen bevorderden de koningen hun eigen verheerlijking en brachten zij aan 't volk en 't nageslacht een levendige herinnering van hun heldenfeiten onder het oog; maar vooral was het hun staatkunde om de overwonnen volken geheel met hun Rijk te verbinden, iets wat naar de beschouwing der oudheid niet geschieden kon, tenzij dat ook de godsvereering dier volken in het nationale pantheon opgenomen en een egyptische geworden was. Overal, niet hier alleen, zien wij den godsdienst in zuiverheid afnemen, naarmate de rijken in uitgebreidheid toenemen, en de reinste godsdienst der oudheid is voortgekomen uit

de kleinste van de leidende natiën, die door vervolging, verdrukking en ballingschap tot een onbeduidend overblijfsel was ingekrompen en zich meer en meer in haar hooghartig nationaliteitsgevoel van de andere volken afzonderde. Het was de bestemming van Egypte om op een andere wijs aan de ontwikkeling van den godsdienst bevorderlijk te zijn.

Wat Sebak tegelijk als vreemde godheid en als een der vele gestalten van den grooten, scheppenden god doet kennen, dat zijn de twee godinnen die hem gewoonlijk worden ter zijde gesteld. Meestal redde men zich eenvoudig, met hem de godin der plaats waar zijn dienst gevestigd werd tot gezellin te geven ¹. Niet zelden evenwel vinden wij hem, althans sedert de 18^e dynastie, met de godinnen Tannit (Tanit) en Anît ² gepaard. Wie deze godinnen zijn is niet moeielijk te bepalen. Tanit en Anit of Anahid waren twee gestalten derzelfde wijd verbreide mesopotamische godin, die wij bij de Feniciërs, Arabieren, Assyriërs, Babyloniërs, Hebreërs en zelfs bij de Perzen, later ook bij Grieken en Romeinen, ontmoeten ³. Het zijn de twee vrouwelijke zijden der godheid: Tanit, eenvoudig „de godin des hemels“ genoemd, is de maagdelijke (Artemis, Athene, Aphrodite ourania), Anît, die het moederkapsel draagt en „de groote kracht“ dat is: de voortbrengende kracht heet, is de moederlijke godin (Demeter, Aphrodite pandemos)

¹ Zoo komt hij o. a. eens voor met Anka en heeft dan tot zoon Anup. Champollion, *Monumens, Notice*, blz. 36.

² Zie Lepsius, *Aeltester Götterkreis*, Taf. I. III. II. 1. enz. Lepsius leest de namen daar *Tennet* en *Penit*, wat hij zonder twijfel thans voor onjuist zou verklaren.

³ Zie mijn *Godsdienst van Zarathustra*, blz. 180 vgg.

en komt geheel met de arabisch-perzische Anâhita overeen. Dat deze godinnen evenmin echt-egyptische waren, lijdt geen twijfel. Ook zullen zij oorspronkelijk wel niet bij Sebak behoord hebben, tenzij dan dat wij aannemen, dat zij door de Ethiopiërs, die omstreeks dezen tijd uit Arabië naar Afrika verhuisden, waarschijnlijk door Feniciërs (Puns) opgedrongen, mee derwaarts zijn gebracht, hetgeen mogelijk is, doch niet meer kan worden bewezen.

HOOFDSTUK VII.

DE GODSDIENST ONDER HET NIEUWE RIJK.

Eeuwen lange onderdrukking scheidt het Middel-Rijk van het Nieuwe. Tusschen deze beide valt de heerschappij der zoogenaamde Hyksôs of Herderskoningen. Het tijdperk hunner regeering is een van de duisterste der egyptische geschiedenis. Wat hen bewoog bij groote scharen het Nijldal te overstroomen, kunnen wij slechts gissen. Een volkenbeweging in het Midden en het Westen van Azië schijnt daartoe de natuurlijke aanleiding geweest te zijn. Doch overigens, van de overweldiging en van de ruwe heerschappij die op haar volgde, weten wij zoo goed als niets. De latere geschiedschijvers melden slechts dat, onder de regeering van zekeren, ons onbekenden koning Timaos of Amuntimaos, een oostersch volk, waarvan het ras moeielijk meer te bepalen is ¹, een

¹ Josephos noemt hen Feniciërs of Arabieren. Chabas, *Les Pasteurs en Eg.* Amst. 1868. blz. 27 — een uitmuntende verhandeling, waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt — meent dat hun namen niet syro-arameesch (d. i. semietisch) zijn. Men kan er moeielijk over oordeelen, daar de Grieken ze zoo verhaspeld hebben. Doch verg. den naam Archles met dien van den fenicischen Herakles: Archal; den naam Saïtes met den assyrischen naam van de maagdelijke godin: Saïs, Saösis. Zoo kan Bnon een samenstelling zijn met Ben, en doet onwillekeurig denken aan Ben-oni.

inval in Egypte deed, zich van't benedengedeelte des lands meester, en het geheele Rijk schatplichtig maakte. De barbaren verwoestten en vernielden alles: gedenktekenen, tempels, steden, maar eindigden toch met de egyptische beschaving over te nemen, en plaatsten de monumenten der oude koningen, die zij eerst verwijderd hadden, weder in de nieuw gebouwde tempels, doch thans met naam en schild der overweldigers voorzien. De vreemdelingen worden egyptische koningen. Naar het oordeel van oudheidkundigen staat de kunstwaarde der gedenktekenen, door hen vooral te Tanis opgericht, hooger dan die van de gelijktijdige, onderworpenen, thebaansche dynastie. Een raad van egyptische schriftgeleerden en wijzen staat hun ter zijde. Een hunner, Set-aa-pehti-nubti ¹ begint zelfs een nieuwe tijdrekenkunde, vier eeuwen later te Tanis nog niet in onbruik geraakt. Een ander, de bekende Apepi (Apophis), waarschijnlijk een zijner voorgangers, neemt een egyptischen eerdienst over, en bouwt prachtige tempels. Maar tegelijk is de geest der onderdrukten ontwaakt, terwijl door de beschaving de ruwe kracht der onderdrukkers afgenomen schijnt te zijn. Krijgshaftige koningen in de Thebaïs, eigenlijk nog slechts ondergeschikte vorsten, rusten zich tot den onafhankelijkheidsoorlog. Het is de reeks der Ta's of Raskenen's (krijgshaftige zon), namelijk Ta de groote, de zeer groote en de zeer zeeghaftige, gevolgd door Ahmes (Amosis), wien het gelukt de vreemdelingen uit hun laatste sterkte te verdrijven, en die dan ook de

¹ Mariette leest den naam: Nubti-Suti. Volgens hem is hij de laatste der Herderskoningen Asseth. Volgens anderen is hij juist de eerste: Saïtes, doch dit is hoogst onwaarschijnlijk.

grondvester wordt eener nieuwe, de 18^e dynastie ¹.

Uit den tijd van Apepi, die gelijktijdig met Raskenen Ta I regeerde, hebben wij een gebrekkig, maar voor de godsdienstgeschiedenis zeer belangrijk bericht in Papyrus Sallier I. Apepi, zoo blijkt daaruit, rezideert, niet te Memfis, gelijk de eerste Hyksôs volgens Manetho, noch te Tanis, waar monumenten van hem gevonden zijn, maar in het nog oostelijker gelegen Avaris (Pelusion, Hebr. Zo'ar, Eg. Zar of T'ar, vroeger ten onrechte voor Tanis of San gehouden). Hij is daar slechts tijdelijk, want hij is nog meester van Heliopolis, en uitdrukkelijk wordt gezegd dat hij schatting ontvangt, niet slechts van het Noorden, maar van het geheele land. „Hij maakte,” zoo verhaalt de Papyrus, „van Sutech (Set) zijn goddelijken meester, en diende geen der goden die in het geheele land zijn. Hij stichtte hem een tempel van uitmuntende bewerking voor de eeuwen.” In dezen tempel liet hij feesten vieren, dagelijks offeranden brengen, zijn vorstelijke standbeelden oprichten, en versierde den toegang tot het heiligdom met een reeks van tegenover elkander liggende sfinxen. Dit getuigenis wordt door de overblijfselen die men te Tanis gevonden heeft, standbeelden, sfinxen — met talent uitgevoerd, doch van een vreemd, onegyptisch karakter, — bevestigd. Set was de oude god van Neder-Egypte, wiens zonderlinge, onbehaaglijke gestalte wij reeds onder de koningen der eerste memfische dynastiën ontmoetten. Zijn naam werd een weinig gewijzigd door aanhechting van een in het egyptisch niet

¹ Chabas, t. a. p., blz. 33 en 39. Lenormant in zijn *Hist. ancienne de l'Orient* heeft een hoofdstuk aan dit tijdperk gewijd, maar springt daar op zonderlinge wijs met de weinige geschiedkundige data om,

ongebruikelijke en in 't ethiopisch zeer gewone partikel, waarschijnlijk omdat dit met den tongval der vreemde indringers overeenstemde; doch het was geheel dezelfde godheid. De reden waarom Apepi, juist dezen god uitkoos, toen hij zijn voorvaderlijken godsdienst voor den egyptischen prijs gaf, kan niet zijn, dat Set toen reeds de god van Tanis was, want daar werden totnogtoe de goden van Heliopolis en Memfis, vooral Ptah vereerd.¹ Zij kan geen andere zijn dan deze, dat zijn eigen godsdienst een soort van Molek-dienst moet geweest zijn, waarmee de vereering van Set het meest overeenkwam.

Met dezen stap vergenoegde Apepi zich evenwel niet. Hij ging een schrede verder. Aan Sekenen-ra Ta I, den vorst van Thebe, die het Zuiden reeds voor een goed deel onafhankelijk schijnt te hebben gemaakt, stelde hij voor een verdrag te maken, waarvan de inhoud ons onbekend is, doch waarin de bepaling voorkwam, dat voortaan slechts twee goden uitsluitend in Egypte vereerd zouden worden, namelijk Sutech en Amun-ra, de god van Thebe. Zooveel de treurige toestand van den Papyrus veroorlooft daarover te oordeelen, werd dit voorstel door den thebaanschen vorst met verontwaardiging afgewezen, en de strijd, die weldra met geheele bevrijding des lands zou

¹ Zie E. De Rougé, *Rev. Arch.*, 1864. I. blz. 130. Vgl. Chabas t. a. p. Hoe het mogelijk is, om, zooals Lenormant doet, tegen het onbetwifelbaar getuigenis van den Papyrus en de zekerheid dat Set een echte oud-egyptische godheid is in, te zeggen: „Ils (de Hyksôs) avaient embrassé la religion de l’Egypte, faisant entrer de force dans son panthéon leur dieu Set ou Soutekh, qui finit par y rester définitivement, mais en perdant le premier rang qu’ils lui avaient donné,” begriip ik volstrekt niet. *Tot verba, tot errores!*

eindigen, met vernieuwde woede hervat. Alles maakt den indruk alsof Apepi het einde zijner heerschappij zag naderen, en wat hij nog bezat behouden wilde. Tot op zijn tijd toe schijnen de overmachtige Oosterlingen aan hun eigen godsvereering, waarschijnlijk een soort van ruwen zonne-vuurdienst, getrouw te zijn geweest, en uit godsdiensthaat en geloofsijver de tempels en beelden der egyptische goden te hebben vernield. Apepi doet nu twee belangrijke koncessies. Om het Noorden niet te verliezen brengt hij hulde aan den god van Neder-Egypte, en om den tegenspoed van het Zuiden te doen ophouden verklaart hij zich bereid ook Amun-ra te vereeren. Maar hij bepaalt uitdrukkelijk: geen anderen god bovendien. Tot aanneming van het veelvormige en zinnelijke polytheïsme der Egyptenaars kan hij niet besluiten. Doch het is te laat. De echte Egyptenaars voelen hun kracht, en voorzien wellicht het doel van den vreemden overheerscher. Onder zijn tweeden opvolger neemt de regeering der Herderskoningen, nu nog slechts tot Avaris beperkt, een einde, en door het gansche land worden al de egyptische goden weer vereerd.

Deze geschiedenis is kenmerkend voor het groote ras, tot welks beide takken de Egyptenaars en de Menti of Herders behoorden. De godsdienst is voor dit ras de hoofdzaak, de spil waar alles om draait. Elke krijg is een godsdienstoorlog. Hier is het niet zoozeer een strijd tusschen twee verschillende godsvereeringen, want de Nomadenvorst is bereid egyptische goden tot de zijne te maken; het is een strijd tusschen twee beginselen: het beginsel van den rijken, bonten, polytheïstischen godsdienst van de zonen van Cham, en den eenvoudigen, strengen nomadengodsdienst der zonen van Sem, de oude

strijd tusschen Kaïn den landbouwer en Abel den schaapherder; een worsteling, die zich later, doch op den egyptischen bodem met denzelfden uitslag, herhalen zal.

Intusschen, hoewel de herders verdreven werden, de dienst van Set werd noch te Tanis, waar zij dien gevestigd hadden, noch elders in Egypte opgeheven. Nog onder Ramses II, 400 jaar na den laatsten der Hyksôs, is de goeverneur van Zar (Avaris), Seti genaamd, eerste profeet van Sutech en hoofd der profeten van alle goden, een bewijs dat Sutech geen vreemde, maar een echt-egyptische, door de barbaren aangenomen godheid was ¹.

Na een tijdperk van krachtsinspanning tot verwerving van vrijheid en onafhankelijkheid volgt gewoonlijk voor de volken een tijdperk van bloei. Dit feit, dat wij als de werking eener vaste wet mogen aanmerken, laat zich zeer natuurlijk verklaren. Immers brengt zulk een worsteling al de sluimerende krachten van een natie in beweging, en deelt haar een buitengewone veerkracht mee; is nu het doel bereikt waarvoor men ze alle inspande, dan richten die krachten zich van-zelf op andere doeleinden, werken des vredes, kunst of wetenschap; de eens opgewekte aktiviteit zoekt een uitweg, en het gevolg is, dat alles waarop de geest haar kan toepassen, onder bescherming van inwendigen vrede, bloeit en zich ontwikkelt. Zoo ging het ook thans in Egypte. Op den strijd voor de nationaliteit tegen de vreemde overheerschers volgt de schitterendste periode der egyptische geschiedenis, wier glans zich reeds in den aanvang der 18e dy-

¹ E. De Rougé, *Rev. Arch.*, 1864, I. blz. 138 vgg. en tegen hem Mariette, ald., 1865, I. blz. 169 vgg. Daartegen weder De Rougé, t. a. p., 1865, blz. 346.

nastie openbaart, door de troebelen aan het eind daarvan niet wordt gedoofd, onder de 19e dynastie onmiddellijk herleeft en tot zijn volle hoogte stijgt, en zelfs in zijn ondergang gedurende de 20e dynastie majestueus en rijk is. Nijverheid en handel verbreiden welvaart door het dichtbevolkte land. De landbouw wordt als een heilig werk met groote zorg gedreven, en de werken daarvoor in het Nijldal onmisbaar in stand gehouden of verbeterd. Oude steden breiden zich uit en nemen toe in pracht en rijkdom van monumenten, nieuwe worden gesticht. Zelfs op de zee, de onreine, waagt zich de Egyptenaar. Vloten worden uitgezonden naar Arabië, die rijkbeladen terugkeeren. De oorlogen met de noordelijke volken worden gedeeltelijk ter zee gevoerd, en hoewel de Feniciërs tot de vorming dezer egyptische scheepsmacht het meest bijdragen, wordt zij toch zeker voor een goed deel ook door Egyptenaars bemand. In die oorlogen blijft Egypte meestal overwinnend. Krijgshaftige koningen breiden het Rijk tot diep in Azië uit. De kunst verheft zich uit langen sluimer, en ofschoon ze niet meer de vroegere stoutmoedigheid bezit en veel van het indrukwekkende en grootsche, dat haar voorheen kenmerkte, heeft verloren, schept zij ook in dit tijdperk de edelste en schoonste voortbrengselen. De letterkunde wordt met bijzonderen ijver door talrijke schriftgeleerden beoefend; verhalen en sprookjes, gedichten zoowel zegeliederen als godsdienstige hymnen, geneeskundige en magische papyrussen, zijn uit dit tijdperk in betrekkelijk groot aantal voor ons bewaard gebleven. Ook het godsdienstig leven sluimert niet. Integendeel, juist op dit gebied is de grootste vooruitgang op te merken. Het natuurstandpunt wordt niet geheel verlaten, de zinnelijke hulsels worden niet alle afge-

worpen, verre vandaar; maar de egyptische geest weet zich meer en meer tot de zuiverste opvatting der godheid als onzichtbaar, geestelijk wezen te verheffen, en door de tallooze vormen heen den eenigen, slechts met verschillende namen genoemden god te zien.

Onder de regeering van thebaansche vorstenhuizen — de drie dynastiën die in den bloeitijd van het Nieuwe Rijk heerschten behooren alle te Thebe t' huis — is natuurlijk Amun, de god van Thebe, de hoofdgod van Egypte. Hij wordt dan ook meer dan enig ander de uitdrukking van het hoogste, wat men zich van het goddelijk wezen kan denken. Hij is nog altijd dezelfde god, die onder verschillende namen, ten tijde van het Middelland, als de god der vruchtbaarheid werd vereerd. „Goddelijk hoofd, die 't vermogen heeft om uzelf weer te baren,„ „gemaal zijner moeder,„ zoo heet hij nog steeds. Zijn tempel, te Wadi-Halfa door Usertes I (12^e dyn.) opgericht, en waar hij als Chem Kamut-f, Chem Amun en als Amun-ra werd aanbeden, wordt door Amenofis II (18^e dyn.) en later door Ramses I en Seti Merneptah (19^e dyn.) versierd. Bij de landbouwfeesten, zelfs bij de kroning des konings werd de ithyfallische gestalte van Amun rondgedragen, en de god als zoodanig verheerlijkt. Zelfs het oude denkbeeld van duurzaamheid bleef men aan hem hechten; „Amun, duurzaam (*men*) in alle dingen„ was nog een geliefkoosde woordspeling.

Als de god der vruchtbaarheid draagt hij ook, evenals Chnum, een of meer ramskoppen ¹, en zelf wordt hij

¹ Een zeer gewone voorstelling is die van Amun als zittend menschelijk wezen met vier ramskoppen op één hals, en aanbeden door de 4 of 8 hondskopapen, de hermopolitaansche goden. Zie Chabas, *Pap. Mag. Harris*, blz. 90 vgg. In 't graf van Seti I, door Belzoni

uitdrukkelijk de groote ram genoemd ¹. De ramskop-sfinxen, in Thebe zoo gewoon, staan bepaaldelijk met zijn dienst in verband. Ook in de bekende oasis van Ammon, waar zijn egyptische dienst door een thebaansche kolonie moet zijn ingevoerd, werd hij onder dien vorm aanbeden.

Zonnegod was hij altijd geweest; zijn eenheid met Horos, Munt en Chem bewijst dit. Ook dat bleef hij. In gedichten uit den tijd der 19^e dynastie afkomstig, wordt gesproken van de stralen die hij uitzendt, en waardoor hij de aarde met helderheid omringt, totdat hij zich terugtrekt achter de westelijke bergen, en van „zijn schuit die den verborgen berg voorbijstevent,“ ja zelfs rechtstreeks van „het licht zijner schijf.“ Strijder tegen de duisternis en haar overwinnaar wordt hij genoemd. Minder zinnelijk en een overgang tot het bovennatuurlijke is het reeds als, in dat parallelisme, dat slechts de Egyptenaars onder alle volken met de Hebreëen gemeen, en deze laatsten zonder twijfel van hen overgenomen hebben, van hem gezegd wordt: „Amun, die zich verbergt in zijn oogappel, ziel, die schittert in zijn heilig oog;“ of als er van zijn heilige, aan niemand bekende gedaanteverwisselingen wordt gesproken, en hij het mysterie der mysteriën heet, in den schoot van den hemel-

ontdekt, komt hij voor als ramskop in een zonneschijf. Op het kromme zwaard dat Amun in de rechterhand houdt (afbeelding op de zegepoort van Ramses III te Medinet-abu) staat diezelfde ramskop in de zonneschijf, met een ureusadder gekroond. In 't zoogenaamde schathuis is hij voorgesteld als liggend ram met de zonneschijf tusschen de horens.

² Opschrift bij Brugsch, *Reiseberichte*, blz. 161. Wilkinson houdt de berichten der ouden omtrent den kriocefalen Amun voor een verwarring met Chnum, doch de monumenten weerspreken dat beweren.

oceaan verborgen. Doch datzelfde wordt elders evenzoo op den zonnegod Ra toegepast ¹.

Maar men deed nu nog een schrede verder. Dat toont reeds de naam Amun-ra, die onder de regeering der vreemde vorsten in zwang kwam, en die soms tot Amun-ra-Harmachu werd uitgebreid. Daaruit blijkt, dat men in Amun iets meer dan den zonnegod was begonnen te zien. Amun-ra is werkelijk een pleonasme, want Amun zoowel als Ra was een zonnegod. Maar het was nu geen pleonasme meer. Amun werd thans — en zijn naam zelf liet deze beteekenis toe, ofschoon zij niet de oorspronkelijke kan geweest zijn — als de *verborgene* (*amun*) godheid beschouwd, „waarvan zelfs Amun een vorm is,” evenals de zonnescijf. Als zoodanig heet hij „de hoogste kracht met de geheimzinnige vormen,” „de geheimzinnige ziel, die zelf de schepper is zijner geduchte macht.” Ja, men ging zoover, hem den geest te noemen, geestelijker dan de goden, met wiens plannen de wereld begonnen is, den eenige, den onbegrensde ².

Amun-ra van het Nieuwe Rijk, zooals hij onder de koningen der thebaansche dynastiën na de herstelling der onafhankelijkheid werd aanbeden, is dus eigenlijk de hoogste verborgene godheid, die zich in de zon openbaart, en als zoodanig de verhevenste, de zuiverste godsdienstige conceptie waartoe de Egyptenaars het

¹ Als zonnegod heeft hij, zooals op de bovengenoemde triomfpoort van Ramses III, dikwijls een sperwerskop en een zwaard met sperwerskop in de hand. Dit is zijn eigen oorspronkelijke gestalte, niet uitsluitend als Amun-ra. Ook waar hij, zooals meestal, met menschenhoofd en gekapt met de dubbele hooge pluim voorkomt, draagt hij dezen laatsten naam.

² Zie Chabas, *Pap. Mag. Harris*, afd. VI.

gebracht hebben. Hier is het godsbegrip op het oogenblik van zijn overgang uit het natuurlijke in het boven-natuurlijke. De macht, om het zinnelijke geheel af te werpen en het natuurwezen tot een reinen transcendenten god te maken, hebben de Egyptenaars niet bezeten; die beslissende schrede hebben eerst, veel later, de Hebreëen gedaan. Wij zien hier de tweeslachtige voorstelling der godheid, die dezen ook oorspronkelijk moeten gehad hebben, omdat de sporen daarvan zich in hun latere leer nog duidelijk toonen, en waarvan het godsbegrip, zooals we dat uit hun geschriften van de 8^e eeuw leeren kennen, de ontwikkeling was. In de thebaansche theologie van het Nieuwe Rijk zijn al de kiemen van het monotheïsme voorhanden, doch zij blijven in Egypte, vooral om staatkundige redenen, in haar eerste ontwikkeling stilstaan. Voor de uitkomsten der priesterlijke bespiegeling was het volk nog niet rijp, en de eerbied voor de tallooze bestaande godsdienstvormen, die een der eerste voorwaarden van de eenheid en het voortbestaan der heerschappij uitmaakte, gedoogde niet dat de aanbidding van één God het bonte polytheïsme verdrong.

Uit die tweeslachtigheid laat zich dan ook het verschijnsel begrijpen, dat we, in de gedenkstukken van dezen tijd, onloochenbaar mythologische voorstellingen naast uitdrukkingen aantreffen, die in de psalmen en profetiën van Israël niet misplaatst zouden zijn. In het beroemde gedicht van Pentaüra, waarin de overwinning van Ramses II op de Cheta wordt bezongen, spreekt de koning over Amun-ra, gelijk de koningen van Juda over Jahveh.

„Zoudt gij mijn vader zijn, o Amun?“ vraagt hij, „en zie! zou een vader zijn zoon vergeten? Heb ik dan vertrouwd op mijn eigen gedachten? Heb ik niet gewandeld

naar het woord van uw mond? Heeft uw mond mijn tochten niet bestierd, en hebben uw raadgevingen mij niet geleid? Amun zal vernederen, die God niet kennen¹.„ Dan somt hij de bewijzen van hulde en aanbidding op door hem aan zijn goddelijken beschermer gebracht, en hij vervolgt: „Schande over hem die uw raadsragen weerstaat, wel hem die u begrijpt, o Amun!„ En als hij door allen verlaten, zich in 't midden der vijanden bevindt, roemt hij dat Amun hem meer geldt dan miljoenen krijgsknechten. „De listen der menschen zijn niets, Amun zal ze overwinnen!„ „Amun zou geen god zijn, indien hij zijn aangezicht niet verheerlijkte voor de ontelbare legerscharen des vijands.„ Een zijner opvolgers, Ramses III, verzekert in denzelfden geest (ops. te Medinet-abu): „Amun-ra was aan mijn rechter- zoowel als aan mijn linkerhand, zijn geest heeft mijn besluiten ingegeven. Amun-ra zelf heeft den ondergang mijner vijanden voorbereid en de geheele wereld in mijn handen gegeven.„ Door op te trekken heeft ook hij slechts de bevelen van Amun's mond gevolgd. Hij is dan ook „de beheerscher van den kring der goden, de absolute heer, de eerwaardige goddelijke vader.„ Maar tegelijkertijd worden ook de andere zonnegoden, zooals Ra, Tum, Harmachis, aangeropen, en wordt van Munt, van den goddelijken sperwer, zelfs van Baäl gesproken.

Dat Amun nooit geheel werd losgemaakt van den natuurgrond, waarop zijn voorstelling rustte, blijkt ook daaruit, dat hem nog steeds een vrouwelijke godheid als gade wordt ter zijde gesteld. Slechts treedt deze tegenover hem wat meer in de schaduw, dan dat bij de an-

¹ Vgl. W. Pleijte's vertaling van dezen hymne in het *Theol. Tijds.* 1869. blz. 221 vgg.

dere egyptische godenparen het geval is. Dat niet altijd dezelfde godin als echtgenoot van Amun-ra wordt opgegeven, spreekt, bij den rijkdom van het egyptische pantheon en de verscheidenheid der lokale diensten, van zelf. Soms is het een eenvoudige abstraktie, Amunt, de vrouwelijke Amun, wier naam met dien der onderwereld samenvalt. Meestal is het Mat of Mut, „de moeder“ voorgesteld als een koninklijke vrouw met het gierkapsel, en in haar wezen van de andere moedergodinnen, zooals Isis, Hathor enz., niet verschillende. Een enkele maal wordt zij met Neith, de godin van Saïs, verbonden als „Mat-net, de groote der gedachten, de meesteres des hemels“. Ik vermoed, dat zij, oorspronkelijk een theologische abstraktie, nooit een volksgodin is geworden. Zij is eigenlijk de hemelsche type van de koninklijke moeder, de vorstin die aan Egypte zijn toekomstigen koning geeft. Ook hier, evenals bij Amun, is het grof zinnelijke op den achtergrond getreden en heeft het anthropomorfisme de overhand. Moedergodin is Mut nog steeds, maar zij is het als gemalin van den goddelijken koning. Waarschijnlijk echter vond het volk meer behagen in de aanbidding van het vrouwelijke natuurbeginsel onder den vorm van de welbekende Hathor, die te Thebe niet weinig geëerd werd, of onder de veel zinnelijker gestalte van Ape, de walgelijke thebaansche godin, waaraan de stad zelf een harer namen (*T-ape-Thebe*?) schijnt te danken te hebben, en die als een zwanger nijlpaard wordt afgebeeld; — een voorstelling die zij met Isis gemeen had, van wie zij trouwens werkelijk niet verschild. Men ziet hoe ook hier vrij zuivere koncepties, waartoe het godsdienstig denken zich had ontwikkeld, niet in staat waren de platste en gemeenste

vormen te verdringen. De godsdienst heeft in Egypte gedurende de eeuwen van zijn bloei niet stilgestaan; integendeel de vooruitgang is aanmerkelijk, maar het nieuwere en betere werd eenvoudig naast het oude gesteld en van dit laatste werd nooit het geringste deel prijsgegeven.

Evenals bij Amun en Mut komt bij den zoon die hun is toegevoegd, Chonsu, het natuurlijke weinig uit, zoodat men dan ook niet recht zeker is, of hij voor een oorspronkelijken maangod dan wel voor een zonnegod moet worden gehouden. Hij heeft met verscheidene andere goden trekken van overeenkomst, den sperwerskop met de zonnegoden, den palmtak waarop de jaren worden aange-teekend, symbool des tijds en der eeuwigheid, met den maangod Thot, de jongelingslok en de mummiegestalte met Ptah. Zoover ik kan nagaan — want de gegevens zijn nog niet volledig genoeg om de natuur van dezen god met zekerheid te bepalen — was Chonsu oorspronkelijk een solaire godheid, de god van de morgenzon, omdat hij soms naast Atum, den god der avondzon, de plaats van Harmachis bekleedt. Hij is heer van de Thebaïs (*Chonsu neb Uas* of *Zam*), dus eigenlijk een gestalte van Munt, die de god van den thebaanschen nomos was. Hij is ook een genezende en orakelgodheid, en heet als zoodanig Chonsu de raadsman (*Ch. pa-ar-secher*), en hoe grooten roem hij in die eigenschap genoot, bewijst het voorval uit de regeering van Ramses XII, dat ik vroeger reeds aanhaalde (blz. 3 nt. 1). Hij schijnt een soort van egyptischen Apollo te zijn geweest. Als god der onderwereld, in de gestalte van een mummie, draagt hij den naam van Chonsu de goede rust (*Ch. neferhotep*). Of Chonsu een hervormde volksgod, zooals zijn vader Amun,

dan of hij een priesterlijke fiktie zooals Imhotep geweest zij, waag ik niet te beslissen. Zooveel is zeker, dat hij onder de 18^e en 19^e dynastiën dikwijls genoemd en ook vereerd werd, doch dat de bloei zijner heerschappij onder de 20^e dynastie valt. Toen werd hem door Ramses III een afzonderlijke tempel gesticht, waar hij in zijn twee voornaamste gestalten werd aangebeden. Toen was het ook, dat zijn roem zich naar het buitenland verbreidde.

Al werd hij niet uitsluitend of met een enkelen noordelijken mededinger vereerd, zooals Apepi aan Raskenen Taa had voorgesteld, Amun-ra was toch in dit tijdperk zonder twijfel de hoofdgod van Egypte. Niet slechts omdat hij, als de god des konings en van 't koninklijk huis, de hoogste eer ontving, maar ook omdat naar zijn beeld nu ook de andere hoofdgoden van het Rijk hervormd werden. Dit is inderdaad een opmerkelijk verschijnsel, dat trouwens niet alleen staat, maar ook elders, bijv. in Indië, wordt aangetroffen. Al de voorname zongoden of lichtgoden worden nu op dezelfde wijs voorgesteld en verheerlijkt als Amun; zij worden allen voor hun aanbidders de hoogste godheid zelf, en ontvangen dan ook dikwijls, evenals de thebaansche hoofdgod, den naam Ra bij den hunnen: Chnum-ra, Ptah-ra, Sebak-ra, zelfs Munt-ra. „Uw persoonlijkheid,” zoo heet het in een hymne aan Shu uit dezen tijd afkomstig, „vermengt zich met die van Ra”. In dienzelfden lofzang wordt Shu tot den aanvoerder der goden gemaakt, en de waarachtige heer der dubbele gerechtigheid genoemd, evenals Osiris en Ptah. Hij heet nu ook de god, die zijn vader gevormd heeft en de gemaal zijner moeder, de bekende mythologische uitdrukking voor de ongeschapenheid van den hoogsten god. Al de goden roepen hem aan, en hij is tweemaal zoo

groot als zij. Nog sterker komt dit uit in een hymne aan Ptah gewijd, dien onze landgenoot Pleyte vertaald heeft. Men zou dezen hymne even goed voor Amun-ra als voor Ptah kunnen gebruiken. Ook hij wordt daar genoemd „de groote verborgene, wiens beeltenis niet gekend wordt,” en hij aanvaardt de heerschappij over de goden. Schepper en levengever, rangschikker van de deelen der aarde en heer der gerechtigheden, eeuwige en verhevene wien niemand nabijkomt, de levende geest die zijn geestelijk wezen doet uitgaan, heer der jaren, die het leven verleent naar zijn believen, is hij inderdaad niet minder dan Amun-ra. Men zou hetzelfde ook van andere godheden kunnen aantoonen. Vanzelf leidde dit tot de gevolgtrekking, dat al die goden in wezenlijkheid niet verschilden, maar slechts openbaringen, verschijningsvormen van den éénen grooten God waren. De goden werden dan ook in dit tijdperk met elkander verward en samengesmolten en dooreengemengd, de eigenschappen en namen van den een aan den ander toegeschreven en allen in denzelfden vorm gegoten. Op den sarkofaag van den priester Bek-en-Chonsu wordt de levende ziel van den hemel, Amun-ra-Tum-Harmachis genoemd. In den magischen Papyrus Harris heet Shu: jonge oudste, d. w. z. de eeuwige en onveranderlijke als Ptah, tweehoornige god als Sekru en Osiris, de god die de krokodillen teruggedrijft als Horus Tem, ja zelfs wordt hij „de zeer groote godin” genoemd. Ook Amun-ra ontvangt daar een naam die gewoonlijk aan Ptah wordt gegeven, Tatanen of Totunen¹.

¹ Men vindt zelfs bij Wilkinson, *Pantheon* pl. 36, een beeld van Hathor als sperwer, met de legende: „Hathar onder het kleed (of de vermomming) van Ra.” De Rougé heeft daarop de aandacht gevestigd in de *Rev. Arch.*, 1867. blz. 129, nt. 2. De voorstelling kan jonger,

Men maakt werkelijk geen onderscheid meer. De voorname goden vloeien samen, de mindere dalen tot den rang van dienaren en verschijningsvormen af. Onbewust kunnen zoodanige theokraziën niet hebben plaats gehad. Men wist wel, dat men hier een groote schrede verder deed dan de vaderen. De stilstand in de egyptische godsdienstleer is meer schijnbaar dan wezenlijk; omdat men de vormen zoo zorgvuldig in stand hield, scheen er niets te veranderen, maar metterdaad kwam er in die vormen een geheel nieuwe geest. De genoemde priester Bek-en-Chonsu spreekt op zijn sarkofaag herhaalde malen van „het ontwikkelen van de leer zijns gods“ ¹. De priesters hebben dat werkelijk gedaan. Hun hoogste god was inderdaad zooals Jamblichos hem beschrijft, reeds onder de dynastiën, waarover wij nu spreken: „één, door zichzelf bestaande, eeuwig, schepper van al wat bestaat.“ Het is de groote verdienste der Egyptologen, dit in het licht te hebben gesteld, al kunnen wij daarin niet met sommigen hunner een overblijfsel van vroegere openbaring, dat standhield te midden van de afdwalingen des volks en der priesters ², maar slechts de uitkomst eener lange ontwikkeling zien. Aan de schriftgeleerden had Egypte dezen vooruitgang te danken, en dat zij hun nieuwe denkbeelden niet angstvallig verborgen hielden, om aan de menigte slechts de grove bijgeloovigheden te laten, zooals dat gewoonlijk wordt aangenomen, dat blijkt uit tal van opschriften die ieder lezen en uit boeken die ieder koopen kon. Vanwaar dan dat, gelijk ik straks reeds opmerkte, het nieuwe slechts

maar niet ouder zijn dan de thebaansche dynastiën van het Nieuwe Rijk.

¹ Devéria in de *Rev. Arch.*, 1861, VI, blz. 102 vg.

² Alzoo De Rougé, *Exposé de l'Etat actuel des études égyptiennes*. (*Recueil de Rapports. L'Egypte et l'Orient*) blz. 58.

naast het oude gesteld werd zonder het te kunnen verdringen, en dat een monotheïsme zoo duidelijk uitgesproken, op den eerdienst niet hervormend gewerkt, ja, zoover wij weten, daarin niet de minste verandering heeft te weeg gebracht?

Ik vind de oorzaak daarvan in de staatkunde. Meer dan eenig ander volk, met uitzondering van het chineesche, was het egyptische aan de traditie getrouw. Was een plaats, een huis, een distrikt aan een bepaalden vorm der godheid toegewijd, dan mocht daarin, voor 't uiterlijk, geen verandering worden gebracht. De naam van den god en de vormen van zijn aanbedding moesten dezelfde blijven. Vervallen tempels werden hersteld, of van den grond af nieuw gebouwd, maar steeds aan dezelfde goden gewijd, tot wier eer zij eens waren opgericht. Deze eigenaardigheid van de egyptische natie, die door alle monumenten wordt bevestigd, moesten de koningen eerbiedigen, zouden zij hun gezag niet in de waagschaal stellen. Het voorbeeld van Amenophis IV zal ons doen zien, hoe gevaarlijk het was daarin verandering te willen brengen. De verstandige vorsten evenwel hielden zorgvuldig al de bijzondere heiligdommen in stand en de gebruiken in eere. Tegenover de vormen oefenden zij de volledigste verdraagzaamheid, en lieten elke plaats, elke familie vrij om zich een eigen godheid en eerdienst te kiezen of die te behouden. Maar in 't geheel, in 't wezen wisten zij, aan het hoofd der priester-schap staande, een eenheid te bewaren, gelijk zelden met zoo groote verscheidenheid gepaard ging. De aanbidders van de verschillende goden waren niet zoo verdraagzaam, en verfoeiden elkander en elkanders godheden dikwijls onbewimpeld. Doch de wijze vorsten handhaafden den vrede tusschen de verschillende distrikten juist door

de volledige vrijheid van eerdienst, die zij aan elk op zijn gebied toestonden, en de bescherming, die zij aan elke plaatselijke godsvereering schonken.

De godsdienstige politiek der koningen van het Nieuwe Rijk was een politiek van evenwicht en gelijk recht voor allen. De vier hoofdgoden van de verschillende deelen des Rijks: Ra, de god van Heliopolis, of eigenlijk de nationale god bij uitnemendheid, de god van 't gansche land, Amun, de god van Thebe en de koninklijke beschermmer, Ptah, de eerwaardige god van de vroegere hoofdstad Memfis, en meestal ook Sutech of Set, de god van het Noorden, sedert den koning Apepi hoofdzakelijk te Tanis vereerd, werden in hun aanbidding steeds vereenigd, en gelijkelijk met gaven en tempels vereerd. Voor de drie eerstgenoemden richtte reeds Thutmes III, van de 18^e dynastie, in Nubië heiligdommen op, die later door Ramses II werden opgeluisterd. Zelfs in Syrië vermeldde hij op het gedenkteeken, daar tot herinnering zijner zegetochten gebeiteld, de namen van dit drietal goden. Hij, zijn vader en zijn opvolgers vergaten ook niet Sutech in de rij dezer hoogste godheden op te nemen, al werd deze god op sommige plaatsen, zooals te Denderah en Edfu, met den Booze gelijkgesteld. Zelfs in de namen der koningen zoeken de Ramessiden dit evenwicht te bewaren. Heet de vader Seti geliefd door Ptah (*Seti Merenptah*), de zoon heet kind van Ra, vriend van Amun (*Ramessu Meriamun*). Wordt in den koningsnaam de naam van een dezer hoofdgoden gemist, hij beijvert zich om dien aan zijn zonen te geven. Zelfs de hooge priesters van Amun, toen zij de koningen der 20^e dynastie van den troon verdrongen hadden, bleven aanvankelijk getrouw aan deze staatkundige overlevering.

Daarbij schijnt Thebe tot een soort van pantheon gemaakt te zijn. Als zichtbaar teeken van de eenheid des Rijks werd daar althans, nevens den tempel van Amunra, een heiligdom van Ptah opgericht. En de eerstgenoemde tempel werd een godsdienstige metropolis, een middelpunt, waar om den grooten god, den beheerscher van allen, de voornaamste goden van het gansche land werden gerangschikt. Doch wij moeten hier eenigszins meer in bijzonderheden afdalen.

De vorst die deze godsdienstige staatkunde het eerst invoerde en krachtig voorstond, was Thutmes III. Reeds zijn voorgangers Amenophis I en Thutmes I hadden om de overblijfselen van den Amunstempel door Usertesen I gesticht een statig gebouw opgericht met tal van vertrekken die het heiligdom omringden en een breeden voorhof met zijtorens (pylonen) en obeliskken. Thutmes II ging voort dezen tempel te vergrooten, onder anderen met een op 56 zuilen rustende zaal. Toen hij den Ptahdienst voor het eerst in Thebe had ingevoerd en voor dezen god een afzonderlijk heiligdom aldaar had gesticht, bracht hij diens vereering tevens naar den tempel van Amun over. Zelfs wordt Ptah daar: Heer van de Thebaïs genoemd. Hij onderscheidt zich ook te Thebe door zijn groene kleur, blauwen baard en diadeem van Amun, wiens kleur blauw was, en heet te Thebe als te Memfis „heer der el of der gerechtigheid“. Hoewel Pacht, zijn gewone echtgenoot, ook in het heiligdom voorkomt, wordt hem Hathor als gade toegevoegd, doch hij behoudt zijn zoon Imhotep „het oudste Ptah-kind, den weldadigen god, die komt als men hem aanroept, die het leven aan de menschen geeft.“ Ook aan Anubis en Thot gaf Thut-

mes III in den Amunstempel een plaats. Deze koning was zeer ijverig in het herstellen of bouwen van heilige plaatsen in alle oorden des lands. Van zijn rots-tempels in Nubië is reeds gesproken. Zoo stichtte hij heiligdommen voor Chnum te Elefantine (Abu) en Esneh, voor Sebak te Ombos, voor Suben te Eileithyia en voor Munt te Hermonthis, en herbouwde of versierde die van Ra te Heliopolis en van Ptah te Memfis.

Naar de monumenten te oordeelen heeft Thutmes IV lang zulken ijver niet aan den dag gelegd. Hij schijnt een bijzonder vereerder van Ra Harmachis te zijn geweest. Ten minste was hij het die aan den sfinx te Gizeh groote zorg besteedde. Een stèle tusschen de pooten van dat symbolische dier bevat de volgende aanspraak aan den koning: „De Majesteit van dien schoonen god spreekt door zijn eigen mond, als een vader spreekt tot zijn kind, zeggende: Zie mij aan, sla het oog op mij, mijn zoon Thutmes! Ik, uw vader Harmachu-Chepra-Ra-Tum, ik geef u het koningschap.” Doch zijn opvolger Amenophis III richtte weder gedenkteekenen voor verschillende goden op, en verheerlijkte bijzonder den thebaanschen Amundienst.

Geheel anders de opvolger van dezen, Amenophis IV. Deze vorst heeft niet slechts met de staatkunde zijner voorgangers gebroken, maar zelfs gepoogd een volledige hervorming of liever — want dat is het woord — een geheele omwenteling in den godsdienst te weeg te brengen en voor Amun-ra den god Aten, de zonneschijf, in de plaats te stellen. Dit is een der merkwaardigste feiten, die de onderzoekingen der oudheidkundigen aan het licht hebben gebracht.

Misschien is de eerste aanleiding tot hetgeen Amenophis

IV poogde en tijdelijk tot stand bracht, te zoeken in een schijnbaar onbeduidend feit uit een vorige regeering. Onder koningin Misaphris, de zuster van Thutmes III, was een expeditie gezonden naar de kust van Arabie, waar destijds het volk der Pun of Puns gevestigd was, een volk waarin men op goede gronden de Feniciërs (Puniërs) meent te herkennen. Uit dat land, door de inwoners zelven en op hun voorbeeld door de Egyptenaars het goddelijke of heilige land (*ta nuter*) genoemd, werden allerlei kostbare voortbrengselen aangebracht. Een uitdrukking in een der opschriften van Misaphris' graf doet vermoeden, dat met die handelsartikelen ook een buitenlandsche godsdienstvorm in Egypte werd ingevoerd. De koningin was een ijverige aanbidsster van Amun-ra en Hathor. „Gij hebt,“ zoo laat zij zich in haar graf door eerstgenoemden god toespreken, „gij hebt mijn hart altijd voldaan, (daarom) geef ik u al het goddelijke leven en al den goddelijken vrede, die in mij woont, elke kracht die ik bezit, elke sterkte die ik heb en elke sterkte die mij gelukkig maakt, alle wateren en alle landen, al de Shasu-volken, en uw hart zal zich over hen verheugen. Wij geven u het land de Puns.“ Hij heeft, verklaart hij verder, zijn zetel in het heilige land, in het distrikt der wierookbergen. Ook Hathor, aan wien nevens hem het welslagen van den tocht te danken is, de moedergodin, die de geboorten te Thebe schept, de meesteres der magie, die, door Misaphris vurig aanbeden, haar verzekert: „Al wat de hemel bezit is het uwe,“ wordt beheerscheres van 't land der Puns genoemd. Daaruit mag men opmaken dat de Egyptenaars de aanbidding dezer beide goden met een kolonie naar het heilige land hadden overgebracht. Doch wederkeerig

verzekeren de arabische oversten aan de koningin, dat Hathor gelijk is aan Aten, de godheid, van Egypte en van hen zelf. Deze Aten kan wel geen andere zijn dan de fenicische Adonis (Adon), die naar 't schijnt toen eerst en aanvankelijk als vrouwelijke godheid, in Egypte bekend werd ¹.

Hoe het zij, de uitsluitende vereering van dezen god als mannelijk wezen werd nu door Amenophis IV doorgebreven. Deze vorst was vóór zijn troonsbeklimming priester van Ra geweest. Was het dit wat hem bewoog om den dienst van dezen god, onder de gestalte van Aten, de schitterende zonneschijf, met uitsluiting van alle andere te doen heerschen? Of was het de invloed zijner moeder, de weduwe van Amenophis III, Tij of Taja, die niet van egyptische afkomst was en een aanbidsster van den zichtbaren zonnegod kan zijn geweest? Waarschijnlijk is dit laatste niet, want Aten zal wel de egyptisch geworden Adonis (de Heer) geweest zijn, wiens naam in klank met het egyptische *aten*, schijf, rol, overeenkwam en door de bewoners van het Nijldal, naar de gewoonte der oude volken, aldus werd verklaard. Ook heeft Taja op de monumenten geen fenicisch uiterlijk, maar kleur en gelaatstrekken van dat noordelijke volk dat tot een arisch ras moet hebben behoord. Wat daarvan zij, Amenofis IV deed zijn werk niet ten halve. Overal roeide hij den dienst van andere goden, vooral van Amun uit, deed hun namen wegbeitelen en de monumenten hun gewijd vernielen. Slechts de namen van Ra en van Osiris werden geeerbiedigd ². Zijn eigen naam

¹ Zie Duemichen, *Fleet of an egyptian Queen*, blz. 3. kol. 1. Plaat 3. 5. 18 en passim.

² Niet alleen van Ra, zooals Brugsch, *Histoire*, blz. 119, wil, maar

Amenhotep veranderde hij uit haat tegen Amun, naar wien hij heette, in Chu-n-aten, „glans van de zonneschijf,” en aan dien zijner vrouw Nefert-Juti voegde hij dien van Nefru-aten toe. Zelfs de koningsschilden zuiverde hij van de namen die met Amun waren samengesteld, en liet in de plaats daarvan den troonnaam beitelten, die dus gedurig tweemaal nevens elkander voorkomt. In Thebe, de Amunstad, kon hij het niet uithouden; zij was hem te onrein naar het schijnt. Vrijwillig verliet hij haar, en stichtte een nieuwe rezidentie in Midden-Egypte bij Tell-el-amarna, waarvan de overblijfselen nog voorhanden zijn, en die zeer uitgestrekt en prachtig moet geweest zijn. Ook van den grooten zonnetempel dien hij er bouwde, met twee voorhoven en drie paar pylonen, zijn nog de sporen te vinden. In de nabijgelegen rotsen zijn nog de graven zijner hovelingen die, naar hun aard, gehoorzaam de vorstelijke luim eerbiedigden, en met den koning in aanbidding nederzonken voor „de levende zonneschijf,” ofschoon ze waarschijnlijk, ware hij een dienaar van Amun geweest, met geen minderen ijver aan dezen god hun hulde zouden gebracht hebben. Aan onderdanigheid ontbrak het hun niet, dat bewijst de slaafsche houding, waarin zij steeds op de gedenkteekenen tegenover den koning en zijn huis verschijnen, een houding zelfs ongewoon voor Egyptenaars, die anders met geen republikeinsche denkbeelden besmet waren. Was het een overmaat van vleierij, dat zij zich even leelijk, ja afgrijselijk lieten voorstellen

ook van Osiris en zijn godenkring. Dit blijkt uit een stèle, waarop een lofzang aan Osiris gebeiteld staat. De naam van Amun is daar overal uitgewischt, maar de namen van Osiris, Isis en Horos heeft men gespaard. Zie Chabas, *Rev. arch.*, 1857, blz. 67.

als Zijne Majesteit zelf met haar dikken buik en idiotengezicht? Opmerkelijk is in elk geval de afschuwelijkheid van de voortbrengselen der beeldende kunst, die uit Chu-n-aten's residentie tot ons zijn gekomen. Het is haast niet mogelijk hier aan onbekwaamheid der kunstenaars te denken, al zou het kunnen zijn dat de geoefende beeldhouwers zich tot het heiligschennende werk van den godsdienstigen hervormer niet wilden leenen. Er moet wel aan opzet gedacht worden, maar wat de oorzaak van zulk een zonderlinge luim geweest zij, laat zich niet eens meer gissen. Deze gebrekkige beeldhouw- en schilderwerken staan in scherpe tegenstelling met de dichtelijke voortbrengselen van de aanbidders van Aten. Aten-ra zelf wordt afgebeeld als een zonneschijf met een ureus en een viertal nederhangende kringen, waaruit stralen schieten die in handen uitloopen; een dier handen is met de rechterhand des konings verbonden; een andere brengt het levensteeken aan diens mond ¹. Allerlei offeranden worden hem gebracht, daaronder vooral bloemen. Een hoofdbestanddeel van den eeredienst bestond in gezang, waartoe bepaalde zangers en zangeressen waren aangesteld, en de liederen die zij aanhieven onderscheidden zich door een verheffing en dichtelijke schoonheid, die men aan dit zonderlinge hof allerminst zou verwachten ².

Voorzoover wij de hervorming van Chu-n-aten kunnen beoordeelen, die, zoo wij hopen, van latere ontdekkingen nog meer licht zal ontvangen, was zijn doel bepaald om een zeker monotheïsme in te voeren. Zijn vervolging van

¹ Zie o. a. de plaat bij Wilkinson, *M. a C., Supplement*, plaat 30.

² Brugsch, *Histoire*, blz. 118 en vgg.

den Amunsdienst en de andere godsdienstvormen van Egypte, met uitzondering van de zoonanbidding, is zoo alleen te verklaren. Dit feit, in zoo vroegen tijd, is hoogstmerkwaardig. Doch het droeg geen vrucht. Reeds de naaste opvolgers van den hervormer, ofschoon aan zijn familie verbonden, zijn schoonzonen — want hij had geen zoon nagelaten — verlieten den weg door hem bewandeld, en brachten weder aan Amun hun hulde. Toch was dit in het oog der rechtzinnigen niet genoeg. Al de sporen van Chu-n-aten's ketterij, zelfs de gedachtenis van dien vorst en van de heerschers die de regeering aan hem te danken hadden, moesten uitgewischt worden. Dat deed koning Horemheb (Horos), die zich na den derden opvolger van den hervormer meester maakte van het gezag, en van het zuivere koninklijke bloed schijnt te zijn geweest. Hij deed de monumenten, door Chu-n-aten te Thebe opgericht, slechten, en gebruikte de steenen voor andere gebouwen. De hoofdstad in Midden-Egypte werd met den grond gelijk gemaakt. Van de gedenkteekenen te Memfis, die den naam van Chu-n-aten droegen, werd zelfs een vloerplaveisel gemaakt, en zijn ketterij daar alzoo letterlijk met voeten getreden ¹. En niet

¹ Dat blijkt uit de mededeelingen van Sir Charles Nicholson, *On the disk-worshippers of Memphis*, in de *Transactions of the R. Society of Literature*, II^d Series, Vol IX. Part II. blz. 197 vgg. Totnogtoe had men zoo noordelijk geen monumenten van den hervormer gevonden. Zij bewijzen, dat het geheele Faraonen-rijk onder zijn heerschappij stond. Uit de omstandigheid dat aanbidding van de vergode zonnescijf reeds onder Amenophis IV voorkomt, en dat ook Seti I te El Hammât onder dat embleem wordt voorgesteld, maakt Nicholson op, dat de vijandschap tegen Chunaten meer uit dynastieke dan uit godsdienstige oorzaken voortspoot. Het bewijs komt mij niet voldoende voor. Ik heb zelf op Atendienst onder Misaphris opmerkzaam gemaakt. Maar

slechts werd de thebaansche trias in eere hersteld — dat had reeds Amen-tut-anch, de onmiddellijke opvolger van Chunaten, gedaan — maar ontving van Horemheb eene vurige vereering. Amun belooft hem dan ook in zijn tempel, die uit de afbraak van den geslechten zonn-tempel was samengesteld, een rijken zegen. Met hem werd Thot, de god der schriftgeleerden aan wie hij waarschijnlijk zijn verheffing te danken had, aangebeden ¹. En als van ouds liet Horemheb zich afbeelden staande tusschen de twee beschermgoden van het Noorden en Zuiden des Rijks, Set en Horos. De restauratie was in vollen gang. De meeste gedenkteeken van Horemheb zijn dan ook van godsdienstigen aard, en hij schijnt — gelijk Manetho verzekert — een soort van dweeper te zijn geweest. Na zijn dood evenwel ging de regeering in een ander koningshuis over.

De eerste der Ramsessen beklom den troon. De naam dien hij draagt en de goden die hij bij voorkeur vereert doen vermoeden, dat hij uit het Noorden afkomstig en onder begunstiging van de onlusten, die 't laatst van Horemheb's regeering moeten gekenmerkt hebben, tot koning verheven is. Dit vermoeden wordt bevestigd door de omstandigheid dat zijn kleinzoon Ramses II laternaar Memfis gaat om hulde aan zijn voorvaderen te brengen, en zichzelf met den god van Beneden-Egypte Sutech

iets anders is het Aten te aanbidden, iets anders zijn vereering tot de alleenheerschende te willen maken; en dat was zeker de eenige reden van de vervolging, later tegen Chunaten ingesteld.

¹ De bewijzen levert de tempel te Djebel-addeh in Nubië. Amun en Horos nemen daar nevens Thot de voornaamste plaats in Anka, de godin van de streek, zoogt den koning. Champollion, *Monumens*, Pl. II, 1. 2. 3.

vereenzelvigt. ¹. Wel sticht hij een tempel voor Horos in zijn ithyfallische gestalte, maar in zijn graf worden voornamelijk genoemd Tum van Heliopolis als „de groote god, de meester des hemels, de eerste op aarde,“ en Neith als „de groote moeder, de meesteres des hemels en de koningin der godheden,“ beiden dus goden in het Noorden t' huis behoorende.

Na zijn korte regeering begon het roemrijke bewind van Seti I (Ramaa-men Merenptah Seti), die niet zijn zoon maar zijn schoonzoon schijnt geweest te zijn. Ook zijn naam is zuiver noordelijk: Ra, Ptah en Set zijn goden van Beneden-Egypte. Hij schijnt het dan ook noodig gevonden te hebben, tot bevestiging van zijn gezag, zijn zoon Ramses, die als het kind van een koninklijke prinses van het zuivere bloed was, onmiddellijk na diens geboorte tot mederegent te benoemen ². Ook volgde hij, als een wijs staatsman, de godsdienstige politiek van Thutmes III. Men heeft vermoed, dat hij van de familie der Hyksôs was, een vermoeden waartoe het syro-aramesche profiel van hem en zijn zoon en een opschrift te Tanis aanleiding hebben gegeven ³. Zeker is het dat hij in dit geval alles gedaan heeft, om de ergernis, door zulk een afkomst bij de Egyptenaars gewekt, weg te nemen. Met grooten ijver bracht hij hulde aan Amun van Thebe, wiens tempel (te Karnak) hij met die alle

¹ Zie het opschrift bij Brugsch, *Histoire*, blz. 150 en 154.

² Deze hypotheze wordt uitnemend verdedigd door G. Maspero in zijn *Essai sur l'inscription dédicatoire du temple d'Abydos et la jeunesse de Sésostriis*. Paris, 1867. Vooral blz. 68 vgg.

³ Dit vermoeden, door De Rougé uitgesproken, weersproken door Mariette, heeft veel voor zich, maar blijft steeds onzeker. Zie de plaatsen aangehaald blz. 174 nt. 1.

beschrijving te boven gaande, 164 voet diepe en 320 voet breede, door 134 machtige zuilen gedragene zaal verrijkte, die in de geheele wereld haar wedergade niet heeft. In een ander gedeelte van Thebe (te Qurna) liet hij een graftempel voor zijn voorganger Ramses I oprichten, eveneens aan Amun geheiligd. Zelfs in den tempel, dien hij in de oude Osirisstad Abydos stichtte of herstelde, brengt hij Amun zijn hulde. De bewoordingen waarin dit geschiedt zijn kenschetsend voor de verwarring van de verschillende godsdienstvormen in dit tijdperk. Het relief vertoont Seti, den halsband *usech* aan „zijn vader Amun“ aanbiedend, doch de verdere tekst spreekt met geen woord van dien god, maar is waarschijnlijk overgenomen uit een heliopolitaansch geschrift dat de plichten der koningen jegens de goden bevatte. Hij luidt aldus: „Wees genadig, god Tum! wees genadig, god Ra! gij de schepper, die u verheugt wanneer gij opstijgt in den hemel, en wanneer gij straalt op de obelisk die in den tempel Oer-to te Heliopolis zijn“. „

De oprichting van dezen Osiris-tempel te Abydos door Seti en zijn zoon Ramses, getuigt van een herleving dezer oudste egyptische godsvereering onder de regeering en de bescherming dezer vorsten. Toch schijnt die herleving niet een eenvoudige herstelling van het oude geweest te zijn. De god aan wien dit nieuwe heiligdom gewijd was, was niet de oude Osiris, maar een samenstelling van de drie godengestalten: Ptah-sokar-osiris. „Kom tot mij,“ zoo heet het in een der opschriften, Ptah-sekru-asiri, die troont in Ra-men-ma (de naam van den tempel), goddelijk geheimenis der godheden, en ik

¹ Mariette, *Rev. Arch.*, 1860. II, 24.

kom tot u, wiens aanbiddingen het goddelijk mysterie der godheden zijn.“ De drie verwante godenvormen, die wij onder de eerste dynastiën nog gescheiden aantreffen, worden hier tot één verbonden. Dit getuigt van een wijziging in de oorspronkelijke osiraansche theologie, die evenwel reeds van vroeger dan Seti's regeering kan dagteekenen. De tempel was bovendien, evenzeer als de Amunstempel te Thebe, tot een metropolis, een pantheon bestemd. Wij zagen reeds dat ook Amun daar werd aanbeden. Ook wordt er, behalve van den onderwereldsgod in zijn drieëenigen vorm, gesproken van „den kring dergoden daar met hem vereenigd,“ — die in den grooten en den kleinen kring der godheden van Noord en Zuid wordt gesplitst, — en in 't bijzonder van den zonnegod Harmachu. Talrijke offeranden, bestaande in viervoetige dieren en vogels, worden daar door Seti en Ramses verordend. De teksten gewagen van honderden, duizenden, honderdduizenden, millioenen, en de uitdrukkingen daarbij gebezigd bewijzen, dat de Egyptenaars, evenals de hun naast verwante en ook de arische volken der oudheid, deze offers als een voedsel voor de goden beschouwden ¹. Met deze vernieuwing van den Osirisdienst hangt samen, dat het onder de 19^e dynastie weer als een groot voorrecht en een waarborg voor de toekomstige zaligheid beschouwd werd, begraven te worden in dat Abydos, waar de god der onderwereld troonde, en waar de mythische topographie van het Rijk der dooden in de namen van de omliggende plaatsen en streken was uitgedrukt ².

¹ Mariette, *Rev. Arch.*, 1866. I. blz. 76.

² Lepsius, *Zeitschrift*, 1868. blz. 2.

Had Amun zijn plaats in den tempel van Ptah-sokar-osiris te Abydos, in de Amunstad werden wederkeerig Ptah en Osiris door Seti vereerd. Ook het zoogenaamde Speos Artemidos, de rotstempel van de noordelijke godin Pacht te Benihassan in Midden-Egypte, is van hem afkomstig. Geen enkele voornamen godsdienstvorm van het land werd dus door dezen koning verwaarloosd, die daardoor toonde een even bekwaam regent als gelukkig veldheer te zijn, en het was of hij door de aanbidding der plaatselijke godheden in streken waar zij niet oorspronkelijk 'thuis behoorden, het bewijs wilde leveren, dat die lokale goden goden van het egyptische volk geworden en de vereering van allen waardig waren.

Bij die egyptische godheden werden nu zelfs verscheidene vreemde gevoegd, waarmee de Egyptenaars door de glansrijke veroveringstochten van Seti I en zijn opvolgers bekend raakten. Baäl, Astarte, Anata, Kedesh, Resphu¹, kanaänitische en syrische goden, hadden hun eeredienst en priesters nu ook in het Nijldal, ofschoon hun afbeeldingen hen nog altijd duidelijk van de egyptische goden onderscheidden².

Ramses II Meriamun, de door Amun geliefde, die naar een zijner bijnamen door de Grieken Sesostris genoemd wordt, regeerde, zooals wij zagen, gelijk met zijn vader, en zette na diens dood het bewind in denzelfden geest voort. Met het verhaal zijner oorlogen en opgeschroefde heldenfeiten, waarvan het bekende gedicht van

¹ Vroeger las men dezen naam Ranpu. Reeds Birch en onafhankelijk van hem De Vogüé vonden de ware lezing Resphu. Het is de fenisische dondergod, die op de cyprische monumenten menigmaal voorkomt. Zie De Vogüé, *Mélanges d'archéologie orientale*, blz. 76 vgg.

² Dat de egyptische Bar of Bal dezelfde als Baäl is, wordt betwijfeld door Chabas, doch terecht heeft Pleyte, *Theol. Tijds.*, 1869, 3e stuk, blz. 243, nt. 27, het gevoelen van dezen geleerde bestreden.

Pentaüra een zoo gezwollen beschrijving geeft, en met de vraag of hij werkelijk den naam van „de Groote” verdiende, dien men hem dikwijls heeft gegeven, hebben wij ons hier niet op te houden. Aan veerkracht, werkzaamheid, persoonlijken moed ontbrak het hem niet, maar ook niet aan ijdelheid, die hem zelfs op den roem zijner voorgangers naijverig maakte, en hun daden op zijn rekening schrijven deed. In ’t godsdienstige volgde hij geheel de politiek van zijn vader en van Thutmes III, in wiens navolging hij zelfs een viertal heiligdommen en daarbij behoorende steden in Nubië stichtte, aan de vier hoofdgoden Ra, Amun, Ptah en Sutech gewijd, of liever aan hemzelven onder de gestalte dezer godheden, bijzonder van den laatsten. Van een vorst, die in roemzucht al zijn anders niet bescheidene voorgangers overtrof, en die de zelfverheerlijking tot doel van zijn leven schijnt te hebben gesteld, kan men verwachten dat hij zeer bouwlustig zal zijn geweest. Dat is inderdaad het geval. De groote tempel de Karnak (Thebe) werd natuurlijk door hem uitgebreid en verfraaid, maar wat hij daaraan liet verrichten wordt ver overtroffen door hetgeen hij deed tot uitbreiding van den graftempel van zijn vader Seti I en zijn grootvader Ramses I te Qurna, aan de westzijde der rivier bij Thebe, en door den bouw van het Ramesseum, zijn eigen graftempel aldaar, aan Amun-ra gewijd. De ouden roemden bijzonder een bark van cederhout, verguld van buiten en van binnen verzilverd, door hem aan den thebaanschen hoofdgod gewijd, en inderdaad spreken de opschriften in den eerstgenoemden graftempel van zoodanige heilige schuit, die bestemd was om den god Amun op zeker feest te vervoeren, en die Ramses II hem had laten vervaardigen. Met geen minderen ophef maken zij gewag

van een kolossaal beeld in het graf van Osymandias, zooals zij het Ramesseum noemen; dit moet het zittende beeld van onzen Ramses geweest zijn, dat nu verbroken is, doch eenmaal, met het voetstuk, geen mindere hoogte had dan eenenveertig voet. Een beschrijving van deze en andere monumenten behoort niet in een godsdienst-geschiedenis t'huis, en heeft voor de geschiedenis der kunst of de oudheidkunde alleen belang. Slechts merken wij in 't voorbijgaan op, dat de kunst gedurende de lange regeering van Ramses Meriamun in groot verval raakte; de oudste gedenkteeken die zijn naam dragen behooren tot de beste die de egyptische oudheid heeft aan te wijzen, de laatste daarentegen zijn slecht en slordig bewerkt en getuigen van een treurigen achteruitgang. En niet slechts daar, in alles openbaarde zich die. Slechts het drukkendste despotisme was instaat om vrede te bewaren in een rijk, dat zich tot diep in Azië uitstreckte en dus uit de veelslachtigste bestanddeelen was samengesteld, om manschappen te leveren voor zulke uitputtende oorlogen, en handen voor zoo tallooze openbare werken. Met dit despotisme hangt de apotheoze van den koning samen, die onder Ramses II tot het toppunt werd gevoerd. Niet slechts liet hij zich, evenals vroegere vorsten, in tempels door hemzelf opgericht aanbidden; niet slechts stelde hij zichzelf als gelijke naast Amun en Ptah, Ra en Sutech ¹ — ook anderen zelfs onder het Oude Rijk hadden iets dergelijks gedaan — maar hij stelt zich aan

¹. In overeenstemming met deze aanbidding van Amun, Ra, Ptah en Sutech in de nubische tempels en van Ramses II nevens hen, is een uitdrukking in den Pap. Leid. 380, waar deze vorst onder de namen van genoemde godheden wordt aangeroepen.

het hoofd der goden, en noemt zich hun heerscher (Opste Gerf Hussên in Nubië). Men zou echter dwalen zoo men deze apotheoze als menschenvergoding in letterlijken zin beschouwde, en bijvoorbeeld met de aanbidding der romeinsche keizers eenvoudig op ééne lijn wilde stellen. Het was inderdaad een godsdienstig-staatkundige fiktie van dezelfde soort als de koning door Gods genade van de legitimisten en de onschendbare koning der konstitutioneelen. Niet de mensch Ramses of de mensch Thutmes, zijn zelfheid — men vergunne mij dit barbaarsche woord, — zijn essentie (*ka*), zijn hemelsche type ontvangt de hoogste hulde, omdat die met het wezen der hoogste godheid geïdentificeerd werd. De fiktie bij de Egyptenaars was deze: Horos of Ra, de hoogste zonnegod metéénwoord, is de eigenlijke koning van Egypte (zooals later Jahveh van Israël); de levende koning is zijn openbaring op aarde, in wien de volheid van den god is overgegaan. Daarom zag niemand er heiligschennis in, den vorst naar zijn geestelijk wezen, dus als godzelve, te aanbidden, en was het ook gansch iets anders dan gemeene afgoderij. Het was een vergoding van het koningschap meer dan van den koning, een van de stoutste uitdrukkingen der theokratie. Daarom — en dit vooral mag bij de beoordeeling van een voor ons zoo ongewoon verschijnsel niet uit het oog worden verloren — daarom staat de koning zelf op de monumenten altijd als aanbidder tegenover zijn eigen beeld, en brengt hij aan zijn eigen goddelijk wezen zelf het wierookoffer en andere gaven. Men bleef dus den levenden persoon, den biddenden koning, van den aangebedene onderscheiden.

Geen wonder dat de vorst dan ook als de middelaar

en de alvermogende middelaar tusschen den mensch en de godheid beschouwd werd. Een hoogst-merkwaardig voorbeeld daarvan levert een stèle, te Dakkeh in Nubië gevonden. Wat op dien steen verhaald wordt levert bovendien een aardige parallel met hetgeen in *Exodus* over de wonderbare drenking der kinderen Israels op hun woestijnreis wordt verteld. De zaak was deze: de mijnwerkers in een ethiopisch distrikt hadden groot gebrek aan drinkwater. Een put door Seti I gegraven, 120 ellebogen diep, was en bleef droog. Men besloot zich tot Ramses te wenden, die zich destijds te Memfis bevond. Van hem verwachtte men hulp. „Gij zijt als de zon,“ zoo wordt de koning o. a. toegesproken (naar de vertaling van Brugsch), „want gij doet alles wat uw hart begeert, alles gebeurt. Zoo gij gedurende den nacht een voornemen hebt opgevat, het wordt verwezenlijkt als de aarde verlicht is. — Elke rede, die uitgaat van uw mond, is gelijk aan de woorden van god Harmachis. De weegschaal (der gerechtigheid) is in 't midden uwer lippen en de vaas van 't evenwicht is (daar) gesteld door god Thot; — zoo gij zegt tot het water: kom voort uit de rots, zoo komt het hemelsche water te voorschijn naar uw woord, daar gij Ra zijt met de leden van Choper (de kever, de schepper). — Gij zijt het levend beeld van Ra en de zoon van uw vader Tum van Heliopolis. De god Hu is in uw mond en de god Sau in uw hart ¹; de zetel uwer tong is het heiligdom

¹ Hu is de god van den smaak, ook wel van het zinnelijk gevoel. Sau de god der intelligentie, soms ook met gehoor, gezicht en gevoel of smaak als een der vier zinnen beschouwd. In de zonnepark is Sau het hoofd der ekwipage en Hu de stuurman. Op deze plaats schijnt Hu

der waarheid. Een god is gezeten op uw lippen, en uw woorden worden dagelijks ten uitvoer gebracht. Wat uw hart gemaakt heeft gaat over naar god Ptah, die alle werken schept." (Ptah is hier dus metterdaad de uitvoerder van de gedachten des konings, als van den hoogsten god.) De prins van Kush, d. w. z. de goeverneur van Ethiopie, dringt dan het verzoek zijner onderhoorigen aan, en voegt er bij: "Zoo gijzelf tot uw vader, god Nijl (Hapi), den vader der goden, zegt: maak dat het water uit den berg voortkome! dan zal het gebeuren juist zooals gij gesproken en bevolen hebt: want hoewel wijzelf tegenwoordig waren, werd ons gebed niet verhoord; maar gij, gij wordt bemind door uw vader en alle goden, meer dan eenig koning, sedert de regeering van God." Het behoeft niet gezegd te worden dat ditmaal de proef gelukte, daar anders het opschrift wel achterwege zou zijn gebleven, en natuurlijk aan de wondermacht van Ramses werd toegeschreven ¹. Wij glimlachen bij deze sierlijke aanspraken. Maar wij zouden dwalen indien wij ze voor zinledige formules hielden, zooals de hedendaagsche kanselarijstijl van het Oosten die niet minder gezwollen is, of voor louter laffe vleierij. Het was de uitdrukking van het geloof dier dagen; men hield zich even vast verzekerd van de wondermacht des konings, als de Rooms-katholiek onzer dagen van 's Pausen onfeilbaarheid.

Ramses II, de groote bestrijder der Cheta, die aanbidders van Sutech waren, was zelf een vurig vereerder

de god van de welsprekendheid te zijn. In het B. d. Opst, 17, 16 wordt daarvan een mystiek gebruik gemaakt. Zie De Rougé, *Rev. Arch.*, 1860. I. blz. 244.

¹ Brugsch, *Histoire*, blz. 150 vgg.

van dien god. Hij had aan hem te Thebe — in 't zuidelijk gedeelte der stad en waarschijnlijk ook elders — een tempel gewijd. Een priester van dat heiligdom wordt genoemd: „De gewijde van Osiris, de schriftgeleerde van den tempel van Sutech, Nofremen.“ Twee zijner zonen noemt hij naar dien god. En te Tanis (Sân), in den Set-tempel, liet hij door Seti, den goeverneur van het distrikt van Tsar (Avaris, Pebusian), bevelhebber der troepen en eersten profeet van Set, een gedenktafel oprichten ter herinnering aan het 4^e eeuwfeest van den nieuwen kalender, daar door den herderskoning en Sutech-aanbidder Nubti-Suti of Sutech-aa-peh-ti Nubti ingesteld. Misschien ligt daarin de verklaring zijner voorkeur voor dezen noordelijken god, en stamde hij werkelijk van den genoemden herdersvorst af. Wellicht achtte hij het ook uit staatkundig inzicht, als veroveraar van Palaestina en bondgenoot zijner voormalige vijanden, de Cheta, van belang aanden godsdienst dier noordelijke streken een bijzondere eer te bewijzen. Het schijnt dat Ramses zelfs te Koptos, waar van oudsher Chem of Min, in wien wij denzelfden god als Horos, Munt en Amun herkend hebben, vereerd werd, den dienst van Set heeft ingevoerd en met dien van de god dier plaats verbonden ¹.

Ook Memfis werd niet vergeten. Het was onder de regeering van Ramses Meriamun, dat de Apis-dienst in

¹ Althans een stèle uit zijn tijd, nabij Koptos gevonden, bevat de ongewone samenstelling Munt-har-set. Ebers heeft daaruit de in den tekst genoemde gevolgtrekking afgeleid. Het zou echter ook kunnen zijn, dat de uitdrukking eenvoudig beteekende: „Munt, heer van Opper- en Neder-Egypte,“ hetgeen mij niet onwaarschijnlijk voorkomt. De oude koningen noemden zich reeds Horos-Set als gebieders over de beide deelen des lands

nieuwen glans herleefde, en dat de vereering van de gestorvene heilige stieren, zoo al geen aanvang nam, ten minste met bijzonderen ijver werd uitgeoefend. Werd iedere gerechtvaardigde doode Osiris, ook de gewijde Apis werd dat na zijn dood, en ontving dus den naam van Asar-hapi, vanwaar de prachtige begraafplaats voor deze dieren, in de nabijheid van Memfis opgericht en door Mariette ontdekt, het Serapeum, haar naam ontleent. Een der zonen van Ramses, waarschijnlijk zijn vermoedelijke troonopvolger, doch die vóór zijn vader stierf, Chamuas (Sha-em-Zam, gelijk zijn naam vroeger gelezen werd), had zich geheel aan den dienst van Ptah in dezen vorm gewijd. Naar het schijnt heeft hijzelf zich in de schoonste grafstede van dat monument laten bijzetten. Althans in een der kapellen die van buiten slechts opschriften bevat betrekking hebbende op een gestorven Apis, heeft men een gedeelte van een mummie in menschelijke gedaante gevonden, waarop de naam van Chamuas meermalen gelezen wordt. Is het werkelijk zijn lijk dat hier begraven werd, dan is dit een der sprekendste voorbeelden van de gewoonte der Egyptenaars om zich in leven en dood geheel te vereenigen met de godheid, aan wie men zich bij voorkeur had geheiligd. Chamuas, goeverneur van Memfis, en hoofdpriester (Sem) van Ptah en den levenden Apis, heeft dan ook willen rusten aan de zijde van die aangebeden dieren, die hij eens als de openbaringen van zijn geliefkoosden god had gehuldigd. Zeker is het, dat hij in deze betrekking, nog bij het leven van zijn vader Ramses, door diens toekomstigen opvolger, zijn broeder Merenptha (Menepthes) vervangen werd.

Het verdrag door Ramses II met Chetasir, den vorst der Cheta, het machtige volk dat gedurig met de Egyp-

tenaars om de heerschappij van West-Azië streed, gesloten, is zeer belangrijk om de godsdienstige denkbeelden van dien tijd en de hoofdgodsdiensten des Rijks te doen kennen. Het wordt voorgesteld als een uitvoering van de raadslagen der goden, en wel van „Ra en Sutech, voor het land van Egypte, in zijn betrekking met het land van Cheta.” Hier is Ra dus de vertegenwoordiger van Egypte, Suti of Sutech van het Cheta-volk; zij waren dus de eigenlijke nationale goden der beide landen. Verder worden als de beschermgoden van Ramses uitdrukkelijk genoemd: Ammun-ra, Harmachu, Ptah van Memfis, heer van Anchta (het land des levens of de levende wereld), Munt, gebiedster van Acheru (vgl Demeter acheiro en de Acheron, de onderwereld), de godin der moederaarde, en Chonsu-nefer-hotep, en behalve aan de meesten dezer goden brengt Ramses offeranden aan Set, „den grooten krijgsman, den zoon van Nu.” Daar hij die plechtigheden verricht in de naar hem genoemde stad Pa-Ramses Meriamun, aan wier bouw of versterking volgens *Exodus* de verdrukte Hebreëen mede moesten arbeiden, brengt hij bepaaldelijk hulde aan de vormen van Amun en Ptah, voor wie hij daar ter plaatse heiligdommen had opgericht. Bovendien worden nog onder de egyptische goden wier zegen over dit traktaat wordt ingeroepen, de bergen en de stroomen, de aarde, de winden, ja zelfs, wat zeer opmerkelijk is, de onweders en de groote zee genoemd. Ook de Cheta, hoewel zij voornamelijk Sutech aanbaden, wiens naam bij hen een appellative beteekenis schijnt verkregen te hebben even als Baäl bij de Syro-Feniciërs, — ook de Cheta waren geen monotheïsten. Bij hen, evenals bij de Egyptenaars, wordt van duizend mannelijke en vrou-

welijke goden gewaagd, waarvan sommigen aangeduid worden, en Antarta (Astarte? of Anata-arta, vgl. Melsekart?) met name genoemd. Ook zij hielden de bergen en stroomen heilig. Uit alles blijkt, dat er in aard van godsvereering tusschen de beide volken geen verschil bestond, en dat althans de Egyptenaars er geen bezwaar in zagen de goden der Cheta tot de hunne te maken.

De regeering van Ramses' zoon en opvolger Menephtes (Merenptah) was zeer onrustig en bewogen. Zooveel wij kunnen nagaan was het onder hem, dat de Hebreëen met andere gevangenen Egypte uittogen. De verwarring waarin het Rijk verkeerde begunstigde dien uittocht niet weinig, en het verhaal der Israëlieten zelf bewijst, dat godsdienstige beweegredenen daarbij een voorname rol speelden. Wij komen later op dit punt terug.

Menephtes schijnt een zwak en over-vroom vorst te zijn geweest, die daarom niet in staat was de reactie tegen het despotisme zijns vaders, die bij zijn optreden uitbrak, het hoofd te bieden. Mogen wij Manetho gelooven, dan is hij zelfs genoodzaakt geweest een groot deel van den tijd zijner regeering in Ethiopië door te brengen, waarheen hij voor overmachtige vijanden de wijk had moeten nemen. Maar er ligt hier nog veel in het duister, en de monumenten stellen ons niet in staat om ons van dezen vorst iets meer dan een zeer flauw en nevelachtig beeld te vormen.

De meeste gedenkteeken van zijn regeering zijn te Memphis gevonden, en daarom vermoedt men dat hij zijn zetel derwaarts heeft overgebracht. Zeker is het, dat zijn grootste sympathiën waren voor de goden van Beneden-Egypte. Wel heeft hij de offeranden van Amun, den thebaanschen hoofdgod, en van den Nijlgod vermeerderd, en

Hathor gediend, maar zijn geliefkoosde goden waren Ptah en Sutech. Wij zeiden reeds dat hij, in de waardigheid van Ptah-priester en bestierder van den Apisdienst, zijn broeder Chamuvas nog bij het leven zijns vaders was opgevolgd. Na zijn troonsbeklimming is hij aan dien god niet ontrouw geworden. Ook Set werd ijverig door hem vereerd, en wel voornamelijk in zijn lokalen vorm van god van Avaris (Pelusion), die meer een uitheemsch karakter had, ofschoon hij hem ook huldigde als Nub, heer van het Zuiden — want Set, de god van Beneden-Egypte sedert onheuglijke tijden, was langzamerhand ook een nubische godheid geworden, omdat hij de eenige was onder de echt-egyptische godheden, die met de godsdienstbegrippen der zuidelijke barbaren en negers overeenkwam. Deze aanbidding van den god der Hethiten kan bij Menephthes wel uit vrees zijn voortgesproten, omdat hij van die zijde met een inval bedreigd werd; doch zij kan ook eenvoudig op dezelfde wijze verklaard worden als wij dit bij Ramses II reeds deden.

Met Merenptah begint het verval van de zuidelijke macht, dat onder de 20^e dynastie al meerenmeer uitkomt. Wel oefent nog een lange reeks van thebaansche koningen de regeering uit; wel zijn er onder hen, zooals Ramses III, die de glorie van Seti en Sesostris nabijkomen; wel richten zij voortdurend monumenten op en vermelden zij in gezwollen taal de grootheid hunner krijgsbedrijven; maar de sporen van toenemende verzwakking vertoonen zich onmiskenbaar. Ik zal de eentonige geschiedenis dezer Ramsessen niet achtereenvolgens doorloopen. Zij hebben weinig of niets oorspronkelijks, en zijn slechts kopiën, soms zeer slecht gelukte, van hun voorgangers. De uitstekendste onder allen is de reeds genoemde Ram-

ses III, die den grooten tempel voor Amun-ra te Medinet-abu (Thebe) heeft opgericht. Hij was de laatste veroveraar uit dit geslacht. Zijn opvolgers hadden moeite het verkregene nog te behouden; slechts in roemzucht gaven zij hun voorgangers niets toe. Zij bleven monumenten oprichten en zichzelve daarop verheerlijken, tot dat het ten laatste den priesters van Amun gelukte de heerschappij, die zij reeds lang metterdaad hadden bezeten, ook in naam voor zich te verwerven en den laatsten der Ramessiden van den troon te stooten.

Voor het uiterlijk bleef de godsdienst onder de 20^e dynastie dezelfde, die hij onder de vorige koningen geweest was. Het eenige verschil dat wij kunnen opmerken is een ijveriger dienst van den god Chonsu, die nu meer op den voorgrond treedt. Ramses III richtte voor hem een afzonderlijk heiligdom op, dat de voornaamste bron voor de geschiedenis dezer periode is, en wij hebben gezien, dat zijn roem zich zelfs tot in het buitenland verbreidde. Dit hangt waarschijnlijk samen met twee feiten die wij in deze periode opmerken: de toewijding van de macht der priesters en van het bijgeloof. Chonsu namelijk was, evenals Amun, en nog meer dan hij, een priestergod en een orakel-god die wonderen deed. De eerste hoogepriester, die zich de kroon op het hoofd zet, Her-hor, kiest Chonsu's tempel om zijn groote daden te vermelden. Chonsu wordt dan ook met Thot, den eigenlijken god der geleerden, ten nauwste verbonden. In de reeds meermalen aangehaalde lofzangen, uit den tijd der 20^e dynastie afkomstig, door Pleyte vertaald, en hoofdzakelijk aan Ptah gewijd, komt de vorm Thot-chonsu voor, en wordt Thot met groote liefde geprezen. De dichter vergeet, dat hij Ptah-bezingt

en begint eensklaps in den lof van den god van Her-mopolis uit te weiden, en hij herinnert daarbij, hoe het Thot, de beschermer der geleerden, is, die den tuin van Egypteland kunstig heeft aangelegd naar zijn plannen en de verdeeling der landerijen in schoone orde heeft gerangschikt. „Hij,“ zoo zegt hij zelfs, en de toepassing ligt voor de hand, „hij verdeelde de machten, hij stelde de hoofden aan, hij roeide de gebreken uit, hij vernietigde de logen. Een liefelijke ademtocht ging van hem uit.“ En hij herinnert aan hetgeen hij in den strijd der goden gedaan heeft, „hij, de groote scheids-rechter tusschen Horos en Set, de vereeniger der mach-ten, de groote rustaanbrenger in den strijd. Daarom heeft Ra zijn geest verheven en hij bestuurt menschen en goden, bekwaam om te heerschen.“ Is het niet als een uitnoodiging om zich aan de beelddragers en ver-teenwoordigers van Thot op aarde toe te vertrouwen, die de gebreken zullen wegnemen en beter heerschappij voeren dan de zwakke koningen? Al de weldaden die Egypte geniet komen immers eigenlijk van hen, de ge-leerden. Ra-zelf heeft hen bekwaam geoordeeld om te heerschen. Als men bedenkt dat dit onder den IX^{en} Ramses geschreven werd, dan zijn de toespelingen op hetgeen weldra volbracht werd duidelijk genoeg.

Vroeger was een strijd tusschen het priesterlijk en koninklijk gezag niet wel mogelijk, want toen waren de koningen zelve met hun zonen en hoogste staatsbe-ambten de voornaamste priesters; de priesterlijke waar-digheden en andere, burgerlijke, betrekkingen waren niet gescheiden noch onvereinigbaar. Slechts bestond er een stand der geleerden, die evenwel geen scherper grenzen had dan bij ons, en waar men vrijwillig in- en uittreden

kon. Met het begin der 20^e dynastie schijnt daarin verandering te komen. Andere hooge priesters van Amun dan de koningen treden op. De priesterschap wordt meer van de leeken gescheiden. De tempel van Ramses II te Qurneh is geheel open; die van Ramses III te Medinet-abu (beide gedeelten van Thebe) is met een balustrade gesloten voor het nieuwsgierig oog ¹. De waardigheid van eersten profeet of hooge priester wordt weliswaar niet erfelijk, zooals nu met andere ambten wel het geval schijnt te worden ², maar gaat toch meermalen over van vader op zoon. Dat alles duidt aan dat zich nu in Egypte vormde, wat daar vroeger niet bekend was, een afgezonderde geestelijke stand, een vaste priesterschap. Aan de priesters, hetzij door de koningen benoemd, hetzij op andere wijze aangesteld, lieten dezen nu niet alleen den dienst der heiligdommen, maar ook andere zaken over. Dit werd noodlottig voor hun gezag. Sedert de hooge priester Roi onder Seti II zijn invloed liet gelden, nam die al meer en meer toe onder de opvolgers van eerstgenoemde: Roma, Meribast, Ramses-necht, Amun-hotep, totdat eindelijk Herhor de waardigheid van grootvizier of majordomus met de koninklijke verwisselde. Doch daarmede was dan ook de macht van Thebe voor goed gebroken, en zijn invloed, die waarschijnlijk alleen nog door den glans van den Ramses-naam werd in stand

¹ De opmerking is van Sharpe, *History of Egypt*, I. blz. 92, die anders met groote voorzichtigheid moet worden gebruikt.

² Zoo bezit men een volledige lijst van de voorvaders van zekeren Chnum-het-ra, die onder Amasis (571—527 v. C.) opperbouwmeester van Noord- en Zuid-Egypte was, en die betrekking met andere, ook godsdienstige waardigheden vereenigde. Al die voorvaders, waarvan de eerste zeker tot het eind der 20^e dynastie opklimt, bekleeden hetzelfde ambt. Brugsch, *Histoire*, blz. 256 vg.

gehouden, gefnuikt. Niets was gewoner in Egypte dan dat de koning tevens het hoofd van den godsdienst was, maar een heerschappij door de priesterschap van een bepaalde godheid, al ware 't ook van de hoogste, uitgeoefend, was geheel tegen den geest van dit volk.

Tegelijk met het wassen der priesterlijke macht in het Zuiden, dat nog steeds de zetel des Rijks was, groeide ook — en het eene feit is aan het andere niet vreemd — het bijgeloof aan. Het egyptische volk had daartoe aanleiding genoeg. De mystiek en magie namen in zijn godsdienst een groote plaats in. Bij zulk een uitgebreide symboliek, die ten laatste zelfs de geleerdste niet meer ontwarren kon, was dat niet anders mogelijk. Maar in het tijdperk, dat wij nu doorliepen, nam die neiging sterk toe. Nuchtere zedelijke maximen, zooals die van Ptah-hotep uit het Oude Rijk, verhalen die de werkelijkheid wedergaven, zooals dat van Saneha uit het Middel-Rijk, voldeden niet meer aan den smaak des tijds. De fantasie deed haar eischen gelden. Het moesten nu dichtwerken, vooral magische boeken vol tooverspreuken en machtige liederen en wondersprookjes zijn, zooals dat van Anepu en Batau. Zelfs in het Boek der Opstanding is deze verandering zichtbaar. In de hoofdstukken uit dezen tijd afkomstig worden de symbolen en plechtigheden ingewikkelder, de formules langer. De voordeelen, die door 't gebruik der bijzondere hoofdstukken verkregen kunnen worden, worden meer op den voorgrond gesteld en breeder uitgemeten ¹. Zoozeer nam de tooverij toe, dat onder de regeering van Ramses II daartegen van overheidswege maatregelen moesten genomen worden. Een zekere

¹ Zie Lefébure, *Hymnes au Soleil*, blz. 6.

Hai of Hui wordt ter dood veroordeeld, omdat hij bezweringen gedaan, „door goddelijke macht de menschen bekoord“ had, waartoe hij zich op listige wijs een magisch boek had weten te verschaffen. Men ziet, de rechters zelve twijfelen niet aan de werkelijkheid dezer toovermacht, maar zij veroordeelen Hai, die een bestierder der kudden was, tot den dood, omdat hij onbevoegd de magie had beoefend ¹. Maar de lust in tooverij moet groot geweest zijn, als men zich daarmee bezig hield op gevaar van met den dood gestraft te worden. Ook aan dagen begon men in dezen tijd veel te hechten. Er zijn uit de eeuw der Ramessiden verscheiden kalenders, die de goede en noodlottige dagen (*dies fasti et nefasti*) aangeven, en regelen bevatten waarnaar men zich had te gedragen om onheil te voorkomen. Ik deel uit een daarvan eenige voorbeelden mede:

24 Thot (Juni-Juli) was een groote treurdag. Daarop en op de beide volgende dagen had de groote strijd tusschen Set en Horos plaats, waarbij Set niet verslagen en Isis gewond werd.

9 Paophi (Juli-Aug.) een gelukkige dag, want toen hadden de goden den vijand geslagen.

12 Choiak (Sept.-Okt.). Op dezen dag mag men niet uitgaan, omdat daarop de verandering van Osiris in den Bennu-Vogel plaats heeft.

14 Toby (Okt.-Nov.). Geen wellustige gezangen aanhooren, omdat Isis en Nephthys dan haar broeder Osiris beweenen.

17 Toby. Niet baden, omdat de godin Nu, het hemelsche water, dien dag uitgaat.

¹ Chabas, *Pap. Mag. Harris*, blz. 170.

20 Toby. Barisis neemt het licht der wereld weg; er is slechts duisternis. Daarom tot zonsondergang niet uitgaan.

3 Mechir (Nov.-Dec.) Niet reizen, want op dien dag heeft Set een zijner tochten volbracht.

14 Mechir. Sebak geslagen op de plecht van de godenbark. Niet uitgaan.

29 Mechir. Set in al zijn woede. Niets aanzien tot zonsondergang.

24 Pharmuthi (Jan.-Feb.). Den naam van Set niet schertsend noemen, of men krijgt twist en onrust in huis.

Voorts wordt veel vasten geboden. De dagen zonder mythologische herinnering en die waarop de goden zeevierden zijn allen gelukkig. Die herinneringen zijn voor het grootste deel aan de osiraansche mythologie ontleend ¹). Natuurlijk dat de dag waarop men geboren werd, naar de meening der oude Egyptenaars, ook een grooten invloed moest uitoefenen op het levenslot. Die op den 5^{en} Paophi geboren werd, zou door een stier gedood worden, maar die op den 9^{en} van dezelfde maand zijn geboortedag vierde, zou een hoogen ouderdom bereiken. En zoo voor een menigte andere dagen van het jaar. Niet weinig hield men zich ook in dezen tijd reeds bezig met mystieke namen en tooverformulen zonder slot noch zin. Reeds het 162e hoofdstuk van het Boek der Opstanding, dat in de dagen van het Nieuwe Rijk moet ontstaan zijn, bevat aanroepingen van zulke namen als Penhakahakaherher, Uarauaakarsank-Robiti, en werd daarom voor zeer diepzinnig gehouden. Andere teksten uit den tijd van

¹ De Rougé, *Rev. Arch.*, 1852. II, blz. 687—691. Een anderen kalendar deelt Chabas mede: *Pap. mag. Harris*, blz. 157.

Ramses II behelzen aanroepingen van dergelijke onzin-nige namen, zooals Kamchar-Kamarau-Karchamu, Shatabuta, Artabuhuia Anrohakata-Satita en talloze meer. Die zich overtuigen wil, hoe ver het mirakelgeloof der Egyptenaars alle grenzen van het mogelijke had overschreden, leze het reeds genoemde sprookje van Batau en Anepu ¹, dat met de geschiedenis van Jozef zooveel overeenkomst heeft, en dat daarom ook geschikte gelegenheid aanbiedt, om een vergelijking in te stellen tusschen het gezond verstand der hebreeuwsche verhalers en de wilde fantazie hunner voormalige onderdrukkers. Het is nog niets dat Batau de taal der dieren verstaat, en dat er tusschen hem en zijn broeder, die hem vervolgt, een breede stroom met krokodillen gevuld ontspringt, maar hij bezit het vermogen om zijn hart, zijn levensbeginsel neder te leggen in de bloem eener akacia, zoodat als die bloem werd afgesneden zijn dood daarvan het gevolg moest zijn. Maar werd het hart dan in zeker vocht gelegd, dan zou het zijn gewone plaats weer terugvinden, en Batau zou herrijzen. Zoo geschiedt het ook. De goden formeeren voor hem een vrouw, die hem door den koning ontroofd wordt, en het geheim van Batau's hart aan haar nieuwen gemaal toevertrouwt. Evenwel, Anepu brengt zijn broeder met behulp van het toovervocht weer in het leven. Nu verandert hij zich in een stier, een heiligen Apis. De koning, als hij ontdekt heeft wie deze stier is, laat hem dooden, maar uit twee bloeddruppels van 't gewijde dier ontstaan twee prachtige perseaboomen.

¹ Het sprookje is vertaald door De Rougé, *Rev. Arch.*, 1852, blz. 385, vgg., Brugsch, *Aus dem Orient*, blz. 7 vgg. Ebers, *Aeg. u. d. Bücher Moses*, blz. 311 vgg., en behandeld door Chabas, t. a. p., blz. 164 vg.

Maar ook deze worden omgehakt, en het zou met Batau gedaan zijn geweest, zoo niet een splinter van een dier wonderboomen in den mond der koningin ware gevlogen, die nu haar eigen gemaal als zoon weder ter wereld brengt.

De stof, waaruit dit sprookje geweven is, behoeft niet ver te worden gezocht. Zij is duidelijk geen andere dan de oude mythologie en theologie, hier op het gebied der menschenwereld overgebracht. Wie herkent niet in Batau den gemaal zijner moeder? den god, die als hij gestorven is, gelijk Ptah in den heiligen stier, gelijk Osiris in de gewijde akacia of perseae herleeft? het goede wezen dat vervolgd en gedood wordt, doch door de zorg van Anepu (Anubis) weder opstaat uit de dooden? Maar dat men deze heilige mythen uit de sfeer der godenwereld tot de kinderen der menschen deed afdalen, bewijst dat de oorspronkelijke beteekenis dezer heilige zinnebeelden voor velen verloren gegaan en het wondergeloof tot eene groote hoogte geklommen was.

HOOFDSTUK VIII.

DE EGYPTISCHE GODSDIENST VAN DEN VAL DER RAMES- SIDEN TOT DE PERZISCHE HEERSCHAPPIJ.

Met den val van de thebaansche opperheerschappij is het met de overmacht van het Zuiden gedaan. Zoo Thebe nu en dan nog een weinig van de vroegere grootheid herkrijgt, is het door noordelijke vorsten, die het voor een tijd uit zijn vernedering opheffen. Het Zuiden geeft den strijd niet op. De thebaansche hooge-priesters van Amun, die zich in de plaats der Ramses-sen het koningschap hebben aangematigd, worden wel-dra verjaagd, en zien zich gedwongen naar Ethiopië de wijk te nemen; met hen wordt metterdaad het echte opper-egyptische koningschap uit het land verbannen. Maar gedurig, bij de minste aanleiding, bij de minste kans op welslagen, zoodra er maar verdeeldheid of ver-warring in het Noorden ontstaat, komen zij uit hun wijkplaats te voorschijn, en onderwerpen het geheele land aan hun heerschappij: doch zij zijn niet meer bij machte om het ook te behouden. Van het Noor-den gaan de nu regeerende en als wettig beschouwde vorstenhuizen uit, totdat vreemde veroveraars hun den scepter ontnemen, en de natiën, die dan de hoogste plaats

bekleeden, elkander met het meesterschap over de wereld ook het bezit van Egypte betwisten.

Van de verdeeldheid tusschen de koningen en priesters te Thebe maakte een neder-egyptisch vorstenhuis, dat zijn zetel te Tanis had of vandaar afkomstig was, gebruik, om zich van het oppergezag meester te maken. Waren zij nazaten van de voormalige herdersvorsten, of althans aan dezen verwant? Waren zij wellicht afstammelingen van den kommandant Seti, dien wij onder Ramses II als goeverneur van die noord-oostelijke gewesten ontmoeten? Het ligt, evenals de geschiedenis dezer vorsten, geheel in het duister. Zooveel is zeker dat de tanitische eerdienst, de aanbidding van Sutech, onder hun regeering niet de heerschende is geweest. Dat was veeleer de godsdienst die te Mendes, een andere stad van het Delta, haar zetel had.

De mendezische eerdienst was zeer oud en bestond al onder de koningen van het Oude Rijk. Toen reeds schijnt, hetzij door Kakau (Kaiechos), hetzij door zijn zoon Binuter (Binothris), de vereering van den heiligen bok aldaar gesticht te zijn (zie bl. 123). Mendes, — want zoo heette eigenlijk de bok, en het schijnen de Grieken geweest te te zijn die den naam van het heilige dier op de stad overdroegen — beteekent: „de bok van Ded of Dud,” of ook, omdat de bok daarvan het symbool is: „de geest, de ziel van Ded.” Ded was de naam der stad, doch ook die naam heeft een mythologische beteekenis. *Ded* — of zooals de verschillende lezingen geven: *dudu* of *dad* — is de bekende zuil met de vier dwarsbalken of tafels bovenaan, die gewoonlijk de tatzuil genoemd wordt, en door Champollion voor een nielmeter werd gehouden. De zuil drukt het denkbeeld van duurzaamheid, vastigheid uit,

het denkbeeld, dat in alle mesopotamische godsdiensten van oudsher een zoo voorname plaats inneemt. Die zuil nu is, naar mij voorkomt, een afbeelding van het heelal zelf, waarvan de dwarsbalken de vier boven elkander zich welvende hemelen vertegenwoordigen, zooals wij die dikwijls in de vignetten van het Boek der Opstanding zien voorgesteld ¹. Ba-n-ded zou dan beteekenen „de wereldgeest“, die ook elders door een bok of ram werd gesymboliseerd. Hoe het zij, zeker is het, dat de godheid die hier onder de gestalte van dit onwelriekende beest werd aangebeden, geen andere was dan Osiris, wiens vereering wel in het Delta niet inheemsch zal zijn geweest, maar reeds door de eerste thinitische koningen derwaarts moet zijn overgebracht.

In weerwil van den grooten afstand en de min of meer verschillende opvatting der godheid, bleven Mendes en Thinis-Abydos steeds met elkander in betrekking, en werden zelfs priesters uit de eene stad naar de andere overgeplaatst. Naar het schijnt was eene overplaatsing

¹ Ook bij de Hebreëen is het woord dat *wereld* beteekent, zooals men weet, afgeleid van een wortel, die „duurzaam zijn“ beduidt. Dat de dadzuil met Osiris en ook met Ptah in verband staat, blijkt daaruit dat zijzelven dikwijls in dien vorm worden voorgesteld, en werd reeds vroeger opgemerkt. Ook te Busiris, een plaats die haar naam van Osiris ontleent, werd een feest gevierd, dat „het oprichten der dadzuil“ heette. De naam van den priester Pe-nehem-isis, op wiens grafmonument de naam van koning Banded, den eersten van deze dynastie voorkomt, wijst evenzeer op Osiris-dienst. De Grieken noemden dezen koning Smendes. Om deze overbrenging te kunnen verklaren behoeven wij niet, met Brugsch, een syllabe *nes* voor den naam Banded aan te nemen, want de Grieken waren meer gewoon zulk een *s* voor vreemde namen te zetten. Men denke aan Smerdes die Bardiya heette. Zie Brugsch, *Histoire*, blz. 213.

van Mendes naar Abydos een bevordering. Zekere schriftgeleerde uit den tijd van Ramses VIII verhaalt, dat hij een dienaar des konings was in de sterkte Mendes in Neder-Egypte; doch zijn vader was zanger en dienaar van den Farao in Abydos, en weldra werd hijzelf op last des konings derwaarts overgebracht, om er den belangrijken post van bode of koerier te vervullen. Zijn mededeeling wordt ingeleid door een hulde aan Osiris van Abydos, met de aldaar nevens dezen vereerde godheden, en aan Osiris van Mendes¹. Wij kunnen uit dit opschrift tevens zien, dat de herleving van den Osiris-dienst in het Noorden reeds onder de Ramsessen begonnen was.

Na de eerste tanitische koningen beklimt een vorstenfamilie den troon, die wel uit Bubastis de neder-egyptische stad, zuidelijker dan Mendes en Tanis, doch aan denzelfden Nijlarm als dit laatste gelegen, afkomstig moet zijn, doch wier namen voor het grootste deel zeer onegypisch en zuiver babylonisch-assyrisch klinken: Takelut (Tiglat), Nimrut, Sargin, Nabonesha, Shashank. Toch zijn het geen buitenlandsche veroveraars die hier de teugels van het bewind in de hand nemen. Hun voorvaders waren sedert jaren rustige ingezetenen van Egypte, wier afkomst slechts bleek uit de namen die zij aan hun kinderen bleven geven, doch die zich zoo geheel in het egyptische leven verplaatst hadden, dat zij zelfs priesterlijke betrekkingen vervulden. Zij hadden zich met het laatst regeerende vorstenhuis, het tanitische, verzwagerd, en waren vroeger reeds aan de thebaansche priestervorsten verwant. Uit kracht van deze bloedverwantschap erlangden zij zonder twijfel de heerschappij.

¹ Zie het opschrift bij Brugsch, *Histoire*, blz. 204.

Ook hebben zij geen vreemden godsdienst ingevoerd, maar zijn veeleer tot den thebaanschen Amundienst teruggekeerd, dien zij in eere hielden. Shashank I, bekend door zijn bescherming van Jerobeam, toen deze voor Salomo's wraak gevlucht was, en van Hadad den edomietischen prins, en door zijn veldtocht tegen Juda, alzoo een vijand van Salomo en Rehabeam, was, gelijk hijzelf betuigt, hoogepriester van Amun-Ra, den koning der goden. Over 't geheel volgden deze vorsten de godsdienstige overlevering door heerschers der 18^e en 19^e Dynastie nagelaten. Dezelfde goden, die toen meest geëerd werden, stonden nu ook aan het hoofd van het officiëele pantheon. Shashank I dient Amun en Mut, Harmachis en Tum, Ptah (onder den vorm van Ptah-nun), hetzelfde drietal dus, dat onder de 18^e dynastie den godsdienst van het geheele Rijk vertegenwoordigde. Slechts Sutech, dien de Ramsessen, of liever de afstammelingen van Seti I nevens dit drietal plaatsten, wordt hier gemist. Hij begon een weinig op den achtergrond en uit de gunst te geraken, ofschoon hij nog dikwijls genoemd wordt. De dagen zijner grootste glorie zijn voorbij, al zijn de dagen zijner diepste vernedering, toen hij als een boos en afschuwelijk wezen uit de rij zijner broeders en zusters en uit de rangorde der groote goden verstooten werd, nog niet aangebroken. Die woedende vervolging schijnt hij eerst aan de Perzen en Grieken verschuldigd te zijn. Als in den goeden ouden tijd maakt Shashank zijn zoon Shuput (Shofet^p) tegelijk hoogepriester van Amun en bevelhebber der ruitery, en aan een anderen opperpriester van denzelfden god, die de plichten van bouwmeester vervulde, geeft hij bevel den tempel van den thebaanschen hoofdgod in volle pracht te herstellen; een bevel, dat, blijkens

de opschriften, met grooten ijver werd uitgevoerd. De Amundienst schijnt dus met zijn hoofdzetel in verval te zijn geraakt. Maar van Shashank wordt gezegd, dat hij Thebe deed herleven. Toch bepaalde hij zijn gunsten niet tot Thebe. Ook te Hermonthis en te Heliodopolis (de beide An's) richtte hij gedenkteekenen op (Ops. in den Amunstempel te Thebe). Zijn doel was dus duidelijk, om de schitterende thebaansche theokratie weder in eere te herstellen.

Al zijn opvolgers betraden denzelfden weg. Osorkon I, zijn zoon, wordt te Thebe als vereerder van Amun, Hathor en Chnum genoemd. Onder Osorkon II wordt de Apisvereeniging te Memfis hersteld, en, evenals het onder Ramses II zijn zoon Chamuas geweest was, die een dergelijke hervorming tot stand bracht, zoo was het nu ook de zoon en vermoedelijke opvolger des konings Shashank, aan wien die herstelling werd opgedragen. Een ander zijner zonen werd benoemd tot hogepriester van Amun, opperhoofd der troepen die bij den tempel van dezen god behoorden en goeverneur van 't Zuiden. Het voorbeeld der oude koningen wordt dus in alles gevolgd. Het is een volledige restauratie. Amun en Ptah blijven tot het eind dezer dynastie de voornaamste goden.

Intusschen, naar de gewoonte der egyptische regerende vorstenhuizen, verzaakten zij ook den plaatselijken godsdienst hunner voormalige woonplaats — zij woonden nu te Thebe — geenszins. Wat zij daarvoor gedaan hebben, is niet meer met zekerheid te bepalen. Bubastis ligt geheel in puin. Maar dat zij, zoowel als hun opvolgers, de drie tanitische koningen van de 28^e dynastie aan de vereering van Bast trouw zijn gebleven, blijkt

uit een menigte van namen in beide familiën, die met den naam van Bast samengesteld zijn, en o. a. ook uit den naam van een hunner Pachi, de kat, het heilige dier der godin van Bubastis.

Bubastis schijnt zeer oud te zijn, en de naam der plaats (Pa-bast, woning van Bast) duidt aan dat zij naar de godin Bast genoemd, en deze daar steeds vereerd werd ¹. Toch zullen het deze koningen wel geweest zijn die, door hun troonsbeklimming en vorstelijke bescherming, den dienst hunner godin zoo algemeen in zwang brachten, en tot die hoogte van bloei opvoerden, waarop vijf eeuwen later Herodotos dien vond. De vader der geschiedenis heeft een levendige herinnering bewaard van den schoonen tempel aan Bast gewijd, en de vroolijke eestviering die ter harer eer plaats had. Die tempel is, verhaalt hij, behalve aan den ingang van alle zijden met water omgeven, want twee kanalen die van den Nijl naar den ingang van den tempel voeren, vereenigen zich aan de achterzijde en sluiten dus het gansche gebouw ter rechter en ter linkerzijde in. De gewijde muur, die het gansche heilighdom omgeeft, heeft een lengte van 600 voet en een even groote breedte en is, gelijk ook andere gedeelten van den tempel, met talrijke afbeeldingen bedekt. Het allerheiligste is door een gewijd boschje omgeven, bestaande uit zeer hooge boomen. Van den ingang leidt een breede, goedgeplaveide, aan beide kanten met boomen beplante straat naar een anderen tempel, aan Hermes, dat is waar-

¹ Brugsch, *Histoire*, blz. 33, leidt de oudheid van Bubastis daarvan af, dat de stad door Manetho reeds bij de regeering van een koning uit de 2^e dynastie (Boethos) genoemd wordt. Het bewijs is zwak. Maar de godin komt reeds zeer vroeg op de monumenten, en o. a. in het Boek der Opstanding voor.

schijnlijk aan Thot gewijd. Daar de grond der stad aanmerkelijk opgehoogd was, en alleen de tempel op zijn oude grondslagen was blijven staan, kon men gemakkelijk het gansche heiligdom, dat in het midden der stad lag, overzien. Dit zijn de hoofdtrekken der beschrijving, die Herodotos uit eigen aanschouwing van den tempel te Bubastis geeft (II, 138). Geen feest, zegt hij elders (II, 59 vg.), werd met zooveel pracht en zooveel uitgelaten, ja zelfs moedwillige blijdschap gevierd, en wekte zulk een algemeene deelneming op als dat, wat ter eere van Bast werd gevierd. Men doet den tocht naar Bubastis in booten, opgevuld met menschen van allerlei leeftijd en geslacht. Onder muziek en zang vordert de reis. Bij elke stad, die men voorbijvaart, wordt opgehouden; de inwoners loopen uit om de feestgangers te zien, maar moeten zich laten welgevalen dat zij door de vrouwen onder dezen gescholden worden, en moeten dansen wanneer zij de muziek hooren. De egyptische dames schijnen bij deze gelegenheid van de natuurlijke wetten der kiescheid ontheven te zijn geweest. Mag men Herodotos gelooven, dan werd het feest zelf door niet minder dan 700,000 personen bijgewoond, hetgeen niet zeer waarschijnlijk is, en werd daarbij niet slechts een groot aantal offers geslacht, maar ook meer wijn gedronken dan het geheele jaar te zamen genomen.

En wie was nu de godheid die op zulk een lustige wijze vereerd werd?

Bast was een vorm, en wel de sierlijker vorm van de godin die in Beneden-Egypte algemeen werd aangebeden, en te Memfis als de echtgenoot of voornaamste geliefde (*aa meri*) van Ptah voorkomt, namelijk Pacht. Pacht, dat letterlijk „de leeuwin” beteekent, is een van die

vreeselijke godheden wier dienst bij de Egyptenaren niet populair, maar bij de Terachieten en andere met hen verwante mesopotamische stammen zoo gewoon was. Zij braakt vlammen tegen de boozen om hen te verslinden, en de foltering der boozen in de onderwereld staat onder haar opzicht. Zij wordt voorgesteld als een liggende, soms als een overeindstaande leeuw, die vlammen spuwt, ook wel als een vrouw met kattenkop ¹, en is aan Tafnu, de heliopolitaansche godin, die op dezelfde wijze werd afgebeeld, ten nauwste verwant. Zij is de godin van het vuur, in de eerste plaats het zonnevuur, in zijn verterende, geweldige werking, en als zoodanig godin van den krijg. Wij zijn niet genoeg ingelicht om te verklaren, hoe zij tegelijk beschermster van de werken des vredes, van boekerijen bijvoorbeeld, en „meesteres der gedachten“ kan wezen. Ook in Athene en Minerva evenwel vinden wij de krijgsgodin met de „meesteres der gedachten“ vereenigd. Misschien was de reden waarom men aan de vreeselijke Pacht ook de macht over de gedachten toeschreef alleen daarin gelegen, dat men aan tooverlieders en spreuken zoo groote waarde hechtte tot overwinning en vernietiging der boozen en der vijanden, en is zij dus de godin van de geweldige, vernielende kracht des woords.

De Egyptenaars beschouwden haar als een vreemde. Zij behoort wel van oudsher in Beneden-Egypte t'huis, en komt daar reeds onder het Oude Rijk voor, maar zij was afkomstig van andere stammen, die daar in zoo groote verscheidenheid woonden. Zij werd daarom voor de moeder van de „Aämu,“ dat zijn de zoogenaamde

¹ Zie *Pap. Mag.* 825 *Br. Mus.*, vert. door Birch in *Rev. arch.*, 1863 VII, blz 125, vgl. ald. VIII, blz. 429 vg. en 438. „Pacht, die voorziet bij het schavot, vuur brakende tegen haar vijanden“ zoo heet zij daar.

Semieten, de nomadenstammen van het Oosten gehouden, evenals Ra de schepper der eigenlijke Egyptenaars was ¹.

Maar de vrouwelijke godheid dezer stammen had twee gedaanten, twee openbaringen (zie blz. 167): de maagdelijke, krijgshaftige, strenge, geweldige (Astarot, Tanît), en de moederlijke, vriendelijke, weldadige, wier dienst, uit tegenstelling met de strengheid der andere, meestal tot de grootste ongebondenheid oversloeg (Ashera, Anahit). Zoo stond ook hier, tegenover de woedende Pacht, de zachtmoedige Bast, „de meesteres des levens in de beide streken“ (Ops. te Aradus) en moeder van Nofre-tum, den goeden zonnegod. Evenals Pacht werd zij voorgesteld met leeuwe- of kattenkop ² en is zij een vuurgodin, want haar naam staat met *best* = „vlam“ in verband, en komt ook overeen met het woord dat „balsemen“ beteekent. Doch zij is het vuur in zijn weldadige werking, niet vernielend maar bewarend en bevruchtend, de inwonende groeikracht der natuur en ook het vuur van den harts-tocht der liefde. Zij was in de oude tijden, en ook nog onder de regeering der bubastische koningen, zeker een zelfstandig goddelijk wezen, maar werd later, evenals alle moeder-godinnen van Egypte, met Isis of met Hathor vereenzelvigd. Met de laatste, wier dienst eveneens met

¹ Opmerkelijk is het dat zij heet naar het dier, onder welks gestalte zij gewoonlijk wordt voorgesteld. Hierin komt zij, onder alle goden van het egyptische pantheon, voor zoover mij bekend is, alleen met Sebak, den krokodilgod, overeen, die uit Nubië of Ethiopië werd ingevoerd. Dit pleit ook voor haar uitheemsche afkomst. De Egyptenaars gaven, zooals alle oude volken, aan hun eigen goden betekenissvolle namen, en onderscheidden zeer nauwkeurig tussehen den god en zijn voorstelling.

² Zie Wilkinson, *M. a. G., Supplement*, Plaat 51, n°. 4.

zang en dans gepaard ging en in vroolijke feesten bestond, had zij vooral groote overeenkomst, en in den tempel van Hathor te Edfu, die een metropolis der vereering van alle moedergodinnen geworden was, wordt deze ook Bast genoemd.

Intusschen, als ware de krijgshaftige Pacht verstoord over de voorkeur aan haar mededingster gegeven, stortte zij de rampen van den oorlog uit over het land. Onder de latere koningen der 22^e, en waarschijnlijk ook onder die der 23^e dynastie (een tanitische), was de eenheid van Egypte verbroken. Verschillende vorsten betwistten elkan- der de heerschappij. Het land was in verscheiden, twaalf of dertien, kleinere rijken verdeeld. Natuurlijk moest dit het volk verzwakken. En de afstammelingen der thebaan- sche opperpriesters zagen zich de gelegenheid geopend om het land weer geheel aan hun heerschappij te onderwer- pen: een gelegenheid waarvan zij dan ook aanstonds ge- bruik maakten.

Want de ethiopische veroveraars, die nu achtereenvol- gens Egypte voor hun zwaard doen bukken en waarvan eenigen zelfs een tijdlang regeeren en een ethiopische dynastie vormen, zijn geen anderen dan de priesters van den thebaanschen Amun, die het aangematigd konink- lijk gezag niet hadden kunnen behouden, en naar het Zuiden waren geweken. In Ethiopië hadden zij een on- af hankelijk rijk gesticht, waarvan Napata (bij DjebelBarkal) de hoofdstad was, en dat den naam van Meroë, Meru, Merua draagt ¹. De staatsinrichting was er, zooals zich laat

¹ Het Meroë waarvan Strabo spreekt lag zuidelijker, zooals bekend is, maar de naam van het dorp Meraui bij den Barkal, dus bij de plaats waar Napata lag, geeft ons recht om den naam Meru ook tot het oudere noordelijker gelegene ethiopische Rijk uit te strekken.

verwachten, zuiver theokratisch gelijk in Egypte, doch met overweging van het priesterlijk element. De koning zelf was eerste priester van Amun; zijn zoon, de vermoedelijke troonopvolger, de tweede ¹. Hoewel de opvolger alzoo reeds bij het leven van den vader aangevozen scheen te zijn, moest hij zich niettemin aan het orakel onderwerpen. Het woord van God, dat wil in dit geval zeggen het welbehagen der priesters, benoemde den koning, ofschoon de keus naar het schijnt in den regel op den zoon des gestorven konings viel ². De godsdienstige wetten schijnen met groote strengheid gehandhaafd te zijn. Er werd althans nauwlettend gewaakt, dat geen onreine den tempel van Amun zou betreden. Zekere stam of sekte — het duistere opschrift, dat deze bijzonderheid meedeelt, laat dit in 't onzekere — werd uitgesloten van den Amuns-tempel, omdat hij leerde dat het geen misdaad was iemand te dooden. Daarom, zoo heet het, moeten zij geworpen worden in het vuur van Suti, opdat alle priesters en profeten die naderen tot den verheven god (Amun), geëerbiedigd worden. Men ziet dat ook hier zelfs Suti genoemd wordt als de god der wrekende gerechtigheid. De goden, die hier werden aanbeden, waren zuiver egyptisch: Amun-ra in de eerste plaats, ook Num, de god der watervallen, tenzij dat dit een verwarring is met den ramskoppigen Amun ³. Iets

¹ Lepsius, *Briefe*, blz. 217.

² De Grieken (Herodotos, Diodoros en Strabo) verzekeren dat de ethiopische koningen door het orakel gekozen werden. Een stèle te Djebel-barkal, waar verhaald wordt hoe Asran, de zoon van den overleden vorst, op die wijze is gekozen, bevestigt dit bericht. Zie Mariette, in de *Rev. Arch.*, 1865, II. blz. 171 vgg.

³ Wilkinson, *M. a. C.*, II. 1. blz. 241, noemt den god van Ethiopië Num, waarschijnlijk omdat hij van geen ramskoppigen Amun wil weten.

later werden er feesten ingesteld voor Horos, Ra, Osiris en Isis. En dat het de zuiver thebaansche, niet meer de natuurlijke, Amuns-aanbidding was, blijkt uit een woord van den veroveraar Amun-meri-nut, dat hij boven alle goden dien aanbidt, wiens naam verborgen is ¹. Zijn diepere beteekenis heeft de naar Ethiopië overgebrachte egyptische godsdienst zeker mettertijd in het vreemde land verloren, maar de vormen bleven er nog eeuwen bestaan. Lang nadat de afstammelingen der thebaansche priesters door inlanders en de egyptische taal door de ethiopische vervangen waren, werden nog de egyptische hieroglyfen als letterteekens gebezigd en de egyptische goden aangeroepen².

Reeds onder de eerste koningen van het bubastische huis had een ethiopisch vorst Azachr-amun een poging gewaagd om Egypte te veroveren, maar hij schijnt het niet te hebben kunnen behouden. Gelukkiger was een zijner opvolgers, Pianchi Meriamun, naamgenoot en waarschijnlijk afstammeling van een der hoogepriesters van Amun, die onder de laatste Ramsessen nog te Thebe resideerde. Deze koning werd door de Thebanen tegen een zekeren saïtischen overweldiger Tafnecht, den vader van koning Bokchoris (Bok-en-ranf), te hulp geroepen, en hij besloot aanstonds te wapen te snellen, om aan dat verzoek te voldoen. Naar het schijnt heeft Thebe dus slechts onwillig de overmacht van het Noorden gedragen

Zeker is het, dat Amun en Num met een ram- of bokkekop op de ethiopische monumenten, althans op de latere, niet worden onderscheiden.

¹ Mariette, t. a. p., blz 163, houdt dezen god voor Osiris. Doch in 't vervolg wordt gezegd dat de priesters in den tempel van Amun-ra te Thebe hem de bloem *anch* (het leven) brengen van dien, wiens naam verborgen is. Dit kan niet anders dan Amun wezen.

² Birch, in Lepsius' *Zeits.*, Juni 1868, blz 61.

en wilde het liever onder den scepter zijner voormalige opperpriesters staan, dan aan een krijgsman uit Beneden-Egypte gehoorzamen. Het ligt buiten mijn bestek, om zijn krijgstoelt te verhalen. Genoeg, dat Thebe hem met vreugd inhaalt, Memfis een hardnekkigen tegenstand biedt, maar ten laatste wordt veroverd, en dat Tafnecht met al de vorsten, 't zij kleine koningen, 't zij libysche bevelhebbers, zich aan den krijgshaftigen priester-vorst moet onderwerpen. Pianchi schenkt hun genade en ontvangt hun huldiging. Toch verleent hij, en hier herkennen wij den priestervorst, aan geen der saamgezworenen den toegang tot zijn paleis, omdat zij allen onrein zijn; één slechts, Nimrut van Bubastis, verwant aan de koningen van de 22e dynastie, die geheel de egyptische beschaving en godsdienst hadden aangenomen, werd tot de nabijheid van Pianchi toegelaten, omdat hij zich, evenals alle rechtzinnige Egyptenaars, van zeevisch onthield ¹. Pianchi, onder inroeping van Amun's zegen ingetogen en terwijl hij zijn vereering voor alle echt-egyptische godheden betuigt, neemt nu, om zich als beheerscher van het Noorden te doen kennen, den naam van de toenmaals in Beneden-Egypte heerschende godin bij den zijnen aan, en noemt zich Pianchi Meriamun Se-Bast, zoon van Bast. Hij brengt hulde aan Thot den Heer van Hermopolis en zijn acht goden, en laat zich nu, evenals zeker vroeger te Thebe, te Memfis en Heliopolis plechtig tot koning wijden. De stèle, waaraan dit gansche verhaal ontleend

¹ Het eten van visch wordt in het Boek der Opstanding menigmaal verboden. Riviervisch evenwel mocht ieder eten, behalve de priesters. Zeevisch was voor allen onrein. Doch het is zeker dat de gemengde, meerendeels aziatische, bevolking van het Delta zich aan dat verbod niet hield, en zelfs aan de goden visschen offerde.

en die in de ruïnen van Napata gevonden is, beschrijft die wijding in bijzonderheden. De plechtigheden waren zeer omslachtig. Zij begonnen met een offer aan Tum den god van Heliopolis in een plaats nabij die stad, dat door andere offers, o. a. aan de goden van Memfis, gevolgd wordt. Nadat de vorst naar *Cher*, de plaats van de eerste offeranden, is teruggekeerd, en zich daar in den Nijl heeft gereinigd, vangen de laatste plechtigheden aan, die allen in de nabijheid van An (Heliopolis) volbracht worden. Op een soort van zandheuvel (*Shai-ka em-an*, het hooge zand bij Heliopolis) worden witte koeien, melk, wierook en ander reukwerk aan de opgaande zon geofferd, waarna in den grooten tempel zelf twee daden van aanbidding geschieden. Daarbij zingt de Her-heb, de opperzanger, zijn hymne aan de godheid. Nu is de koning bereid en geheiligd tot de handeling, die de kroon op zijn wijding moet zetten. Dat heeft plaats in den tempel van Ha-benben (Blz. 137 nt. 1), „de plaats der twee pyramidiën.“ Daar is het allerheiligste *seshet ur*, „de groote nis“, waar Ra zelf woont en de twee heilige zonnebarken staan. De koning reinigt zich voordat hij daar intreedt met wierook en „levend“ bloed. Dan gaat hij binnen, alleen, gelijk de israëlietische hoogepriester, om het groote geheimenis te aanschouwen. „Hij stond daar alleen, deed de grendelen los, opende de deur, en beschouwde zijn vader Ra in Habenben, met de twee heilige barken van Ra en Tum“ ¹. De koningswijding was dus metterdaad een inwijding tot de hoogste godsdienstige mysteriën, een hoogepriesterlijke daad; geen wijding van een leekevorst tot theokratisch koning door de priesters,

¹ De Rougé, *Rev. arch.*, 1863. VIII. blz. 103 vg.

want de koning zelf gaat alleen, als het hoofd der priesterschap, het binnenste heiligdom in; geen priester mag hem vergezellen.

Met Pianchi ving een kortstondige overmacht van het Zuiden weer aan. Het schijnt wel dat hij niet tot het einde van zijn leven over Egypte geregeerd heeft, en dat hij althans spoedig het gezag over de Delta-landen verloren heeft, maar zijn inval was de voorbode eener eenigszins langdurige ethiopische heerschappij. Men doet verkeerd zich deze als een vreemde overheersching voor te stellen. Sabaka, Sabataka en Tahalka (Taharka) dragen ethiopische namen, maar zijn zeker van zuid-egyptisch bloed, en werden door de echte Egyptenaars veeleer als bevrijders van vreemde onderdrukking, dan als overweldigers beschouwd. De strijd tusschen Noord en Zuid was nu tusschen Saïs en Ethiopië. Tegen Tafnecht van Saïs had Pianchi gestreden. Tafnecht's zoon, Bok-en-ranf (Bokchoris), die werkelijk koning geworden was, werd door Sabaka, uit de geschiedenis van Israël bekend, beoorloogd en gedood. Toen later de assyrische koning Assurbanipal de door zijn voorganger onderworpen, en bij diens dood afgefallen koninkjes van Neder-Egypte had getuchtigd en geheel Egypte aan zijn heerschappij onderdanig gemaakt, stelde hij den grooten tegenstander van de Ethiopiërs, den vorst van Saïs, Necho, tot onderkoning aan, die dan ook, zoodra de Assyriër naar zijn land was teruggekeerd, de wraak van Taharka moest ondervinden. Het was een worsteling op leven en dood tusschen de afrikaansche Mesopotamiërs, die gedurig naar het Zuiden verdrongen werden, en de aziatische Mesopotamiërs, die reeds sinds geruimen tijd een vasten voet in Egypte verkregen hadden. Deze laatsten vonden

nu hun machtigste bondgenooten in de Assyriërs, die Taharka voor de tweede maal overwonnen en dwongen naar Napata terug te trekken, waar hij zich schijnt getroost te hebben door het stichten van een Amunstempel. Nog eens overwon hij; door zijn vroegere vijanden, de inlandsche aziatische vorsten, tegen de Assyriërs te hulp geroepen, had hij het geluk dezen de nederlaag toe te brengen, en den troon te herwinnen. Maar hij stierf spoedig, en zijn zoon Rutmen, die hem opvolgde, zag zich spoedig genoodzaakt Egypte voor goed te verlaten.

Mogen wij Herodotos vertrouwen, dan hebben de ethiopische vorsten, zooals alle priestervorsten, zachtmoedig geregeerd: Sabaka zou de doodstraf in dwangarbeid hebben veranderd en velerlei nuttige werken, vooral kanalen, hebben tot stand gebracht. Dat zij den thebaanschen eerdienst herstelden en begunstigten, waarvan de monumenten in de oude Amunstad de bewijzen leveren, behoeft nauwlijks te worden gezegd.

Nog één poging wendden zij aan om het verlorene te herwinnen. Amun-meri-nut (ook Amun-rut gelezen en met Urdamani der assyrische opschriften voor denzelfden gehouden ¹⁾) heeft een droom, die hem de heerschappij van Egypte en Kush (Ethiopië) toezegt. Als een echt Egyptenaar ziet hij daarin een wenk van de godheid zelf en tijgt op weg. Of het de Assyriërs, dan of het louter inlandsche vorsten zijn, die hij bestrijdt, is niet uitgemakt. Maar ook hij wordt te Thebe met blijdschap ingehaald, en verricht er de heilige plechtigheden in den tempel van Amun, die alleen de koning leiden mocht. Na een hardnekkigen strijd trekt hij ook Memfis zege-

¹ Zie Haigh in Lepsius' *Zeits.*, 1869. Jan. blz. '3.

vierend binnen. Maar hij is niet in staat het te houden. Zijn zoon Pianchi II regeert nog in de Thebaïs, maar weldra gehoorzaamt het gansche land aan andere meesters. Egypte is sedert dien tijd niet meer onafhankelijk, dan in schijn. De eigenlijke nationaliteit des volks gaat te gronde. Het is uitgeleefd. De nu volgende saïtische koningen, hoewel vreemdelingen, herstellen wel de oud-egyptische beschaving, zooveel zij vermogen, maar worden, door het land voor de Grieken te openen, onwetend de middelen om die beschaving tot gemeengoed der wereld te maken.

Na den aftocht van Amun-meri-nut hadden de vorsten van Saïs de vrije hand, en maakten zich aanstonds meester van de heerschappij. Men heeft de regeering dezer Necho's en Psamtik's, die ten laatste door een gelukkigen overweldiger, den genialen fortuinzoeker Amasis, werd omvergeworpen of liever voortgezet, niet onjuist het tijdperk der egyptische *renaissance* genoemd. Althans was dit het begin van die *renaissance*, die met hun val niet ophoudt, maar onder de Ptolemæën aanhoudt, en reeds onder de bubastische koningen was voorbereid. Evenals dezen waren de Saïten geen volbloed-Egyptenaars. Zij behoorden waarschijnlijk tot een, sedert lang in het noordwesten van het Delta gevestigd libysch geslacht. Maar ook zij hadden, gelijk de Takelut's en Osorkon's van Bubastis, de egyptische beschaving zoo geheel overgenomen, dat hun regeering als een herleving daarvan mag worden aangemerkt, en de kunst onder hun bescherming zelfs weer een betrekkelijk grooten bloei bereikte. Met de beschaving hadden zij ook het geheele godsdienststelsel der Egyptenaars tot het hunne gemaakt. Psamtik I wijdt geschenken aan Tum van Heliopolis (Ops. te Pom-

peji gevonden), en bevordert den Ptahdienst te Memfis, zonder daarbij Thebe en Philak te vergeten. Voor den Apisdienst draagt hij een bijzondere zorg. Nauwlijks is hem aangezegd dat de tempel van „zijn vader Osiris-apis,” het Serapeum, in verval is, of hij beveelt, dat die spoedig geheel in vorigen staat zal worden hersteld, en dat men het goddelijke lichaam van den onlangs gestorven heiligen stier op koninklijke wijs zal ter aarde bestellen. Over 't geheel is de vereering van den gestorven god, hetzij als Ptah-sekru-asiri, hetzij als Asiri-hapi, onder de saïtische vorsten met grooten ijver uitgeoefend. Amasis volgde dit voorbeeld na. Toen ook onder zijn regeering een Apis stierf, liet hij hem begraven met een nooit gekende pracht. De sarkofaag was van rooskleurig graniet, schooner en grooter dan de andere, en al de versierselen en heilige amuletten waren van goud en edelgesteenten. Al de hoofden van de steden in Opper- en Neder-Egypte waren uitgenoodigd, om hun geschenken aan den gestorven god te komen brengen, en in de hulde hem gewijd te deelen (Ops. van Amasis, bevelhebber der boogschutters). De tempel van Ptah te Memfis werd door hem niet vergeten, maar met de prachtigste monumenten verrijkt. De goden van den osiraanschen kring bleven in eere; dit blijkt uit den sarkofaag van Amasis' echtgenoot (Britsch Muzeum), waar zij als Hathor wordt voorgesteld, met de scepters van Osiris in de hand, en uit den tempel door den koning te Memfis ter eere van Isis gesticht. En eindelijk wordt Amasis op een relief te Silsilis afgebeeld, met zijn vrouw Anchnes offerende aan Amun, Mut en Chonsu-nefer-hotep, de welbekende goden van het thans gezonkene Thebe. Egypte is het land van 't behoud bij uitnemendheid. Koningshuizen wisselen elkan-

der af. Oorlogen en omwentelingen dreigen alles het onderste boven te keeren. Overweldigers, soldaten zonder afkomst of opvoeding, maken zich meester van 't gezag. Vreemde indringers heerschen eeuwen achtereen. Nieuwe godsdienstvormen en namen komen op, en zelfs ondergaat de godsdienstige beschouwing menige verandering en ontwikkelt zich. Maar altijd en onveranderlijk komt het oude weer boven, of blijft naast het nieuwe voortleven, al is het daarmee werkelijk in strijd.

Ook de dienst van Neith, de godin van Saïs, die nu door de vorsten uit dit huis tot een heerschende werd, was niet nieuw. Haar vereering komt reeds onder de eerste dynastiën voor. Prinsessen van koninklijken bloede, althans vrouwen van aanzien, nemen onder Chafra, Sahura en anderen het hoofd-priesterschap van Neith waar, die destijds reeds den bijnaam heeft: „van den noorderlijken wal“ (*mehit sebtî*) in tegenoverstelling van Ptah „van zijn zuidelijken wal“ ¹. Sinds dien tijd was zij een weinig op den achtergrond geraakt, tot de saïtische koningen haar nu weder verhieven. De Libyërs, waarvan deze koningen afstamden, waren steeds aanbidders van Neith. Haar eigenaardig teeken is, van de vroegste tijden af dat zij op de egyptische monumenten voorkomen, op hun kleederen te zien ². Haar naam maakt ook in Meso-

¹ Zie De Rougé, VI *premières dynasties*, blz. 63, 97, 109. Onder deze priesteressen komt ook een zekere Anta voor, een aziatische naam. Is dit een bewijs dat de vereering van Neith niet inheemsch was? Doch zij was ook priesteres van Hathor.

² Vgl. Ebers, *Aegypten u. d. BB. Mosis*, blz. 108. Het teeken van Neith was waarschijnlijk een weverspoel. Hebben de reusachtige weverspoelen die de Amu onder Abisa, als zij Egypte ten tijde van de 12^e dynastie intrekken, met zich voeren, iets met den dienst van Neith te

potamië somtijds een bestanddeel van den naam der koninginnen uit (Nitokris, Nit-aker), ofschoon deze koninginnen van Egyptische afkomst kunnen geweest zijn. De vraag of de Libyërs reeds vóór hun komst in Egypte de godin Neith vereerden, dan of zij die van de Egyptenaars hadden overgenomen, samenhangende met de vraag, of de oorsprong van den Neith-dienst in Assur of Babel en dus niet in Egypte moet worden gezocht, is nog voor geen voldoende beantwoording vatbaar. Voor een godheid van de Libyërs, die van arisch ras schijnen geweest te zijn, kan ik haar niet houden; dezen moeten haar hebben overgenomen, 't zij van Babel, 't zij van Egypte. Zij waren daartoe zeer geneigd. Amun, een andere, zeker egyptische en ook aziatisch-mesopotamische god, was hun hoofdgod geworden. Een andere berbersche god Gurzil verraaft zijn mesopotamische afkomst door den uitgang van zijn naam, die het hebreuwsche El = god in gedachte brengt ¹. Men heeft ook in sommige afbeeldingen op hun ruwe monumenten den egyptischen invloed meenen te bespeuren ². Het zou dus niet te

maken? De wijs waarop een daarvan op den rug van een ezel geladen is, zou dat doen denken. Men merke op dat het symbool van Neith onder het Oude Rijk, uit twee gekruiste pijlen bestond, overeenstemmende met het zinnebeeld van Sati.

¹ Prof. M. de Goeje, *De Berbers*, in *De Gids*, Juli 1867, blz 30 vg.

² Barth, *Discoveries and Travels*, I. blz. 174, beschrijft een relief, dat vrij groote kunstvaardigheid verraaft. Twee strijders, waarschijnlijk goden, worden daarop voorgesteld, menschvormig, doch met diere-koppen. Een dier koppen heeft veel van een ibis, de andere gelijkt veel op dien van Set. Evenals bij de Egyptenaars dragen ook de berbersche jongelingen den enkelen haarlok, naar de rechterzijde overhangende. Barth, t. a. p., III, blz. 243. Volgens F. de Rougemont, *L'âge du bronze*, blz. 271 vg., zijn al de symbolen die men in Noord-

verwonderen zijn, indien zij ook de aanbidding van Neith, die ik tot nog toe slechts als een echt-egyptische kan beschouwen, hoewel aan andere mesopotamische godsdienstvormen verwant, hebben overgenomen.

De rechte beteekenis van Neith is niet zoo gemakkelijk te bepalen. Zij is zonder twijfel moedergodin, want menigmaal wordt zij moeder der goden, goddelijke moeder genoemd. Ook wordt zij soms met Anka vereenigd, die, zooals wij zagen (blz. 163), de vruchtbare moeder-aarde beteekent. Ook aan de thebaansche godenmoeder Mat of Mut is zij ten nauwste verwant, en wordt met haar niet zelden verwisseld. Maar zij is tegelijk — en daardoor onderscheidt zij zich van Anka en Mut — maagdelijke godin. Dit wordt uitgedrukt in de woorden van het opschrift haars tempels: „Mijn gewaad heeft niemand opgelicht,“ waarop dan onmiddellijk volgt: „de vrucht, die ik gebaard heb, is de zon“ ¹. Zij is dus de maagdelijke moeder der zon, en vereenigt in zich wat gewoonlijk, zoowel bij de Egyptenaars als bij de Feniciërs, Assyriërs en andere verwante volken in twee personen gescheiden werd. De zon beteekent hier de hoogste zonnegod als de schepper, die ook zichzelf geschapen heeft zonder vader. 't Zijn alle zoovele pogingen van de symbolische mystiek om de altijd voortbrengende doch steeds reine natuurkracht, waaruit alles zijn oorsprong neemt, te verpersoonlijken. Daarom heet

Afrika aantreft, van semietischen oorsprong. Deze schrijver is echter gewoon de feiten steeds in het licht zijner eigene theoriën te beschouwen.

¹ Het geheele opschrift, zooals Proklos, nauwkeuriger dan Plutarchos, het geeft, luidt aldus: *Τὰ ὄντα, καὶ τὰ ἐσόμενα, καὶ τὰ γεγονότα ἐγὼ εἶμι· Τὸν ἐμὸν χιτῶνα οὐδεὶς ἀπεκάλυψε, ὃν ἐγὼ καυρὸν ἔτεκα, ἥλιος ἐγένετο*. Vgl. De Rougé *Rev. Arch.*, 1851, I. blz. 58—60.

het ook in den aanhef van datzelfde opschrift: „Ik ben wat is, wat zijn zal en geweest is,“ en nog duidelijker aldus: „de groote voortbrengende moeder van Ra, die een eerstgeborene is, en die niet geteeld, maar gebaard is.“ (Ops. van Uza-hor-penres, zoon van Pefanet, priester van Neith te Saïs.) Niet de natuur als zoodanig, niet de inerte materie, zooals men gewild heeft ¹ — want ik kan daarin niet anders zien, dan latere pantheistische bespiegelingen van vreemden, op het egyptische overgedragen — maar de eeuwige diepste grond van alle dingen als goddelijke moedermaagd gesymboliseerd, zie daar Neith van Saïs. Daarvan alleen kan gezegd worden dat zij is „de gebiedster van alle goden,“ en dat er „geen tweede is buiten haar.“ (Ops. op het graf van Titi te Thebe.) Inderdaad, onder de egyptische godinnen is er geene, haar volkomen gelijk. Haar eigenschappen worden op andere godinnen overgedragen, maar deze geven allen slechts ééne zijde van het dubbele wezen weder, dat wij in Neith ontmoeten. In al haar mystieke onbeholpenheid behoort deze conceptie tot de hoogste en verhevenste der egyptische theologie.

De mystiek vond hier een ruim veld voor haar fantastische spelerijen. Ik wil daarvan een enkel voorbeeld noemen. In een magischen Papyrus ² vindt men het huis van Osiris op een voetstuk dat het zinnebeeld der waar-

¹ Dit denkbeeld heeft zijn ontstaan te danken aan de egyptische beschouwing, dat het vrouwelijk beginsel louter lijdelijk was. Maury, anders een uitstekend kenner van oude godsdiensten, vat Neith, in navolging van Mariette, als de *matière inerte* op, *le milieu sans vie au sein duquel la génération s'était opérée*. *Rev. d. deux Mondes*, 1 Sept. 1867, blz. 189

² *Pap. Mag.* 825 *Brit. Mus.*, vertaald door Birch, blz. 15.

heid is. Onderaan is een ovaal, dat den naam van Neith draagt als godin der vreemde volken. Vóór het huis staat: „O gij, die dagelijks verborgen zijt!“ Op de zijden: „Zeer verborgen, zeer geheim.“ Aan de uithoeken staan de namen van Hor, Thot, Isis en Nephthys. Dan volgt de beschrijving: „Ik heb den hemel geopend en de aarde“ — het huis is dus het heelal — „ik ben de zetel van Neith, verborgen in het verborgene, bedekt in het bedekte, opgesloten in het opgeslotene, onbekend, ik ben het weten; ik ben degeen die verborgen is in de vlam, die nooit ophoudt; de hemel is gesloten en besloten zijn de wateren; waar de wateren verschrikkelijk zijn daar is de vlam stil. . . . De woning van Neith is aan de keel van Nunhur, den god van Tenu (Thinis)“ Dit laatste is duister genoeg. Maar duidelijk is het, dat Neith de zeer verborgene heet, omdat zij de diepste grond is, en de legende van haar gesluierd beeld, zoo schoon door Schiller weergegeven, is uit haar wezen genomen. Daarom werd zij dan ook de godin der diepste wetenschap en wijsheid, wier gewone bijnaam *aker*: „de wijze, de geleerde“ was, en konden de Grieken haar zeer goed met Athene vergelijken, wier naam men zelfs wel als een omzetting van den haren beschouwd heeft. Evenals deze was zij een krijgshaftige godin; immers was zij het, die het land van Egypte door haar noordelijken muur tegen de barbaren beveiligde; de bijnaam, haar naar dien wal gegeven, was nog in latere eeuwen zoo gewoon, dat wij hem zelfs te Tyrus vinden (Ops. door Renan gevonden). Dit zal ook de reden geweest zijn, waarom zij met Ptah, den god van den zuidwal, dikwijls vereenigd werd, ofschoon Pacht diens gewone gezellin was. Met Osirisdienst was de hare nauw ver-

bonden; het graf van dien goeden god werd in haar tempel aangewezen. Ook behooren de verborgene godheid der onderwereld en de verborgene diepste grond van alle dingen natuurlijk bijeen.

Wij zullen ons niet verdiepen in de vraag, in hoever Athene of Anahit, Anit met Neith verwant is; of zij werkelijk dezelfden zijn, evenals de grieksche Zeus, de indische Dyaus en de romeinsche Jupiter, dan of zij slechts in de gedachte die zij uitdrukken en toevallig in den klank overeenkomen. Maar dat deze egyptische conceptie haar weg tot de christelijke Kerk heeft gevonden, en daar door middel van de aanbidding van Isis, op wie in den tijd der Ptolemæën en der Cæsars de eigenschappen van Neith waren overgebracht, in de Moedermaagd der Roomsch-katholieken herleefde en in deze geheel werd geanthropomorfeerd, behoeft voor hem, die de dogmen- en mythengeschiedenis der oude Kerk kent, geen betoog. Het geheimzinnige, het onuitsprekelijke heeft zoo groote aantrekkelijkheid voor den godsdienstigen mensch, dat de oude natuurmythen, lang nadat de namen der natuurgoden uitgewischt, en de godsdiensten waartoe dezen behoorden zijn vervallen, als legenden en dogmen herboren worden in godsdiensten waar zij eigenlijk misplaatst zijn; vooral wanneer zij werken op het gevoel, en datgene in zich vereenigen wat het heerlijkste 't geen de mensch in de natuur kan aanschouwen, en nochtans onvereenigbaar is: een gezegende moeder en een reine maagd.

De stad en tempel van Saïs worden door de vreemdelingen, zooals Herodotos, geroemd om haar groote pracht. Thans zijn de overblijfselen daarvan heinde en verre verspreid. De prachtige naos (het allerheiligste)

uit één steen gehouwen, en door Amasis ten geschenke gewijd, is thans te Parijs. Men noemt op de monuminten vooral twee heilige plaatsen te Saïs, „de groote voorname” of „dubbel groote” (*aa ur*), waarschijnlijk de groote vijver, waarvan ook de grieksche geschiedschrijver spreekt, en die voor het vertoonen der groote mysteriën van den Osirismythe diende, en het *chen*, het binnenste of verborgene, waarschijnlijk het graf van Osiris, dat zich bevond aan de achterzijde van den muur, dat het heiligdom van Neith raakte. Aan haar werden vooral schapen geofferd. De gewone voorstelling der godin is in menschengedaante met de kroon van Neder-Egypte op het hoofd, doch zoo wij hetgeen Herodotos als den sarkofaag van Mykerinos' dochter beschrijft voor een beeld van Neith mogen houden, dan had zij in haar tempel te Saïs den vorm van een liggende koe met een ronde gouden plaat tusschen de horens, ook aan kop en nek met goud versierd en met een purperen mantel bedekt, en dan werden vóór dit beeld steeds een wierookoffer en een lamp brandende gehouden. Zulk een beeld zou zeer goed met het wezen der godin overeenkomen, daar de onbevleete ontvangenis van den Hapistier, levend beeld van den zonnegod, ook tot de dogmen van de egyptische theologie behoorde. Ter harer eere werd op een bepaalden nacht van het jaar het feest der lampen gevierd. Geheel Egypte was dan verlicht door lampen, gevuld met olie en zout, waarin een wick dreef en die den ganschen nacht bleven branden; maar een tal van bedevaartgangers trok naar Saïs om de groote plechtigheid daar bij te wonen en mede te vieren. Het feest had betrekking op het nimmer stervende zonnelicht. De saïtische tempel was, gelijk de meeste voorname tempels in Egypte,

een pantheon geworden. Daar werden, behalve Neith in twee gestalten, naar haar dubbele natuur, Selk de schorpioengodin, Ma, de godin der waarheid, Isis, Sati, Nephthys en Suben, de godin der vruchtbaarheid en der overwinning, en de mannelijke goden Thot, heer van Sesennu, Seb, de vader der goden, Osiris met de kroon van Opper-Egypte, Chem met de dubbele kroon, Anubis en Horos, elk in tweeërlei vorm, en Chepra, de zonnegod, als schepper aangebeden, alle goden die tot den osiraanschen kring behooren, of die een zijde van de natuur der godin uitdrukken.

Neith heeft haar heerschappij langer behouden dan de vorsten die haar zoo hoog vereerden; onder de perzische overheersching bleef zij een van de gevierdste godheden, wier roem zich later ook verre buiten Egypte verbreidde.

Aanvankelijk bracht zoo de groote katastrofe die Egypte aan de oppermacht van een geheel vreemd ras had onderworpen, in den godsdienst des lands geen verandering te weeg. Dat was vooral te danken aan een hoogen staatsdienaar, ijverig vereerder van Neith en zoon van den priester dier godin Pefanit, waarschijnlijk ook zelf haar priester, Uza-hor-penres. Deze haastte zich, bij het onheil dat zijn land had getroffen, wat er te redden viel te behouden. Hij wist het vertrouwen van Kambyzes, den perzischen veroveraar, die den egyptischen naam van Ramesut aannam, te winnen, en werd door dezen als zijn voornaamsten raadsman benoemd. Het eerste wat hij deed, was aan den koning een denkbeeld te geven van het groot gewicht, dat de dienst van de saïtische godin bezat ¹. Hij klaagde hem, dat die tempel door

¹ Het theologisch onderricht dat Uzahor aan den koning gaf, ging nog verder, en liep niet alleen over den dienst in de verschillende

de vreemde troepen, die men daarin had gelegerd, verontreinigd werd. Kambyzes luisterde naar de raadgevingen en bezwaren van zijn egyptischen dienaar. Hij beval den tempel te zuiveren, de troepen een andere legerplaats aan te wijzen en al hun woningen in het heiligdom te vernietigen. Bovendien liet hij de priesterordeningen weer voltallig maken, gebod dat de offeranden geregeld gebracht en de feesten op hun tijd gevierd zouden worden, en deed dit alles: „omdat hij aan Uza-horpenres last had gegeven hem de grootheid van Saïs te doen kennen.“ Het schijnt dus, dat Kambyzes zelf naar den hoofdgodsdienst van zijn nieuwe provincie gevraagd had. Hij deed nog meer. Te Saïs aangekomen, liet hij zelf zich in de geheimenissen der godin inwijden, en verrichtte in haar tempel al de plechtigheden, die de egyptische koningen — de weldoende, voegt de ijverende Neith-priester er naïef bij — daar vroeger hadden volbracht, en stelde, op hun voorbeeld, een litanie in voor den Heer der eeuwigheid (Osiris) in het binnenste heiligdom van den tempel der godin.

Maar spoedig was alles veranderd. Kambyzes, die eerst met zooveel gematigdheid over Egypte regeerde en zelfs eerbied voor den nationalen godsdienst aan den dag legde, werd een tempelschender en gewelddenaar. Dat kan aan geen godsdienstijver worden toegeschreven, maar moet alleen het gevolg zijn geweest van de teleurstellingen die hij zich door zijn eigen dwaasheid en onverstand had be-

tempels van Neith, maar ook over al de goden en godinnen, die te Saïs vereerd werden, en over de vier goddelijke woningen in de vier hemelstreken „die de afgrond zijn waar de goden zetelen;“ van welke laatste bijzonderheid de krijgshaftige Hakhâmanide wellicht geen helderder begrip heeft verkregen dan ons op dit oogenblik mogelijk is.

rokkend. Drie krijgstochten, door hem te gelijktijd be-
 raamd, mislukten geheel. Een expeditie tegen de Kar-
 thagers werd opgegeven, omdat de Feniciërs weigerden
 tegen hun stamgenooten te vechten. De beide andere
 werden beproefd. Zonder kennis van de landstreken die
 men moest doortrekken, zonder genoegzamen voorraad
 voor de lange reis, trok hij met een leger tegen de Ethi-
 opiërs uit, en zond een afdeeling daarvan naar de Oazis
 van Amun, om de bewoners daarvan aan zijn gezag te
 onderwerpen. Hijzelf moest onverrichter zake terugkeeren,
 en het leger, tegen de Ammoniërs gezonden, werd geheel
 bedolven onder het zand.

Nu kende dan ook de woede van Kambyzes geen palen.
 Zoodra hij te Thebe was teruggekeerd, verwoestte hij
 er vele gedenkteeken. Te Memfis maakte hij het nog
 erger. De stad was in blijdschap om de geboorte van
 een nieuwen Apis. Kambyzes, in zijn waanzin, meende
 dat men zijn nederlaag vierde. Hij liet de bestuurders
 der stad ter dood brengen en wondde den heiligen Apis.
 In het heiligdom van Ptah binnengetreden, bespote hij
 diens dwergbeeld, en liet de standbeelden der Kabiren
 verbranden. Men kan de ontzetting en de droefheid be-
 grijpen, die gansch Egypte vervulden. Zulk een heilig-
 schennis was ongehoord. Uzahor betuigt, dat zoodanig
 onheil nooit had plaats gegrepen; de smart over hetgeen
 hijzelf beleefde, deed den schriftgeleerde vergeten, dat
 de godsdienstgeschiedenis van zijn volk nog wel donker-
 der bladzijden bevatte. Het schijnt dat Saïs de woede
 van den tiran ontging, en zoo dit werkelijk het geval
 is geweest, dan heeft de stad dit aan haar doorluchtigen
 burger Uzahor te danken gehad, die betuigen kon: „Ik
 was een goed burger mijner stad, ik heb haar bevol-

king gered in de groote ramp die het gansche land trof."

Maar betere dagen waren aanstaande. Nauwlijks heeft de groote Darius den troon beklommen, of hij toont zich voor Egypte een zachtmoedig en verstandig heerscher. Hij beveelt aan Uzhor pen-res, die weer de godsdienstige belangen zijner landgenooten aan den koning had voorgedragen, om alles door het geheele land te regelen, en de orde (de beteekenis van het oorspronkelijke woord is twijfelachtig) der schriftgeleerden en "den naam van alle goden, hun tempels, hun offeranden, de viering van hun feesten voor altijd" te herstellen. Hij laat in de oazis van Thebe (Wah-el-Kardjeh) een tempel van Amun bouwen, naar welken god hij zich als egyptisch vorst had laten noemen (Ra-amun-meri of Meri-amun-ra). En nadat de Egyptenaars tegen zijn willekeurigen stadhouder Aryandes of Oryandros (Ariyârâmna?) zijn opgestaan, brengt hij hen tot rust en wint hun harten, door een som van honderd talenten voor een nieuwen Apis uit te loven, daar de oude juist gestorven is. Dit laatste feit is kenmerkend voor het egyptische volk. Zijn godsdienst was den Egyptenaar alles. Het despotisme heeft hem eindelijk tot verzet aangespoord. Hij heeft de wapenen gegrepen om het vreemde juk af te schudden. Maar het geschenk van een nieuwen heiligen stier is genoeg om hem tot bedaren te brengen, en vrijwillig het juk, dat hij verbreken wilde, weer op zich te doen nemen. Hoe onnoozel dit zij, het volk, dat door zulke middelen in toom kan gehouden worden, staat toch hooger dan dat volk van Rome, dat alle tirannie verdragen wilde, mits men het brood en spelen (*panem et circenses*) gaf.

Het is hier de plaats om met eenige woorden te spreken over het heiligdom van Amun in de oazis Sivah, waar-

heen Kambyzes een vergeefsche expeditie uitzond, en dat, schoon reeds wereldberoemd, nu voor het eerst met zekerheid in de egyptische geschiedenis optreedt ¹. Het heiligdom, welks orakel van heinde en ver werd geraadpleegd, lag diep in de woestijn, acht dagreizen van de kyreneesche kust en twaalf van Memfis verwijderd. Het geheimzinnige en verwijderde deed er een groote heiligheid aan toeschrijven, ofschoon het in dubbelzinnigheid voor geen andere godspraak onderdeed. Men leidde die „ammonische draaierij“ (ἀμμωνιακή ἀπάτη) schertsend van de gedraaide horens af, die den ramskoppigen god versierden. Omtrent de stichting bestaan slechts mythen of legenden. De thebaansche Amunspriesters vertelden Herodotos van twee profetessen, door de Feniciërs geroofd, en waarvan de eene in Libyë, de andere in Hellas verkocht werd; de eene stichtte het Amunsorakel, de andere dat te Dodona. De Grieken maakten daarvan twee zwarte duiven. Zooveel blijkt hieruit, dat de kolonie in de Amuns-oasis een egyptische was, van Thebe uitge-

¹ Het bericht dat Bokchoris (24^e dynastie) in de 8^e eeuw v. C. het reeds geraadpleegd zou hebben, maakt deel uit van het apokryfe vertelsel, dat onder zijn regeering de uittocht der Joden zou hebben plaats gehad (Lysim. by Joseph. c. Ap., 1, 34. Tacit. Hist., 5, 3), en heeft dus evenveel waarde als deze fabel zelve. Meer grond heeft het verhaal, dat een der tegenstanders van Psamtik I, Tementhes genaamd (Tafnecht?), het orakel van Amun geraadpleegd zou hebben, en een waarschuwing tegen hanen zou hebben ontvangen, waarop hij dan ook door karische soldaten met hanevederen op den helm overwonnen zou zijn; Polyæn. *Var. hist.* 7, 3, aangeh. by Parthey, *Das Orakel und die Oase des Ammon*, *Abhandl. der phil. hist. kl. der Berl. Akademie*, 1862, blz. 158. Het kan evenwel ten tijde van Bokchoris bestaan hebben. In Griekenland en Klein-Azië genoot het reeds een grooten roem. Dat Kroesos het raadpleegde en Pindaros het bezong, is bekend.

gaan. Volgens Diodoros (3, 71 vgg.) zou Dionysos het orakel van zijn vader Ammon gesticht hebben, toen deze „uit het Rijk verdreven was,“ en aan zijn zoon de zegepraal had voorspeld. Dit zou doen vermoeden dat de kolonie uit bannelingen bestond. Zoo iets kan slechts op twee tijdstippen der egyptische geschiedenis hebben plaats gehad: of ten tijde van Chunaten's (Amenofis IV) vervolging tegen de Amunsdienaars, of ten tijde van de uitwijking der thebaansche Amunspriesters naar Ethiopië. Het eerste zou wel het waarschijnlijkste wezen. Doch dit zijn slechts gissingen. Een ontcijfering van de hieroglyfische opschriften van den tempel Omm beidah, een der heiligdommen van de oazis, vooral van de koningschilden die men daar gezien heeft, zou meer licht kunnen geven. In elk geval bewijzen deze opschriften en schilden, dat de tempels en nederzetting zuiver-egyptisch waren en met het Rijk in voortdurende betrekking bleven, al maakte de oazis volgens Herodotos een onafhankelijk staat onder eigen vorsten uit. Dat de taal thans niets egyptisch meer behouden heeft en een berber-dialekt is, pleit niet sterk tegen de egyptische afkomst, want iets dergelijks zien wij in Meroë geschieden, en ten tijde van Herodotos hield de taal van de Amuns-oazis, volgens hem, het midden tusschen egyptisch en ethiopisch ¹.

De god dien men in de tempels van de oazis vereerde, was Amun met den ramskop, dezelfde die in Ethiopië werd aangebeden; in den Omm-beidah tempel is hij afgebeeld. Zoo droeg Alexander, wanneer hij zich als Amun kleeedde, horens op het hoofd (Dhu-l-karnaïn). Toch wordt er nog van een ander beeld gesproken, namelijk van een

¹ Parthey, t. a. p., blz. 149 vg.

kegel (umbilicus) met edelgesteenten bezet, een van die beelden zooals die in fenicische tempels veelal voorkomen; misschien was dit de plaatselijke, libysche voorstelling van den god, dien de Libyers met de Egyptenaars gemeen hadden ¹. In den tempel brandde, evenals in het saïtische heiligdom, een eeuwige lamp, zinnebeeld van het altijddurende licht. Het orakel geschiedde niet door woorden, maar op echt-egyptische wijs, door teekenen en zinnebeelden, die dan evenwel door de priesters in woorden werden overgezet. Ook de aan de zon gewijde, of misschien alleen om haar wisselende temperatuur naar de zon genoemde bron, genoot in de oudheid een groote vermaardheid.

Hier eindigt de geschiedenis van den egyptischen godsdienst voor zoover die binnen de perken valt, die ik mij heb afgebakend. Nog een korten tijd gelukte het Egypte zich van de overheersching der Perzen te ontslaan; een halve eeuw werd het nog door eigen vorsten geregeerd, die, gelijk de overgebleven monumenten bewijzen, de vroegere nationale koningen in alles navolgden, en den nationalen godsdienst van Memfis, Hermopolis en Thebe in eere hielden en beschermden. Daarna worden de Perzen weer meesters, en worden door de

¹ Als Parthey, t. a. p., blz. 137, meent, dat de Grieken aan den god van de oazis bij vergissing den naam Amun gegeven hebben, omdat deze nooit met een ramskop wordt afgebeeld, en wij dus ook hier aan Chnum moeten denken, kan hem dit niet worden toegegeven. Zijn gevoelens spruit voort uit de meening van Wilkinson, dat alleen Chnum met ramskop werd afgebeeld. Het is sinds lang bewezen dat dit symbool ook Amun eigen was. Zoo hadden Hathor, Isis, Neith den koekop, Osiris en Ptah het dud-symbool, Horos, Ra, Munt den sperwerskop gemeen, en is de krokodil het beest zoowel van Sebak als van Set.

Grieken vervangen. Onder de Ptolemæën heeft Egypte wel een zelfstandig bestaan, maar het ontwikkelt zich niet meer. In weerwil van de prachtige en deels schoone tempels die gesticht of hersteld worden, is het verval duidelijk. Voor de godsdienstgeschiedenis is dit tijdperk hoogstbelangrijk, maar het behoort reeds tot de nieuwe eeuw, die thans was aangebroken, de eeuw van het universalisme. De periode die nu begint vertoont ons dat, niet slechts in Egypte maar overal, in zijn wording. De godsdiensten beginnen zich te vermengen. Niet slechts dat men goden en gebruiken van elkander overneemt die dan in het kader van den nationalen godsdienst opgenomen, en daarom gansch gewijzigd worden, maar de uitlandsche godsdiensten worden eenvoudig ingevoerd. De Amuns-oasis wordt het middel om den dienst van den thebaanschen god door geheel Afrika en Griekenland te verbreiden, en staat dus zeer geschikt aan het eind van mijn geschiedkundig overzicht, omdat de vereering van den ramskoppigen god in de libysche woestijn juist den overgang vormt tot de nieuwe periode. Amun, die tot de Romeinen niet doorgedrongen schijnt te zijn, wordt gevolgd door Isis met Harpokrates en Serapis, die vooral in Italië met zulk een dweepzieken ijver gediend werden. Maar niet slechts dat de godsdienstvormen zich verbreidden, de godsdiensten zelven vermengden zich. Egypte was voor het Westen het ware vaderland van die vermenging, Alexandrië het middelpunt. Helleensche, judeesche en egyptische elementen gistten daar dooreen, en wat uit die gisting te voorschijn kwam, heeft later, toen het Evangelie van Jezus zich van Palæstina uit begon te verbreiden, op de leer en de inzettingen van den nieuwen wereldgodsdienst een beslissenden in-

vloed uitgeoefend, waarvan de sporen nog aanwezig zijn. Maar hoe belangrijk deze periode ook zij, en hoe aantrekkelijk de studie daarvan ook moge wezen, het behoort niet tot de oude, maar werkelijk reeds tot de nieuwe godsdienstgeschiedenis, waarvan het de inleiding uitmaakt, en ligt dus buiten mijn bestek. Mij blijft alleen nog over in eenige algemeene opmerkingen over het karakter van den egyptischen godsdienst en zijn verband met zedelijkheid, staat en kunst de slotsommen van ons onderzoek neder te leggen.

HOOFDSTUK IX.

HET KARAKTER VAN DEN EGYPTISCHEN GODSDIENST EN ZIJN ZEDELIJKE VRUCHTEN.

Het karakter van den egyptischen godsdienst kunnen wij niet begrijpen, wanneer wij niet allereerst pogen de twee hoofdverschijnselen te verklaren, die ons bij een beschouwing dier religie in het oog springen. Die twee hoofdverschijnselen zijn twee groote tegenstellingen, die bij een oppervlakkige beschouwing raadselachtig voorkomen, en die toch niet zoo onverklaarbaar zijn als zij schijnen. In den egyptischen godsdienst vinden wij eigenschappen vereenigd, die elkander schijnen uit te sluiten, en die toch blijken feitelijk niet onvereenigbaar te zijn, gelijk zij ook logisch wel met elkander kunnen worden verzoend. Uit alles wat de monumenten ons omtrent het geloof der oude Egyptenaars doen kennen, spreken twee dingen: vooreerst, een levendig besef van de geestelijke natuur der godheid, gepaard met grof zinnelijke voorstellingen der verschillende goden; en ten andere, een niet minder levendig besef van de eenheid Gods, gepaard met de grootste verscheidenheid der godlijke personen ¹.

¹ Zeer waar drukt Chabas (*Rev. arch.* 1862, V. blz. 273) dit uit op de volgende wijs: En présence des doctrines de la vieille Égypte, on

Men heeft de verklaring van deze verschijnselen gezocht in het bestaan eener dubbele godsdienstleer, een esoterische en een exoterische, eene, bestemd voor de geleerden, alleen aan hen en weinige uitverkorenen bekend, doch voor de menigte zorgvuldig geheim gehouden, eene andere, bestemd voor het volk, waaraan men slechts de schaal gaf en waarvoor men de kern verborg. Of, om het met ronde woorden te zeggen, de priesters lieten de onkundige schare in haar bijgeloof volharden, terwijl zijzelfen beter wisten, en aan al die zinnelijke voorstellingen en praktijken niet de minste waarde hechtten. Deze meening is evenwel geheel uit de lucht gegrepen en niets meer dan een moderne fantazie. Daar waren in Egypte, gelijk overal elders in alle tijden, ontwikkelde en onbeschaafde, geleerde en ongeleerde menschen. De laatsten bleven staan bij het zichtbaar symbool en vergenoegden zich veelal met den vorm; de eersten drongen dieper door, en spoorden de gedachten op, in die sym-

éprouve une espèce de vertige comme à l'approche d'un abîme insondable. Aucune mythologie n'a jamais possédé une masse aussi considérable de mythes bizarres et compliqués, entés sur un principe simple comme celui du monothéisme; une vaste chaîne paraît dans ce système rattacher insensiblement l'homme et les mânes aux innombrables divinités qui représentent les modes particuliers, les formes et les volontés de l'être universel, le pivot de l'ensemble. Le tout forme un panthéisme particulier dont la définition exacte exigerait une science plus étendue que la nôtre. Ik laat de uitdrukking: pantheïsme, die mij op het egyptische stelsel slechts onder groot voorbehoud toepasselijk schijnt, voor rekening van den schrijver. Indien ik het waag een verklaring te beproeven, waarvoor hij is teruggedeinsd, dan is het niet omdat ik mij op een uitgestrekter geleerdheid beroem dan de zijne, maar omdat ik meen dat de waarneming der hoofdverschijnselen en de opmerking van de leidende gedachte die zich in alle uitdrukt, de verklaring van-zelf aan de hand geeft.

bolen verborgen. Maar ook zij hechtten aan die zichtbare teekenen, aan die vormen van den godsdienst, die plechtigheden en gebruiken, een bepaalde waarde. Zij waardeerden de vormen om de ideën, die zij uitdrukten, maar om zich van de vormen los te maken, daartoe waren ook zij niet in staat. En dat zij hun diepere opvatting opzettelijk verborgen zouden hebben gehouden, daarvan blijkt niets. Integendeel. Het hieroglyfenschrift, hoewel niet zoo duidelijk als het romeinsche alfabet, was geen geheimschrift. En al de beelden, waarmee zij de muren der openbare gebouwen bedekten, waren van verklarende legenden vergezeld. De boeken, waarin zij hun godsdienstige bespiegelingen openbaar maakten, waren voor ieder verkrijgbaar, en het werd zelfs noodzakelijk voor de toekomstige zaligheid geacht, om de heilige teksten uit het hoofd te kennen. De verbreiding hunner leer had geen andere grenzen, dan de vatbaarheid der geloovigen. Zelfs jegens vreemden waren zij niet terughoudend in hun mededeelingen over godsdienstige onderwerpen. Grieksche onderzoekers zooals Herodotos, en wijsgeeren als Plato, genoten hun onderricht en werden zelfs in hun diepste wetenschap ingewijd. Wat zij verzwijgen moesten, was alleen datgene, wat de eerbied verbood vulgair te maken, zooals de naam van den hoogsten god, dien bijvoorbeeld ook de Israëlieten schroomden uit te spreken. Maar ieder belangstellende kon worden ingewijd; zelfs slaven werden daarvan niet uitgesloten. In elk geval vindt men bij henzelfen de geestelijke opvatting en de ruw-zinnelijke vorm met elkander vereenigd. Chamuas, de zoon van Ramses II, was zeker met de diepste mysteriën vertrouwd, en tegelijk een geloovig ijveraar voor den memfitischen stierendienst. Het vraag-

stuk, hoe twee schijnbaar zoo ongelijksoortige zaken kunnen samengaan, blijft dus in zijn geheel, en kan door het aannemen van een exoterische en esoterische leer niet worden uitgemaakt ¹.

Want het blijft inderdaad opmerkelijk, dat men zich zoo duidelijk, zoo nadrukkelijk kon uitspreken over de verborgenheid, de onzichtbaarheid der godheid, als ik dat in 't voorgaande menigmaal heb kunnen vermelden, dat men haar „de ziel der zielen,“ „den geest, geestelijker dan alle andere geesten“ kon noemen, die leeft door zichzelf, ongeschapen, ongeteeld, eeuwig, en haar tegelijk voorstellen in de gedrochtelijke gedaante van een mensch met dierenkop, of in die van een dier zelf, van een boom, van een zuil met dwarshouten, van een gevleugelde schijf, of ook in den walgelijken vorm, waarin de god Chem-min gewoonlijk is afgebeeld.

De naaste oorzaak van dit verschijnsel vind ik in de symbolisch-mystieke richting van den egyptischen godsdienst, die zich uit het mythologische stelsel ontwikkeld heeft. Een symbool is de zinnelijke inkleeding van een eenvoudige of samengestelde gedachte. Een mythe is de voorstelling van een natuurverschijnsel als persoonlijke handeling. Gewoonlijk ontstaan de symbolen uit mythen, en altijd gaat de mythologie aan de symboliek vooraf. Tot de vorming eener mythologie wordt behalve een

¹ Lepsius, *Die Götter der 4 Elementen*, blz. 198, schrijft naar waarheid: „Soweit man die religiösen Vorstellungen überhaupt in Bild- oder Wort-symbolik kleiden konnte, soweit wurden sie eben dadurch exoterisch und zugänglich für jeden höher Unterrichteten; nur die tiefere speculative Auslegung oder Begründung musste begreiflich bis auf einen Grad den eingeweihten Priestern vorbehalten, und insofern ihr Geheimniss bleiben.“

dichterlijke aanleg, ook vereischt een toestand van zwerven, strijden, veroveren, een epische toestand om zoo te zeggen, een staat van wording en vorming, niet van vastheid en orde, niet van een vredig en gezeten leven. Duurt deze staat van worsteling voordat men tot vastheid en een geregelde staats- of kerkinrichting komt, lang, en is een volk daarenboven rijk aan verbeelding en dichterlijk vermogen, dan zal zijn mythologie ook rijk en veelvormig zijn, en zal het die, als het tot vestiging is gekomen, omzetten in poëzie en geschiedenis, verheerlijken door de kunst, en tot punt van uitgang zijner wijsgeerige bespiegelingen maken. Duurt daarentegen de epische tijd van een volk, van een godsdienst slechts kort, komt het, onder den invloed van gunstige omstandigheden, reeds vroeg van het zwervende jagers- en herdersleven tot den gevestigden staat van landbouwers, dan houdt het mythenvormende vermogen weldra op, de mythen worden symbolen, de symboliek laat haar rechten gelden, en de mythologie wordt overvleugeld. Dat zien wij bij het egyptische volk geschieden. Men vermoedt dat het gelijk de arische volken eenmaal uit Azië naar het Westen is getogen, en men heeft daarvoor goede gronden. Het heeft dus ook zijn heldentijdvak, zijn periode van worsteling en omzwerving, van *struggle for life* gehad. Maar die schijnt niet lang te zijn geweest. Van Mesopotamië naar Afrika is de weg niet ver, en de stammen waaraan het Nijldal betwist moest worden waren zeker niet talrijk en niet machtig. Toen het gezeten leven, de geordende staat, en daarmede de kunst voor de Egyptenaars begon, had de mythologie nog nauwelijks tijd gehad om te groeien, en vond de bespiegeling van den geleerde, de fantazie van den dichter en kunstenaar

bijkans niet meer dan een enkelen mythe, den osiraanschen zonnemythe, die onder andere namen overal dezelfde is, en een rijkdom van nog ruwe, niet geanthropomorfeerde, mythische voorstellingen. Het anthropomorfische, het menschelijke werd hoofdzakelijk door Osiris en door zijn noordelijken dubbelganger Atum-Ra vertegenwoordigd. Voeg daarbij, dat de Egyptenaar, gelijk al de hem naast verwante volken, een zekere huivering schijnt gehad te hebben, om de godheid in menschelijke gedaante voor te stellen, en een symbool, een monsterachtige voorstelling, meer met den eerbied aan de godheid verschuldigd overeenkomstig achtte. Een diep gevoel van de verhevenheid van God boven den mensch is een kenmerk der mesopotamische godsdiensten in 't algemeen, waardoor zij zich onderscheiden van de arische, die meer de verwantschap van de goden met de menschen op den voorgrond stellen.

Uit die symbolische richting van den egyptischen godsdienst, waartoe de genoemde omstandigheden medewerkten, verklaart zich nu de eerstgenoemde tegenstelling geheel. Worden symbolen niet verstaan — gelijk het geval is bij de onkundige menigte — dan geven ze natuurlijk tot veel grooter afdwalingen aanleiding, dan mythologische (dat zijn hier menschvormige) voorstellingen. Aanbidt men het symbool als zoodanig, het dier, den boom, den steen als de godheid-zelve, dan staat zulk een godsvereering lager dan de aanbidding van een god als de olympische Zeus, de attische Athene, de delfische Apollo, bij wie al de symboliek zich in een menschelijk wezen, alzoo het hoogste wat wij bij ervaring kennen, heeft samengevat en, ik moet er bijvoegen, verscholen. Maar verstaat men het symbool, weet men den zinne-

lijken vorm van de daarin gehulde gedachte te onderscheiden, iets wat bij symbolen veel gemakkelijker is dan bij mythen, dan zal men ook spoediger tot een zuiver geestelijke opvatting komen en aan de grofheid, de leelijkheid van het zinnebeeld geen aanstoot nemen. Integendeel, men zal zich aangetrokken voelen door het diepzinnige, en steeds nieuwe symbolen tot voermiddelen van nieuwe gedachten blijven bezigen. Men zal licht verwarren in een doornbosch van mystiek, maar men zal niet zoo spoedig het bewustzijn verliezen dat er in al die vormen een diepere zin schuilt, en loopt geen gevaar om de gansche geloofsleer te zien overgaan in een verzameling van zinledig geworden fabelen, die slechts om haar dichtelijke schoonheid bekoren. Zoo hebben de Christenen nooit geheel vrede gehad met een menschelijke afbeelding van den hemelschen Vader, al was zij door het penseel van een Rafaël of Michelangelo geschilderd; maar niemand, zelfs de strengste Protestant, ergert zich aan de zinnebeeldige voorstelling van God in den vorm van een (alziend) oog, of van zijn werking in de gedaante eener duif. Metéénwoord, de voor onzen smaak vreemde figuren, waaronder de Egyptenaar de goddelijke wezens voorstelde, zijn met een zuiver geestelijke, verhevene opvatting der godheid veel beter vereenigbaar, dan de schoone, edele godengestalten van Hellas.

Niet anders is het met de tweede tegenstelling die ik noemde: het levendig besef van Gods eenheid, gepaard met de grootste veelvuldigheid, de bontste verscheidenheid der goddelijke personen. Inderdaad, met duidelijke woorden wordt het monotheïsme in menig egyptisch geschrift uitgesproken, en het zou niet gemakkelijk zijn

een polytheïsme te vinden rijker dan hetgeen aan den Nijl bloeide. Gedeeltelijk laat zich dit op dezelfde wijze verklaren als de eerste tegenstrijdigheid. Ergerden zich de onontwikkelden niet aan de grofzinnelijke symbolen, vooreerst omdat zij vermoedden dat daarachter een diepe zin was verborgen en dat die monsterachtige voorstellingen alzoo heilig waren, en ten andere omdat zij nog niet hoog genoeg stonden om daardoor geërgerd te worden; namen de geleerden daaraan geen aanstoot, omdat zij den zin begrepen, en, gelijk het aanvankelijk gaat, den eerbied voor het geheimenis op het omhulsel overbrachten; zoo was het ook met het polytheïsme, dat was aangegroeid naarmate het monotheïsme helderder werd voor het bewustzijn van de meest gevorderden. Het volk had van monotheïsme zeker nog geen begrip; het stiet zich aan de veelheid der goden niet; doch elk koos zijn eigen god, en vereerde dien meestal alsof hij de eenige ware. De geleerden zagen in de vele goddelijke personen slechts openbaringen, manifestaties, geen emanaties zooals men gewild heeft, van den eenen onsterfelijken, ongeschapenen, verborgen god. De goden waren zijn scheppingen. Ra-zelf schept zijn leden, en die leden zijn de goden. De verborgene god, door wien in den beginne alles geworden is (Tum in het Boek der Opstanding) is een eenig wezen, maar hij openbaarde zich daarna, en openbaart zich voortdurend in tallooze gestalten. Daarom was men zoo verdraagzaam voor alle vormen, voor ieder godsbegrip, mits het zich bepaalde tot de plaats waar het t' huis behoorde; daarom nam men ook zoo gemakkelijk vreemde godsdienstvormen over; en hoewel de gedachte dat God één is steeds nadrukkelijker werd uitgesproken, liet men het polytheïsme met kalmte voort-

woekeren, omdat voor het denken van den Egyptenaar aan de stelling: God is één, zich die andere verbond: zijn manifestaties zijn zonder getal. Doch daarom was men ook zoo onverdraagzaam voor elken godsdienstvorm die zich als den eenig waren wilde doen gelden, en gelukte het Apepi niet om het Pantheon tot een tweetal goden, Amun-ra en Sutech, te herleiden, noch Chunaten om aan zijn god Aten-ra een langer leven dan aan zich-zelf te verschaffen. Dat was inderdaad een ketterij, waartegen juist de geleerden, de priesters moesten opkomen. Dat was een stellen van een enkele openbaring Gods in de plaats van den eenigen Allerhoogsten zelf. Het is zoo, Amun, Ra, Ptah en Sutech bijvoorbeeld, ook Osiris, Chnum en Atum en somtijds Thot werden elk in 't bijzonder als de hoogste, de eenige God voorgesteld. Maar men had zich sinds lang gewend, om deze verschillende goddelijke wezens slechts als verschillende namen van denzelfden God te beschouwen, zooals blijkt uit samenstellingen gelijk Amun-ra-tum-harmachis, Ptah-sokar-osiris, Ptah-num, enz., en ook daaruit, dat men aanroepingen van den eenen onder het beeld van den anderen plaatste. Bovendien verbood de staatkunde om een van die vormen, vooral van de plaatselijke godsdiensten van voornamen steden of belangrijke distrikten uit te roeien ¹.

¹ De Israëlieten, die de belangrijke schrede reeds gedaan hadden, waarvan het gebod: „Gij zult geen andere goden hebben voor mijn aangezicht,“ getuigt, zagen toch ook geen bezwaar om den eenigen God voor te stellen in 't midden zijner zonen, en bleven nog zeer lang een aantal goddelijke wezens nevens Jahveh vereeren. De vraag of het monotheïsme ouder dan het polytheïsme, en dit laatste een verbastering van het eerste, dan of het eerste uit het laatste ontstaan zij, kan niet door de geschiedenis, maar alleen door filosofische de-

Thans zijn wij in staat de hoofdgedachte van den egyptischen godsdienst te verstaan. Naar den vorm zijner leer behoort hij tot de overwegend symbolische, naar den vorm zijner organisatie of wil men het kerkelijke inrichting noemen, behoort hij tot de kategorie der theokratische, en openbaart daarin zijn nauwe verwantschap met de mesopotamische (semietische) godsdiensten, die ook alle symbolisch en theokratisch van vorm zijn. Naar zijn ontwikkeling behoort hij niet tot de uitsluitend mono-

duktie worden uitgemaakt. In Egypte is het monotheïsme ouder dan het veelvormige polytheïsme der 18e en 19e dynastie bijvoorbeeld. Reeds in de zedelijke maximen van Ptah-hotep, die zoo al niet onder het Oude, althans onder het Middel-rijk zijn opgesteld, treffen wij het aan. Chabas zegt daarvan (*Rev. arch.* 1858. I. blz. 16: „L'idée abstraite de la Divinité intervient fréquemment dans le texte, comme si l'auteur avait la notion de l'unité et de l'indivisibilité divines.” Ook in de oudste stukken van het Boek der Opstanding wordt het geleerd. Men heeft het willen vinden in de duistere formule: *patu* (of *paut*) *nuteru*, 't geen Mariette vertaalt: „Jehovah Elohim, le seigneur des dieux,” doch Lepsius, De Rouge en Chabas verzetten zich daartegen, en meenen dat zij moet worden overgezet: „de meervoudigheid der goden.” Lepsius, *D. Götter der 4 Elementen*, blz 224 vgg. Brugsch verklaart haar: „de negen goden.” In elk geval wordt er de godenwereld geheel door aangeduid, en het is dus een stap tot monotheïsme. In de geschiedenis zijn monotheïstische uitspraken en polytheïstische stelsels even oud. De vraag is slechts of men in den vóórhistorischen tijd met de voorstelling en aanbidding van een of meer goden is aangevangen, en die vraag is nog niet als opgelost te beschouwen. De meening dat alle godsdienstvormen de verbastering van een zuivere, en dus monotheïstische, oorspronkelijke openbaring zouden zijn, is even onwetenschappelijk en kinderachtig, als het gevoelen dat men met het ruwste fetissisme begonnen is, onbewezen en onwaarschijnlijk mag worden genoemd. Men kan zeggen dat de Egyptenaars, zoodra zij in de historie optreden, monotheïsten in de leer en polytheïsten in de praktijk zijn.

theïstische noch tot de overwegend polytheïstische, maar staat op het standpunt waarop men de eenheid en geestelijkheid Gods met de veelvoudigheid zijner openbaringen poogt te verzoenen. Als zoodanig moet hij aan het begin van die ontwikkelingsrij geplaatst worden, die onder de oude godsdiensten in het monotheïsme der Joden haar toppunt bereikt; wederom alzoo de ontwikkelingsrij die de mesopotamische godsdiensten hebben doorloopen. Onder deze godsdiensten moet hij dus bepaaldelijk worden gerangschikt.

Maar elke godsdienst heeft ook zijn eigenaardig karakter. Dat karakter wordt niet bepaald door den vorm waarin hij zich vertoont en de ontwikkeling die hij heeft bereikt, maar door de hoofdgedachte die hij uitdrukt, al hangt die met zijn vorm en zijn ontwikkeling samen. En die hoofdgedachte van den egyptischen godsdienst, datgene wat den Egyptenaar in het heelal het meest had getroffen en wat hij dus allereerst in zijn theologie weder gaf, is: het leven in zijn eeuwigen, onveranderlijken grond en zijn tallooze verschijningsvormen. „Leven, gezondheid, welzijn“ (*anch uza seneb*), dat is zijn leus, het inbegrip van alles wat hij wenscht. Het onverwoestbare van dat leven, in weerwil van de vijandige machten des doods en der vernietiging, was de inhoud van al zijn geloof en al zijn hoop. Dat was het groote dogma, tot welks uitdrukking zijn tallooze symbolen moesten dienen. De goden en de koningen als goddelijke personen hebben steeds het zinnebeeld des levens in de hand. Ook de goddelijke triaden, vader, moeder en zoon, drukken die gedachte uit. Dat eeuwige leven, die standvastigheid bij 't wisselen der verschijnselen, nam hij in alles waar: in de lichtende verschijnselen des hemels, vooral in den

loop der zon, die dagelijks stierf en herrees, in den loop der jaargetijden, bij hem bepaald door den periodieken aanwas en daling van den Nijl, in de nimmer uitgeputte vruchtbaarheid der aarde, en dat paste hij toe op het menschelijk leven. Vandaar dat zijn hoogste godheid altoos tegelijk zonnegod en vruchtbaarheidsgod, veelal bovendien water- of nijlgod en type van den mensch zelven is; vandaar dat zijn eenige mythe, die het best door den Osirismythe wordt vertegenwoordigd, terecht uit dit alles kan verklaard worden, en een zonnemythe, een jaarsmythe, een nijlmythe, een onsterfelijkheidsmythe tevens is. Vandaar dat de leer der onsterfelijkheid zulk een voorname plaats in zijn theologie inneemt. Vandaar eindelijk dat het woord waarmee hij het afgetrokken denkbeeld: God, wedergeeft (*nuter* of *neter*), letterlijk „de zich steeds verjongende, de onvergankelijke” beteekent¹.

Diezelfde hoofdgedachte die den grondtoon der egyptische godsdienstleer uitmaakt, spiegelt zich dan ook af in de egyptische staatsinrichting. Ook in den Staat vond de grootste verscheidenheid en vrijheid van vormen zijn eenheid in het absolute, goddelijke koningschap. De koning is „de levengever als de zon.” Zijn rijk is eeuwig en zijn ideaal is „voor millioenen van jaren te heerschen op den troon van Horos”. Bij alle verschil in bijzonderheden, en in weerwil van de groote omwentelingen die herhaaldelijk plaats hadden, blijven de staatsvormen,

¹ Brugsch, *Hierogl. dem. WB.*, in voce. Ook De Rouge geeft deze verklaring. Hij leidt *nuter* af van 't werkwoord *nuter* = „renouveler.” en zegt (*Rev. arch.*, 1860, I. blz. 351): »Je pense que l'idée qui a présidé au choix de ce mot pour désigner un dieu, est l'éternelle jeunesse renouvelée périodiquement,“ „De Heer der eeuwen” is een zeer gewone naam voor den hoogsten God

gedurende de lange reeks van eeuwen dat het egyptische Rijk bestond, verwonderlijk gelijk en in het wezen onveranderd. Elke nieuwe periode, ook na langdurige verwarring, is werkelijk een verjonging, een herhaling van de vorige.

Hetzelfde nemen wij waar in de kunst. In overeenstemming met de ernstige geheimzinnige symboliek, zijn haar voortbrengselen meer indrukwekkend en grootsch dan behaaglijk en aantrekkelijk. Ook bij de oprichting van monumenten is de uitdrukking „voor millioenen van aren,“ „voor de eeuwen,“ zeer gewoon en geliefkoosd. Het massieve, het duurzame is een der hoofdkenmerken van de egyptische kunst. En hoewel ook zij haar bloeitijd en haar tijd van verval heeft gehad, hoewel een opmerkzaam beschouwer en kenner tusschen de voortbrengselen der verschillende perioden een onmiskenbaar onderscheid weet aan te wijzen, de hoofdtypen blijven onveranderd dezelfde van Chufu tot Amasis, ja, tot onder de Ptolemaeën en voor een deel tot den romeinschen keizerstijd toe.

Nauwer nog dan godsdienst en kunst staan godsdienst en zedelijkheid met elkander in verband. Er bestaat tusschen deze steeds een wederkeerige werking. En zoo is het ook in Egypte duidelijk, dat beide godsdienst en zedelijkheid van elkander onderling afhankelijk zijn.

Men heeft zich verwonderd over de zuiverheid der egyptische moraal, die evenwel — men vergete dit niet — bij het elementaire blijft stilstaan, en zich niet van de zedelijke maximen tot beginselen verheft. In elk geval zijn die maximen zeer schoon, en keeren voor een deel in de mozaïsche wet, ja zelfs in het Evangelie weder. Ik heb vroeger (bl. 159 vgg.) op eenige daarvan gewezen. Meermalen worden vroomheid, liefderijkheid en barmhartigheid, zachtmoedigheid, ingetogenheid in daden en

woorden, kuischheid, bescherming der zwakken, welwillendheid jegens minderen en eerbied jegens meerderen, ook eerbied voor den eigendom tot in het geringste als deugden aangeprezen en geroemd. Gaat men na, hetgeen de gestorvene in het oordeel moest kunnen betuigen, dan is dit deels negatief: „Ik heb geen zonden gepleegd tegenover de menschen, de ellendigen niet onderdrukt; geen ambtenaar werk opgelegd boven zijn krachten, geen slaaf door zijn meester laten mishandelen; niemand lijden veroorzaakt of doen weenen of doen sterfen van honger. Ik heb niet gelogen, niet gestolen, niet gedood, zelfs niet bevolen iemand verraderlijk te vermoorden, niet gebeden dat iemand het zag; ik heb geen overspel gepleegd; ik ben geen huichelaar, geen losbandige, geen dronkaard geweest. Ik heb maten noch gewichten vervalscht, de dieren der goddelijke offeranden niet ontvreemd of eenig eigendom der godheid gestolen, ik heb de melk van den mond der zuigelingen niet genomen. Ik heb niet gelasterd, noch den koning, noch mijn vader, noch God gesmaad, en God niet veracht in mijn hart ¹.“ Maar deels zijn er ook positieve plichten, wier opvolging hij voor den Rechter in de zaal der dubbele gerechtigheid moet kunnen betuigen: „Ik heb brood gegeven aan hem die honger had, water aan hem die dorst had, kleederen aan den naakte en aan den zwerver een toevluchtsoord;“ waaruit blijkt dat het nalaten van 't kwaad alleen in de oogen der egyptische moralisten niet genoeg was. Dergelijke betuigingen komen menigmaal voor. Als het ideaal van een vorst of edele (*erpa ha*)

¹ Men vindt den zoogen. ouden Kanon bij Pleyte, *Etudes Egyptologiques*, Afl. 6, blz. 168 vgg., den nieuweren in de vertaling van Birch, bij Bunsen, *Egypt's place in universal History*, Dl. V, blz. 253 vgg.

wordt een man geteekend: getrouw aan zijn moeder, ijverig voor zijn meesteres, aangenaam van mond, zacht van woorden, wellevend jegens grooten en geringen. En zeer schoon is de lofrede op zulk een aanzienlijke: „Zijn liefde was het voedsel van den arme, de zegen van den zwakke, de rijkdom van dien die niets heeft.“ Een liefelijke geest waait ons uit deze levensregelen tegen, en niet zonder schijn van recht heeft men beweerd, dat zulke gezuiverde moreele grondstellingen de vrucht niet konden zijn van een godsdienst wiens vormen nog zoo gebrekkig en soms zoo onkiesch waren, en daarvan geheel onafhankelijk waren.

De waarheid is, dat deze zedenleer bij den Egyptenaar volstrekt niet van zijn godsdienstleer was afgescheurd, maar dat beide bij elkander pasten en behoorden. De ruwe, voor ons gevoel stuitende symbolen, verhinderden niet, dat de godsdienstige voorstellingen van den Egyptenaar tot de zuiverste der oudheid behoorden. Over zijn geloof in Gods eenheid en geestelijkheid werd reeds gesproken. Voeg daarbij, dat men in de uitspraken der egyptische dichters of schriftgeleerden omtrent het wezen van God in zijn betrekking tot de menschenwereld, soms geen onderscheid weet op te merken met die der psalmdichters en profeten van Israël. Het gevoel van afhankelijkheid tegenover de godheid kan niet grooter zijn. Aan de hulp der godheid schrijven de koningen al hun groote daden toe. Zijn God is het die den koning geleidt, zijn leden met kracht vervult, zijn geest en vreeze door alle landen verbreidt en hem overwinning en macht geeft over alle natiën, hem ingeeft waar hij gaan moet, en de neusgaten zijner vijanden van den adem des levens berooft. Wederkeerig is de koning of

de mensch in 't algemeen verplicht de godheid door zijn werken te verheerlijken (Ops. van Shashank I te Silsisis). Alles komt van God. Van de onheilen door Kambyzes veroorzaakt heet het op de zoogenaamde *Statuette naophore*: „Groote ramp die in het geheele land plaats had en wier gelijke nooit was geweest; groote beproeving van Godswege.” En Ptahhotep zegt tot zijn leerling: „Zoo gij *terh* (?) op uw land teelt, is God het die het u geeft, de groote verzorger van de verzadiging van uw mond”.¹ In hetzelfde boek wordt de goede zoon een gave Gods genoemd. God leeft, zoo wordt daar ook geleerd, door hetgeen goed en rein is.

In dit laatste ligt reeds de gedachte der goddelijke heiligheid opgesloten.

Zulke godsdienstige voorstellingen zijn met een reine zedenleer niet onbestaanbaar, maar bevorderen die veeleer. Een godsdienstleer, die zulke begrippen omtrent de godheid en omtrent haar betrekking met de menschen bevat, staat hooger dan een verzameling van min of meer verstaanbare, meest onpraktische mythen, hooger dan een stel voorschriften omtrent plechtigheden en gebruiken; zij gaat niet buiten het leven om, maar grijpt in het leven in, en moet daarop invloed uitoefenen. Waar de mensch zich zoo geheel afhankelijk van God gevoelt en overtuigd is, dat hij hem alles is verschuldigd, waar hij hetgeen goed en rein is met God in verband brengt, waar hij zich geroepen weet hem tot een eere te zijn, of, zooals het in het 127^e Hoofdstuk van het Boek der Opstanding heet, zijn welbehagen te doen, en door zijn liefde God aan zich te verbinden, daar spruit zijn

¹ Zie Chabas, *Rev. arch.*, 1851. I. 23. 715. 723.

zedelijk bewustzijn niet slechts voort uit het gevoel zijner verantwoordelijkheid jegens zijn medemenschen, maar ook uit het gevoel zijner verantwoordelijkheid aan die hoogere bovenmenschenlijke macht.

De egyptische goden zijn dan ook voor het meeste deel, en voorzoover de hoofdgoden betreft, zedelijke wezens geworden. Indien Ptah de heer der el, of wat hetzelfde beteekent: der gerechtigheid wordt genoemd, dan staat daarmee van zelf het recht en ook de eigendom onder de goddelijke bescherming, en een zonde daartegen is een vergrijp tegen God. De groote rol die Ma, de godin der waarheid en der gerechtigheid zelve, in de gansche symboliek en mythologie speelt, verdient hier ook in aanmerking te worden genomen. Als men zijn oprechtheid en goede trouw wilde bezweren, dan beriep men zich op Thot, den pleiter in het hemelsche rechtsgeding, zonder wiens rechtvaardiging geen ziel zou worden behouden. De geheele symboliek, zooals die gesproken is uit den grooten mythe der Egyptenaren, beeldt den strijd af tusschen licht en duisternis, vruchtbaarheid en dorheid, leven en dood, en in die gedachte ligt reeds een zedelijke kracht. Maar die zedelijke beteekenis werd er dan ook door hen-zelf aan gegeven. Osiris is niet alleen de zonnegod; die beteekenis wordt zelfs geheel door zijn latere opvatting overschaduwd; hij is het goede wezen (Unnefer), in tegenoverstelling van de booze macht die hem vervolgt, Apepi de slang, later Set zijn broeder. En wat de kroon zet op alles: het doodengericht, dat in de godsdienstige beschouwing der zonen van Cham zulk een voorname plaats inneemt, met zijn breede vierschaar van 42 rechters, die elk naar een bijzondere overtreding onderzoek doen en den grooten

god, den heer der eeuwen, Osiris zelven met zijn onbedrieglijke weegschaal en zijne zekere vergelding als voorzitter, toont genoegzaam, dat men een zedelijk leven, een leven van heiligheid en weldadigheid, als eene dure verplichting jegens de godheid zelve opvatte. Als god Osiris te worden, een weldoener, een goed wezen, vervolgd maar gerechtvaardigd, geoordeeld maar vrijgesproken, dat moest het ideaal van iederen vrome zijn, de voorwaarde voor zijn onsterfelijk leven, het noodwendig middel tot zijn behoud.

TWEEDE BOEK.

Geschiedenis der Mesopotamische Godsdiensten.

Babel is ingenomen, Bel is beschaamd, Mero-
dach is verpletterd

In dezelfde dagen en te zeldser tijd, spreekt
Jahveh, zullen de kinderen Israëls komen, zij en
de kinderen van Juda te zamen, wandelende en
weenende zullen zij henengaan, en Jahveh hunnen
God zoeken.

JEREMIA 50, 2. 4.

TWEEDE BOEK.

DE MESOPOTAMISCHE GODSDIENSTEN.

INLEIDEND HOOFDSTUK.

Met den naam van mesopotamische godsdiensten bedoel ik de gödsdiensten van die volken, wier oorsprong in Mesopotamië, tusschen de twee rivieren Eufraat en Tigris, of althans in de onmiddellijke nabijheid van deze stroomen moet gezocht worden, en die, gelijk wij zoo goed als met zekerheid weten, vandaar zijn uitgegaan. Ook de Egyptenaars mogen, zooals ik reeds zeide, daartoe worden gerekend, want hun taal, godsdienst en zeden bewijzen hun nauwe verwantschap met de oudste, dat wil zeggen de eerstontwikkelde natiën van het mesopotamische ras, en alles dringt ons aan te nemen, dat zij met deze laatsten uit hetzelfde stamland afkomstig zijn. Maar deze meening rust slechts op gronden van hooge waarschijnlijkheid, en wordt niet, zooals dat bij Hebreëen, Arabieren en enkele hun verwante volken het geval is, door oude overleveringen gestaafd. Bovendien verschillen de egyptische beschaving en godsdienst oneindig meer van die der Assyriërs bijvoorbeeld of der Hebreëen, dan de godsdienst

en beschaving van Assyriërs, Hebreëen en de andere mesopotamische volken onderling. De Egyptenaars hebben, bij alle overeenkomst met de west-aziatische stammen, zooveel eigenaardigs en oorspronkelijks, dat zij als een zelfstandige tak van het groote geheel een afzonderlijke behandeling verdienen.

De mesopotamische volkenfamilie wordt gewoonlijk het semietische ras genoemd. Ik heb op de onjuistheid dier benaming reeds gewezen (blz. 19—22). Het zoogenaamde semietische ras bestaat uit zonen van Cham, zoowel als uit zonen van Sem. Met andere woorden de volken dezer familie vertoonen voor een deel het karakter van beschaving dat de Hebreëen het chamietische noemden, voor een deel dat, waaraan zij den roemrijken naam van Sem gaven. Een blik in de volkenlijst van Genesis 10 kan elk daarvan aanstonds overtuigen. Dat de Kanaäneërs of Feniciërs tot de naaste verwanten der Hebreëen en der Arabieren behooren en dus tot het semietische ras, wordt door niemand, die met hun taal bekend is, in twijfel getrokken. Niettemin heeten zij (Gen. 10, 6) zonen van Cham. En terecht. Een der uitstekendste kenners van de fenicische oudheid ¹ zegt uitdrukkelijk, dat de Feniciërs gedurende een reeks van eeuwen in kunst, godsdienst en beschaving de slaafsche navolgers van Egypte, dat is dus van Cham geweest zijn. Dat de taal der Assyriërs van denzelfden stam is als het hebreeuwsch en arameesch is door de

¹ Renan, *Mission de Phénicie*, blz. 67 en 100. Hij zegt o. a. „De plus en plus dans la suite de cet ouvrage, nous verrons la Phénicie devenir, sous le rapport religieux, une province de l’Egypte.” En verder: „Ce qu’on chercherait vainement en Phénicie, c’est une période originale. L’art, la religion, la civilisation paraissent y avoir été un produit venu en grande partie des bords du Nil.”

ontcijfering van de babylonische en assyrische spijkeropschriften overtuigend bewezen. Ook de schrijver van de volkenlijst (Gen. 10, 22) rekent hen tot de zonen van Sem. De oud-babylonische beschaving echter, door hem in den mythischen persoon Nimrod samengevat, en waarmee hij de assyrische in verband brengt (10, 11), wordt door hem van Kush en alzoo van Cham afgeleid¹. Nu is evenwel de taal van het eerste chaldeeuwsche Rijk, waarvan wij gedenkteeken bezitten, en dat aan het assyrische voorafging, van die der Assyriërs niet wezenlijk verschillend. Ook de Himyarieten of Sabeërs in het 7^e vers vermeld, heeten bij hem zonen van Kush, ofschoon hun taal tot de zoogenoemd semietische moet worden gerekend. Evenzoo de taal der Kushieten bij uitnemendheid, „het verachtelijke ras van Kush” zooals hun egyptische naburen hen onvriendelijk betitelden: de Ethiopiërs. De zonen van Put eindelijk, Punt of Puns gelijk de Egyptenaars hen noemden, mogen echt-arabisch of in Arabië tijdelijk verblijvende fenicische stammen zijn geweest, zeker waren zij wat men is overeengekomen Semieten te noemen. Toch is Put voor den auteur van Genesis 10 een zoon van Cham (vs. 6). Ook hier blijkt dus weder, wat ik reeds vroeger opmerkte, dat de Chamieten en Semieten van den ouden hebreuwschen schrijver niet twee rassen vertegenwoordigen, in den zin dien wij ge-

¹ Mochten wij de gebruikelijke vertaling van het in den Tekst aangehaalde vers: „Uit ditzelfde land is Assur uitgegaan” voor de ware houden, dan zou dat een nog sterker bewijs voor mijn stelling zijn, want dan zouden volgens den hebreuwschen schrijver echte zonen van Sem uit een kushietisch land afkomstig zijn. Doch het schijnt dat Nimrod subjeet is, en dat gelezen moet worden: „Uit hetzelfde land toog hij naar Assur.” Zie Knobel's *Commentar* op deze plaats.

woon zijn aan dat woord te hechten. Te zamen maken zij één ras uit, en het aziatische deel van dat ras, dat ik, bij gebrek aan beter benaming, de mesopotamische familie wil noemen, hoewel het zich naar het karakter van de beschaving der verschillende volken waaruit het is samengesteld in chamitisch-kushietische en semietische natiën laat verdeelen, onderscheidt zich nochtans door een merkwaardige eenheid van volksaard, godsdienst en taal.

Die eenheid van godsdienst, die op een gemeenschappelijke afkomst van de verschillende mesopotamische volks-godsdiensten wijst, zal door de beschrijving van deze laatste het best worden aangetoond. Hier slechts dit weinige. Onder omstandigheden, die het onmogelijk maken aan een ontleening in den historischen tijd te denken, ontmoeten wij dezelfde godennamen, dezelfde godsdienstige gebruiken bij natiën, sinds lang gescheiden, en die eerst later weer met elkander in aanraking kwamen. De god Dakan, die in het stelsel der Chaldeënen van Babel zulk een voorname plaats inneemt, is inderdaad niet verscheiden van den god Dagon, dien de Filistijnen reeds vóór de 14^e eeuw van Kreta naar het vasteland van Azië met zich brachten. Shamîn-rûm, de hemelhooge, een der goddelijke wezens van de fenicische mythologie, heeft zijn tegenhanger in de assyrische Semiramis, de mythische koningin, naar wie later een werkelijke vorstin werd genoemd en wier naam S'ammu-ramat eveneens de hemelhooge of de hooge hemel beteekent. De assyrische Istar treffen wij in gewijzigden vorm als Asterôth in Fenicië en Syrië aan. De uitspraak en spelling van Bel en Baäl verschillen, maar de babylonische Bel en de syro-fenicische Baäl verschillen werkelijk niet ¹. De naam voor de

¹ Dat zelfs de Assyriërs, waar zij op hun monumenten den naam

hoogste godheid en voor de godheid in 't algemeen is bij al de mesopotamische natiën dezelfde, of, zooals zekere sporen verraden, eens dezelfde geweest. Terwijl de Aryers, wier mythologiën zonder eenigen twijfel uit één gemeenschappelijke bron zijn opgeweld, op dit punt althans niet eenparig zijn, gelijk uit de namen *deva* en *deus*, *baga* en *boy*, *cuot* en *god* duidelijk blijkt, vinden wij de namen *ilu*, *él*, *al* niet slechts in Mesopotamië, maar overal waar de volken uit het land der twee rivieren de godheid hebben aangeroepen. Men zou deze voorbeelden met nog vele andere kunnen vermeerderen; ik bepaal mij tot de genoemde die de treffendste zijn. Dat ook het karakter der mesopotamische godsdiensten — en dit is het waarop het bij de vergelijking en rangschikking der religiën boven alles aankomt — overal hetzelfde is en op de verschillende trappen van ontwikkeling hetzelfde blijft, kan eerst door een beschrijving hunner geschiedenis worden aangetoond.

Intusschen is het mogelijk, bij deze onmiskenbare eenheid, een tweetal uiteenlopende richtingen te onderscheiden, die wij in de geschiedenis der mesopotamische godsdiensten met elkander in voortdurende worsteling zien, en waarvan ik hier reeds met een enkel woord moet spreken. Reeds in het land der twee rivieren kunnen wij dit opmerken. Babyloniërs en Assyriërs hebben steeds metterdaad één volk uitgemaakt, en ook de godsdienstige voorstellingen van elkander overgenomen. Toch schijnt de godsdienst der forsche, krijgshaftige

van den fenicischen Baäl vermelden, dit verschil van spelling in acht nemen, bewijst niets tegen de oorspronkelijke eenzelvigheid der goden Baäl (op de assyr. opschriften: Bi'il) en Bel (op de opschriften Bîl), maar alleen dat men zich in Mesopotamië van die eenheid niet meer bewust was en de dialektische verscheidenheid voor een wezenlijke aanzag.

Assyriërs, die het dorre noordelijke gedeelte van Mesopotamië bewoonden, oorspronkelijk althans, veel strenger en ruwer geweest te zijn, dan die der veel vroeger beschaafde, weelderige Babyloniërs in hun vruchtbaar en ontzenuwend Zuiden. Hetzelfde verschil vertoont zich bij de volken, die reeds in overouden tijd van Mesopotamië uittogen. De godsdienst der stammen die de rijke kustlanden en weelderige dalen bewoonden is zinnelijker, weeker, dan die der onbeschaafde en krijgshaftige bergbewoners. Sabeërs, die het zuiden van het arabische schiereiland bewoonden en Ismaëlieten aan de Hebreërs zoo nauw verwant, Kanaâneërs, die de weelderige syrische eerdiensten reeds hadden overgenomen en Hebreërs, zoolang ze aan hun voorvaderlijken, strengen godsdienst trouw bleven, verschillen in dit opzicht evenzeer en op gelijke wijs als Babyloniërs en Assyriërs. De geschiedenis der mesopotamische godsdiensten is die van den strijd dezer twee elementen. Daarin ligt de sleutel van haar recht verstand, daarin het dramatische vooral van de israëlietische godsdienst-geschiedenis. Terwijl in Mesopotamië en in Syro-fenië het zinnelijke, dat wij wel het onzuivere, met vreemde bestanddeelen vermengde mogen noemen, de overhand behoudt, zien wij bij de Israëlieten en bij de Arabieren ten laatste het strengere, het echt-nationale element zegevieren en in het mannelijke Jahvisme, in den streng-monotheïstischen Islam zijn schitterendsten triomf behalen ¹. De volgende ge-

² Belangrijke opmerkingen hierover komen voor in het artikel van Prof. Land in het *Theol. Tijds.* 1868. 2e stuk: *Over den godsnaam יהוה en den titel נביא*, opmerkingen, die haar waarde behouden, ook al kan men zich niet met al de beschouwingen, van den schrijver vereenigen.

schiedenis zal dit feit, dat hier slechts kan worden aangeduid, helderder in het licht stellen.

Nevens deze tweeërlei richting, die zich bij al de mesopotamische volken openbaart, onderscheidt men bij hen, wat den godsdienst betreft, drie voorname ontwikkelingsrijen, waarvan er echter slechts twee binnen den kring vallen, dien ik mij heb afgebakend, zoodat dan ook dit Tweede Boek in twee voorname afdeelingen moet worden gesplitst. Drie verschillende takken hebben zich uit den gemeenschappelijken stam, die in Sennaär moet gezocht worden, zelfstandig ontwikkeld, te weten: de mesopotamische in engeren zin of babylonisch-assyrische, de kanaäneesch-arameesche en de arabische. De eerste, waartoe ook de godsdienst der Himyarieten of Sabeërs in Yemen, het zuiden van Arabië, waarschijnlijk moet worden gerekend, mag reeds vroeg met arameesche bestanddeelen vermengd zijn, maar volgt toch zijn eigen loop, totdat hij in het Babel van Nebukadrezar zijn toppunt bereikt. De nawerking van een vroeger tijdperk, dat wij misschien best het zuiver-kushietische kunnen noemen, komt op dit standpunt nog het helderst uit. De godsdienstleer der Chaldeëen van Babel, der Assyriërs en der Sabeërs bevat nog verscheidene turanische bestanddeelen, die wij in de andere mesopotamische godsdiensten niet meer opmerken. De kanaäneesch-arameesche tak zou wellicht beter nog de kanaäneesch-israëlietische genoemd kunnen worden, want het arameesche element, waarvan wij bovendien weinig weten, schijnt tot de algemeene ontwikkeling weinig bijgedragen te hebben, en op de plaatsen waar het met het kanaäneesche in aauraking kwam, spoedig voor dit laatste geweken te zijn. Onder de benaming kanaäneesch-arameesche zijn echter de Israëlieten, Arameërs van oorsprong en later met de Kanaäneërs in taal en godsdienst ver-

bonden, van-zelf begrepen, terwijl het juist de vermenging van den arameeschen met den kanaäneeschen godsdienst is, waaruit de eigenaardige ontwikkeling van dezen tak moet worden verklaard. In den godsdienst hebben noch Kanaäneërs noch Arameërs, of wat hier op hetzelfde neerkomt, noch Feniciërs, noch Syriërs, elk op zichzelf iets wezenlijks geleverd. Hun godsvereeringen, voor zoover ze niet, gelijk die der Feniciërs, voor een goed deel van de Egyptenaars ontleend waren, zijn metterdaad niet anders dan herhalingen op kleinere schaal, ik mag wel zeggen verbasteringen van 't geen wij in Babel en Assur aanschouwen. Zij kunnen geen aanspraak maken om als een afzonderlijke hoofdfamilie van den mesopotamischen godsdienst te worden beschouwd. Zij zijn niet anders dan de uitgangspunten van die ontwikkelingsrij, die in het Jahvisme van Israël uitloopt. Men kan zeggen dat het Jahvisme der israëlietische profeten uit de gisting van al deze godsdienstige bestanddeelen in het westen van Azië geboren is. Oorspronkelijk niet veel verschillend van de strengere mesopotamische godsvereeringen, en daarom tegen den weelderigen Baäl- en Asheradienst gekant, is het, gezuiverd in den strijd en tegelijk door den invloed van dezen tegenstander eenigszins verzacht en menschelijker gemaakt, tot den heerlijksten godsdienst der oudheid geworden, wiens voortbrengselen even klassiek zijn in hun soort, als die der grieksche kunst en letterkunde in de hunne. Wij volgen de religieuze ontwikkeling der Israëlieten, om wie zich eenige kleine stammen, Moabieten, Ammoniëten, Edomieten, groepeeren, totdat de verhevenste uiting van het Jahvisme, de hervorming der profeten van de 8^e eeuw, door Ezra tot den grondslag van een kleinen theokratischen staat wordt gemaakt. Hetgeen daarna volgt levert

niets oorspronkelijks meer op, en behoort tot de geschiedenis der voorbereiding van dien wereldgodsdienst, die zich door Jezus uit het Jahvisme ontwikkeld heeft. De nieuwe tempel is als het graf van den godsdienst der groote profeten, doch waarin hij als een egyptische mummie bewaard wordt, om den dag der opstanding af te wachten. Het tarwegraan valt in de aarde en sterft, doch om straks rijke vrucht te geven. Maar het verhaal daarvan ligt buiten mijn bestek. Evenzoo de ontwikkelingsrij, die in den Islam haar toppunt heeft, daar ook deze niet meer tot de oude maar tot de wereldgodsdiensten behoort. Van den godsdienst der eigenlijke Arabieren, de Yoktaniden en de met hen verbonden Ismaëlieten zal dus slechts ter loops worden gesproken, en alleen zoover dat dienen kan, om hetgeen binnen onzen kring ligt op te helderen.

EERSTE AFDEELING.

DE GODSDIENST VAN BABEL EN ASSUR.

H O O F D S T U K I.

DE BEWONERS VAN MESOPOTAMIË EN DE BRONNEN VOOR DE KENNIS VAN HUN GODSDIENST.

Het land tusschen de twee rivieren Eufraat (Assyr. Purrat, Hebr. Phrat) en Tigris (een grieksch-perzische verbastering van het inheemsche Tiklat, hebreuwsch Hiddekel) gelegen, is, evenals het Nijldal, een der zetels van de vroegste beschaving der menschheid geweest, ofschoon de welgestaafde geschiedenis daar zoo hoog niet opklimt als in Egypte. De Grieken noemden het Mesopotamië, het land midden tusschen de rivieren gelegen, vrije vertaling van het assyrisch-babylonische Sennaär, een naam ook aan de Hebreëen bekend, en van het bij deze laatsten meer gebruikelijke Naharaïm (egypt. Naharina), dat evenals Sennaär: de twee rivieren beteekent ¹. Wel

¹ Oppert, *Histoire des empires de Chaldée et d'Assyrie d'après les monuments* (Extr. des *Annales de philos. chrét.*), blz. 14, meent dat het woord *Kasdim*, voorkomende in den naam Ur-Kasdîm, het vaderland der Abramiden, een turanisch woord is, dat hetzelfde, namelijk: de twee wateren beteekent. Ur-Kasdîm zou dan het land der twee wateren,

mocht het zoo heeten, want het had zijn bestaan voor een goed deel, zijn vruchtbaarheid en rijkdom geheel aan die twee stroomen te danken.

De beschrijving der verschillende stammen, die dit land bewoonden, en de bepaling tot welke rassen zij gerekend moeten worden, is een van de moeilijkste en duisterste hoofdstukken der volkenkunde. Alles is hier nog onzeker. Zoo worden de Chaldeëen, die althans in Babylonië de heerschende stam, de bewaarders van geleerdheid en beschaving waren, zoodat de hebreeuwsche schrijvers bij voorbeeld het babylonische Rijk steeds het chaldeeuwsche noemen, door den eenen geleerde voor echte Semieten, een volk aan de Hebreëen verwant, door den ander voor Turaniërs van den ural-altaïschen tak, door een derde, op grond van het arisch karakter van de taal der Kurden, voor Aryërs gehouden. Men kan tusschen deze meeningen kiezen, maar wie zal het wagen daarover met zekerheid te beslissen? Ik kan mij hier in deze vraagstukken niet verdiepen, en het is voor mijn doel ook onnoodig. Het eenige, wat mogelijk en wat ook noodzakelijk is tot recht verstand van den babylonisch-assyrischen godsdienst, is, de aandacht te vestigen op een welbewezen feit.

Dat feit is dit. Zoover de historische oorkonden strekken is de heerschende taal in Mesopotamië, ten zuiden

Mesopotamië zijn. Voor de gewone opvatting echter, dat Kasdîm de Chaldeëen beduidt, en dus het meervoud van Kasd is, pleit het voorkomen van dit enkelvoud in den naam Arpaksad: het land grenzende aan Ksad of Kasd, d. i. Chaldea, en de omstandigheid dat het assyrische *Kaldi*, d. z. de Chaldeëen, waarvan de Grieken hun *χaldeῖον* vormden, en waarmee de naam der Kurden en Gordyeërs schijnt samen te hangen, voor *Kasdi* staat, daar de sisklank in het assyrisch voor een tandletter dikwijls in *l* overgaat. Ménaut, *Grammaire Assyrienne*, blz. 155.

van Armenië en ten oosten van den Chaboras, die het noordelijk gedeelte van het land tusschen Eufraat en Tigris in twee deelen scheidt en aan welks westelijken oever Arameërs woonden, een syro-arameesche of semietische, en behoort dus het eigenlijke volk, 't zij in Babylon, 't zij in Assyrië, tot hetzelfde ras als Arameërs en Hebreëen, Kanaäneërs en Arabieren. Doch het schrift waarvan men zich voor die taal bediende, het zoogenaamde spijkerschrift, en dat, evenals het demotische schrift in Egypte, uit een hieratisch, gelijk dit weder uit een hieroglyfisch schrift ontstaan is, moet, om redenen die hier niet nader kunnen ontvouwd worden, door een volk zijn uitgevonden, dat een geheel andere taal sprak dan het assyrisch. Zonder twijfel heeft het oorspronkelijk gediend om een turanische taal weder te geven, en werd het door de Medoskythen, de Armeniërs, de Elamieten en de Kasdo-skythen, allen turanische volken, voor hun opschriften gebezigd. De Assyriërs en Babyloniërs moeten het van zoodanig volk, het kasdo-skythische waarschijnlijk, ontleend hebben, gelijk het later, in gewijzigden vorm, door de Perzen van hen werd overgenomen ¹. Dit bewijst dat een turanische beschaving in Mesopotamië aan de kushietisch-semietische is voorafgegaan, een vermoeden dat tot zekerheid overgaat, als men bedenkt, dat de oudste wetten van de babylonische maatschappij oorspronkelijk in dien turanischen tongval, dien men het *kasdoskythisch*

¹ Zie Ménant, *Les écritures cunéiformes*, 2e Ed. blz. 6. 276 en passim. Ménant, *Les noms propres assyriens*, blz. 3 vg Ménant, *Grammaire Assyrienne* blz. 5 en 7 Lenormant, *Manuel de l'Hist. anc. de l'Orient*, 3e Ed. II, blz. 153 vgg. Léon de Rosny, *Les écritures figuratives et hiéroglyphiques*, blz. 66.

noemt, zijn opgesteld en daaruit in het assyrisch vertaald ¹. Ook schijnt dit in zekeren zin de taal der geleerden, der priesters en magiërs, gebleven te zijn, waarvan zij zich onder elkander bedienden. Alzoo was de oudste beschaving turanisch, en zijn Turaniërs de leermeesters der kushietisch-semietische stammen in Mesopotamië geweest. Hebben deze laatsten zich die vreemde beschaving ook geheel toegeëigend, en op hun beurt hun eigen taal en godsdienst tot de heerschende gemaakt, vooral de godsdienst bleef niet weinig bestanddeelen van dien der vroegere meesters behouden. Vertegenwoordigers en bewaarders van alle kennis en wijsheid en waarschijnlijk ook priesters en raadslieden der koningen bleven de turanische geleerden, en verscheidene eigenaardigheden en gebruiken van den assyrisch-babylonischen godsdienst laten zich zóó alleen verklaren. Dat schijnt die welbekende en goedgesloten stam der Chaldeënen geweest te zijn, die in de medische Magiërs zijn evenbeeld heeft (gelijk de Chaldeënen zelf te Babel ook Magiërs schijnen geheeten te hebben), en die in het babylonische Rijk een zoo voorname rol heeft gespeeld.

Het sterkst vertoonen zich deze turanische of chaldeeuwsche bestanddeelen natuurlijk in dat gedeelte des lands, waar de beschaving het vroegst ontlook, en waar zij zich eerst schijnen gevestigd te hebben, te weten in het zuiden, in Babylonië. Dit gedeelte van Mesopotamië

² Lenormant, *Manuel*, II, 16. De fragmenten van deze oude inzettingen met de assyrische vertaling daarnevens zijn op het Britsch Museum. Oppert, *Expéd. en Mesopotamie* I, blz. 75, ziet in de sekte der Yezidi's, gewoonlijk, doch waarschijnlijk ten onrechte, aanbidders van het booze beginsel genoemd, en die thans nog in Mesopotamië gevonden worden, de afstammelingen dezer Turaniërs.

strekt zich uit van den perzischen zeeboezem tot daar waar de twee rivieren evenwijdig beginnen te loopen. Het is dus een smalle strook lands, geheel alluviaal, laag, vlak en heet, maar vruchtbaar in buitengewone mate, zoodat met weinig zorg en inspanning het zaad er honderd- en zelfs tweehonderdvoudigen oogst geeft. De bewoners van deze gelukkige streek noemden zichzelf oudtijds de Sumirs en de Accads. Met die namen schijnen twee verschillende volken te worden aangeduid, doch die onder één scepter vereenigd waren. Koning van de Sumirs en Accads was in de oudste tijden de gewone, in later eeuwen, toen de beide stammen zeker niet meer te onderscheiden waren, onder alle de eerwaardigste titel der babylonische en over Babel heerschende assyrische vorsten. Men is thans geneigd, in tegenstelling met de vroegere meening, de Accads in het zuidelijkst gedeelte nabij de zee, de Sumirs noordelijker te zoeken, en in de eersten Kushieten, in de laasten Turaniërs, met andere woorden een kasdo-skythischen stam te zien. Ook schijnen twee steden naar deze beide volken genoemd te zijn ¹⁾, ofschoon geen dier plaatsen, althans niet onder deze namen, op de monumenten voorkomen. Wel leest men daarop de namen van Babel en Borsippa, Erech (het grieksche Orchoë, het tegenwoordige Warka), Chalanne (thans Mugheir), Sippara (hebreeuwsch: Sepharvaïm, de boekenstad²⁾) en Nipur, door Oppert met de stad Accad en het hedendaagsche Niffer vereenzelvigd ²⁾, reeds in de vroeg-

¹ De auteur van Genesis 10 noemt onder de steden van Sennaär ook Accad, hetgeen echter een verwarring met den volksnaam kan zijn. Ammianus Marc. 25, 6 spreekt van een stad Sumere bij Ktesifon Vgl Lenormant, *Manuel*, II, bl. 7.

² *Expéd. en Mésop.* I, blz. 271. Zoowel de eene als de andere identifikatie is echter zeer twijfelachtig.

ste oudheid middelpunten eener hooge beschaving. Moesten de „vier streken,“ waarvan in een anderen koningstitel uit het Oude Rijk sprake is, als synoniem worden opgevat met de „vier talen,“ waarvan elders gewaagd wordt, dan was Babyionië in vier landstreken verdeeld, in elke waarvan een verschillend dialekt werd gesproken. Het is echter zeker, dat die „vier streken“ niet anders dan de „vier hemelstreken“ beduiden ¹⁾, en dat dus de genoemde titel slechts een staaltje van die vorstelijke grootspraak is, die wij van oostersche en andere koningen gewoon zijn.

Later dan het eigenlijke Sennaär werd Assyrië beschaafd. Dit noordelijke deel van Mesopotamië, dat zich ook ten oosten van de Tigris uitstrekt, is van geheel anderen aard dan het zuidelijke. Het is hooger gelegen en op eenigen afstand van de rivieren Tigris en Chaboras slechts op zeer enkele punten vruchtbaar, doch meest uit dorre zandvlakten bestaande. Daar ontwikkelde zich het krachtige, krijgshaftige volk der Assyriërs, een volk van jagers en veroveraars, welks kracht eerst door langdurigen voorspoed en weelde gebroken werd. Zijn godsdienst, aanvankelijk streng, mannelijk en wreed, is in overeenstem-

¹ Het bewijs daarvoor vind ik in het feit, dat die 4 streken door het ideogram voor de godheid (AN) en door dat voor den afgrond of hemelocean gedetermineerd worden. Zie Ops. van Hammurabi in 't Br. Muz. bij Ménant, *Inscriptions de Hammourabi*, blz. 73 en 78. Hij zegt niet te weten wat met dat teeken AN te doen. 't Is echter duidelijk. Ook het woord *samie* = hemel, heeft het voor zich. De 4 streken behooren niet tot de aarde, maar tot den hemel, daarom dragen zij het teeken van 't goddelijke en tegelijk dat waardoor de hemelocean wordt aangeduid, en dat ook de goden Bel steeds, Marduk nu en dan, en de groote godin Ri of Bilît achter hun naam ontvangen.

ming met de natuur des lands, en, hoewel hij spoedig met babylonische bestanddeelen vermengd werd, vertoont hij over 't geheel een gansch ander karakter dan de weelderige godsvereering van Babel. Resen, dat reeds vóór Nineve bloeide, Nineve (daar, waar thans de stad Mossul en de vlekken Khuyundsjik en Nebbi Yunès liggen), Calach (thans Nimrud), Assur of Ellasar, en in het midden des lands Singar, zijn de voornaamste steden, waarbij later de stichting van Sargon, Dur-Sargina, het tegenwoordige Khorsabad, moet worden geteld.

In godsdienst, zoowel als in taal en beschaving, zijn Assyriërs en Babyloniërs wezenlijk een, en de beide Rijken, hoewel ze steeds afzonderlijk bestuurd werden, waren, zoolang ze bestonden, met elkander vereenigd. Onafhankelijk van elkander konden zij niet zijn; nu was Assur dan was Babel meester, maar, met slechts enkele uitzonderingen, waren ze voortdurend onder één hoofd verbonden. Ook bleef de babylonische beschaving, en niet minder de godsdienst van de stad, die steeds als de heilige, de geliefkoosde woning der goden beschouwd werd, ik bedoel van Babel, op de assyrische een overwegenden invloed uitoefenen, gelijk wederkeerig de assyrische goden in het babylonische pantheon werden toegelaten, zoodra van Babel uit de scepter over de beide deelen des lands werd gezwaaid. Wij kunnen dus slechts van den assyrisch-babylonischen als van één godsdienst spreken. Niettemin kan het den opmerkzamen beschouwer niet ontgaan, dat Babyloniërs en Assyriërs, gelijk in alles, zoo ook in den godsdienst, elk een eigenaardig karakter vertoonen, en dat van de goden, die het officiële pantheon uitmaken, het eene deel aan Babel, het andere aan Assur behoort. Wij ontmoeten hier hetzelfde verschijnsel als in Egypte: de geschiedenis is een onafgebroken worsteling tusschen Noord en Zuid,

met dit onderscheid alleen, dat niet, gelijk in Egypte, het Noorden, maar het Zuiden hier ten laatste het veld behoudt; evenwel, om al zeer spoedig de opperheerschappij aan vreemdelingen te moeten afstaan. Het gezag, evenals de beschaving, begint van Babel, althans van 't Zuiden, komt dan aan Assur, en keert, na kleinere wisselingen en epizoden, ten slotte tot Babel terug. Ik zal trachten den godsdienst in deze drie perioden, die van 't oud-chaldeeuwsche, die van 't assyrische, en die van 't nieuw-chaldeeuwsche Rijk, dat zijn de hoofdtijdperken der babylonisch-assyrische geschiedenis, te schetsen, zoo-ver de bronnen mij dat mogelijk maken.

De bronnen der godsdienst-geschiedenis van Sennaär en Assur zijn, behalve eenige verspreide berichten der Ouden, die echter, vooral wat Ktesias betreft, met groote behoedzaamheid moeten gebruikt worden, de fragmenten van Berosos en de thans ontcijferde opschriften der assyrische en babylonische koningen. Berosos, een babylonisch priester van Bel, die waarschijnlijk een tijdgenoot van Alexander den Groote geweest is ¹), heeft de oudheden van zijn vaderland in 't Grieksch beschreven, en, zooals men meent, daarbij gebruik gemaakt van vele zorgvuldig bewaarde oude opteekeningen, die hem, den priester, natuurlijk ter beschikking stonden ²). Indien dit waar is, en indien Berosos werkelijk de oude taal

¹ De meening dat Berosos ten tijde van Antiochos II Theos, en dus omstreeks 260 zijn werk zou hebben geschreven, steunt op een bericht van Eusebios, *Praep. Ev.* X, 11 Tatianos, *adv. Gr.* LVIII. p. 171 ed. Paris., wien Eusebios meent te verbeteren, zegt dat hij onder den derden opvolger van Alexander, Antiochos I Soter, dus ongeveer 280, zijn boek geschreven heeft. Dit is waarschijnlijker, omdat allen verzekeren, dat B. een tijdgenoot van Alexander was.

² Syncellus, *Chronogr.* p. 14 B. en p. 28 A. Euseb. *Chron.* I, 2.

zijner voorvaderen verstond, dan is hij een slecht theoloog en een zwakhoofdige man geweest. Hetgeen hij ons omtrent de oude godsdienstige overleveringen van zijn volk meedeelt, heeft hij, op euhemeristische wijs, als historie opgevat, en van de beteekenis der symbolische figuren die de wanden der babylonische paleizen en tempels bedekken, schijnt hij geen flauw begrip te hebben gehad. Toch heeft hij de mythen zelve zeker met nauwkeurigheid meegedeeld, en daarom kunnen wij slechts betreuren, dat ons van zijn werk niets anders dan eenige fragmenten bij Chronografen en Kerkvaders gebleven zijn.

Veel overvloediger zijn de oorkonden zelf, waarvan Berossos gebruik zou hebben gemaakt, en die door de glansrijke ontdekkingen en opgravingen van Botta, Place, Layard, Rawlinson en Oppert, om slechts dezen te noemen, weder uit de ruïnen zijn te voorschijn getreden. De koningen van Babel en Assur waren in het verhalen hunner eentonige heldenfeiten niet minder breedsprakig dan hun egyptische mededingers, en verraden daarin een veel historischer geest dan hun perzische opvolgers, zooals dan ook steeds de Mesopotamiërs een vrij wat levendiger gevoel en klaarder begrip van historie blijken bezeten te hebben dan de aziatische Aryers. Doch ook wat op den godsdienst betrekking heeft, vermelden zij gaarne. Layard is zoo gelukkig geweest in de ruïnen van Nineve de bibliotheek te vinden, door koning Asurbanipal (660 v. C. ongeveer) daar gesticht, bestaande uit een groot aantal aan beide zijden zeer dicht beschreven tabletten van klei, die zoovele bladzijden van verschillende boeken uitmaken ¹). Onder die geschriften zijn

¹ Layard, *Nineveh and its Remains*, II, blz. 185. *Nineveh and Babylon*, blz. 295 vgg. (Amerik. uitg.) Ongelukkigerwijze zijn de tabletten,

ook mythologische en liturgische lijsten van de namen en eigenschappen der goden en van de plaatsen en tempels hun gewijd, en overblijfselen van hetgeen wij assyrische psalmboeken zouden kunnen noemen. Doch helaas! wij kunnen voor'shands nog niet meer doen dan het bestaan dezer laatste, voor ons zoo gewichtige, bronnen — vermelden. Ons zijn zij nog gesloten. De mannen van het vak, de assyriologen, hebben zich met de verklaring daarvan nog niet bezig gehouden, en de beoefenaars der godsdienst-wetenschap zijn in dit opzicht van de voorlichting der filologen afhankelijk. Willen wij dus de Assyriërs en Babyloniërs over hun eigen godsdienst raadplegen, dan zijn wij tot de in grooten getale uitgegeven en verklaarde historische opschriften beperkt, die ons nochtans, zooals blijken zal, een rijken oogst leveren.

Ik mag evenwel niet zwijgen van een groote moeilijkheid, waardoor het gebruik dezer bronnen, vooral wat betreft de mythologie, wordt gedrukt. Ik bedoel de lezing der eigennamen. Wel-is-waar is de sleutel tot het zogenaaemde anarische spijkerschrift, waarin de opschriften der babylonische en assyrische vorsten vervat zijn, met zekerheid gevonden, en wordt de taal dier opschriften thans, dank zij de studiën van de reeds genoemde geleerden en nevens hen van Hincks, Fox Talbot, Norris, Haigh, Smith, Ménant, de Saulcy, Lenormant, Olshausen en anderen, met even groote juistheid gelezen als de

later bij Layard's afwezigheid gevonden, door de zorgeloosheid of de onkunde der vindere, deels gebroken en deels in groote verwarring geraakt. Een schoone verzameling bevindt zich thans in het Britsch Museum en men is ijverig bezig die te rangschikken, hetgeen met groote moeite gepaard gaat. Zie Oppert, *Mémoire sur les rapports de l'Égypte et de l'Assyrie dans l'Antiquité*, blz. 48.

oud-perzische der hakhâmanizische koningen ¹). Maar de assyrisch-babylonische schriftgeleerden waren gewoon voor de inheemsche eigennamen, bijzonder der goden en der koningen, een eigenaardige schrijfwijze te bezigen. Zij schreven die geheel of gedeeltelijk in ideogrammen, teekens die, ten minste in die verbinding, geen klank, maar een denkbeeld vertegenwoordigen; teekens uit het turanisch ontleend, doch die met assyrische klanken moesten gelezen worden, op dezelfde manier als onze cijfers, die elk uitspreekt in zijn eigen taal, of beter nog, als wanneer wij *ſ*a schrijven en dit *enzoovoorts* uitspreken. Zoo wordt bijvoorbeeld de naam van Sennacherib geschreven met teekens, die, zoo wij ze naar den klank dien zij bezitten wilden uitspreken, Aniskurmissu zouden luiden, die van Nebukadrezar met teekens, die tot de uitspraak Anpasadusis zouden leiden. Of, om van de goden te spreken, de god Sin, met wiens naam die van Sennacherib (Sin-achi-irib) begint, wordt daar en ook elders aangeduid door twee teekens, die, zoo zij klanken uitdrukten: *An-is* gelezen zouden moeten worden. De god, die in den naam van Nebukadrezar (Nabiuv- of Nabu-kudur-usur) voorkomt, wordt aangeduid door teekens, die als

¹ Zie dit met onpartijdigheid en klaarheid aangewezen door Schrader, *Die Basis der Entzifferung der assyrisch-babylonischen Keilschriften*, in *ZS. d. deuts. morgenl. Gesells.* XXIII. III. 1869, blz. 337 vgg. Als Hincks, *Specimen chapters of an Assyrian Grammar*, in *Journ. of the royal As. Soc. New Ser.* Vol. II. P. II. 1866, blz. 481, verklaart dat drie hoofddwalingen de geheele spraakkunst van Oppert bederven, en dat de opschriften der Sargoniden door dezen geleerde in vereeniging met Ménant vertaald, ook zelfs bij benadering niet juist zijn overgezet, dan mag ons dit tot voorzichtigheid en tot eenig voorbehoud aansporen, doch dan kan zulk een onbillijke overdrijving ons niet nopen om de vele belangrijke uitkomsten, door Oppert's en Ménant's werken aan het licht gebracht, ongebruikt te laten.

klankteekens *An-pa* of *An-ak* zouden luiden, maar werd zonder twijfel Nabu (hebr. Nebo) genoemd. Is het nu mogelijk, behalve in enkele gevallen, zooals deze, waar de Hebreëen ons de ware uitspraak bewaard hebben, te beslissen, welke der ons bekende babylonische of assyrische godheden door dit of dat teeken bedoeld wordt, en zijn wij hier niet genoodzaakt in den blinde te raden? Men zou het kunnen meenen, als men bedenkt, dat Oppert, anders voor geen stoutmoedige gissingen terugdeinzend, vóór eenige jaren nog getuigde, dat men de namen der voornaamste koningen slechts daar met zekerheid had kunnen bepalen, waar men die van elders dan uit de spijker-opschriften kende, doch dat men zich in de meeste gevallen slechts met vermoedens had moeten behelpen, en dat Sir H. Rawlinson belijdt, omtrent de gewone uitspraak van de namen der babylonisch-assyrische hoofdgoden, zoo als Bel, Salman-Nisroch, Ao, Ninip-Samdan en Mylitta nog in twijfel te zijn ¹). Evenwel, er is hier niet zoo groote reden tot ongerustheid, als het wel schijnt. De scherpzinnigheid der assyriologen heeft voor een groot deel ook over deze moeilijkheid, van gelijken aard als die waarmee de egyptologen hadden te worstelen, gezegevierd. *An-is* zou in 't hollandsch moeten gelezen worden: God dertig, *An-pa*, God olieflesch, *An-ak* waarschijnlijk God egge, en wij weten thans met even groote gewisheid als de Assyriërs zelven, dat de god Dertig niemand anders zijn kan dan Sin, de god der maand, en dat de beide andere teekens den god Nabu moeten beduiden, om redenen die later zullen worden ontwikkeld. Waar het niet mogelijk was uit de spijkervormige karakters het

¹ Oppert, *Expéd. en Mésop.* II, blz. 106. Rawlinson, *Bilingual Readings*, in J. R. A. S. Vol. I. Pt. II. 1864. blz. 187 nt.

oorspronkelijk hieroglyf te raden, daar heeft men door nauwkeurige vergelijking in de meeste gevallen de ideogrammen met de assyrische namen der goden kunnen identificeeren, zonder dat daarover nog eenige twijfel behoeft te bestaan ¹). Het spreekt van-zelf, dat op een gebied, nog zoo kort geleden geheel onbekend, niet alles even helder en zeker kan zijn, en dat menige vertaling door latere onderzoekingen zal worden gewijzigd. Zullen wij daarom moeten wachten totdat alles verklaard is, en van het licht, dat reeds ontstoken werd, geen gebruik mogen maken, uit vrees van in de eene of andere bijzonderheid te dwalen? Of moeten wij ons nog steeds vergenoegen met de gebrekkige en zeker niet in ieder opzicht betrouwbare overleveringen der Ouden, en doen wij onvoorzichtig ons te verlaten op authentieke oorkonden, waarvan de algemeene zin ten minste niet twijfelachtig is? Wij zouden dan de studie van alle oude geschiedenis moeten staken, en in haar plaats een groot vraagteeken moeten zetten. Het eenige, wat wij behooren te doen, is op de kleine schakeeringen en bijzonderheden van de verklaring en overzetting dier oorkonden niet al te veel te bouwen, en uit datgene wat nog aan twijfel onderhevig is geen vermetele gevolgtrekkingen te maken. Geen deel van het groot gebied der godsdienstgeschiedenis heb ik met zooveel behoedzamen twijfel betreden als dit, maar de meeste mijner twijfelingen zijn voor overtuigende gronden bezweken.

¹ Op overtuigende wijs is dit aangewezen door Joachim Ménant, in zijn geschrift: *Les noms propres assyriens; Recherches sur la formation des expressions idéographiques*. 1861. Zie vooral bl. 17, 25, 41, 59.

H O O F D S T U K I I .

DE GODSDIENST ONDER HET OUD-CHALDEEUWSCHE RIJK.

De oudste geschiedenis, de stichting en opkomst van Babel ligt nog zeer in het duister. Noch de Nimrod, van wien de schrijver van Genesis 10 zoowel het chaldeeuwsche als het assyrische Rijk afleidt, en die volgens hem al de voornaamste steden van Sennaär en van Assur gebouwd heeft, noch de Euechios en Chomasbelos, die Berosos als de eerste koningen van Babel op den zondvloed laat volgen, kunnen als historische personen worden aangemerkt. Nimrod is een echt-babylonische naam, die tot heden echter noch onder de koningen, noch onder de goden is opgemerkt, en die slechts bij wijze van woordspeling met „rebel“ kan worden vertaald. Chomasbelos laat zich gemakkelijk als Samas-bel, dienaar van Bel verklaren, maar de pogingen om Euechios in babylonische klanken over te zetten, zijn tot hiertoe steeds mislukt ¹. Met hen vangt Berosos de oudste dynastie aan, die men de accadische of kushietische pleegt te noemen. Daarop laat hij een medische volgen, waarvan Zoroaster de stichter zou zijn, voorts elf koningen, volgens hem Chaldeërs, doch die Rawlinson en Oppert met de elamietische vorsten vereenzelvigen, die een tijd lang

¹ Lenormant wil in Euechios of Euechoös den naam Kush ontdekken! Hij zet dien aldus om: Avil-Kus = man van Kush. *Manuel* II, blz. 19. (Ik citeer van het *Manuel* voortaan in den regel de derde uitgave.)

het babylonische Rijk aan zich hebben onderworpen. Dezen worden weder door inlandsche koningen vervangen, die het oude chaldeeuwsche koningshuis in engeren zin uitmaken. In de arabische vorsten, die, volgens den Bel-priester, tusschen deze Chaldeëen en de assyrische oppermacht den scepter voerden, wil men de vazallen der egyptische overheerschers zien, die destijds Mesopotamië aan zich onderworpen hadden. Ik waag het niet de gegrondheid dezer overleveringen en de juistheid dezer identifikaties te beoordeelen, noch mij te verdiepen in chronologische berekeningen, die voor mijn doel weinig vrucht beloven. Het eenige wat zeker moet geacht worden, is dit. De oudste beschaving van Mesopotamië is in Babylonië te zoeken. Daar moet reeds vóór het begin der 23^e eeuw vóór C. een beschaafd Rijk gevestigd zijn geweest, want Asurbanipal, vorst van Assyrië, die in 660 leefde, verhaalt dat hij uit Suza, de hoofdstad van Elam (Suziana), de standbeelden heeft wedergebracht die Kudurnachundi, een elamietisch koning, 1635 jaren vóór hem uit Erech geroofd had. Kudurnachundi heeft dus ongeveer 2300 v. C. het babylonische Rijk aan zich onderworpen, en echt-elamitische koningsnamen die op de lijsten nevens den zijnen voorkomen, zooals Kudurmabuk, Purnapuriya, Kurigalzu, naar wien zelfs een sterkte ten westen van het tegenwoordige Bagdad haar naam heeft, bewijzen dat deze vreemde heerschappij, die misschien dezelfde is als de medische van Berossos, een geruimen tijd heeft geduurd ¹. Een andere zekere datum is die

¹ Ook Zikar-Sin, de zoon van Kudurmabuk, behoort tot de Elamieten, al klinkt zijn naam babylonisch. Die naam bewijst, dat de vreemdelingen den godsdienst van 't veroverde land ten deele aannamen. Van hun eigen goden zijn ons slechts de namen bekend: Sumud, Lagamar, Partikira, Ammankasibar, Ansapata, Ragiba, Sim-

van den assyrischen koning Ismidagan, die ook over Babel schijnt geheerscht te hebben en, volgens het getuigenis van den assyrischen vorst Tiglat-pileser van de 12^e eeuw, zevenhonderd jaar vóór hem moet hebben geleefd en alzoo in 1800 v. C. De chaldeeuwsche koningen Gungur, Samsi-bin en de beroemde Hammurabi die hem gevolgd zijn, moeten dus met anderen na 1800 geplaatst worden. Doch er zijn anderen, van wie ook gedenkteeken zijn overgebleven, en die zeker niet allen na Ismidagan geregeerd hebben, ja, die op een oude lijst zelfs vóór de Elamieten gaan, zooals die koning Urcham of Urukh, wiens naam nog niet met zekerheid is te lezen, en zijn zoon Ilgi, om niet te spreken van zekeren Sagaraktiyas en een geheele reeks van Sin-aanbidders: Naram-sin, Sin-Said, Irsu-sin, Rim-sin en anderen. Zij werden vroeger door Oppert allen tot het eerste chaldeeuwsche Rijk na 2017 gerekend. Moeten

gam, Karsa, Kirsamas, Sudami, Aipaksina, Dilala, Panindimri, Silagara, Napsu en Kindakurba. Indien, hetgeen in Genesis 14 verhaald wordt, omtrent de expeditie van den elamietischen koning Kedor-laomer en zijn onderhoorigen tegen de vorsten van Sodom en Gomorra, historisch is (en de titel van „overwinnaar van Syrië” door den elamietischen vorst, van wien wij een opschrift bezitten, aangenomen, pleit daarvoor sterk), dan moet dat tusschen 2300 en 2100 v. C. hebben plaats gehad. De naam Kedor-laomer is zuiver elamietisch. Lagamar is de naam van een elamietische godheid. Talbot, *A Glossary of the Assyrian language*, in J. R. A. S. Vol. IV. P. I 1869, blz. 39, onder n°. 202, vgl. n°. 192. Ook *nanchunta* of *nachundi*, waarmee de naam van den anderen elamietischen veroveraar is samengesteld, is die van een goddelijk wezen en wel van de elamietische Istar. Volgens George Smith, *Egypt. campaigns of Esarhaddon* enz. in Lepsius' ZS. 1868, blz. 116, zijn Lagamar, Nachundi en Mabuk verschillende namen voor dezelfde godin, zoodat de Kudur-nachundi en Kudur-mabuk der Opschriften een en dezelfde, en ook een met den Kedor-Laömer van Genesis 14 zou zijn.

zij, nu de datum van Kudur-nachundi bekend is, nog vóór dezen, en zelfs vóór die dynastie van Meders geplaatst worden waarvan Berossos spreekt? Reeds heeft Lenormant dit gedaan, en daartoe een oorspronkelijk accadisch Rijk vóór 2500 aangenomen ¹. Ik durf op zoo zwakke gronden nog tot zulk een duizelingwekkende hoogte niet opklimmen, te meer daar de medische dynastie van Berossos, door de assyriologen als een arische beschouwd, mij wat al te apokrief is. Ik vat dus de godsdienstige gegevens, ons door de monumenten van al deze vorsten geleverd, bijeen, als getuigenissen omtrent den godsdienst in het oud-chaldeeuwsche of oud-babylonische Rijk. Dat kan daarom te veiliger geschieden, omdat het standpunt van godsdienstige ontwikkeling, voorzoover deze korte gedenkstukken ons vergunnen daarover te oordeelen, duidelijk op alle hetzelfde is. Wat de godsdienst vóór dien tijd in Sennaär geweest is, welke goden de uitvinders van het spijkerschrift hebben aangeboden, kan nu slechts zeer in 't onbepaalde worden gegist en eerst door latere onderzoekingen worden uitgemaakt. Ik wensch dit dus voorloopig in 't midden te laten.

Bij de betrekkelijke spaarzaamheid der gedenkteeken en uit den tijd van het oude babylonische Rijk, kunnen wij niet als uitgemaakt beschouwen, dat de goden, wier namen daarop niet vermeld worden, destijds ook geen vereering genoten en eerst later voorwerpen van aanbidding werden. Van sommige later dikwijls genoemde godhe-

¹ Met dit accadische Rijk bedoelt L. een kushietische, geen turanische heerschappij. De fransche assyriologen beschouwen de Accads als Kushieten, de Sumirs als Turaniërs. De engelsche daarentegen bedoelen met accadisch of proto-babylonisch de turanische taal, waarvoor het spijkerschrift is uitgevonden.

den is dit tot hooge waarschijnlijkheid te brengen. Doch het is niet mogelijk dit van allen te doen. Wat wij echter met zekerheid kunnen zeggen is, welke goden in dat eerste tijdperk van den babylonisch-assyrischen godsdienst bij voorkeur, en misschien wel uitsluitend, werden aangebeden. Zij zijn Bel of Bel-Dagan, Anu of Annu, Hu of Ahu, Sin en Samas en de godinnen Belit en Anunit ¹.

Opmerkelijk is, dat deze goden juist die zijn, welke door alle tijdperken van de babylonisch-assyrische heerschappij heen als de hoogste beschouwd en, in de latere theologie althans, tot twee hoofdtriaden of drieëenheden verbonden werden. De voornaamste dezer triaden bestaat uit Annu, Bel en Hu (bij Rawlinson: Hea), de tweede uit Sin, Samas en den lageren, zichtbaren Hu (bij Rawlinson: Iva). Of zulk een stelsel zich reeds in die oude tijden gevormd had, durf ik niet beslissen, en het komt mij ook zeer twijfelachtig voor. Zeker is het dat op een cylinder, door Layard te Kuyundsjik (Nineve) gevonden,

¹ Bel Dagan, Belit Tavat en Samas in opss. van Urcham (?); Belit soevereine van Bit-anu, ops. van Ilgi; Belit, ops. van Ismidagan; Samas, Sin en de groote Godin, ops. van Gungun; Sin, Samas en Anunit, ops. van Sagaraktiyas; Anu, ops. van Irsu-Sin; Bel Dagan en Belit, ops. van Rim-Sin; Bel Dagan, ops. van Amar-Sin; Sin, ops. van Kudurmabuk; Bel Dagan, ops. van Zikarsin; Samas, ops. van Purnapuriya; Bel Dagan en Sin, ops. van Kurigalzu en van Sininun; Samas en Belit van Zari, ops. van Hammurabi. Het opschrift van Mardukidinach, waarin met Belit ook Marduk reeds voorkomt, moet niet tot het Oude Rijk gerekend worden, zooals Oppert doet, maar tot lateren tijd. Hij was een tijdgenoot van Tiglatpileser. Indien Samsi-bin (te onderscheiden van zijn lateren assyr. naamgenoot) tot de oudste dynastie moet worden gerekend, dan bewijst zijn ops. dat in Assyrië de god Asur toen reeds werd vereerd. Bovendien komen de namen van bovengemelde goden ook in tal van eigennamen voor.

en door hem voor het zegel van Sennacherib zelven gehouden, in elk geval afkomstig uit den tijd van dien vorst (704—681 v. C.), de hoogste godheid als drieëenheid wordt voorgesteld. Haar beeld is daar namelijk het gewone, de menschelijke gestalte met vleugels en vogelstaart in den ring, doch in plaats van één hoofd heeft zij er drie ¹. Ook ligt de vorming van deze twee triaden voor de hand, zooals blijken zal, wanneer wij het karakter van elk dezer goden nader hebben leeren kennen.

De eerste god der hoogste triade en zonder twijfel een der oudste goden van Babel is Annu, de Annos, Anos of Oannes der Grieken en die in Babel zelf waarschijnlijk Anna werd uitgesproken ², dezelfde die 2 Koningen 17, 14 als een der goden van Sippara (Sepharvaïm) Anamelek, Koning Ana genoemd wordt. In de voornaamste stad van 't oude Rijk Uruch (hebr. Èrech, grieksch Orchoè, thans nog Warka), en dus in het zuidelijk gedeelte van

¹ Zie de afbeelding van dezen cylinder bij Layard, *Nineveh and Babylon*, blz. 135 (ik citeer de amerik. uitgave).

² Zie over de verschillende schrijfwijzen van zijn naam Rawlinson, *Bilingual Readings*, in *J. R. A. S.* I; II, 1864 blz. 202, nt. 32; 205, nt. 37; 230, nt. 4. Ménant, *Noms propres*, blz. 25 en 47. Over de grieksche schrijfwijz: Movers, *Rel. und Cult. d. Phoenicier*, blz. 94; 285; 411. De scherpzinnige combinaties van den geleerden Baronet mogen als curiositeit vermeld worden. Het heilig getal van Annu was 60, in 't bab. *Dis*. Annu was god van de stad Urukha of Warka. *Dis*, *Heer van Warka*, is dus hetzelfde als het klassieke: *Dis*, god van den Orcus! Rawl., *Herod.* blz. 592. Niet minder stout is de andere vergelijking van Sir Henry. Den oud-babylonischen (turanischen) naam van Annu: Huras brengt hij in verband met het baktrische *hucrava*, het sanskr. *suçrava* en zelfs met den naam Kurus (Kyros). *Bil. Read.* blz. 230. De etymologiën van Movers zijn, gelijk de meeste van dien uitstekenden geleerde, geheel uit de lucht gegrepen; de lezing van den naam is zeker.

Sennaär gelegen, stond zijn beroemdste tempel. Maar ook op menige andere plaats werd in den loop der eeuwen een *Valanna*, huis van Annu opgericht, waar hij niet zelden te zamen met Hu vereerd werd. Zoo had de eenige oud-babylonische vorst van wien wij weten dat hij zijn gezag ook over Assyrië uitstreckte, Samas-Hu, te Ashur (Kalahshergat) een heiligdom voor deze beide goden gesticht. Uit de eeretitels, die hem gegeven worden, kan omtrent zijn wezen niet veel worden opgemaakt. Dien van „de ondoordringbare” heeft hij met Hu (aan wien deze eigenschap, gelijk wij zien zullen, van-zelf toekomt), dien van „Vader der goden, Heer der aarde of der landen”, met Bel gemeen, terwijl ook die van „Heer der hoogten” niet aan hem alleen eigen is. Dat hij: „Verzamelaar van schatten” heet, is te algemeen om er iets uit af te leiden, en de namen van „de Oude, het oorspronkelijk hoofd” hem gegeven, leeren slechts dat hij tot de oudste en eerwaardigste godheden behoorde ¹. Duidelijker is, dat hij met Bel-Dagan en Tsalman-Nisroch als de goden van het vloeibare verbonden en als vader van den vuurgod Adar (Ninip) met Bel-Dagan zelven en ook met den hoogsten god der Assyriërs, Asur, verwisseld wordt ². Daaruit blijkt, dat Annu een gestalte van den hoogsten god zelven is, omdat hij met dezen wordt verwisseld, en omdat men zeker zijn kan, dat overal waar van een god van het vloeibare in 't algemeen of van den oceaan sprake

¹ Vgl. over deze titels Sir H. Rawlinson, *Essay on the religion of the Babylonians and Assyrians*, in G. Rawlinson's *Herodotus* I., blz. 591 vg (voortaan aangehaald als H. Rawl. *Essay*) en Oppert, *Histoire*, blz. 72 en 109.

² Zie Oppert, *Les Inscriptions assyr. des Sargonides et les fastes de Ninive* (*Extr. d. Annales d. Philos. Chrét.*), blz. 38 (voortaan aan te halen als: Opp. *Sargonides*, *Extr.*) en Oppert, *Histoire*, blz. 123.

is, oorspronkelijk geen andere dan de hoogste in den hemeloceaan verborgene bedoeld wordt.

Maar een mythe, waarin Annu de hoofdrol speelt, en die door Berossos bewaard bleef, zal ons zijn karakter beter doen kennen. De babylonische priester verhaalt, op zijn oudwijsche manier, het volgende: „In Babylon was oudtijds een groote menigte volks van verschillende natiën samengevloeid, die Chaldea bewonen; maar zij leefden zonder wet, als de dieren. Doch in 't eerste jaar verscheen uit de erythreesche zee (den perzischen zeeboezem) binnen de babylonische grenzen, een vreeselijk beest, met name Oannes [gelijk ook Apollodoros in zijn Historie verhaalt], het geheele lichaam hebbende van een visch, doch onder den kop van den visch een ander hoofd dragende; het had ook menschelijke voeten, die onder den vischstaart uitkwamen en een menschelijke stem; zijn beeld wordt tot nu toe bewaard.” Inderdaad zijn zulke afbeeldingen nog voorhanden, waarop de beschrijving van Berossos in 't algemeen zeer goed past. Niet ongewoon is op de assyrisch-babylonische monumenten de voorstelling van een god met drie paar horens op zijn hoofddeksel, dus van den eersten rang, gansch in menschvormige gedaante, doch geheel bekleed met een vischhuid, waarvan de kop boven zijn hoofdtooisel uitkomt en daaraan het aanzien van een bisschopsmyter geeft, afhangende, nu tot de enkels, dan tot het middel, in welk laatste geval een vogelstaart de onderste ledematen gedeeltelijk bedekt ¹. Dat wij hier met symboliek te doen hebben en niet met de afbeelding van zeker beest, is duidelijk genoeg. Doch hooren wij verder wat Berossos bericht. „Overdag verkeerde dit dier met de menschen

¹ Zie de afbeeldingen bij Layard, *Nin. a. Bab.*, blz. 292, 294, 295 en 301.

zonder eenig voedsel tot zich te nemen, en dan onderwees hij ze in letteren, wetenschappen en kunsten van allerlei aard, het bouwen van steden, het oprichten van tempels, het invoeren der wetten en de landmeetkunde; voorts toonde hij hun hoe men zaaïen en oogsten moet, metéénwoord alles wat tot de menschelijke samenleving behoort, zoodat na dien tijd zelfs niets nieuws is uit gevonden. Wanneer de zon onderging, dan dook dit dier Oannes weder in de zee en bracht de nachten in de wateren door, want, zoo voegt Berosos er met geleerde deftigheid bij, „het dier was een amfibie!” Daarna, zegt hij, zijn ook nog andere dieren verschenen, maar Oannes was het, die een boek over den oorsprong der dingen en de staatsregeling schreef, en dit aan de menschen overleverde ¹.

Voor iemand, die in de mythologische taal geen vreemdeling is, kan deze vischmensch niet langer een mysterie zijn. Hij is niet anders dan de hoogste godheid zelf, die des nachts verborgen in de oneindige hemelzee zijn menschenkinderen schijnt te hebben verlaten, doch des daags in de schitterende zon die uit de vloedén opstijgt zich aan hen openbaart en als met hen verkeert. Dat van hem, vooral in zijn manifestatie als zonnegod, alle beschaving wordt afgeleid, dat hij, als zoodanig vooral, de onderwijzer en opvoeder van het menschelijk geslacht is, wordt niet slechts door de Babyloniërs verzekerd, maar is, in verschillenden vorm, het geloof van alle oude volken. Dat hij in de gestalte van een visch wordt afgebeeld, en later als een mensch met een vischhuid bedekt, kan ons evenmin bevreemen. Het volk dat het

¹ Beros. bij Syncell. *Chron.* p. 29 en bij Euseb. *Chron.* (interpr. Armen.) I, 3.

eerst het zuiden van Mesopotamië bewoonde en zich aan de oevers van den perzischen zeeboezem had neergezet — want het is daarheen dat de sage van Oannes ons verwijst — zal wel in den aanvang hoofdzakelijk van vischvangst geleefd hebben. Voor zulk een stam was er geen natuurlijker symbool dan dit ¹. Gelijk de visch in de zee, zoo was ook de hoogste god in den hemeloceaan verborgen, maar des daags vertoonde hij zich en zwom in zijn heerlijkheid langs het uitspansel, dat door de oude volken als de bodem eener hemelzee beschouwd werd. Evenwel, hij was tevens mensch, dat is, met rede begaafd, de hoogste rede zelve, waaruit alle wijsheid en beschaving op aarde haar oorsprong nemen. Hij is „de intelligente visch, de heer van het verstand, de onderwijzer van 't menshdom”, waarvan meermalen op de monumenten sprake is, hetgeen ten onrechte op Hu wordt toegepast. Metéénwoord, wij hebben hier, in gebrekigen en zelfs smakeloozen vorm, een eenvoudige en zuivere opvatting der godheid, die voor den vromen zin van de grondleggers der oudste beschaving getuigt.

Van denzelfden aard als Annu was Bel, de hoogste Bel, wel te onderscheiden van zijn vele gestalten of manifestaties. Niet altijd wanneer de Grieken van Belos spreken, mogen wij daaronder dezen Bel, die tot de hoogste triade behoorde, verstaan. Zoo noemt Herodotos den beroemden babylonischen tempel met de zeven of acht verdiepingen, waarvan ik later nog zal moeten spreken, en die in een oorspronkelijken vorm zeker reeds in het oude Rijk bestond, den tempel van Belos; maar wij weten

¹ Dat de zon meermalen als visch wordt voorgesteld, ook in andere mythologiën, bewijst Schwartz, *Sonne, Mond und Sterne*, blz. 123 vg. Vgl. Denz. *Ursprung der Mythologie*, bl. 270.

dat hij, in den tijd van den griekschen geschiedschrijver althans, aan Bel-Marduk en waarschijnlijk tevens aan Bel-Nebo, ja aan al de goden van de week of van de zeven planeten gewijd was. Babel was niet de stad van Bel, maar „de poort der goden”, Bab-ilu, de heilige stad bij uitnemendheid, de godsdienstige metropolis van het land. Toch was men ook in Mesopotamië reeds gewoon elk dezer gestalten van de hoogste godheid kortweg Bel te noemen, en Sargon noemt de babylonische tempels, waarheen hij opgaat om te aanbidden en de handen te grijpen van den verheven god Marduk, eenvoudig de heilighdommen van Bel ¹. Dat was ook volkomen juist en met den geest van het oude polytheïsme in overeenstemming. Er bestond eene geheele klasse van godheden, die den naam van Bel droegen, en die elk weder een bijzondere voorstelling van den hoogsten god waren, zooals Sin de god der maand, Nisruk, Marduk, Nebo en verscheidene andere. Zij vertegenwoordigden en verpersoonlijkten als 't ware een eigenschap der hoogste godheid. Maar die hoogste godheid zelf, de Bel, dat is: de Heer bij uitnemendheid, heette „Bel van den afgrond” ², waarmee natuurlijk de

¹ Oppert, *Sargon. Extr.* bl. 30.

² De beteekenis van het ideogram is zeker, de lezing niet. Oppert leest: *IN KIT* = *Bel-gi*. Talbot leest: *Bel-tsuab*. Met Rawlinson *Bel-nipru* te lezen, op grond dat de stad Nipur met hetzelfde ideogram wordt aangeduid, *Essay*, blz. 596 vg., is, dunkt mij, onjuist, en zijn identificëring van dit Nipru met Nimrut gaat geheel niet op. Nimrut is een babylonisch-assyrische naam, die in dezen vorm ook bij een mesopotamische familie in Egypte voorkomt. De stad Nipur heette in ideogrammen: *IN KIT KI*, d. i. „stad van den Heer des afgronds,” evenals Babel *DIN TIR KI*, d. i. „stad van de geboorte (?) der talen.” Maar even verkeerd als het nu zijn zou *DIN TIR*, als het elders voorkwam: *Babilu* te willen lezen, even verkeerd is het *IN KIT* als naam van Bel: *Bel Nipru* te omschrijven. Vgl. Oppert, *Exp. en Mésop.* I., blz. 271.

hemel-oceaan bedoeld wordt, en ook Bel-Dagan, de god der telende natuurkracht en der vermenigvuldiging, evenals Annu in vischgestalte voorgesteld. Hij was dus inderdaad dezelfde als deze, namelijk de verborgene hemelgod, en werd op gelijke wijze voorgesteld. Natuurlijk dat hij ook de namen draagt van „vader der goden, oppersten heer der landen, koning van alle geesten” ¹, dat zijn godheid gezegd wordt die van andere goden te boven te gaan (Ops. van Asurnasirpal, 923 v. C.) en dat de koningen zich als zijn plaatsvervangers beschouwen (o. a. Ops. van Sargina te Nimrud, na 712 v. C.). Toch is, hoewel hij in den grond van Annu niet verschilt, tusschen beider beteekenis een kleine schakeering op te merken. Was Annu de hoogste god als onderwijzer en opvoeder der menschheid, als bron van alle kennis en kunst, Bel is meer bepaald de hoogste god als schepper, *banu*, de voortbrenger en demiurg, de bouwmeester van ’t heelal, en ’t is als zoodanig dat hij bijzonder te Nipur (Niffar), de stad naar hem genoemd, te Calach en op enkele andere plaatsen bijzonder vereerd werd ².

Dit komt overeen met den scheppingsmythe, zooals die door Berossos bewaard is; ook daarin wordt de hoofdrol door Bel gespeeld. ‘Er was een tijd, zoo luidt dit verhaal, toen alles duisternis en water was. In dit water ontstonden allerlei monsters, vreeselijke dieren, met vier of twee aangezichten, twee hoofden, twee geslachten, stieren met menschenhoofden, menschen met vischstaarten en een menigte andere, samengesteld uit verschillende dieren, zooals dat te zien is in den tempel van Bel.’ Het is duidelijk dat de schildering dezer vóórwereldlijke

¹ Rawlinson, *Essay*, blz. 595 en 598.

² Zie Oppert, *Exp. en Mésop.* II, blz. 263 vg. en *Histoire*, blz. 44 en 72.

dieren door de latere mythologie ontleend is aan de symbolische goden-gestalten, die men in de tempels aanschouwde, ofschoon de ongebreidelde verbeelding er nog verscheidene monstersoorten heeft bijgevoegd. 'Al deze gedierten stonden, altoos volgens Berosos, onder bevel van een vrouw met name Homoroka, 'tgeen in 't chaldeeuwsch luidt Thalath (of beter Thauath) en in 't grieksch wordt overgezet: *Thalassa* (zee) en [als van gelijk getal] *Selene* (maan). Maar Bel snijdt de vrouw midden-door, en maakt uit haar eene helft den hemel, uit de andere de aarde. Daarbij gingen van-zelf de monsters te niet. Maar om nu in de plaats daarvan menschen te scheppen, snijdt Bel zich het hoofd af, en kneedt uit het bloed, dat daaruit op de aarde druipt, en de aarde waarmee 't zich vermengt, de menschen, die daarom redelijke wezens zijn en deel hebben aan den goddelijken geest.'

Daarna herhaalt Berosos nog eens, wat hij reeds omtrent de scheiding van hemel en aarde gezegd heeft, doch zonder van de vrouw te gewagen. Dan laat hij Bel een der mindere goden bevelen, om zich het hoofd af te snijden, en uit het daarbij vergoten bloed menschen en dieren te maken, waarna Bel zelf de sterren, de zon, de maan en de vijf planeten schept. Duidelijk is dit een tweede, van de eerste verschillende overlevering, die de schrijver, evenals die van Genesis 1 en 2, als een voortzetting van denzelfden mythe laat volgen, omdat in die eerste van de schepping der dieren en der hemellichamen niet gesproken werd ¹.

¹ Berosus, ubi supra. Zoo men het verhaal als één geheel wil beschouwen, is men genoodzaakt in het laatste gedeelte datgene wat op de schepping des menschen betrekking heeft, uit te werpen. Doch ook dan zelfs komt er geen eenheid in. Dat de dieren geschapen worden

Dit scheppingsverhaal, dat later tot allerlei diepzinnige bespiegelingen aanleiding heeft gegeven, en waarin men nog in onzen tijd de symbolische inkleeding van een aloud pantheïsme heeft willen zien, is een zeer eenvoudige natuurmythe, volstrekt niet mystieker, slechts minder schoon en verheven dan die van Genesis 1, en ook in het hoofdenkbeeld van dezen niet verschillend. Het is, als alle oude scheppingsverhalen, niet anders dan de mythische voorstelling van den dageraad overgebracht op den oorsprong der dingen. Homorka of Thauath ¹, die de grieken als de zee en de maan beide overzetten, is geen andere dan de godin van den nachtelijken hemel, die heerschappij voert wanneer alles duisternis en vochtigheid is, en dus ook in dien nacht der eeuwen die, naar men zich voorstelde, den dageraad der schepping was voorafgegaan. Zij is de vrouwelijke Bel der babylonisch-assyrische opschriften, Belit van den afgrond, die daarom als de moeder van al wat leeft werd beschouwd. In de monsters waarover zij, de godin van den hemelocean en van de maan, bevel voert, kan men wel niet anders dan de sterrebeelden zien, die het daglicht niet kunnen verdragen, zooals het

uit het hoofd eener godheid heeft volstrekt geen zin, en die dubbele onthoofding bewijst genoegzaam dat wij hier twee verhalen vóór ons hebben.

¹ Homorka heeft men op zeer verschillende wijze verklaard. Moers, *Phoen.* I, 270 als *Am raka'h*, moeder van het vaste; Bunsen, *Aeg. stelle*, V, 227 als *Am-argâ*, Moeder der aarde, Moederaarde; Dietrich, ald. als *Hamar-kai*, stof van het ei. Deze laatste verklaring komt mij al zeer ongelukkig voor. Wellicht dat wij de syllabe *ka* als de bekende kushietische partikel beschouwen en Homor met den arabischen wortel *hamara* = *fluxit aqua fluxu exundante et effusu* (Winer, *Lex. Hebr. voc.*) in verband moeten brengen. Thauath is het bekende Thau of Tohu, de Chaos, hier met den vrouwelijken uitgang.

verder heet, en bij de scheiding tusschen hemel en aarde van-zelf verdwijnen. Bel daarentegen is de God van den helderen hemel, die zich bij de oude volken van de mesopotamische familie steeds openbaart in de zon. Hij maakt door het daglicht scheiding tusschen hemel en aarde, of in strenger mythologische taal, hij snijdt de vrouw, die den afgrond, den Chaos, de alles nog bedekkende hemelzee vertegenwoordigt, in tweeën. Zoo was het ook bij den dageraad der wereld, bij de schepping. Scheppen wordt door de volken dezer familie, zoo ook door de Hebreëen, gewoonlijk uitgedrukt door een woord, dat oorspronkelijk „doorsnijden” beteekent. Ook Genesis 1 maakt Elohim door middel van het licht *scheiding* tusschen licht en duisternis en onmiddellijk daarna tusschen de wateren onder en boven het uitspansel. De voorstelling wordt ook elders, o. a. bij polynezische volken, aangetroffen, en is dus door de kushietisch-semietische volken waarschijnlijk van de Turaniërs ontleend.

Het overige van den mythe verklaart zich van-zelf. Bel, de hemelgod, als hij aarde en hemel uit den Chaos geschapen heeft, schept ook de hemellichamen en versiert de aarde. Dat hij de menschen schept uit het bloed van zijn hoofd vermengd met het stof der aarde, is natuurlijk de mythische formuleering van de tweevoudige natuur des menschen als aardbewoner en aan de godheid verwant, als een der dieren en redelijk wezen tevens, hetgeen in den scheppingsmythe der Hebreëen op eenigszins andere, doch gelijksoortige manier wordt uitgedrukt.

De derde god der hoogste trias komt ook in de tweede trias voor, en is daar de eerste. Toch is hij, hoezeer men ook een onderscheiding tusschen zijn wezen als lid der eerste en zijn wezen als lid der tweede drieëenheid heeft willen maken, zonder eenigen twijfel een en dezelfde.

Men heeft gewild, dat hij, met Annu en Bel vereenigd, een hooger geestelijk wezen, het ongeschapene en verborgene licht, doch dat hij, met de goden Samas en Sin verbonden, van lagere natuur, de licht- of dampkringsgod in meer fyzieken zin, of, gelijk de Grieken, o. a. Damaskios het noemen, het geopenbaarde licht zou zijn ¹. Indien deze onderscheiding ooit gemaakt is in den tijd dat de babylonische godsdienst tot de levende behoorde, dan moet dat in latere dagen van bespiegeling zijn geweest. De monumenten geven ons geen recht om den

¹ Aldus Oppert, *Histoire*, blz. 23. Ook Rawlinson, *Essay*, blz. 599 vgg. en 606 vgg., maakt een scherp onderscheid tusschen beiden, en leest zelfs de namen verschillend, namelijk Hea en Iva. De eerste is bij hem de god van het leven en de intelligentie, de laatste de god van den ether. In denzelfden geest spreekt over Ao en Yao Movers, *Phoen.* I, blz. 285 en 555 en elders. In zijn *Biling. Readings*, t a. p. blz. 222, noot 57 zegt Rawlinson dat de naam van Ao in 't accadisch (d. i. het turanisch van Babylonië) *Mirmir* luidde. Oppert, in zijn *Expéd. en Mésop.* II, blz. 87 vg., identificeert hem met *Ilu* (El), den god bij uitnemendheid, waarom hij dan ook *Ilu Ilu*, God god, zou genoemd worden. Dit *Ilu ilu* is echter een schrijfwijze voor 't meerv. van *Ilu*, en moet dus *Ilu* gelezen worden; of 't ooit op Hu slaat, komt mij nog onzeker voor. De naam van onzen god wordt of geschreven: fonetisch, zonder voorvoeging van het determinatieve teeken voor een godheid (hetgeen wel een bijzondere onderscheiding aanduidt), of met een ideogram: *AN IM*, god der hemelstreek. Dit teeken kan ook gelezen worden *bin* (zooals in Benhadad), waarom men hem thans veelal Bin noemt. Is deze lezing juist, dan ligt voor de hand aan 't egyptische *bin* of *ben*, het mannelijke, de produktieve kracht, te denken. De lezing Hu of Hiva of Iva, — want dit is slechts een verschil van uitspraak — d. w. z. *de zijnde, de levende*, komt mij vooralsnog de verkieslijkste voor, en het meest in overeenstemming met de eigenschappen van den god, zooals wij die uit de gedenkteeken leeren kennen. De lezing Phul of Vul, waaraan Geo. Smith nog vasthoudt, steunt op zeer zwakken grond. Z. Rawlinson, *Essay*, blz. 605 vg.

god Hu in twee vormen te scheiden. Overal waar hij voorkomt herkennen wij in hem aanstonds den welbekenden God, dien alle volken der oudheid als den hoogsten vereerden, den god des hemels, dat wil zeggen, den god, die zich in al de verschijnselen van den hemel openbaarde, of, in mythologische taal, wiens kinderen al de lichtende goden van den dag en den nacht, al de geweldige hemelmachten zijn, terwijl hijzelf in den hoogsten, onzichtbaren hemel, in den ether troont. Oorspronkelijk was hij wel de gepersonifiëerde hemel zelf, wat onder anderen nog uitkomt in de spreekwijs: Hu en de goden, die zijn hart bewonen ¹, en in al zijn attributen duidelijk doorschemert. Verpersoonlijking, anthropomorfisme, overdraging van menselijke eigenschappen en het menschelijk zelfbewustzijn op de hem omringende natuur, waarvan de mensch zich afhankelijk voelde, is de oorsprong van alle mythologie en theologie. Leven, ziel, geest, adem, dat waren voor de oude volken, zelfs nog voor de Hebreëen, Grieken en Romeinen, toen hun bijzondere talen zich vormden, slechts verschillende namen voor eenzelfde zaak. En wat was de wind nu anders dan het goddelijk wezen, dat in den hemel woont? De hemel leeft, want men voelt zijn ademtocht; alzoo heeft hij een ziel, een geest, zooals de mensch. Hij, op wiens bevel, door wiens kracht al de hemellichamen zich bewegen en van wien de aarde afhangt, hij was alzoo de levende bij uitnemendheid, de god die werkelijk is. Daarom werd hij reeds vroeg van de natuur losgemaakt en als een in den hemel wonend, bovenzinnelijk wezen beschouwd.

¹ Opschrift bij Oppert, *Expéd. en Mésop.* II, blz. 349. Het hart van Hu is hier wel het binnenste, het allerheiligste en verborgenste, des hemels.

„Bewaker van hemel en aarde,“ dat is Hu reeds in de 10e eeuw in Assyrië (ops. van Asurnasirpal, kol. II, reg. 122). En waarschijnlijk is het meeste wat de latere assyrische vorsten (de gedenkteeken en uit het oud-chaldeeuwsche Rijk vermelden alleen zijn aanbidding, maar maken van zijn eigenschappen geen gewag) op hun monumenten van hem zeggen, reeds in dien zin te verstaan. Voor hen — en nog des-te-meer in de vroegste oudheid — is Hu in de eerste plaats een geweldige God, wiens macht men vreezen moet. „Als een storm, een wervelwind van Hu,“ dat is een der gewoonste beelden door de krijgshaftige vorsten van Assur gebezigd. Als Hu doen zij, gelijk Asurnasirpal van zichzelf roemt, den dood „regenen“ over de vijanden, en Samas-Hu, die door zijn vader Salmanasar naar Hu genoemd was (9^e eeuw v. C.) noemt hem „den verwoester,“ Die op de tafel des oordeels van Hu geschreven was, zag zijn land ontvolkt, met stinkende lijken bedekt en was zelf een kind des doods. Met zijn vlammend zwaard — waarmee natuurlijk de bliksem bedoeld wordt — verspreidde hij pest en hongersnood over het land, verstrooide hij den oogst, vernielde de spruiten, rukte de boomen uit en sloeg het koren neder ¹. In den regel zijn het de vijanden des lands over wie de groote hemelgod deze verschrikkingen uitzendt; een bewijs dat men hem toen reeds niet meer geheel als natuurgod beschouwde. Zoodra de wind voor den adem van den god des hemels wordt gehouden, is de storm natuurlijk een openbaring van zijn toorn, en even natuurlijk is het, dat men dien veeleer tegen de vijanden van het volk dat hem aanbad, dan tegen dat volk zelf gericht waande.

¹ Oppert, *Histoire*, blz. 58, Rawlinson, *Essay*, blz. 607.

Evenwel ook de overstromingen en bijzonder de groote vloed, de zondvloed waarvan de oude legenden verhaalden ¹, waren het werk van Hu den hemelgod. De god des hemels is in alle oude mythologie tevens de god van den regen — men denke aan Zeus en Indra bijvoorbeeld — en de regengod meestal god der stroomen. Zoo wordt Hu ook niet zelden de Heer der kanalen genoemd.

Intusschen miskenden de Babyioniërs ook de weldaden van den hemelgod niet. Op de obelisk van Nimrud heet hij: de verhevene, die zichzelf verlicht en die over de vruchtbaarheid waakt, en Nebukadrezar noemt hem den god, die overvloed en die den vruchtbaren dauw of regen aan de velden geeft ². Ook is hij, gelijk alle hemelgoden wier adem de wind, wier stem de donder is, een orakelgod, en werd hij later te Babel als zoodanig met zijn zoon Marduk verbonden ³. Zeker was het dus niet uit vrees, maar wel omdat hij zulk een hooge plaats in de hiërarchie der goddelijke wezens innam, dat Hu, reeds van ouds en door alle tijden der babylonisch-assyrische heerschappij heen, algemeen werd aangebeden, en dat te Babel, Borsippa, Calach, Assur en elders, 't zij voor hem alleen, 't zij voor hem in vereeniging met Annu, prachtige heiligdommen werden opgericht. Het is nog niet gelukt met zekerheid zijn beeld op de monumenten aan te wijzen, en het zou mij niet verwonderen zoo er van hem zelfs geen afbeeldingen bestonden. Dat hij de gehoornde god zou wezen, die met zijn knods het monster verjaagt, komt mij, hoewel het mogelijk is, niet waarschijnlijk voor.

¹ Over de babylonische zondvloedssage spreek ik uitvoeriger, als wij haar tevens met de hebreuwsche kunnen vergelijken.

² Oppert, *Hist.* blz. 109. Ménant, *Gramm. assyr.* blz. 331 vgg.

³ Oppert, *Expéd. en Mésop.* I, blz. 178.

Van meer belang is de vraag naar den oorsprong van deze hoogste triade. Wat is de reden, dat deze drie godheden, die elk voor zich den hoogsten god vertegenwoordigen, en met slechts kleine wijzigingen in hun wezen gelijk zijn, op deze manier nevens elkander gesteld werden? Hu wordt ook met Sin, den maangod, en met Samas, den zonnegod, in een drieheid verbonden, maar niets is natuurlijker dan de vereeniging van den god des hemels met zijn twee openbaringen of zonen, de goden van zon en maan. Ook de egyptische godsdienst heeft verscheidene triaden, doch zij zijn van anderen aard. De egyptische triaden bestaan uit vader, moeder en zoon, of, een enkele maal, uit den scheppenden zonnegod met zijn twee openbaringen: de morgen- en avondzon, den zichtbaren en den verborgen zonnegod. De heliopolitaansche drie-eenheid Ra-Tum-Harmachu staat in soort gelijk met de babylonische: Hu-Sin-Samas. Doch Annu, Bel en Hu staan volkomen gelijk. Hier moet dus iets dergelijks hebben plaats gehad, als hetgeen in Indië aanleiding gaf tot de vorming der trimurti: Brahman-Vishnu-Siva, die evenzeer gelijk in rang en aard zijn. Zijn, evenals deze drie hindusche godheden, ook Annu, Bel en Hu de hoogste goden van drie verschillende stammen, rassen of sekten? Behoort Annu, bij wiens naam het turanische woord voor „god” (AN) steeds wordt uitgesproken, terwijl het bij andere godennamen slechts geschreven werd doch geen klank vertegenwoordigde, oorspronkelijk aan de Turaniërs die zich in Mesopotamië hadden gevestigd? Is Bel, die zeer bepaald in Babylonië en niet in het noorden t'huis behoort, vanwaar hij zijn weg onder den vorm Baäl, naar Syrofenicië en elders vond, de oud-kushietische hoofdgod? En moeten wij in Hu den god van die stammen erkennen, die van de armenische bergen het laatst naar

't zuiden trokken, den god dien ook de Arameërs en de Hebreëen aanbaden, en die van den hoofdgod der oude Aryers, waarmee zij eens wellicht hetzelfde land bewoonden, wel in naam maar niet in het wezen verschilt? Ik waag deze gissingen, die mij niet ongegrond schijnen, slechts in den vorm van vragen voor te dragen. De gegevens die wij bezitten zijn nog te gebrekkig, om dit nu reeds te beslissen; latere onderzoekingen en ontdekkingen zullen moeten uitmaken, of mijn vermoedens juist zijn, dan niet.

Meer nog dan een der genoemde goden werd de god Sin in het oude chaldeeuwsche Rijk aangebeden. In rang lager dan zij, stond hij in de vereering der Babyioniërs hooger. Dit is een zeer gewoon verschijnsel in alle godsdiensten. De goden, die als middelaars staan tusschen den hoogsten god en de menschheid, worden veel ijveriger dan het hoogste Wezen gediend. Zij staan, meent men, den zwakken mensch nader. Als openbaringen, zonen van den Verhevene, den Onzichtbare, ziet hen het menschelijk oog. Men durft hen onbeschroomder te genaken. Zoo was het in den vroegsten historischen tijd van Babylonië met Sin. De oudste gedenkteeken die bewaard zijn gebleven, de opschriften van koning Urcham (?) te Mugheir (Chalanne?) gevonden, vermelden in hun archaïstische karakters de stichting van den grooten tempel voor Sin, dien hij aanving te bouwen, en dien zijn zoon Ilgi voltooide, een der beroemdste tempels van Babylonië, door den laatsten koning Nabunahid, eeuwen daarna nog in ouden glans hersteld. De volgende vorsten wedijveren in zijn vereering. Zelfs elamietische veroveraars noemen hun zonen naar hem, en men acht het een eer zich naar hem te mogen heeten. Het spreekt van-zelf, dat hij meermalen het hoofd en de meester der goden, der waarachtige goden genoemd

wordt en dat men geen eeretitels voor hem te verheven acht. In de polytheïstische godsdiensten is dit gebruik algemeen. De god, die op het oogenblik de heerschende is, wordt als de hoogste, haast als de eenige aangebeden, al geven de theologen hem niet den eersten rang. Niettemin was Sin een zeer speciale god, wiens oorspronkelijk karakter zich nimmer verloochent. Hij is een der goden die den titel Bel, Heer, mogen dragen, en moet dus als een openbaring van dezen hoogsten god beschouwd worden, zooals hij dan ook zoon of oudste zoon van Bel van den abyssos, van Bel-Dagan heet ¹. Ook heet hij god der maan en der maand, en naar 't schijnt god van den dierenriem ². Hij is de god, die het doorloopen van de dertig dagelijksche huizen regelt, de regelaar der goden, die hemel en aarde verlicht, titels die zich van-zelf verklaren. En uit de laatstgenoemde eigenschap kon gemakkelijk de voorstelling worden afgeleid, dat hij de rechter der wereld is, die gezag geeft aan het oordeel des konings ³. Een mannelijken maangod hebben wij ook in Egypte aangetroffen, en vindt men evenzeer bij andere volken, zooals de Germanen en Romeinen, en de voorrang aan

¹ Vgl. M é n a n t, *Noms propres ass.* blz. 40 vg. en 43. In ideogrammen: *AN IN SU* = god heer *SU* (der vermenigvuldiging?). Heeft dit Shu (de samech schijnt in 't ass. als de hebr. shin, de sin als s te zijn uitgesproken) iets met den egyptischen Shu gemeen?

² In ideogrammen *AN IS* = God dertig. Hesych. *Σιν τήν σελήνην Βαβυλώνιοι*. Vgl. Oppert, *Exp. en Més.* II, blz. 87. en *Hist.* blz. 34. Talbot, *Gloss.* II. N°. 282, leidt zijn naam af van *sanna* = veranderen. Vgl. Rawlinson, *Bil. Read.* blz. 230 en *Essay*, blz. 614, was zijn turanische naam *Hurki*, 't geen *Hur* werd uitgesproken. De naam van den berg Sinäi, waar de Egyptenaars o. a. den maangod Thut aanbadden, moet met den assyr. maangod Sin in verband staan.

³ Oppert, *Hist.* blz. 31 en *Expéd. en Més.* I, blz. 238.

Sin in Babel boven Samas toegekend kan ons niet verwonderen. Mesopotamië is het vaderland der astrologie en astronomie geweest, en de hieroglyfe waarmee men een god in 't algemeen aanduidde was een ster, hetgeen bewijst dat sterrendienst aan de oevers van Tigris en Eufrat de oudste vorm van godsvereering was. De god die den nachtelijken hemel verlichtte, die bovendien den loop der maanden en den duur der jaren regelde, moest dus in 't oog van de chaldeeuwsche sterrenwichelaars wel een buitengewone eere waardig zijn.

Nevens hem evenwel en dikwijls met hem — verscheidene tempels waren aan de goden van zon en maan gemeenschappelijk toegewijd — werd de zonnegod Samas, of zooals hij oudtijds heette Sansi, vereerd. Te Larancha of Larsam had hij reeds in de vroegste tijden zijn beroemd heiligdom, waar hij te zamen met de vrouwelijke zonnekracht Gula of Ai werd aangebeden. Deze tempel, waarschijnlijk dezelfde die elders de tempel van den dag te Sippara genoemd wordt ¹, was reeds door den ouden Urcham (?) gesticht, door Purnapuriya en Hammurabi vernieuwd, en behield tot den val van het latere babylonische Rijk zijn alouden roem. De wijze waarop de zonnegod door de Babyloniërs en Assyriërs werd vereerd, de titels die hij ontving, verschillen niet veel van hetgeen wij in den zonnediens van andere volken kunnen opmerken. Het ideogram, waarmee zijn naam in den regel ² geschreven

¹ Oppert (*Histoire*, blz. 19, vgl. 28.) houdt Larsam (Senkerek) voor een plaats even buiten Sippara en geheel aan den dienst van Samas gewijd. Rawlinson maakt onderscheid tusschen den tempel van L. en dien van S. Zie *Essay*, blz. 610.

² Ook fonetisch wordt die naam geschreven: zie bij Ménant, *Inscr. des revers de plaques de Khorsabad*, variant bij reg. 23 van 't Ops.

wordt, beteekent: God van het licht (*AN-UT*), en heeft geen verklaring noodig. Slechts een zijner titels verdient bijzondere vermelding. Het is die van scheidsrechter, hetzij der landstreken, hetzij van hemel en aarde, zooals hij reeds vroeg en tot in de laatste dagen van Babel genoemd wordt. „Aan Samas,“ zoo zegt nog Nebukadrezar (Ops. Br. Mus., kol. IV, reg. 29) „den hoogsten scheidsrechter, die de verschillen in zijn paleis regelt, heb ik in jodenlijm en baksteen, in Babel den tempel van den rechter des Hemels opgericht, den tempel van god Samas.“¹ De godheid in het algemeen als rechter over de menschen te beschouwen is natuurlijk, omdat de godsdienst en dus middellijk ook het gods-begrip, zijn oorsprong neemt in het geweten. Maar niet minder natuurlijk is het, dit rechterschap toe te schrijven aan dien bijzonderen god die zich in het zonlicht openbaart, aan wiens oog niets ontsnapt en die alles aan het licht brengt.

Hetgeen wij omtrent de vrouwelijke goden van Babel weten is nog vrij gebrekkig. Zooveel is wel zeker dat Istar een echt assyrische godheid is en dat Zarbanit, Nana, Tasmit, zoo zij, wat niet onwaarschijnlijk is, reeds onder het oude Rijk plaatselijk vereerd werden, eerst later, met haar verheffing tot goddelijke echtgenooten, tot algemeene heerschappij kwamen. Slechts een enkele maal vinden wij de vrouwelijke Anu: Anunit, op een inscriptie van het chaldeeuwsche Rijk vermeld². Meestal was

¹ Oppert, *Expéd.* I, blz. 140. Zie verder de opschriften *Expéd.* I, blz. 238, *Histoire*, blz. 44. 76. 109.

² In een ops. van Sagaraktiya bij Oppert, *Histoire*, blz. 23, waar zij met den zonnegod Samas verbonden wordt. Met Sin vereenigd komt zij eerst in de jongste babylonische opschriften voor: Oppert, *Mémoire s. l. rapports de l' Egypte et de l' Assyrie dans l' antiquité* (Paris, 1869), blz. 99 noot.

het de vrouwelijke zijde van een andere godheid, te weten van den god der schepping en van den zontvloed, Bel of Ilu, die in die vroegste periode de hoogste aanbidding ontving.

De Grieken noemden haar met den algemeenen naam dien zij droeg, Mylitta, 't geen wel een verzachte uitspraak van Belit, de vrouwelijke Bel, de vrouwe, zal zijn, of Mylitta Taaat, de vrouwe van den afgrond. Onder de laatste benaming is zij de gezellin, of liever het vrouwelijke principe van Bel van den afgrond, den god van den hemelocean. Zij wordt in den loop der eeuwen ook wel met andere goddelijke personen, doch steeds met den hoogsten god verbonden, en zij is dan ook de vrouwelijke godheid, de moedergodin bij uitnemendheid. De stof, de materie in tegenoverstelling van de kracht, is zij nooit geweest. Integendeel, haar worden (Ops. van Rim-Sin) de blijdschap des harten, het verheffen der ziel, het hooge verstand toegeschreven.

Een opschrift van den beroemden Hammurabi, den koning van Babel, die het kanaal dat zijn naam draagt liet graven, en daardoor aan het land der Sumirs en Akkads een onschatbaren dienst bewees, kan ons een denkbeeld geven van de voorstellingen die men zich omtrent haar op het eind der eerste chaldeeuwsche dynastie vormde. Zij is daar gelokaliseerd in een stad, waarin men Zerghul ¹ heeft meenen te herkennen, en haar naam

¹ In 't Ops. van 't Britsch Muzeum dat hier bedoeld wordt en waarvan J. Ménant, *Inscriptions de Hammourabi, roi de Babylone* (Paris, 1863) blz. 72 vgg. een korte verklaring geeft, heet die stad in ideogrammen ZARI RUT KI, 't geen zou kunnen beteekenen stad van het middenpunt (hoofdpunt van vereering?) van Zari. Zari kan met *zira*, „nakroost, zaad,” samenhangen, dat ook in den naam der godin Zir-banit voorkomt; Rawlinson, *Essay*, blz. 630. Misschien is de eerste

wordt geschreven met een ideogram, dat den klank *RI* heeft. Dit *RI* houd ik voor het vrouwelijke van *RA*, het ideogram van *Il*, den god bij uitnemendheid, den god van den zontvloed. Zij heet daar ook *RI* van den afgrond en wordt vrouwe van het water, het vuur, de aarde, de lucht, dus van de vier elementen, godin van hemel en aarde, wellicht ook vrouwe der gerechtigheid genoemd. Haar is de „tempel van den geest van hemel en aarde“ en een andere, waarvan de naam onzeker is („de tempel der eeuwige aanbidding“? misschien ook een andere naam van eerstgenoemd heiligdom) toegewijd. Men ziet, zij is, ofschoon hier haar vereering aan een bepaalde plaats wordt verbonden, geen bijzondere maar een algemeene, de hoogste godheid zelve, de geest des heelals, het levensbeginsel der wereld in vrouwelijke gedaante, als moeder opgevat. De godinnen der mesopotamische volken hebben, vooral in den oudsten tijd, niet die scherp geteekende persoonlijkheid, waardoor de vrouwelijke godheden der arische volken zich onderscheiden. Zij zijn slechts de verdubbeling, de weinig zelfstandige afschaduwing der mannelijke goden, iets wat met den maatschappelijken toestand der vrouw in die dagen en bij dat ras overeenstemt. Zelfs in Egypte, waar de vrouw zich veel vrijer bewoog dan in Babel, hadden de godinnen een bepaalder karakter en spelen zij in de mythologie een belangrijker rol. Of de groote godin in het oude Babel reeds met dezelfde losbandige gebruiken gediend werd als dat later geschiedde, of men haar reeds de vrouwelijke eerbaarheid wijdde, is op den tegenwoor-

lettergreep van *Zerghul* ook daarvan afkomstig, en is *ghul* uit *gula* = de groote vrouw, de machtige godin ontstaan. Men zou dan echter *Zari* in 't Ops. als fonetisch en niet ideografisch moeten opvatten.

digen stand onzer kennis niet uit te maken, maar het komt mij hoogstwaarschijnlijk voor ¹.

Dezelfde Hammurabi, die ons omtrent de hoogste godin der Babyloniërs heeft ingelicht, heeft nog meer gedenkteekenen nagelaten, waaruit wij, evenals uit het genoemde, kunnen opmaken, welke goden onder het oude chaldeeuw-sche vorstenhuis de meest geëerde waren. Daardoor wordt, hetgeen wij tot-nog-toe uit andere dokumenten hebben afgeleid, volkomen bevestigd. Hij noemt zich een vriend van Annu en Bel Dagan, een aanbiddler van Samas. Hij zegt, dat Hu ² en Bel hem de heerschappij gegeven en zijn handen met hun schatten gevuld hebben. Hij geeft zichzelf den titel van „aanbidder van den grootsten der goden,“ waarin wel geen zuiver monotheïsme is uitgesproken, doch dat daaraan al zeer nabij komt. Maar in het opschrift, waarin hij de stichting van zijn beroemd kanaal beschrijft, en ook elders, vermeldt hij in de eerste plaats, althans met bijzondere eer, een godheid, die reeds van den oudsten tijd af aan de bijzondere hoofdgod van Babel, de Bel of Heer dezer heilige stad schijnt geweest te zijn, en van wien op geen der andere monumenten uit het Oude Rijk gesproken wordt, waarschijnlijk omdat

¹ Zie over Mylitta en *RI*, Talbot, *Gloss.*, n°. 73, en Rawlinson, *Bil. Read.* 194 nt., 200, 201 nt., 205 vg. Beiden houden haar voor eenzelvig met Rhea, de laatste ook met Ada.

² Ménant, *Inscr. de Hammourabi*, blz. 39, noemt hem, doch aarzeland, El. De (ideografische) tekst luidt: *AN AU* (of *U*) *AN IN KIT*. Daar *AU* of *U* ook het koppelwoord is, leest Ménant: Ilu en Bel. Maar wanneer Ilu als bijzondere god wordt opgevat, schrijft men zijn naam anders dan met het ideogram *AN*. Als men echter bedenkt, dat de naam van den god Hu dikwijls met het andere ideogram voor het koppelwoord geschreven wordt, dan is het niet vreemd, dat zijn naam hier door het samengestelde teeken van dat woord wordt uitgedrukt, daar het toch eveneens luidde.

de koningen, waarvan deze afkomstig zijn, niet te Babel rezideerden. Ik bedoel den grooten Maruduk, Merodach naar de uitspraak der Hebreëen, wiens eenheid met Bel daaruit blijkt, dat Hammurabi hem ook god van den afgrond noemt. De koning beschouwt hem als zijn bijzonderen beschermgod. De vijanden van Maruduk zijn het, die hij bestrijdt, en naar diens onveranderlijke raadsbesluiten heeft hij zijn kanaal doen graven. Sinds dien tijd vinden wij Maruduk onafgebroken te Babel, en ook door de assyrische vorsten wanneer zij meesters van die stad zijn, vereerd. Maar eerst onder de laatste babylonische koningen, vooral onder Nebukadrezar, zal hij het toppunt zijner glorie bereiken, en wij zullen dan gelegenheid vinden om uitvoeriger van hem te spreken. Intusschen verzuimde Hammurabi niet, ook de andere eerediensten te bevorderen, en herstelde hij te Larsam, de stad van het middenpunt des lichts (*UT RUT KI*), het heiligdom of de heiligdommen, die „Huis des lichts” en „Huis van den zonnegod” heetten ¹.

Maar zijn regeering was de laatste schittering der oud-chaldeeuwsche dynastie. Weldra zou Assur den glans van Babel voor langen tijd verduisteren.

¹ Vgl. voor al wat over Hammurabi gezegd wordt: Ménant, *Inscr de Hammurabi*, waarin vooral het opschrift van den Louvre met bijzondere zorg wordt behandeld.

H O O F D S T U K I I I .

DE GODSDIENST ONDER DE ASSYRISCHE HEERSCHAPPIJ.

Niet aanstonds echter werd de macht der oude Chal-deën door die der Assyriërs vervangen. In de 18e eeuw vóór C. schijnt het oudste babylonische Rijk reeds in verval te zijn geraakt en in het midden der 17^e daagde uit het westen een veroveraar op, die ook Mesopotamië aan zijn gezag onderwierp. Egypte had zich na lange vernedering opgeheven, en toen de kamp voor de onafhankelijkheid beslecht was, en de Hyksôs, die pest des lands, waren uitgedreven, zocht de eenmaal opgewekte strijdlust een uitweg in veroveringen. Thutmes I overwon geheel het zuidwesten van Azië en bracht ook uit Naharina, gelijk het land der twee rivieren in zijn opschriften heet, een rijken buit mede, waaronder het paard, dat edele dier, door de oude volken aan den schoonsten der goden gewijd, door puriteinsche Israëlieten beneden het grauwe dier van Set gesteld, en aan de Egyptenaars onder het Oude Rijk onbekend. Sinds dien tijd was Mesopotamië, Babel zoowel als Assur, aan Egypte schatplichtig. Zelfs onder vorsten, die door de Egyptenaars slechts noode erkend werden, brachten de Rutennu, zooals zij de Mesopotamiërs noemden, getrouw hun schattingen op. Het spreekt echter van-zelf dat het juk van zulke, voor dien tijd vrij ver verwijderde, meesters niet zwaar kon drukken. In godsdienst, staatsregeling, dynastie werd waarschijnlijk niet veel veranderd. Het eenige,

wat verhinderd werd, en wat de overheerschende volken in de oudheid natuurlijk steeds zorgvuldig trachtten te voorkomen, was de stichting van eene gansch Mesopotamië omvattende heerschappij. *Divide et impera!* — de wereldbeheerschers hebben deze leus in praktijk gebracht, lang voordat er latijn werd gesproken. De kleine vorsten van Babel, Chalne, Resen en zoovelen er meer waren, voorvaders waarschijnlijk van de latere prefekten van het assyrische Rijk, hadden in hun kring een betrekkelijke onafhankelijkheid en zelfstandigheid, mits zij maar niet naar de opperheerschappij de hand uitstrekten of weigerden de schatting te betalen. Toch zijn er sporen, dat de egyptische beschaving — en vooral in de kunst waren de zonen van Cham de Babyloniërs verre vooruit — op die der Babyloniërs en Assyriërs een grooten invloed heeft uitgeoefend. Het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat ook de godsdienst van deze laatsten door den egyptischen eenigszins werd gewijzigd, althans in heiligdommen, afbeeldingen, voorstellingen, inrichtingen en hetgeen tot den eerdienst behoort. Men herinnert zich, hoe, nog eeuwen later en toen de egyptische macht reeds zeer gedaald was, de god Chonsu naar het oosten gezonden werd, om een kranke syrische prinses te genezen. Maar hoedanig die invloed geweest is, kunnen wij zelfs bij benadering niet meer opmaken. Daartoe ontbreken ons alle gegevens. De voorwerpen, waarin men vruchten van de egyptische nijverheid of kunst, of althans haar navolging kan ontwaren, en die Layard in de paleizen der latere assyrische koningen vond, behooren niet tot dezen tijd. Vier eeuwen lang staat Mesopotamië onder egyptische overmacht, alsof Egypte zich op de oosterlingen wreken wilde van den smaad, dien het ook verscheiden eeuwen lang van hen had ondervonden. Toch was er groot verschil. Babel en

Assur waren schatplichtig, meer niet. En, hoewel wij niet veel van de mesopotamische geschiedenis gedurende die eeuwen weten, wat wij er van weten en van kunnen raden, toont genoegzaam, dat het tijdperk der egyptische opperheerschappij voor de Sumirs en Akkads wel niet een eeuw van glans en glorie, maar toch ook niet van volslagen duisternis is geweest.

In dezen tijd moet, volgens Berosos, een dynastie van arabische koningen geplaatst worden, wier namen zelfs — gansch niet arabisch, maar zuiver babylonisch luidend trouwens — door Georgius Syncellus worden opgegeven. Hoeveel kunnen wij hiervan gelooven? Moeten wij in deze Arabieren met Oppert en De Rougé de Cheta of Hethieten zien, die in dezen tijd in 't westen van Azië een voorname rol begonnen te spelen? Of een deel der uit Egypte verdrevene Shasu? Of, met Lenormant, door de Egyptenaars aangestelde landvoogden van arabischen oorsprong? Ik zal niet pogen het vraagstuk uit te maken. Slechts dit, wat met mijn onderwerp samenhangt, moet ik doen opmerken, namelijk, dat een dier arabische koningen Nabius, dat is dus Nabu, zou hebben geheeten. Natuurlijk is dit de naam van den welbekenden god, naar wien zooveel koningen van Babel zich genoemd hebben. Wij treffen echter dien naam onder de goden van het Oude Rijk niet aan, hoewel die van den god die later zijn bestendige medgezel is, Maruduk, zooals wij gezien hebben, reeds door Hammurabi en wellicht al vroeger werd aanbeden. Nu is Nebo, gelijk de Hebreëen den naam schrijven, een godheid in 't zuiden van Kanaän en vooral in 't Overjordaansche (een gebied door de Ouden tot Arabië gerekend) en bijzonder door de Moabieten vereerd. Twee plaatsen, een op het latere grondgebied van den stam Juda, een, de voornaamste, op dat van den stam

Ruben en de bekende berg waarop de dood van Mozes geplaatst wordt, heeten naar hem. Het komt mij dus niet onwaarschijnlijk voor, dat werkelijk een krijgshaftige bende uit dat gedeelte van Arabië, en aan de Moabieten verwant, een tijd lang in Babel geheerscht en daar den dienst van god Nabu, den god der profeten en priesters, heeft ingevoerd.

De vrijheid van het chaldeeuwsche gezag maakte Assur zich ten nutte, om, in alle stilte en als 't ware zonder overhaasting, zich te versterken en tot een Rijk te vormen. In weerwil van de schatplichtigheid aan Egypte wist zekere Bel-pasku ¹ de verschillende staten of vorstendommen van Assyrië tot een monarchie te vereenigen. Dit kan niet veel vroeger dan het begin der 15^e eeuw vóór C. hebben plaats gehad. De staatkunde der oudste assyrische koningen was: door verdragen met Babylon zich te versterken, en door huwelijken langzamerhand ook op den troon van Babel afstammelingen of verwanten van hun eigen koningshuis te plaatsen. De vorsten, die destijds over Babel den scepter voerden, dragen zuiver elamietische namen, en behooren dus naar afkomst tot die dynastie, die oudtijds in Azië een zoo groote macht uitoefende. Twee assyrische vorsten sloten met twee van hen een verdrag, en een derde, Assuruballat, huwde aan den laatste dezer twee babylonische vorsten Purnapuriya zijn dochter uit. Ook was hij het die de geregelde

¹ Aldus schrijft den naam Geo. Smith in zijn artikel over de veldtochten van Asarhaddon en Assurbanipal in Lepsius' *Zeitschr. f. aeg. Sprache* & Nov. 1868, blz. 113 vg. Men vindt daar ook den hoofdinhoud meegedeeld van de belangrijke konings- en eponymen-lijst, in het Br. Muz. bewaard, waaruit de bijzonderheden in den tekst geput zijn. Vgl. het gebruik daarvan gemaakt door Lenormant, *Manuel*, 3e éd. II, blz. 57.

erfopvolging te Babel herstelde en toen zijn kleinzoon Karahardas aldaar vermoord was, diens broeder Kurigalzu op den troon plaatste en Babel tuchtigde. Evenwel aan onderwerping van de heilige stad waagde men zich nog niet, al schenen de assyrische vorsten even begeerig te zijn om daar vasten voet te erlangen als de Czaar der Russen naar het bezit van Konstantinopel, totdat de groote Ramses Sesostriis, die evenals zijn voorgangers zijn macht aan Azië had laten gevoelen, door zijn zwakken zoon Merienptah was vervangen. Toen was er niets meer wat Assur weerhield, en Taklut-tsamdan I veroverde Babel, dat van nu af wel door bijzondere vorsten bestuurd, maar van Assur uit geregeerd werd. Het was alzoo dezelfde vorst, die door zijn zwakheid de Hebreëen gelegenheid gaf om Egypte's slavenjuk af te werpen, en aan Assyrië om zich tot een machtig rijk te verheffen. De tijd van Cham was voorbij, het uur van Sem had geslagen.

Babel was dus nu aan Nineve (Ninua, de woning) onderworpen. Maar het was een onwillig vazal. Gedurig trachtte het zich aan den greep van zijn veerkrachtigen nabuur te ontworstelen. De eene opstand was niet mislukt — en soms slaagden de Babyloniërs er in om voor een geruimen tijd hun onafhankelijkheid te verwerven — of de andere werd weder gepoogd. Babel voelde zijn meerderheid als de zetel van geleerdheid en godsdienst, en herinnerde zich dat het eens de meerdere in beschaving en macht was geweest. Krijgstochten naar Babel zijn dan ook de chronische kwaal van het assyrische Rijk. Dat bleef zoo van de verovering van Babel op het eind der 14^e tot de geheele verwoesting van Nineve op het eind der 7^e eeuw.

Naar de meening van sommige assyriologen zou Nineve echter reeds vroeger verwoest, daarna weder hersteld, en

ten laatste geheel vernietigd zijn. In het midden der 8^e eeuw v. C. of iets vroeger zou Nineve door de vereenigde macht der Meders onder Arbakes, der Babyloniers onder Belesis (Balazu, den geweldige; of volgens anderen onder Nabonassar) en der Elamieten onder Sutruk-Nachundi oververd en met den grond gelijk gemaakt zijn. Daarop zou Belesis, die geen ander moet wezen dan de koning Phul, aan wien Menahem van Israël schatting betaalde en die dus een Babylonier was, gedurende 48 jaren over Babel en Assur geregeerd hebben, totdat het den Assyriër Taklut-palasar II gelukte de oppermacht van Assur te herstellen. Het is waar dat de reeds genoemde koningslijst van dit alles niets vermeldt, en Taklut-palasar daar in geregelde orde op Asur-licchus volgt; dat ook op geen enkel assyrisch monument de naam van een koning Phul is gevonden, en dat de naam Asur-licchus, of zooals anderen lezen Asur-nirari, al zeer weinig gelijkt op dien van Sardanapalos, die, naar de grieksche berichten, de overwonnen assyrische vorst zou zijn, tenzij dat die met Oppert Asur-tanagbal mag gelezen worden, wat er iets meer op gelijkt. Maar, zonder hier in een beoordeeling te willen treden van de verschillende gissingen, wanhopige en gelukkige, waardoor men deze omstandigheid heeft trachten te verklaren, moet ik erkennen, dat ik in die omstandigheid zelve geen groot bezwaar kan zien. Namen van overweldigers worden op officiële koningslijsten in den regel geïgnoreerd, en in de kunst der verhaspeling van vreemde namen hadden de Grieken een zeer groote hoogte bereikt. Toch komt mij de combinatie al te kunstig en de grond waarop zij rust te zwak voor. Dit is zeker dat Nineve, na het oude Resen als hoofdstad des Rijks vervangen te hebben en dat gedurende de glansperiode der eerste assyrische heerschappij gebleven te

zijn, met Asur-licchus ophoudt dit te wezen, en dat de oorzaak daarvan wel in een geweldige katastrofe moet worden gezocht. Eerst Sinachirib, in 't begin der 7^e eeuw v. C., herstelde de stad in dien rang. Even zeker is het, dat op het eind der regeering van genoemden koning te Calach een opstand plaats had, en dat Taklut-palasar II, die daar zijn rezidentie vestigde, van 't geslacht der oude assyrische koningen was, zoodat de eerste assyrische dynastie gerekend moet worden eerst met zijn opvolger Salmanasar te eindigen, een dynastie, waarvan Taklut-palasar I (Oppert: 1250 v. C., Smith: 1120 v. C.), Asurnazirhabal (Oppert: Sardanapalos III, 923 v. C., Smith: 833 v. C.), Salmanasar II (III? Smith: 858 v. C.), diens opvolger Bin-licchus of Hulicchus, Taklut-palasar II (Smith: 745 v. C.) en Salmanasar, zijn opvolger, 't zij door hun monumenten, 't zij door berichten van elders, de bekendste en deels de krachtigste koningen waren ¹.

De stichter eener nieuwe en zeer krachtige dynastie was Sargina of Saryukin, tartan of opperbevelhebber van het leger en van het oude koninklijke bloed, maar die, met voorbijgang van den wettigen troonopvolger, op het laatst der 8e eeuw v. C. (721 of 718) tot koning werd ge-

¹ Zie over den strijd aangaande Phul en de eerste verovering van Nineve, de artikelen van Smith, Haigh en Oppert in Lepsius' *Zeits.* 1868. blz. 93, 113. 1869. blz. 9, 63, 92, 106, 117, en *Rev. Arch.* Nov. en Dec. 1868. Vgl. Oppert, *Expéd.*, I, blz. 288 vg. Lenormant, *Manuel*, II, blz. 77 vgg. — Smith en Haigh houden Asur-licchus voor Phul. De eerste verandert den naam dan in Bel-licchus, wat niet mogelijk is, de ander meent dat Phul de chaldeeuwsche, Asur-licchus de assyrische naam van dezen vorst zou zijn. Ik zou eer geneigd zijn Phul voor een tartan of legerhoofd te houden, waarin de Israëlieten bij vergissing den koning zelf konden zien.

kozen, of zich daartoe opwierp. Het was te Harran, dat de sterrenwichelaars een eklips te zijnen gunste duidden en dat de vorsten des Rijks hem als koning erkenden. Hij bouwde zich een eigen stad, Dur-saryukin, naar hemzelf zoo genoëmd (het tegenwoordige Khorsabad), wier ruïnen aan de oudheidkenners zulk een rijken schat van monumenten hebben opgeleverd. Meer nog dan de heerschappij zijner voorgangers, was de zijne die van het zwaard. Syrië, Egypte, Gaza moesten voor hem bukken. Ook Babel werd door hem weder veroverd, nadat het onder Maruduk-Baladan tegen hem was opgestaan, een strijd waarop wij om zijn godsdienstige beteekenis terugkomen. Sinachirib, Asurahiddin (Esarhaddon) en Asurbanipal, zijn nakomelingen en opvolgers, regeerden in denzelfden geest. Maar de zwakheid van de twee koningen, die op den laatstgenoemde volgen, Asuredilili en Saruk, bereidde den ondergang van het Rijk, die in 606 v. C. plaats had. Toen nam de heerschappij der krijgshaftige Assyriërs voor altijd een einde, en Nineve bezweek voor de vereenigde slagen van de Meders onder Uvakshathra (Kyaxares) en van de Babyloniërs onder Nabuhabalasar (Nabopolassar), om nimmermeer te herleven.

Dit is de vluchtige schets der assyrische geschiedenis, zooals wij haar uit de monumenten hebben leeren kennen. Zij was noodig om de godsdienstgeschiedenis van dit volk, voor-zoover daarvan sprake mag zijn, te kunnen verstaan. Elders is zij uitvoeriger te vinden. Doch eer wij tot de beschrijving van dien godsdienst overgaan, moet de vraag nog gedaan worden, wie deze Assyriërs waren, en in hoedanige betrekking zij tot de Babyloniërs stonden.

De Assyriërs waren krijgshaftiger, ruwer, geharder in den strijd dan hun babylonische naburen. Oneindig meer

dan dezen tot groote veroveringen bekwaam en genegen, aanvankelijk niet zoo wellustig en verwijfd, maar wreeder en barbaarscher; niet zoo geleerd, maar in staat om zich de vruchten der babylonische wijsheid toe te eigenen en op 't voetspoor der Magiërs de uitbreiding hunner kennis voort te zetten; leerlingen der Babyioniërs in nijverheid, letterkunde en het technische der bouwkunst, maar in alles wat eigenlijk kunst mag heeten verreweg hun meesters. Er is tusschen beide stammen een duidelijk en zelfs voor den oppervlakkigen blik onmiskenbaar verschil, maar het verschil is niet van dien aard, dat wij op grond daarvan alleen de Babyioniërs en Assyriërs tot twee onderscheiden rassen of volkenfamilies zouden brengen. Er is meer wat voor hun nauwe verwantschap pleit. Het is waar, dat de oude hebreeuwsche schrijver van Gen. 10 de Babyioniërs van Kush en dus van Cham, de Assyriërs van Sem doet afstammen, maar wij hebben gezien, dat de drie stamvaders, Cham, Sem en Jafet, geen drie volkenrassen, maar drie standpunten van beschaving aanduiden. En werkelijk behooren de oude Babyioniërs en de Assyriërs tot twee verschillende tijdperken van ontwikkeling. De beschaving der eersten loopt evenwijdig met die der Egyptenaars, die der laatsten daarentegen is, wat haar vordering betreft, meer met de syro-fenicische, de oud-israëlietische en die der Joktaniden verwant. De oud-babylonische beschaving is kushietisch, of, zooals wij dit misschien evenzeer mogen uitdrukken (wat op een zoo duister gebied met groote behoedzaamheid moet gedaan worden): zij is het resultaat der eerste vermenging van een kaukazischen of wil men arischen stam, met Turaniërs, die zich reeds vroeger onder de donkere oudste bewoners van het zuiden van Azië gevestigd hadden, en daar tot een zekere beschaving waren

gekomen. De assyrische beschaving daarentegen is semietisch, dat is — altijd met hetzelfde voorbehoud — het resultaat eener latere vermenging van een kaukazischen of arischen stam met Kushiëten ¹. Hierbij blijft dan nog onbeslist, of de taal van het oud-chaldeeuwsche Rijk, zooals Rawlinson en andere engelsche geleerden willen, een andere dan die van het latere assyrische en nieuw-babylonische Rijk is geweest, en als de akkadische daarvan moet worden onderscheiden, dan of zij, zooals de fransche assyriologen op het voorbeeld van Oppert beweren, daarvan weinig heeft verschild. In 't eerste geval heeft het turanische element althans in dit opzicht langer overheerscht dan in het laatste. Ook blijft het waar, al mogen de Babyioniërs zonen van Kush en de Assyriërs zonen van Sem zijn, dat de eersten de opvoeders der laatsten zijn geweest, hetgeen de schrijver van Gen. 10 dus uitdrukt, dat Nimrod ², de persoonsverbeelding der oud-babylonische ontwikkeling, van 't zuiden uit naar Assur is gegaan, en daar de eerste middelpunten der beschaving

- ¹ Ik kan dit hier slechts ter loops aanduiden, te meer omdat hetgeen Prof. Brill in zijn belangrijke verhandeling, ter vergadering van de Akademie van wetenschappen voorgelezen, over het zoogenaamde semietische ras gezegd heeft, mij nog slechts door de gebrekkige uittreksels der Dagbladen bekend is. Prof. Brill schijnt de Semieten voor Turaniërs te houden, die zich met de Aryërs hebben vereenigd. Ik zou de zaak omkeeren, doch ben met den utrechtischen hoogleeraar overtuigd, dat de semietische volkenfamilie een gemengde is. Mijn overtuiging steunt hoofdzakelijk op gronden aan de vergelijkende godsdienststudie ontleend, doch zij wordt door de uitkomsten der vergelijkende taalwetenschap niet weersproken.

² Ik houd den naam Nimrut voor turanisch. Waarschijnlijk bedoelt hij: 's werelds (*Nim*) middelpunt (*rut*), waarmee dan zeker de zonnegod, het middelpunt van 't heelal en de beschavende godheid bij uitnemendheid, wordt bedoeld.

heeft gesticht. Hetzelfde ligt in de legende van Semiramis en haar gemaal Ninus. De legende is waarschijnlijk ontstaan na de 9^e eeuw v. C., toen de assyrische koning Hulichus III met een babylonische prinses, Semiramis, in het huwelijk trad, om zoodoende op den troon van Babel nog een ander recht dan dat der verovering te hebben, en zij is door de Perzen, door wier bemiddeling Ktesias met haar bekend werd, zeker uitgewerkt en gewijzigd. De naam der vorstin Samuramît (de verhevene des hemels of hemelhooge) was die der groote godin van Babel, de vrouwelijke gestalte van den god, dien wij als Shamînrum ook bij de Feniciërs vinden. Dat gaf aanleiding om haar tot de grondlegster van Babel's grootheid en pracht te maken, en de mythologie der groote godin op haar als werkelijke geschiedenis over te brengen. Semiramis wordt als wellustig en krijgshaftig tevens beschreven; zij is het, die het eerst de muren der hoofdstad van Baktrië beklimt, die haar veroveringen van Indië tot Egypte en Ethiopië uitstrekt; zij is het ook, die door den koning van Indië — een vreemdgekozen moralist! — over haar losbandigheid berispt wordt en zich in haar grafschrift beroemt, in het midden harer bezigheden nog tijd voor vermaak en liefde te hebben gevonden. Dit dubbel karakter is, zooals men weet, ook aan de kushietische godin, die in Babel haar hoofdzetel had, en wier dienst inderdaad van Indië tot Egypte verbreid was, eigen. Semiramis verdwijnt in de gedaante van een duif, evenzeer een symbool der moedergodin. Haar eerste gemaal heet Oannes, dien zij voor Ninus, de persoonsverbeelding der assyrische beschaving, verlaat. Oannes of Annu is, zooals wij zagen, de beschavingsgod van het zuiden van Mesopotamië. Dit kan niet anders beteekenen, dan dat zij, oorspronkelijk tot het stelsel der babylonische

goden behoorende en met de eigenaardige cultuur van dat gewest verbonden, later ook met den hoofdgod van het assyrische pantheon vereenigd werd, toen haar dienst ook tot het noorden doordrong en haar voorstelling met die van Istar vereenigd werd. Ninos, met wien Semiramis nu huwt, is de personifikatie van het krijgshaftige, wereld-veroverende Assur. Zijn naam is waarschijnlijk ontleend van den grooten krijgsgod van Assyrië, Ninip of Nin (de uitgang *ip* schijnt dikwijls te zijn weggelaten, zooals ook $AN = Annap$ bewijst). Van hem wordt gezegd dat hij Nineve stichtte of herstelde en naar zijn naam noemde, een etymologie, zooals wij die meer bij de Grieken vinden; de naam van Nineve, Ninua, beteekent: de woning, en heeft met Ninip niets te maken. Ook zijn zoon heet Ninyas, hetgeen met Ninua, den naam der stad, letterlijk overeenkomt. Deze is niet krijgshaftig zooals zijn vader, maar een verwijfd en weelderig vorst. Hij vertegenwoordigt het latere, door de weelde bedorvene en ontzenuwde Nineve of Assyrië, dat ook een zoon kon genoemd worden van den geharden strijdlustigen bewoner der assyrische hooglanden, in god Ninip verpersoonlijkt, en van de wellustige Semiramis, de verslappende beschaving der warme en vochtige babylonische laaglanden. Wat hier mythisch, wat historisch is, laat zich dus nog duidelijk opmaken. Twee geschiedkundige feiten maken den grondslag uit van het gansche verhaal: een babylonische prinses Semiramis is de vrouw geweest van een assyrischen koning, en de beschaving van het assyrische Rijk is een vrucht der vereeniging van het krachtige bergvolk der Assyriërs, met de weeke, doch meer ontwikkelde babylonische natie. Het eerste bepaalde den vorm, het tweede den inhoud der vertelling, die het overige harer stof aan de godsdienstleer ontleende. Zoo

weeft de legende haar veelkleurig kleed, waarvan geschiedenis en mythe als de schering en de inslag zijn.

Wat wij op het gebied van den godsdienst waarnemen is daarmee niet in strijd. Daar bespeuren wij het meesterschap van Babel, dat steeds ook voor Assur de heilige stad bleef. De godsdienst van het oude Babel heeft op den assyrischen geheel denzelfden invloed uitgeoefend en heeft zich daarmee geheel op dezelfde wijze vermengd, als de grieksche met den romeinschen. De kushietische godsdienst van Babel is in zijn wezen datgene wat men gewoon is Sabeïsme te noemen, vereering der godheid hoofdzakelijk onder de gestalten der hemellichamen; sterrendienst, zooals 't zeer oneigenlijk heet. De semietische godsdienst der Assyriërs was dat oorspronkelijk ook, doch naar 't schijnt meer in dien vorm, waarin wij de sterren en andere hemellichamen bij de Pârzen aangebeden vinden, en bezat er evenals de pârzische nog een belangrijk element, den zoogenoemden vuurdienst, bij. Indien Layard gelijk heeft, wanneer hij zegt, dat juist de oudste assyrische monumenten, zooals die te Nimrud (het eigenlijke Calach), geen sporen van vuurdienst maar wel van sterrendienst vertoonen; dat daarentegen de symbolen van zon, maan en sterren en de drietand op de jongere gedenkteeken te Khuyundsjik (Nineve) en Khorsabad (Dursaryukin) niet voorkomen, maar wel de bewijzen aanwezig zijn dat de vuuraanbidding ten tijde dat deze monumenten gesticht werden, dat is na de 8e eeuw, de heerschende was ¹; dan mag daaruit niet worden opgemaakt, dat de Assyriërs oorspronkelijk zuivere sterrenvereerders, en eerst later door vreemden invloed vuuraanbidders zijn

¹ Layard, *Nineveh u. s. Ueberreste*, blz. 411. Verg. ook Birch, in de noot aldaar.

geweest, maar wel, dat met de verheffing der Sargoniden een reaktie tegen den in babylonischen geest gewijzigden sterrendienst plaats had en de echt-assyrische vuurdienst, die waarschijnlijk verwaarloosd was, daarbij in eere werd hersteld. Bovendien is thans te bewijzen, dat de dienst van den god des vuurs van de oudste tijden in Assur werd uitgeoefend, wat zich van Babel niet bewijzen laat.

Nog in een ander gewichtig punt zijn de babylonische en assyrische godsdiensten, bij alles wat de laatste van den eersten heeft overgenomen, duidelijk onderscheiden. De weelderigheid en ontucht, die een kenmerk van den kushietischen, met name van den babylonischen godsdienst, uitmaken, zijn aan den assyrischen werkelijk vreemd. Nergens in Assyrië hebben de oudheidkundigen hetzij het bekende symbool der vrouwelijke hoofdgodin, hetzij eenig ander spoor van het bestaan dier losbandige gebruiken aangetroffen, waardoor Babel zoo berucht is geworden. Slechts bij uitzondering heeft men in de paleizen der assyrische vorsten een obsceene voorstelling gevonden, iets wat zich bij het nauw verkeer met Babel nauwelijks anders laat denken ¹. Daarentegen waren wreedheid en bloeddorstigheid, die zich in het martelen van krijgsgevangenen ter eere der goden en in menschenoffers openbaren, kenmerken van den assyrischen godsdienst, waarvan wij in den babylonischen geen bewijzen vinden. Althans schijnen daar de men-

¹ Layard, *Nin. u. s. Ueberr.*, blz. 198 en 419. Het gebed van Nisruk-Salman te Khorsabad gevonden, en waarop ik later terugkom, maakt, ook wanneer de vertaling van Oppert, *Expéd. en Mésop.* II, 339 vgg. geheel juist is, geen uitzondering. Saryukin bidt slechts dat zijn echt gezegend zij. Trouwens men zou zich niet verwonderen juist in den harem afwijkingen van de overigens algemeene assyrische soberheid te vinden.

schenoffers, evenals in Egypte, reeds vroeg in onbruik geraakt te zijn. Het is waar, dat de latere babylonische koningen, die de traditiën van de assyrische heerschappij overnamen, in wreede behandeling hunner gevangenen aan de Assyriërs niets toegaven; doch deze schijnt allengs het godsdienstig karakter verloren en dat van een staatkundige instelling ontvangen te hebben. Van menschenoffers vindt men ook bij hen niets bericht ¹.

In het assyrische pantheon zijn babylonische en assyrische goden vereenigd, doch het is niet onmogelijk meer die van elkaar te onderscheiden. Niets kan daartoe beter van dienst zijn dan een vergelijking van twee opschriften uit verschillenden tijd, die beide een opsomming der hoofdgoden van het assyrische rijk bevatten en ons alzoo tevens eenigszins een voorstelling van de geschiedenis der assyrische religie geven. Het oudste is een opschrift van Takluthabalasar I (Oppert: 1250 v. C., Smith 1120 v. C.), het andere van Asurnazirpal (Oppert: Sardanapalos III, 923 v. C., Smith: 833 v. C.). In het eerste worden de hoofdgoden in deze orde vermeld: Asur, Bel-Dagan, Sin, Samas, Hu, Ninip of Adar-tsamdan,

¹ Münter, *Religion d. Babylonier*, blz. 71 vg., zegt wel, dat menschenoffers overal tot den sterrendienst behoorden, en zich dus ook bij de Babyloniers lieten verwachten, zoo wij al geen uitdrukkelijke getuigenissen bezaten. Die uitdrukkelijke getuigenissen zijn echter slechts twee in getal: 1o. het werpen van de drie jongelingen in den vurigen oven door Nebukadrezar; maar M. zelf ontzenuwt dit bewijs door er bij te voegen: „falls etwas Wahres an der Geschichte ist,” hetgeen wij wel durven loochenen; 2o. het vereeren van Adrammelek en Anammelek door kinderooffers; wat 2 Kon 17, 30 van de Sepharvaïeten bericht wordt. Wie Anammelek is, blijft nog onzeker. Adrammelek evenwel is Adar, de vuurgod, een echt assyrische. Sepharvaim of Sippara lag op de grenzen van Babylonië en Assyrië.

Istar. Aanstonds herkennen wij hier de babylonische godden: Bel-Dagan en de trias Sin, Samas, Hu, die in de gewone orde op elkander volgen. Doch zij worden voorafgegaan door Asur, den hoofdgod, naar wien het land-zelf genoemd werd, den nationalen god der Assyriërs, en gevolgd door den vuurgod Adar of Ninip, eveneens een assyrische godheid. Istar, de eenige vrouwelijke onder de hoofdgoden, de nationale godin van Assyrië, gemalin van Asur, sluit de reeks. Opmerkelijk is, dat het aantal dezer goden juist zeven bedraagt, evenals bij de Pârzen Ahura met zes andere geesten den kring der zeven hoogste goddelijke wezens, de Amesha-çpēnta of onsterfelijke heiligen, uitmaakt, terwijl ook onder dezen slechts één vrouwelijke geest Ârmaiti wordt gevonden. Dit zevental is niet toevallig, maar opzettelijk gekozen. Wij weten toch, dat in den tijd van Takluthabalasar I nog andere voorname goden in Assyrië werden aanbeden. Zijn vader heet naar den god, dien de fransche assyriologen Salman Nisruk noemen, een echt assyrische godheid van den hoogsten rang, en hijzelf roept, nevens andere goddelijke wezens, den babylonischen god Annu aan, die niet beneden Hu, en den god Nergal, die niet beneden Ninip stond. Men heeft dus, ter wille van het zevental, een keuze gedaan. Of dit een astronomischen dan wel een anderen grond heeft, durf ik niet bepalen. De vijf goden die hier aan de planeten beantwoorden zouden, zijn niet allen dezelfde, wier namen in het zeker latere stelsel met de vijf planeten verbonden worden. In beide stelsels komen Adar of Ninip en Istar voor. Maruduk, die later Jupiter tot planeet heeft, is een babylonische gestalte van Bel, en Bel-Dagan kan dus hier aan Jupiter beantwoorden. Maar noch Asur, noch Hu zijn planetengoden; het is evenwel mogelijk dat Mars de

bloedige planeet oudtijds met den krijgsgod Asur en Mercurius met Hu den wachter in verband werd gebracht.

Hoe het zij, wij vinden hier bij de ons bekende babylonische goden een vijftal andere, die op oudere monumenten niet voorkomen. Drie daarvan werden onder Takluthabalasar I tot de zeven hoofdgoden gerekend: Asur, Adar-Ninip-Tsamdan en Istar. De twee anderen, Salman-Nisruk en Nergal, waren destijds nog niet onder de grootste godheden opgenomen. Toch bekleedden zij toen reeds een hoogen rang.

Aan Asur kwam in Assyrië de eerste plaats toe. Zijn naam is ook die des lands en het is waarschijnlijk dat dit naar hem, niet hij naar het land dat hem behoorde genoemd werd ¹. Zoo hij niet de eenige godheid is, hij is zoozeer de voornaamste, dat ook op gedenkteeken aan andere goden gewijd steeds sprake is van Asur, 's konings heer, in wiens gehoorzaamheid hij wandelt en die hem alle macht heeft verleend. Zelfs wordt zijn naam appellatief gebezigd voor de godheid in 't algemeen. In den kring der goden neemt hij dezelfde plaats in als de koning onder de menschen. Gelijk deze de scheidsrechter op aarde, zoo is Asur dat in den hemel, en wanneer aan Samas en Sin, de zichtbare go-

¹ Oppert meent dat onderscheiden moet worden tusschen den naam van het land en van den god, en dat de laatste in fenicische transcriptie met *samech*, de eerste met *sjin* werd geschreven. *Expéd. en Més.* II, blz. 352 vg. Doch beide namen, die in 't Assyrisch steeds met hetzelfde ideogram worden geschreven, zijn noch in oorsprong, noch in klank verschillend geweest. In de OPerzische opss. heet het land Assur *Athura* (de *th* als de engelsche uit te spreken), een bewijs dat de assyrische uitspraak niet Ashur (Asjur) was, daar de Perzen anders wel hun gewonen sisklank gebezigd zouden hebben, die zooals Kern, *ZS d. d. morgenl. Gesells.* 1869, blz 212 vg. bewezen heeft, steeds *sh* luidde.

den, dezelfde waardigheid wordt toegeschreven, dan is dat als de openbaringen, de plaatsvervangers van den hoogsten god. Gelijk de vorst „koning van de legioenen (*kissat*) der menschen,” zoo is Asur dat van de legioenen der goden ¹.” Hij is de god der rechtvaardigheid en de verhoorder der gebeden, machtige beschermer der goeden en overwinnaar der boozen. Doch hij is ook zeer bepaald de nationale god; de vijanden des lands zijn de zijne, en daarom moeten ze dan ook bestreden worden. Voor de assyrische koningen, die gaarne hun kinderen naar hem noemen, is hij het hoofd der goden (*Asur-ris-ili*), koning der zeven goden of, gelijk elders gezegd wordt, van de vergadering der groote goden, die het koningschap heeft ingesteld. Het spreekt van-zelf, dat het krijgshaftig karakter der assyrische monarchie ook op de voorstelling van haar hoogsten god invloed moest oefenen, en dat Asur dus meest als een geweldig, verschrikkelijk wezen beschreven wordt, voor wien men sidderen moet. Hij geeft de overwinning aan het zwaard van den koning die hem aanbidt en inspekteert zelfs zijn leger ². „Asur, de vader der goden,” zoo zegt later Sinachirib (Ops. van een stier te Nineve, naar de vertaling van Oppert) „heeft allen aan mij onderworpen die het hoofd hoog dragen; hij heeft mijn hoofd verheven opdat ik het land en de menschen beware; hij heeft mij den scepter der gerechtigheid gegeven, die het vaderland (?) gelukkig maakt. Ik ben meester zon-

¹ Door anderen wordt *kissat* (*kushat*) vertaald: geslachten (Talbot *Gloss.* n° 4), iets wat hier geen verschil maakt.

² Oppert, *Expéd. en Més*, II. blz. 293. Het volgende opschrift, ald. I, blz. 294. Zie voor het boven omtrent Asur gezegde de opschriften bij Oppert *Histoire*, *passim*, vooral blz. 44, 45, 47, 72, 74, 102, 110, 130.

der gelijke, hij heeft mijn arm belast met de vernietiging der rebellen.”

Het is niet mogelijk meer te bepalen wat de oorspronkelijke, natuurlijke beteekenis van Asur geweest is, voordat hij tot den nationalen god van de assyrische monarchie werd verheven. Ik kan echter in hem geen bloote abstractie zien, noch, zooals men gewild heeft ¹, de samenvatting der groote goden in één persoon, — iets waarvan geen enkele mythologie een voorbeeld oplevert, — noch de hemelsche type, de apotheoze van het koningschap. Al zijn door de verandering van den staatkundigen toestand de denkbeelden omtrent hem gewijzigd, zonder twijfel is hij de oude volksgod der assyrische stammen, die waarschijnlijk geen andere dan de god van den lichtenden hemel is geweest ².

De oorspronkelijke natuurlijke beteekenis van Istar, die dikwijls met Asur als gemalin wordt verbonden ³, is gemakkelijker te bepalen. Haar naam van „soevereine des hemels en der aarde” en zelfs die van „hemelsche koningin” zegt nog niet veel, want als de voornaamste der godinnen heet zij zoo van-zelf. Maar wanneer zij de godin 15, dat is der 15 dagen, dus der halve maand genoemd wordt, en er steeds onderscheiden wordt tusschen de godin 15 (*RI*) of Istar van Nineve en die van Arbil (Arbela), dan moet zij evenals Sin, de god 30, met de maan in verband worden gebracht. Evenzeer

¹ Oppert, *Expéd. en Més.*, II, blz. 336.

² Zijn ideogram *AN SA* kan „God licht” beteekenen. Vgl. Ménant *Noms propres*, blz. 59. *Grammaire*, blz. 15. *Syllabaire*, blz. 193. Rawlinson, *Bil. Read.*, blz. 195, nt. 16 zegt dat de oudste vorm van zijn naam *Ashit* is, en hij brengt dit met Set in verband, die bij de Tsa-biërs *Ishîthâ* heet (?).

³ Ops. van Sinachirib bij Oppert, *Expéd. en Més.*, I. blz. 297.

is zij met de schitterendste der planeten, Venus, verbonden, en heet als zoodanig koningin der sterren ¹, waarmee overeenstemt, dat zij op de afbeeldingen een halve maan en een zeer groote ster boven zich heeft ². Zij is altoos de hemelgodin, zich openbarende in de verschillende maan-fazen en in Venus als morgen- en avondster. Meer nog dan Asur had zij een krijgshaftig karakter. Zij is de koningin der veldslagen, der overwinning, die de helden en hundertallen beoordeelt, 's konings hand in den krijg bestuurt en hem ook op de leeuwenjacht ter zijde staat. Met een zwaard in de hand en van verscheidene lansen omgeven, wordt zij afgebeeld. Haar dienst is zuiver assyrisch en eerst later naar Babel overgebracht. Ook is zij in Assur steeds godin van den oorlog, de geweldige en verschrikkelijke, en werd zij daar nooit met de weelderige godin der vruchtbaarheid, gelijk te Babel met Nana en in Kanaän en Syrië met Ashera verbonden ³. Had Asur, naar het schijnt, nergens een bepaalden tempel, Istar had te Assur en vooral te Nineve en Arbela prachtige en beroemde heiligdommen.

Evenzeer als Asur en Istar was Ninip, zooals zijn naam totnogtoe gelezen werd, met den vasten bijnaam 'Tsamdan,

¹ Talbot, *Gloss.* n° 69.

² Zie de afbeelding bij Münter, *Rel. der Babylonier*, Tab. I. fig. 5. Haar lunaire natuur wordt ook daardoor bewezen, dat bijv. in Egypte waar haar dienst was doorgedrongen, haar priesterschap met dat van den maangod Aah verbonden was. Zie Brugsch, *Recueil de Monum.*, I. pl. IV, n° 6. blz. 7.

³ Zie de Opss. bij Oppert, *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 302 II, blz. 358. *Histoire*, blz. 44, 55, 72, 75, 109 Talbot, *Gloss* n° 137. Rawlinson, *Essay*, blz. 634 vg. Vgl. *Bil. Read.*, blz. 194. nt.

de machtige ¹, een oorlogsgod. Men zou, naar sommige uitspraken, tusschen deze drie krijgsgoden dit onderscheid kunnen maken, dat Asur de overwinningen bevestigt, en het leger in de steden beschermt, Istar ten strijde voert en Ninip de wallen beschermt ², doch meestal wordt dit niet volgehouden en wordt bijvoorbeeld ook van den laatste gezegd, dat hij de landen der oproerige volken verwoest. Meer dan de beide eerstgenoemde godheden is hij met Nergal de god van de jacht, en zeer bepaald wordt hem het stichten der steden toegeschreven. Hij was, vooral sedert de 9^e en 8^e eeuw, een zeer vurig vereerde god. Het zou te lang zijn, om al zijn bijnamen, waarvan er meer dan honderd bekend zijn, te vermelden. Al die namen kenmerken hem als heer der dapperen, die zijn volgers met moed bezielt, en daarom zulk een grooten invloed heeft op den uitslag van den strijd. Deze zedelijke beteekenis hangt ten nauwste samen met zijn oorspronkelijke beteekenis als natuurgod. Immers hij heet ook „degeen die op den wind rijdt, die de donderknodsden der goden slingert, die zijn schild uitspreidt over de hoogten van hemel en aarde, licht van hemel en aarde, die, gelijk de zon, het licht der goden, de natiën verlicht ³.” Als wij nu daarbij in aanmerking nemen, dat hij het is „die de cirkels van hemel en aarde doet wentelen,” en beider middelpunt bewaakt; dat hij de zeven planetengoden beschermt, en haar sferen gemaakt heeft; dat, gelijk de indische Agni en de baktrische Atar, beiden vuurgoden, de eerstgeborenen der hoogste godheid zijn,

¹ Oppert, *Expéd. en Més.*, II, blz. 337, vergelijkt het arabische *çam-dân* = de eeuwige, Koran, Sur. 112.

² Oppert, *Expéd. en Més.*, I, blz. 356.

³ Rawlinson, *Essay*, blz. 619.

hij de eerstgeborene van Annu en kind van den hoogsten hemel, het licht van hemel en aarde heet; dat hij, gelijk Agni wederom, de aanbiddler heet der goden die hem hebben geteeld, en degeen die bij hen de middelaar der menschen is; dat hij scheiding maakt tusschen de wateren, dat hem het openen van waterleidingen wordt toegekend, omdat hij woont in de verborgene diepte der (hemel)zee, en dat hij het is, die aanspoort tot alles, dan behoeven wij omtrent zijn eigenlijke natuur niet meer in twijfel te zijn. Hij is de god van het hemelsche, allesdoordringende en bezielende vuur, dat, verborgen in de diepte van den hemelocean, zich in het schitterend zonlicht, in de sterren, in den bliksem en — hetgeen wij overdrachtelijk zouden noemen, doch door de oude volken letterlijk werd opgevat — ook vertoont in den moed der dapperen, die tot alle groote daden aanspoort. Als zoodanig is hij dan ook de zoon van den cirkel ¹, waarschijnlijk den schitterenden dierenriem, en 't zij daarom, 't zij omdat hij de cirkels der planeten doet wentelen, degeen die de steden met een kring van ondoordringbare wallen omgeeft. Indien het bewezen is, dat de naam van dezen god eigenlijk Adar moet worden gelezen, wat door sommige assyriologen beweerd wordt ², dan zou mijn verklaring tot volkomen zekerheid zijn verheven, omdat Adar

¹ Zijn ideogram *AN-BAR* beduidt „god-cirkel.” Deze naam *BAR*, die ook *MAS* kan gelezen worden, brengt Rawlinson, *Bil. Read.* blz. 231, nt 4, met verscheidene arische woorden, o. a. het skr. *vrha* in verband, wat mij zeer gewaagd voorkomt. Zijn naam Ninip is nog onverklaard. *NIN* vat Rawlinson op als *Bel*, heer, doch *NIN* is = *belit* = vrouwe. *IP* verklaart Rawlinson, *Essay*, blz. 622, met *naam*, 't geen echter geen zin geeft. *IP* beteekent ook: generatie, geslacht, doch ik zie niet dat dit op Ninip meer van toepassing is.

² Lenormant, *Manuel*, II, blz. 184, nt. Oppert, *Mémoire sur les rapports de l' Egypte et de l' Assyrie*, blz. 6, nt

de bekende vuurgod is. Ook weten wij, dat het vuur evenals de hemel door de Assyriërs als goddelijk werd beschouwd ¹.

Het was vooral onder de regeering der latere assyrische koningen Asurnazirpal en Samas-hu (Oppert: 10e en 9e, Smith: 9^e en 8^e eeuw) dat de dienst van Ninip een groote uitbreiding verkreeg. Toen werd hij het hoofd, de koning der goden, de held onder de helden, de god die den scepter geeft om over alle steden te heerschen, heer der heeren, die niet vergeeft en wiens werk de verwoesting is, die in de taal der goden de god heet wien niemand kan kwetsen en die het leven uitdooft, de geweldige doodsgod alzoo, doch die het leven der rechtvaardigen verlengt, en wiens woord nimmer faalt. Zoo heeft in Assyrië met dezen vuurgod hetzelfde plaats gehad, wat wij in Indië met Agni zien gebeuren, die echter geen krijgsgod, maar vooral de god van het offer was. Het is opmerkelijk, dat ongeveer tezelfder tijde, toen Ninip's vereering in Assur haar grootste hoogte bereikte, de dienst van den wreeden vuurgod Molek, van onzen Ninip wezenlijk niet verschillende, in Juda zulk een groote uitbreiding kreeg.

Dezen waren de drie eigenaardig assyrische goden. Wij kunnen niet verzuimen op te merken dat alle drie krijgsgoden zijn, de godin evenzoowel als de beide anderen. Kracht, ruwheid, geweld, krijgsmoed, heerschappij door het zwaard, dat zijn hun kenmerken en gaven. Toch verschillen zij als natuurgoden, dat wil zeggen als openbaringen der geestelijke godheid in de zichtbare natuur, van andere, zachter, vredelievender, welwillender god-

¹ Het woord komt voor met het determinatief AN, dat *God* beteekent, Oppert, *Eapéd. en Més.*, II, blz. 94.

delijke wezens, zooals zij bij andere natiën voorkomen, niet. Hemelgoden, maan- en sterre-godinnen, vuurgoden, wij ontmoeten ze bij alle volken der oudheid. In dien zin vinden wij bij alle volken der oudheid, in alle godsdiensten, de hoogste niet uitgezonderd, dezelfde goden weder. Het is het karakter dat verschilt, en dat karakter, die voorstelling wordt bepaald door het karakter van het volk, waardoor ze vereerd worden. Dezelfde hemelgod die bij de Pärzen een wijze en goedertierene, bij de Grieken een wel ontzaglijke en almachtige maar toch welwillende vader der menschen wordt, wordt bij de Hindu's in de dagen dat zij stuk voor stuk hun nieuwe vaderland veroveren, de wilde, strijdlustige, altijd overwinnende Indra met zijn Marut's, die den ouden, vreedzamen god van den hemelocean Varuna op den achtergrond dringt, en bij de wereldveroverende Assyriërs een even strijdhaftige, schoon nog verschrikkelijker koning. Dezelfde maangodin die wij in Hellas als de kuische, jachtlievende Artemis aantreffen, wordt in Assur de bloeddorstige Istar. Dezelfde vuurgod, die als Agni in Indië, als Atar in Baktrië bovenal weldadig en zegenend werkt, of zich als Hephaestos voornamelijk met de werken des vredes bezighoudt, neemt in Assur de gestalte van den onverzoenlijken, menschenmoordenden Adar-tsamdan aan, aan wien de ouders zelfs hun eerstgeborenen moesten offeren. Zelfs de goden die zij met de Babyloniërs gemeen hebben, komen bij de Assyriërs meestal in hun verschrikkelijkste gestalte voor. Zoo zeker is het, dat, gelijk de godsdienst zelf den machtigsten invloed uitoefent op het leven en werken van een volk, de godsdienstbegrippen afhankelijk zijn van het standpunt waarop het staat, den aard waardoor het zich kenmerkt en het bedrijf dat het uitoefent. De godsdienstbegrippen der land-

bouwende en handeldrijvende volken zijn zachter, maar hun godsdiensten vervallen daarom veelal tot weelderigheid en zinnelijkheid. De godsdienstbegrippen der zwervende of krijgshaftige volken zijn zuiverder, strenger, maar hun godsdiensten worden dan ook meestal bloedgierig en wreed. Geheel onvermengd zien wij geen dezer beide godsdienstvormen meer in de geschiedenis optreden; er kan altijd slechts van een overheerschen van het eene of andere element sprake zijn. In Egypte, dien mikrokosmos der oude godsdienstgeschiedenis, die volledige godsdienstwereld in het klein, zijn beide elementen vertegenwoordigd, staan ze nevens elkander, worstelen soms op leven en dood en worden zoo goed mogelijk vereenigd — ofschoon door den invloed eener rijke beschaving de zachtere begrippen steeds de bovenhand behouden. In Assur daarentegen heeft het strenge, harde, bloedige element de onbetwiste heerschappij, zooals wij dat nergens onder de mesopotamische volken, met uitzondering misschien van de Israëlieten in hun heldentijdperk, aantreffen. Het oude, weelderige Babel heeft zeker de andere zijde van het godsdienstig leven op den voorgrond gesteld en zachter, schoon ook onreiner begrippen aangehangen; ofschoon de monumenten van het oud-chaldeeusche Rijk te onvolledig zijn om dit onweerlegbaar te bewijzen, zijn er sporen genoeg die ons recht geven tot deze veronderstelling. Wij zullen zien hoe men in het latere babylonische Rijk, zoo wel als in Syro-Fenicië en Kanaän, beide richtingen poogt te vereenigen, die dan ten laatste in den godsdienst der judeesche profeten tegelijk vergeestelijkt worden en met elkander verzoend.

Nog een andere opmerking moet hier worden gemaakt. De godsdienst der Assyriërs is wel ruwer en wreeder, maar ook zuiverder, geestelijker, minder zinnelijk dan

die der mesopotamische Kushiëten. Er is grond om dit verschijnsel, behalve aan den oorlogzuchtigen geest der geharde bewoners van de hoogere landstreken, nog aan een andere, medewerkende oorzaak toe te schrijven: te weten aan een grootere inmenging van arisch bloed. De naam der assyrische krijgsgodin toch is niet kushietisch of semietisch, maar zonder eenigen twijfel zuiver arisch of indo-germaansch. Het is het baktrische *çtare*, dat nog in ons *ster*, het latijnsche *stella*, voortleeft en zijn vertakkingen in alle arische talen heeft en in een der eranische dialekten zelfs *içtar* luidt.¹ Indien Ninip werkelijk Adar heette, dan is ook zijn naam een arische. Atar is de baktrische vuurgeest of eenvoudig het vuur, een naam, die zich naar de baktrische klankleer wel niet voldoende laat verklaren, maar toch van een zuiver arischen wortel moet worden afgeleid.² Is ook Asur een god van ari-

¹ Justi, *Handbuch d. Zendsprache*, *Wörterb. in voc.* De perzische namen met *ç* (gevolgd door een medeklinker) beginnend, ontvangen in 'tAssyrisch en 'tSkythisch gewoonlijk een vooropgezette *i*. Çkudra wordt assyrisch: Iskuduru, Çparda, in 'tassyrisch Sapardu, skythisch: Isbarda, Çakuñka, skyth.: Iskuinka, Çtâna, skyth.: Isdana. Ménant, *Syllabaire ass.*, blz. 120 vg., 134, 144. Moeten het baktr. *çtare*, het vedische *stár* van baktr. *anê* en ved. *as* = *werpen* (het werpen der stralen) worden afgeleid, zooals de meeste taalgeleerden willen, dan is de beteekenis van Istar als krijgs- en jachtgodin, die haar schichten werpt, tevens verklaard. Anderen willen die woorden afleiden van *Str* = *strooien*, 't geen ook voor de sterren goed past, Pictet, *Origines Indo-européennes*, II, blz. 210. Naar Istar, de godin, heet ook zeker de heldin van het hebreeuwsche Boek Esther, wier naam men gewoonlijk voor een zuiver perzischen houdt, gelijk Mordochai naar Maruduk of Merodach.

² Van *ad*, vreten, verteren, zie Justi, t. a. p. *in voc.* Het sanskr. *âtharvan* bewijst dat, al werd het woord *âtar* in 't skr. door *agni* ver-

schen oorsprong? Men heeft hem met het sanskrit *Asura*, het baktrische *Ahura*, dat in 't Oud-Perzisch zelfs de aspiratie verliest en *Aura* luidt, vergeleken,¹ een gissing, die nog niet voldoende bewezen is. Zeker is het, dat Asur onder de mesopotamische goden van Azië alleen staat en uitsluitend aan de Assyriërs behoort, wat met de andere assyrisch-babylonische godheden het geval niet is, en dat hij in klank alleen met Asar (Osi-ris) overeenstemt, ofschoon hij in zijn wezen hemelsbreed van dezen verschilt, zoodat ik ze niet zou durven vereenzelvigen. Voorloopig moet dit in het midden worden gelaten. Maar dat Istar en Adar arische goden zijn, en dat dus de heerschende stand in Assyrië, al heeft hij mee zijn oorspronkelijke taal laten varen, van arischen oorsprong was, mag als hoogstwaarschijnlijk worden beschouwd.

Omtrent de twee andere goden die, behalve de reeds besprokene, in de dagen van Takluthabalasar I in As-

drongen, het toch in een vroeger tijdperk tot de arische taal moet hebben behoord. Hoe zeer zelfs bij nauwverwante volken de uitdrukkingen voor het vuur verschillen, kan het latijnsche *ignis*, vergeleken met het grieksche *πῖρ*, bewijzen.

Ook den anderen naam van Ninip: Tsamdan, die in Klein-Azië Sandan of Sandes luidde, heeft men uit de arische talen trachten te verklaren. Zie H. L. Ahrens in *Orient und Occident*, 1862. blz. 1. Mocht het juist zijn, dat de klein-Aziatische Sandan van arischen oorsprong is, wat ik niet geheel wil verwerpen, toch is Ninip's naam Tsamdan, die bijv. in den naam van Taklut-tsamdan voorkomt, zonder twijfel semietisch.

¹ Lenormant, t. a. p. blz. 182. Hoe men over dit vermoeden denke, zeker kan daartegen niet worden ingebracht, dat de Assyriërs dan evenals de naburige Eraniërs Ahur en niet Asur gezegd zouden hebben. De oudste vorm is *Asura*, *Ahura* is de latere. De sisklank, dien de naam in 't Oud-Arisch moet gehad hebben, kan bij de Indiërs n Assyriërs gebleven zijn, terwijl hij bij de Eraniërs in *h* overging.

syrie werden aangebeden, Nergal en Salman, heerscht nog veel onzekerheid. Het karakter van Nergal te bepalen is zeer gemakkelijk. Hij wordt steeds met Ninip verbonden als god van de jacht en van den krijg. Als Asurnazirpal in een inscriptie zijn beroemde jachtfeiten vermeldt, de dolfijnen die hij in de zee, de wilde zwijnen en buffels die hij op den Libanon, en de menigte ons onbekende beesten die hij elders gedood heeft, dan leidt hij al deze glorie van Ninip en Nergal af ¹. Ook heet Nergal de koning van den strijd, kampioen der goden. Bovendien is hij de beheerscher van den storm en het mannelijk beginsel, een naam dien ook Ninip draagt ¹. Uit 2 Kon. 17, 24 merken wij dat hij de god der stad Kutha is, wier ligging men niet met waarschijnlijkheid weet te bepalen. Daarmee komt overeen, dat het monogram van den god van Kutha het begin is van den naam van Nebukadrezar's opvolger, dien de Grieken Nergilosor (Nergal-sar-uzur) noemen. Eindelijk weten wij, dat hij met de planeet Mars werd verbonden, wat met zijn karakter als bloedige oorlogsgod strookt. Doch hier houdt ook onze zekere kennis op. Omtrent de beteekenis van dien naam kunnen wij slechts vermoedens opperen, en terwijl de een dien afleidt uit het assyrisch, roept de ander het arisch en turanisch ter hulp ¹. Was hij een

¹ *West. as. Inscr.* pl. 28. Vertaald en verklaard bij Ménant, *Gramm. Assy.* blz 352 vgg.

² Rawlinson, *Essay*, blz. 631 denkt aan *Nir* = held en *gal* = groot. Oppert, *Expéd. en Més.* I, blz. 219 en II, blz. 88 verwerpt die afleiding, en verklaart den naam uit het assyrisch *ragal*, stappen, trippelen. Hij meent dat de god dus genoemd wordt wegens de teruggaande beweging der planeet Mars, waaraan deze, volgens Biot en De Rougé, ook bij de Egyptenaars zijn naam ontleende. Doch hijzelf zegt, dat een bijnaam van den god beteekent: „die voortgaat” en het

assyrische of een babylonische god? Voor het eerste pleit, dat hij als de voorvader der assyrische koningen geldt, dat hij steeds met Ninip verbonden wordt en dat zijn aard meer met dien der assyrische goden overeenstemt; voor het laatste dat een der babylonische vorsten zich naar hem noemt. Doch de godsdiensten waren toen reeds zoo vermengd, dat dit laatste bewijs geen groote kracht heeft. Ik houd hem dus voor een der assyrische godheden. Doch ik zou niet durven verzekeren, wat door Lenormant wordt beweerd, dat hij het is, dien men in de gestalte van een mensch met hanepooten en een zwaard in de hand op de monumenten aantreft. Slechts weten wij zeker uit een der tabletten van de bibliotheek van Asurbanipal, dat hij te Kutha in de gestalte van een leeuw werd voorgesteld.

Nog onzekerder zijn wij ten aanzien van den god, naar wien Takluthabalasar's vader heette, namelijk Salman, of eigenlijk Salammanu. Dit is de bijnaam van een god wiens eigenlijke naam nog niet met zekerheid is gelezen. De parijsche assyrioloog Oppert en zijn leerlingen houden hem voor denzelfden god, in wiens tempel, volgens 2 Kon. 19, 37, Sinachirib door zijn zonen vermoord werd, en lezen den naam dus Nisroch, Nisruk. Daar Nisruk in klank overeenkomt met het woord dat adelaar beteekent, zou hij de god zijn die zeer dikwijls op de monumenten wordt afgebeeld met arendskop en vier vleugels. Nochtans zou zijn naam een andere beteekenis hebben en beduiden: „degeen die de banden des huwelijks sluit.” Doch die naam kan ook,

monogram *AN SAG*, de god, die wandelt. Mochten wij den naam Nergal, gelijk Istar en Adar als arisch beschouwen, dan zou hij „menschener” (*nr* = man, *gal* = eten) kunnen beduiden, hetgeen bij zijn karakter zeer goed zou passen.

en moet waarschijnlijk gansch anders gelezen worden ¹. Ik zou dan ook van dezen, voor ons nog zoo raadselachtigen god hier niet gewagen, zoo hij in het assyrische pantheon niet blijkbaar zulk een voorname rol had gespeeld. Hij wordt met niemand minder dan met Bilit, de soevereine der goden, de moedergodin, verbonden. Vurige gebeden worden tot hem gericht. Als Bel-Dagan en de andere voornaamste goden is hij „heer van den afgrond, den hemelocean“ en „van het vloeibare,“ „heer der geheimenissen (of: der goden?)“ „de bouwmeester (*patiku*)“ nl. van het heelal, een naam die met dien van den egyptischen Ptah in oorsprong en beteekenis overeenstemt. Als zoodanig is hij de god des huwelijks, wien men om talrijk nakroost smeekt, en die daarom ook de godin, onder wier bescherming de geboorten plaats hebben, naast zich heeft. Wij kunnen wel met zekerheid aannemen, dat hij de hoogste godheid, de god van den hemelocean als schepper en als zoodanig ook de god der instandhouding van 't menschelijk geslacht, evenals Ptah de vormmer, is. Zie ik echter wel, dan is Salammanu, evenals Istar en Adar, een arische godheid, en wel geen ander dan de Salmoneus van de grieksche mythologie, wiens naam met de zee, den ocean ², in verband staat en die, als mededinger van Zeus, wiens donder hij nabootst, een oude hemelgod zijn moet. Evenals Salmoneus moet Salammanu of Salmanu dan een oud-arische god van den hemelocean geweest zijn, die, misschien verbonden met een inheemschen god Nisruk (?), misschien om zijn ade-

¹ Talbot leest („possibly“) *BITA*. Het monogram *BIT* is polyfoon, en luidt ook *VAL* en *MAL*. Of 't ook: *Nis*, werd uitgesproken, zooals de fransche geleerden willen, is zeer twijfelachtig.

² Van *ἀλς*, *sal*. Vgl. Preller, *Griech. Mythol.*, II. blz. 314 vg.

laarskop zelf zoo genoemd, nevens Annu en Bel-Dagan een plaats in het assyrisch-babylonische pantheon erlangde. Voor 't overige moeten wij de nadere onderzoekingen afwachten ¹.

Twée eeuwen ongeveer na Takluthabalasar I, onder Asurnazirpal, is het pantheon der Assyriërs aanmerkelijk uitgebreid, of liever zijn de zeven hoofdgoden met een aantal anderen vermeerderd, die nu met hen op gelyke lijn worden geplaatst. In de lijst van voornaamste godheden, waarmede deze koning een uitvoerig verhaal zijner heldenfeiten aanvangt, neemt Annu de plaats van Bel-Dagan in en wordt deze laatste god met Samas achteraan gesteld. Nergal, Salman en de babylonische Belit van den hemeloceaan, worden door hem ook onder de hoofdgoden gerekend, ofschoon Istar haar gewone plaats blijft innemen. Zelfs keurt hij de twee babylonische goden, Maruduk en Nebo, de hoogste aanbidding nevens de assyrische waardig.

De vereering van deze beide godheden, waarvan zich, zooals werd opgemerkt, te Babel reeds vroeg de sporen vertoonen, begint sedert de 9^e eeuw ook in Assur steeds meer belangrijkheid te verkrijgen. Toen Hulichus (Binlichus) III van Assyrië met Sammuramat van Babel in het huwelijk trad, steeg natuurlijk de eerdienst van deze heilige stad in aanzien. Ter liefde zijner gemalin en zeker niet minder om zich den steun der babylonische

¹ Oppert heeft het karakter van dezen god als bewerker van de vruchtbaarheid des huwelijks vooral in het licht gesteld; *Expéd. en Més.*, II, blz. 339 vgg. Vgl. blz. 265, 344, en I. blz. 294. Ik vrees echter dat zijn vertolking van Saryukin's gebed om nakroost, tot dezen god gericht, niet onvoorwaardelijk te vertrouwen is. Belangrijke opmerkingen maakt Talbot, *Glossarium*, no. 167. Zie ook Oppert, *Histoire*, blz. 72 en 109.

priesterschap te verwerven, stichtte hij te Nineve een prachtigen tempel voor Nebo (Nabu), den eigenlijken priestergod der Babyloniërs, en plaatste daarin diens standbeeld. Maar eerst sedert Saryukin of Sargina, den stichter der nieuwe dynastie, bereikt dit godenpaar den hoogsten rang dien het in Assyrië kon erlangen, den eersten namelijk na Asur. In de opschriften van dezen vorst worden zij met Asur in een zekere trias vereenigd. Zelfs noemt hij de stad Kisisim, nadat hij haar heeft ingenomen, Kar-Maruduk (stad van Maruduk), terwijl een andere door hem veroverde stad, die hij aan Asur wijdt, den naam van Kar-Sargina ontvangt ¹. Sargina, die zijn verheffing misschien aan den invloed der priesters had te danken, was, blijkens zijn opschriften, een bijzonder godsdienstig man. Het was de gewoonte der assyrische koningen, om zich als de strijders voor den waren god en de uitbreiding van hun Rijk als de propaganda der ware godsvereering te beschouwen. Natuurlijk is dit ook de doorgaande voorstelling, die Sargina van zijn krijgstochten geeft. Zijn oorlogen zijn gericht tegen de goddeloosheid (*risiti*). Zijn overwinningen schrijft hij toe aan de genade der goden, en aan zijn gebed de nederlaag zijner vijanden. Maar hij doet in dit opzicht meer dan anderen. De oude inzettingen van de beroemde zonnestad Baälbek en van het niet minder heilige Charran, inzettingen van godsdienstigen aard die sedert geruimen tijd in onbruik geraakt waren, herstelt hij. ² Verscheidene medische steden noemt hij naar, dat wil zeggen: wijdt hij aan, assyrische goden, met geen ander oogmerk, dan om den plaatselijken eerdienst door de aanbidding van dezen te vervangen. Zeer leerzaam is in

¹ Oppert en Ménaut, *Les Fastes de Sargon*, Tekst, 7, 60. 62. 63.

² T. a. p. 10. 11.

dit opzicht, wat hij van zijn oorlog tegen Maruduk-baliddin (Merodach-Baladan), den vorst van Chaldea, dien hij als zijn vazal beschouwde, verhaalt, een oorlog, die een ware godsdienstkrijg mocht heeten ¹. De chaldeeuwsche koning, die, naar mij voorkomt, ten onrechte voor koning van Babel gehouden wordt, en die noch over die stad, noch over de Sumirs en Akkads regeerde, maar het eigenlijke Chaldea, de landstreek nabij de kust van den perzischen zeeboezem, beheerschte, had zich, naar 't zeggen van Sargina, tegen den wil der goden vergrepen. Hij had zich een slecht aanbidder van den Heer der Heeren (Bel Beli), waarschijnlijk den babylonischen hoofdgod, betoond, was ongehoorzaam geweest aan de voorschriften der groote goden en had hun zijn gaven onthouden; hetgeen in onze taal wil zeggen, Maruduk-baliddin had zich van het priestergezag der Babyloniërs onafhankelijk pogen te maken en nagelaten hun stoffelijke blijken zijner hulde te geven. Met den koning van Elam vereenigd rustte hij zich ten strijde, overviel het oude gebied der Sumirs en Akkads, en beheerschte (?) Babel, „de stad van Bel, die de goden oordeelt,” gedurende twaalf jaren, en dat „tegen den wil der goden,” zooals Sargina er uitdrukkelijk bijvoegt ². Deze laatste rukt nu tegen

¹ T. a. p. 121 vgg.

² Ik meen dat dit de zin is van de duistere plaats, t. a. p. 123 vg. die door Oppert en Ménant, naar mij voorkomt, onnauwkeurig vertaald is. Het woord „beheerscht” is onzeker, doch schijnt door den samenhang te worden gevorderd. Merodach-Baladan is de koning die aan Hizkia het bekende gezantschap afvaardigde, en die Jes. 39, 1, ten onrechte zoon van Baladan heet; hij was zoon van Yakin; de hebreuwsche schrijver heeft Baladan (*bal-iddina* = heeft een zoon gegeven) voor een patronymicum aangezien. Hij is dezelfde dien Ptole-

hem uit, en Maruduk-Baliddin trekt zich weldra uit Babel naar Ikbi-bel en vandaar naar een door zijn vader gesticht en naar dezen genoemd kasteel terug. Daar wordt hij geslagen. Niet zonder afschuw vermeldt Sargina, dat de Chaldeër de verschillende plaatsen, door haar orakels beroemd, en de goden die daar hun woning hadden, onder zijn aanhangers of bevelhebbers verdeelde, dat wil zeggen, hun de inkomsten daarvan toewees. En hij verzuimt niet mede te deelen, dat hij aan degenen die in Sippara, Nipur, Babel en Borsippa een, waarschijnlijk heilige, bediening uitoefenden, het bezit hunner rijkdommen weer verzekerde en hun zijn bescherming verleende, de oude oorkonden die in onrechtvaardige handen waren overgegaan, weer op de plaats liet brengen waar ze behoorden, de goden van Chalanne, Orchoë, Rata, Larsam, Zari en Kisik, die door den chaldeeuwschen overheerscher geroofd waren, weer in hun heilighdommen plaatste en de geschonden inzettingen herstelde.

Maar van niets gewaagt hij met zooveel voldoening als van datgene, wat voor hem zonder twijfel het zaligst oogenblik, het glanspunt van den geheelen krijgstoht was. „In blijdschap des harten en met een stralend aanzicht,“ zegt hij, „ging ik alleen de heilighdommen van den grooten Bel binnen, en vatte ik de handen van den grooten Heer, den verhevenen Maruduk aan.“ Zoo werd hij dan, als wettig vorst van de gewijde stad, tot het allerheiligste van de godheid en in haar onmiddellijke na-

maeos Mardokempados noemt. Deze regeerde sedert 721 v. C. gedurende 12 jaren, waarmee de twaalf jaren zijner heerschappij over Babel worden bedoeld. De 12 jaren in het opschrift vermeld hebben dus ook waarschijnlijk daarop betrekking.

bijheid toegelaten, iets wat voor de mesopotamische koningen een even gewenschte eer schijnt geweest te zijn, als voor de Farao's het aanschouwen van den hoogsten god Ra in het heilige An of Heliopolis.

Na deze vestiging zijner heerschappij in het Zuiden, die tevens een godsdienstige reaktie was, achtte Sargina den tijd gekomen om het verwoeste Nineve door een nieuwe hoofdstad te vervangen. Hij stichtte alzoo een prachtige stad, die hij naar zichzelf Dur-sargina of Dur-saryukin (het tegenwoordige Khorsabad) noemde. Daarbij toonde hij denzelfden ijver voor godsdienst en rechtzinnigheid, die zijn krijgsondernemingen had gekenmerkt. De poorten der stad, naar de vier hemelstreken gericht, wijdde hij aan acht der voornaamste goden, die van 't Oosten aan Samas en Hu, die van 't Zuiden aan Bel-Dagan en zijn echtgenoot, die van 't Westen aan Annu en Istar, die van 't Noorden aan Salman en Bilit, goden aan wie hij erkent alles verschuldigd te zijn, bezitting en geluk, bescherming zijner wapenen en van zijn huis ¹. Tempels voor deze en andere goden werden door hem in de nieuwe rezidentie opgericht. Inzettingen, met hun vereering niet bestaanbaar, werden gewijzigd. De priesters — waarschijnlijk de voornaamste der stad en des lands ² — werden door hun gehoorzamen begunstiger geraadpleegd omtrent de rangorde waarin de goden moes-

¹ Lenormant, *Manuel*, II, blz. 187.

² Ik vermoed, dat deze onderscheiding ligt in de benamingen, die Oppert en Ménant *ramki* en *surmachchi* lezen doch die zij onvertaald laten. Het eerste woord eindigt met het determinatief van een stad, het tweede met dat eener landstreek. Zie al de in den tekst genoemde bijzonderheden vermeld bij Oppert en Ménant, *Fastes de Sargon*, 18, 156—158.

ten worden aanbeden en de offers die hen behoorden te worden gebracht.

Sinachirib wandelde in de voetstappen zijns vaders. Het verhaal zijner krijgstochten behoort niet hier. Maar wat als opmerkelijk moet vermeld worden is, dat de eerbied voor Babel, de heilige stad, die ook hij koesterde, hem niet heeft kunnen weerhouden om haar eenmaal ernstig te tuchtigen. Herhaaldelijk hadden de Chaldeërs weder gepoogd zich van zijn oppergezag te ontslaan en hadden zij zich van Babel meester gemaakt. Maruduk-baliddin maakte van den dood van Saryukin gebruik om zijn voormalige heerschappij te herkrijgen. Nadat hij verslagen en gestorven was, stonden anderen tegen de Assyriërs op. Ten laatste was het geduld van Sinachirib ten einde. Babel werd vreeselijk gekastijd. Had het reeds geleden door de plundering der opstandelingen, die, om zich de zenuw van den oorlog te verschaffen, de tempelschatten van de stad van Bel als hun wettig eigendom hadden beschouwd, nu werd de geheele stad door de Assyriërs geplunderd en gedeeltelijk, met verscheidene van zijn godsdienstige monumenten, verbrand. De godenbeelden, door een vroegeren babylonischen koning op Takluthabalasar veroverd, werden weder naar Assyrië gevoerd. Maar nog altijd was het ontzag voor de heilige inzettingen der godenstad zoo groot, dat Sinachirib niet waagde het afzonderlijke babylonische koningschap, dat een gewijd karakter had, af te schaffen, en zijn zoon en lateren opvolger Asurachid-dinna tot die waardigheid bevorderde.

Hij was het ook die Nineve herstelde. „Het was,“ zegt hij, „noch van de kunst de zetel meer, noch van de uitlegging der wetten, noch van den eerbied voor het gebed, waaruit de regeering en de bescherming der onderdanen geboren worden.“ Toch was het „de stad der

verheerlijking van Istar, en al de heiligdommen der goden en godinnen waren daar te vinden." Zoo besloot hij dan, zeker niet minder om godsdienstige dan om staatkundige redenen, de beroemde metropolis van het Rijk en de godsvereering te herbouwen, daar toch haar hoeksteen, zooals hij verzekerde, nog immer door de goden in stand was gehouden ¹. Zoo deed hij. Doch toen hij op het prachtig paleis dat hij er stichtte de woorden liet beitselen, waarin zegen der goden beloofd werd aan hem, die dit paleis als 't eenmaal door den loop des tijds vervallen was, herstellen zou, en vervloeking gedreigd tegen elk die zijn naam zou uitwisschen, vermoedde hij zeker weinig dat de tijd, waarin Nineve voor altoos tot een puinhoop zou worden gemaakt, reeds zoo nabij was, en dat tachtig jaren later van zijn schoone rezidentie geen steen meer op den anderen zou zijn gebleven.

¹ Oppert, *Expéd. en Més.*, I, blz. 299.

H O O F D S T U K I V .

DE GODSDIENST ONDER HET TWEDE CHALDEEUWSCHE OF BABYLONISCHE RIJK.

Aan de verwoesting van Nineve, het trotsche en gehate, had ook Babel's koning Nabupalutsur (Nabopolassar) deelgenomen. Reeds bijna twintig jaren zat hij op den troon, en hij had dien tijd niet verloren laten gaan. Aangespoord door zijn gade, naar haar naam te oordeelen een egyptische prinses, bevorderde hij de nijverheid en ontwikkeling van zijn volk en verhoogde hij den glans van Babel door prachtige gebouwen. De naam van Nitokris, zooals de Grieken haar noemen, dat is Nit-aker-t, Neith de wijze, in Egypte zeer gewoon, wordt waar er sprake is van Babel's herleving, bijna meer op den voorgrond gesteld dan die van Nabupalutsur; iets wat in Mesopotamië slechts zelden gebeurt. Zij moet dus een grooten invloed gehad hebben, en vond in den koning een gemaal harer waardig. Maar vooral haar beroemde zoon Nabukudurutsur (Nebukadrezar) zou het werk, door haar aangevangen, met machtige hand voortzetten en ten toppunt voeren. De regeering van dezen vorst is de glansperiode van deze korte dynastie. Hij is een der grootste en machtigste figuren uit de oude geschiedenis van het Oosten. Wil men hem beoordeelen naar republikeinsche gevoelens, konstitutioneele begrippen, filanthropische voorschriften, dan moet hij als despoot, als verdrukker van vreemde natiën, als veroveraar worden veroordeeld. Maar geplaatst

in het licht van zijn tijd, beschouwd als zoon van dat volk en die eeuw, is hij grooter dan een zijner voorgangers en overschaduwte hij al zijn tijdgenooten onder de vorsten. Zelfs de karikatuur, die het boek Daniël van hem heeft geleverd, om een anderen despoot te kunnen treffen — de eenige voorstelling, die men gewoonlijk onder ons van hem kent — is niet in staat al de trekken zijner grootheid uit te wisschen. Hij is ideaal van den koning in den goeden ouden zin, laat ik zeggen: in den echt-mesopotamischen zin van het woord: krijgsheld, machtig veroveraar, beschermer van kunst en kennis, ijveraar voor den waren godsdienst, schitterend evenbeeld van de godheid op aarde. Hij heeft een wil. Hij weet wat hij wil. Er zijn geen bergen in zijn land, maar de gunstelinghe zijns harten, de koningin, als medische koningsdochter, verlangt naar de hoogten van haar schilderachtig vaderland. „Men behoeft niet naar Medië te gaan om hoogten te aanschouwen,“ meent Nebukadrezar „waar geen bergen zijn daar brenge men ze aan!“ en die terrassen, die men de hangende tuinen van Babel noemt en als een der zeven wereld-wonderen beschouwde, verreezen aan den oever van den Eufraat. En dat is slechts een zijner scheppingen. Het is ongehoofelijk, hoe groot een aantal ontzaglijke gebouwen deze koning, die bestendig in oorlog was, in betrekkelijk korten tijd heeft hersteld of gesticht. Zoo goed als de geheele heilige of koninklijke wijk van Babel werd door hem herbouwd. De groote Belstempel van die stad, bovenal aan Maruduk gewijd en de tempel in zeven verdiepingen te Barzipa, vroeger een afzonderlijke plaats doch nu een wijk van Babel geworden, twee reusachtige stichtingen, hadden aan hem de eene haar vernieuwing, de andere haar herbouwing van den grond af te danken.

Behalve deze en nog verscheidene andere heiligdommen te Babel, waarover straks uitvoeriger wordt gesproken, versierde hij den tempel van Nergal te Kutha met nieuwe zuilengangen en stichtte hij, althans wanneer het opschrift waarin dit vermeld wordt (Ops. op het vaatje van Philips) geen overdrijving behelst, geheel nieuwe tempels in de plaats van de beroemde tempels van het licht of den dag, aan Sin en Samas gewijd, te Sippara en Larsam, van den tempel van Sin te Ur, van die van Annu te Nipur en bouwde hij in de stad Bas (?) den „tempel van de eeuwige aanbidding,” ter eere van Bel-Zarbi, zijn Heer. Het was of er voor Nebukadrezar niets onmogelijk was ¹. Hij heeft Babel tot de eerste stad der wereld en tot meesteres van West-Azië gemaakt — zoolang hij leefde. Zijn macht was geheel persoonlijk en alleen aan zijn genie te danken. Want de heerschappij, waarvan hij de laatste groote en tegelijk de schitterendste vertegenwoordiger was, neigde ten ondergang. Assur was gevallen, wel voor de slagen van Babel, maar meest toch voor die van dat krachtige jeugdige volk, dat zich in het Oosten meer en meer ontwikkelde, de Medo-Perzen. Babel zelf had weinig levenskracht meer. Al de mesopotamische volken, die tot hiertoe de hoofdrollen op het tooneel der wereld gespeeld hadden, waren oud geworden en gingen een langen tijd van verval en slavernij te gemoet, waaruit eerst de Islam ze zou doen ontwaken. Zoodra dan ook de teugels der regeering uit de stervende hand van Nabukudurutzur vielen, was het lot zijner stad en van zijn rijk reeds beslist. Door zijn glans hadden ze geschitterd; toen hij niet meer was, verbleekte ook haar glorie en ging weldra ten onder.

¹ Oppert, *Expéd. en Més.*, I, blz. 231 vg.

Het was of deze groote koning al de krachten die er in het oude babylonisch-assyrische rijk waren overgebleven nog eens voor het laatst verzamelde, om het in al zijn heerlijkheid aan de wereld te doen aanschouwen, zoodat het daarna dan ook, uitgeput door deze geweldige overspanning, zieltogend nederzonk.

Maar ik mag niet vooruitloopen. Een blik op de heiligdommen van het Babel van Nebukadrezar geeft de geschiktste aanleiding om het een en ander te zeggen omtrent de inrichting der babylonisch-assyrische tempels, zooveel wij daarvan weten, over den eerdienst en de priesters door wie hij verricht werd, en over de natuur der echt-babylonische goden.

De gelukkige nasporingen der oudheidkenners stellen ons in staat om ons een zeer duidelijk denkbeeld te vormen van de inrichting der assyrische en babylonische paleizen, maar omtrent de tempels tasten wij nog in groote onzekerheid rond. Waarschijnlijk waren deze echter van gansch verschillende vormen. In een soort van gebouwen, wier afbeelding nevens die der groote paleizen op de bas-relief's voorkomt en die eenigszins op grieksche tempels gelijken, heeft men gemeend de babylonisch-assyrische heiligdommen te moeten vinden. Inderdaad is daar alles voor te zeggen. Men ziet slechts den voorgevel. Deze is door een soort van platte, uit groote vierkante blokken bestaande en met schilden bedekte kolommen in verschillende vakken verdeeld, waarvan het middelste den ingang bevat. Naast dezen staan twee lansen (of obelisksen?), wier spits zich even hoog als het gebouw zelf verheft, en ook op den top van het met ruitvormige versiersels bedekte gevelveld prijkt een reusachtige lanspunt. Naast den ingang staan twee godenbeelden, even hoog als de deur, en achter een van

deze een reusachtig vrouwelijk dier dat een jong zoogt. Twee groote reinigings-vaten, elk op een metalen onderstel, zijn op den voorgrond geplaatst. Ook de kapellen voor bepaalde godheden, in de paleizen der assyrische vorsten gesticht, hadden aan den ingang relief-beelden der voornaamste goden en van die leeuwen of stieren met menschenhoofden, die ook aan de poort der paleizen en haast overal voorkomen. Standbeelden zooals dat van Nabu, onder de regeering van Hulichus III en Sammuramat opgericht, waren zeldzaam. Een enkele maal ziet men ook een afbeelding in *haut-relief* van den koning zelf, gekleed in priesterlijk gewaad, omhangen met de heilige symbolen van zon, maan, drietand en kruis en den gewijden staf in de hand, naast den toegang tot die vorstelijke heiligdommen, en het is opmerkelijk, dat vóór dit beeld een altaar geplaatst is, waaruit blijkt dat ook in Assur, zij 't dan niet in de tempels gelijk in Egypte, althans daarbuiten, aan de vorsten een zekere hulde als aan de godheid gebracht werd ¹. In het allerheiligste des tempels schijnt noch in Assur, noch in Chaldea, in den regel een beeld der godheid geplaatst te zijn geweest, evenmin als dat in Egypte en bij andere mesopotamische volken het geval was. Doch evenals in Egypte, stonden daar de heilige arken, de *elippi ili*, dat zijn: de schepen der goden, die soms prachtig versierd waren „als de sterren des hemels.“ ² Afbeeldingen der göden waren echter zeer algemeen. Zij waren niet louter symbolisch ³.

¹ Layard, *Babylon and Niniveh*, blz. 302 vgg.

² Talbot, *Glossarium*, no. 63 en 246.

³ Wat Movers, *Rel. der Phoenic.*, blz. 66 vgg., zegt om te bewijzen dat de Assyriërs geen beelden dan alleen symbolische bezaten, is door de opgravingen weerlegd. Zijn vernuftige verklaring van 2 Kon 16,

In de ruïnen van het ZW. paleis te Calach (Nimrud) vond Layard de afbeelding van een optocht, waarin vier bepaald assyrische afgoden, allen in menschelijke gedaante, door krijgslieden gedragen worden ¹. Meestal echter waren de godenbeelden symbolisch. Bekend is de vischgod, oorspronkelijk wel een menschenlichaam met vleugels en eindigende in een vischstaart, later een menschelijke gedaante met den kop van een visch als hoofddekseel, terwijl het vel van den visch langs den rug, soms tot aan de enkels afhangt, en niet zelden bovendien met den staart van een arend. Niet minder algemeen is de god met den arendskop. Ook een met hanepooten komt nu en dan voor. Dat deze vermenging van het menschelijke en dierlijke de bijzondere eigenschappen der goden zinnebeeldig moet voorstellen, en dat de Babyloniërs en Assyriërs zich daarvan bewust zijn geweest, lijdt geen twijfel. Maar even zeker is het, dat deze symboliek uit de mythologie haar oorsprong ontleent. Zoo mag het juist zijn, wat de groote engelsche ontdekker Layard schrijft ², dat de leeuwen of stieren met het menschenhoofd en de arendsvleugelen, die als wachters de ingangen tot de paleizen en tempels bewaken, zinnebeelden zijn van de goddelijke wijsheid, kracht en alomtegenwoordigheid, de oorspronkelijke beteekenis kan dit niet zijn geweest. Zij werden bepaald als goddelijke wezens beschouwd, want zij hebben het determinatief-teeken der godheid vóór den naam. „Moge

17 en 18 is geheel mislukt, Vgl. Thenius o. d. p. Trouwens volgens Movers evenals volgens Hitzig behooren de Assyriërs bepaald tot de eranische familie.

¹ Layard, *Niniveh u. s. Ueberreste*, blz. 421 Vgl. ook verscheidene afbeeldingen bij Münter, *Rel. d. Babylonier*, pl. I en II.

² Layards, *Niniveh u. s. Ueberr.* blz. 43 Daarentegen noemt hij ze, blz. 422, natuurkrachten of mindere kosmische geesten.

de wachtstier,„ zoo heet het in een opschrift, „de beschermende godheid over de paleizen, waken bij dag en nacht!“¹ Mij komt het voor, dat zij aanvankelijk niets anders geweest zijn dan personifikaties van die wolkegevaarten, die de poorten des hemels bewaken, den god des hemels dragen en zelfs nu en dan dezen god, vooral in zijn gestalte van god des lichts, bestrijden en door hem verwonnen worden; een soort van wezens, zooals wij die in de Cherubîm der Hebreëen wedervinden. Echt-assyrisch-babylonisch, schoon later door de Mazdayaena's overgenomen om hun godheid te kunnen afbeelden, is ook de menschelijke figuur in den gevleugelden cirkel, die, 't zij de hand biddend omhoog heft, 't zij een driepuntigen pijl afschiet, en zonder twijfel den hoogsten god zelf, den hemelschen, Asur of Ilu, of Bel, voorstelt². Deze figuur is zeker zeer oud en zal wel van kushietischen of vóór-kushietischen oorsprong moeten zijn. Zagen de Assyriërs en Babyloniërs daarin wellicht een symbolische voorstelling van de godheid, oorspronkelijk kan zij niet anders geweest zijn dan de gevleugelde zonnescijf, zooals die ook bij de Egyptenaars voorkomt (Har-hut)³, en waarin de menschelijke gestalte, als afbeelding van

¹ Talbot, *Gloss.* no. 66. Volgens Oppert, *Expéd. en Més.*, II, blz. 93, heeten zij *alapu* = stier, *sidu* = idool en *lamsu* = beeldhouwwerk. Vgl. ook Lenormant, *Manuel*, II, blz. 192.

² Zie afbeeldingen o. a. bij Layard, *Nineveh und Babylon*, blz. 518. Ménant, *Noms propres*, blz. 17. *Écritures cunéiformes*, blz. 37, 84, 99. Vgl. Layard, *Nineveh u. seine Ueberreste*, blz. 177. Volgens hem, blz. 295, komt deze figuur wel op de oudere, doch niet op de jongere assyrische monumenten voor.

³ Een belangrijke bijdrage tot de kennis van deze voorstelling der godheid heeft onlangs H. Brugsch geleverd in zijn: *Die Sage von der geflügelten Sonnenscheibe*, Göttingen, 1870.

de zonneziel, later door de Assyriërs of Babyloniërs werd geplaatst.

Van geheel anderen aard en vorm dan de gewone tempels was het voorname heiligdom van Maruduk te Babel en dat van Nebo in de voorstad Barzipa. Beide worden menigmaal in de opschriften genoemd en steeds met bijzonderen eerbied. Hersteller of zelfs stichter van Val-saggatu en Val-zida is een eeretitel, dien de latere babylonische koningen zich gaarne toeëigenen en niemand doet dat met meer recht dan de groote Nebukadrezar. Wat Takluthabalasar IV misschien reeds begonnen, wat Asurahiddin de zoon van Sinachirib tot een begin van uitvoering gebracht had, dat heeft hij krachtdadig opgevat en zoo goed als voltooid: ik bedoel de herstelling van het aloude heiligdom van Babel, Val-saggatu, de plaats die (of: van hem die) het hoofd verheft. Dit was de graftempel van Bel-Maruduk (Merodach), die waarschijnlijk den vorm eener pyramide met treden had, en die, zoo hij werkelijk dezelfde is dien Herodotos het graf van Belos noemt, met drie beelden, een van den hoofdgod zelf en twee van vrouwelijke godheden, versierd was. Deze laatste noemt de grieksche geschiedschrijver Hera en Rhea, waarmee naar 't schijnt de babylonische godinnen Zarbanit en Bilit van den hemelocean bedoeld worden. Hoe het zij, naar de uitvoerige beschrijving die Nebukadrezar van Val-saggatu geeft, kunnen wij ons nog eenigermate een voorstelling daarvan maken. Maruduk-zelf had daarin twee heiligdommen, waarschijnlijk boven elkander; het eene werd beschouwd als zijn graf, zijn rustplaats, waar men zijn orakels kwam vernemen; het andere, op den top van 't gebouw, was het allerheiligste, de geheimzinnige plaats, waar zeker de god-zelf verondersteld werd

te wonen. Niets had de groote koning gespaard om deze twee gewijde vertrekken de hoogste godheid waardig te maken. De grootste boomen van den Libanon, die hij van daar naar zijn hoofdstad had laten vervoeren, bestemde hij voor de orakelcel; hij versierde haar met gecizeleerd goud en overdekte haar met een gewelf in den vorm eener lelie. Een altaar dat gedurende de feestten bij den aanvang des jaars in Val-saggatu werd opgesteld, ofschoon het gewoonlijk op een heuvel buiten de stad schijnt gestaan te hebben, het altaar der lotsbedeeling of der soevereiniteit van den verheven Heer der goden, door een vroegeren koning van zilver vervaardigd, werd door hem met zuiver goud bekleed. Maar vooral aan het allerheiligste besteedde hij een groote zorg. Het gewelf daarvan werd zoodanig met glas en edelgesteenten ingelegd, dat daardoor het uitspansel met sterren bezaaid werd afgebeeld. Ook Nabu, die zijn voornaamsten tempel te Barzipa had, was nochtans in Val-saggatu niet vergeten. Waarschijnlijk was het heiligdom, dat hem daar gewijd werd, in den voet der pyramide geplaatst. Ook daaraan had Nebukadrezar, naar hij zegt, den glans van den dag gegeven. Zoo was „de tempel van de grondslagen der aarde, waaraan zich de oudste heugenis van Babel hecht,“ de woning van den Heer der goden Maruduk, ingericht.

Val-zida daarentegen — een nog onverklaarde naam — heette de beroemde tempel van Nabu te Barzipa (Borsippa, thans Birs-Nimrud bij Hillah). Het behoorde tot die zonderlinge soort van gebouwen, die men meer in Azië aantrof, onder anderen in de hoofdstad van Medië, Hangmatâna of Ekbatana, te Dur-Sargina, de stad door Saryukin gesticht en zeker ook elders. Het bestond namelijk uit zeven boven elkander zich verheffende ter-

rassen van verschillende kleur, door een tempel, te Barzipa een tempel van Nabu, bekroond. Daarom heette Val-zida bij de Babyloniërs: de toren der zeven hemelsferen, want elke verdieping was aan een der zeven planeten gewijd, de zwarte aan Saturnus, de witte aan Venus, de purperen aan Jupiter, de blauwe aan Mercurius, de bloedroode aan Mars, de zilveren aan de Maan en eindelijk de gouden, die de bovenste was, aan de Zon. Daarboven nog was Nabu's kapel, waar hij met Nana, zijn gemalin, woonde, en die Nebukadrezar met goud en met ivoor versierde. Volgens Herodotos vond men daar geen beeld maar slechts een opgemaakt bed en een gouden tafel, en bracht een door de godheid aangewezen vrouw daar den nacht door. Inderdaad spreken ook de opschriften van een „kamer der vrouwen,“ maar onderscheiden die van „plaats der rust van Nabu.“ Gelijk Nabu in Val-saggatu, zoo schijnt Maruduk in Val-zida, in de onderste verdieping, zijn bijzonder heiligdom en zittend beeld te hebben gehad, tenzij dat de Zeus of Bel, waarvan Herodotos hier spreekt, veeleer Sin, de god der maan, geweest is, die volgens Nebukadrezar's getuigenis zijn tempel in den vorm eener spelonk, in de grondslagen van den toren te Barzipa had. Mag men staat maken op de juistheid der vertaling, vooral door de fransche assyriologen van Nebukadrezar's opschrift gegeven, dan hechte zich aan dit reusachtig gebouw een overlevering gelijk aan die van den toren van Babel in 't verhaal van Genesis, en zou dus de toren der zeven hemelsferen en de toren waarvan de hebreuwsche schrijver spreekt dezelfde zijn. „De eerste koning,“ zoo zou de hersteller van het heiligdom verhalen, „heeft (den toren) gebouwd, maar zonder den top te kunnen voltooien. De menschen hadden hem daarom verlaten sinds den

tijd van den zontvloed, hun woorden voortbrengende in verwarring. Ik moet echter bekennen op dit punt nog tot de twijfelaars te behooren, ofschoon ik niet twijfel dat de schrijver van Genesis met zijn toren van Babel geen ander gebouw dan het heiligdom van Barzipa bedoeld heeft, en het even zeker is, dat dit tot de alleroudste monumenten van Chaldea behoort, door den laatsten van de groote babylonische koningen in rijker pracht hersteld ¹.

Meermalen reeds zijn de twee godheden genoemd, die in de beide beschreven heiligdommen te Babel samen vereerd werden, al was het eene meer aan den een, het andere hoofdzakelijk aan den andere gewijd; het is noodig hen eenigszins nauwkeuriger te bespreken. Maruduk en Nabu, de twee groote goden van Babel en van Chaldea in het algemeen, doch wier vereering ook tot Assur was doorgedrongen, komen meestal vereenigd voor. Beiden vertegenwoordigen zij den hoogsten god, doch elk in een eigene gestalte; beiden zijn zij dus vormen van Bel-Beli, den Heer der Heeren, doch zij hebben ieder een duidelijk geteekend karakter. De een is de god der koningen, de ander der priesters; wat niet zeggen wil, dat de een door de koningen, de ander door de geleerden en priesters werd aanbeden, want zij werden door beiden evenzeer en door het geheele volk aanbeden, maar dat in den een, Maruduk, het koningschap, in den ander, Nabu, de geleerde stand zijn ver-

¹ Men zie over Val-saggatu en Val-zida: Oppert, *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 176 vgg., 206 vgg. Lenormant, *Manuel*, II, blz. 228 vg., 231 vg. Of de gissingen van den eersten, die de laatste overneemt, in alles zeker zijn, durf ik niet beslissen. In hoofdzaken stemt echter, wat het heiligdom van Nabu betreft, ook Sir H. Rawlinson met Oppert overeen.

goddelijking, zijn ideaal, zijn hemelschen vertegenwoordiger vond.

Marduk of Maruduk is waarschijnlijk in den aanvang de hemelgod als heerscher geweest. Zijn ideogram, dat waarschijnlijk „god van den licht-cirkel“ (AN TSUR UT) beteekent, doet hem kennen als den god die in Chaldea, gelijk Asur in Assyrië, door de menschelijke gedaante in den lichtcirkel, den gevleugelden zonnecirkel, werd voorgesteld ¹. Hij is de eigenlijke koning des lands, in wiens naam en plaats de regeerende koning bevelvoert, die dezen geschapen en hem het koningschap heeft toevertrouwd, aan wien deze, behalve 't leven, de vermenigvuldiging van zijn geslacht, de duurzaamheid van zijn troon, de overwinning van zijn zwaard en de bezieling tot alles goeds te danken heeft. „Schepper en Vader“ noemt hem de koning, „groote Heer, die zonder einde is.“ Ook is hij de wijze, de heer der orakels, gelijk zich dat van den oppersten koning der wereld verwachten laat, die met de hoogste wijsheid regeert en wiens dekreten steeds worden gehoorzaamd. De vorst is zijn stadhouder. Men leerde, dat Maruduk over de gehoorzaamheid die men hem verschuldigd was ten gunste des konings beschikt had, waarin het beginsel van het *droit divin* met volkomen zuiverheid is uitgesproken ².

¹) De transcriptie van AN TSUR UT in *Maruduk* is zeker. Zie Ménant, *Insc. de Hammourabi*, blz. 35. Vgl. Oppert, *Expéd. en Mésop.*, II, blz 270 vg. — Smith in Lepsius' *Zeits.* 1869, blz. 95, staat de fonetische lezing *Maruduk*. De afleiding van den naam is onzeker. Alle pogingen om dien met eranische dialecten in verband te brengen komen mij mislukt voor. De naam is semietisch of kushietisch en moet wel samenhangen, dunkt mij, met den wortel *radah*, die zoowel *voortgaan* als *heerschen* beteekent.

² Vgl. over Maruduk: Oppert, *Expéd. en Mésop.*, II, blz. 270 vgg., 281

Nabu (Nebo) of Nabiuv is evenals Maruduk de hoogste god, wat niet alleen blijkt uit de groote vereering waarvan hij het voorwerp was, maar bovenal daaruit dat hij meermalen „degeen“ genoemd wordt „die zichzelf teelt;“ alzoo de ongeschapene, eeuwige godheid zelf, een uitdrukking ook in Egypte zoo gewoon. Als de hoogste godheid ordent hij de werken der schepping, bestuurt hij de legioenen van hemel en aarde, houdt hij de tafelen der lotsbedeeling, doet hij de zon op- en ondergaan, regelt hij den tijd, bezit hij een onveranderlijke macht en heeft hij deel gehad aan de schepping des hemels. „Wie gij zijt, die na mij komt,“ zoo spreekt Hulichus IV, „vertrouw op Nabu en gij hebt niet noodig op een anderen god te vertrouwen.“ Toch wordt hij soms, als bijzondere openbaring der godheid, weer onder Bel geplaatst. Zijn naam is afgeleid van een bekenden semietischen wortel, die de ingeving met den goddelijken geest, de profetische bezieling beteekent. Hij is dus de god des woords, de babylonische Thot, en alzoo de bijzondere beschermer der geleerde kaste, der priesters en schrijvers. Dat bewijzen ook de ideogrammen, waarmee zijn naam wordt geschreven: *AN AK*, de god die werkt of bestiert, d. w. z. die werkt op den mensch, den menschelijken geest bestiert, en *AN PA*, de god van de oliekruik waarmee de koningen gezalfd werden. Met dit alles stemt overeen, dat hij zoon

vgg. I. blz. 156. 178. 186. *Histoire*, 72. 109. Talbot, *Gloss.*, n°. 39 en 44. Rawlinson, *Essay*, blz. 627 vgg.

Anders Oppert, *Expéd. en Mésop. II*, blz. 87. Vgl. echter Ménant, *Noms propres*, blz. 22 vgg. Is het toevallig, dat Nebukadrezar, als hij zijn eigen naam schrijft, nooit het ideogram *AN PA*, maar altijd *AN AK* gebruikt?

van Annu, den onderwijzenden en beschavenden god, is; ook de egyptische goden die zichzelf geschapen hebben worden elders weder zonen van andere goden genoemd. Menigmaal heet hij de god der letteren en des verstands, de geleerde en wijze, en zelfs, naar 't schijnt, de geneesheer, wien een standbeeld gewijd wordt uit dankbaarheid voor de genezing van een zieken koning¹. Hij geeft aan de vorsten den scepter der rechtvaardigheid, en met Tasmit, die in Assyrië zijn gemalin was (in Babel was dat Nana), heeft hij den koning gelijk een vader en een moeder opgevoed. Als Asurbanipal een menigte tabletten laat vervaardigen om het assyrische volk bekend te maken met de taal, godsdienst, wetenschap en letterkunde der beschaafder Babyloniërs, dan wordt dat werk in den naam van Nabu ondernomen. De pijlsplits of wig, het hoofdbestanddeel van het babylonische schrift, schijnt zijn symbool geweest te zijn, waar naar hij den naam Tir droeg, denzelfden dien ook een bekende genius der Pârzen had, door dezen onder de booze geesten, dat zijn de uitheemsche, gerekend en van hun inlandschen Tistrya wel te onderscheiden. De ster Mercurius was de zijne, als aankondiger van den dag en profeet der zon; wellicht dat hij daarom ook bijwijken als de vader van Maruduk beschouwd wordt².

De Belit van Bel-Maruduk heette Zarbanit of Zarpanita, die ook de opperste godin of de soevereine der groote goden genoemd wordt. Zij is de moedergodin, de godin der vruchtbaarheid bij uitnemendheid. Haar naam is ver-

¹ Ten minste als 't juist is wat Talbot, *Glossar.*, n°. 204 zegt.

² Men zie over Nabu: Oppert, *Expéd. en Mésop.*, II, 53. 87. 139. 257 vg. 311 vg. 318. 324 326. 360. *Histoire*, blz. 72. 109. 131. Talbot, *Glossar.*, n°. 7. Rawlinson, *Essay*, blz. 637 vgg.

schillend uitgelegd, maar altijd drukt hij de gedachte van voortbrenging uit ¹. „Soevereine der goden, verhevene moeder,” zoo bidt Nabukudurutzur in den tempel dien hij haar wijdt in 't midden van Babel, „wees in alles gunstig! Dat mijn werken slage met uw hulp! Bevrucht het zaad! Besluit in den moederschoot het ongeborn kind tot den bepaalden tijd! Wees beschermend aanwezig bij de geboorte!” In welk verband haar titel van „soe-vereine van de toppen der bergen” met haar wezen van vruchtbare moedergodin staat, of het is omdat daar de hemel zich met de aarde schijnt te vereenigen, dan wel, zooals waarschijnlijker is, omdat zij eigenlijk de godin van den vruchtbaren, allesvoortbrengenden hemeloceaan zelf is, durf ik niet beslissen. Maar zeker is het, dat haar tempel het tooneel was van een weelderigen eerdienst, en dat daar, gelijk reeds de grieksche schrijvers verhaalden, ieder babylonisch meisje zich eens in haar leven aan een vreemdeling moest prijsgeven, terwijl het geld, dat zij daarvoor ontving, als offergave in den tempelschat werd gestort. Dit walgelijk gebruik, dat zoozeer tegen

¹ Oppert, *Expéd. en Mésop.*, II, blz. 297, leidt den naam af van den wortel *zaraf* in den zin van *conjunctio venerea*, 't zelfde als *dalaf* waarvan *Δελαφῶν*, reeds volgens Selden de Venus der Chaldeërs. Hincks van den wortel *zirb* (?). Rawlinson, *Essay*, blz. 630, ontleedt den naam dus: *Zir-banit*, d. i. *Zir genitrix*. *Zir* zou dan *de hooge, de verhevene* beteekenen. Het bewijs is de uitdrukking in een Ops. van Nebukadrezar: *Zir-um banitiya* = *Zir*, de moeder die mij baarde. Deze laatste etymologie heeft ongetwijfeld het meest voor zich. Vgl. o. a. den naam van een der eponymen onder Saryukin: *Zirubani*, Smith, *On assyr. History*, in Lepsius' *Zeits.* 1869. blz. 111. De fransche assyriologen houden *tzirti*, gelijk zij lezen, niet voor een eigennaam, maar voor een appellatief behoorende bij een voorafgaand *ilu*, zoodat de zin wordt: *deae sublimi, matri genitrici meae*. Aldus Ménant, *Gramm. assyr.*, blz. 331

onze begrippen van kieschheid en zedelijkheid indruischt, hetzij uit de hebzucht der priesters, hetzij als een poging tot beperking en regeling van de wilde ontucht te willen verklaren, zou een groote oppervlakkigheid en een volslagen onkunde van den geest der oudheid verraden. Zoo diep gewortelde en wijdverbreide, zoo tegen hetgeen den mensch, hetgeen de vrouw dierbaarst is strijdende gebruiken als het offeren der eerstgeborenen aan den vuurgod en der kuischheid aan de groote moedergodin, worden niet door priesters opgelegd en komen niet voort uit de laagste hartstochten, uit bloeddorst, wreedheid en zinnelijkheid. Zij hebben een dieperen grond, en die diepere grond is het godsdienstig gevoel of het geweten, dat wil zeggen: het gevoel van absolute gebondenheid aan een hoogere macht. Die de godheid wil bezitten, haar gemeenschap en zegen wil smaken, moet zich geheel, onvoorwaardelijk, moet het liefste wat hij heeft aan haar geven. Die wil dat de allesverterende vuurgod zijn huis, zijn kinderen spare, moet hem zijn eerstgeborene afstaan, en daardoor tevens zijn vol vertrouwen, zijn alleswagend geloof bewijzen. Die wil dat de moeder van al wat leeft haar met rijkdom van kinderen zegene, moet beginnen haar te dienen in haar tempel op de wijs zooals dat met haar natuur overeenkomt. Het wezen van den godsdienst is zelfverloochening, zelfopoffering aan God, maar slechts langzaam en na op velerlei doolpaden te zijn afgedwaald, heeft de mensch de ware, alleen Gode welbehaaglijke zelfverloochening gevonden, die in zich toewijdende liefde bestaat. Een lange ontwikkeling was er noodig voordat Jezus' liefhebbend en godgeheiligd gemoed haar volkomen openbaren kon. Maar ook de offers die het weelderige Babel en het ruwe Assur aan zijn goden bracht, maken een deel van die ontwikkeling uit en zijn een tasten en zoeken

geweest om de echte godsdienstige zelfverzaking te vinden.

Gelijk Zarbanit naast Maruduk, zoo stond Nana of Nanaia nevens Nabu. Zij is een in West-Azië zeer algemeen voorkomende godin, die door de Grieken met hun Artemis vergeleken wordt en dus, in tegenstelling van de weelderige en vruchtbare moeder der goden, de kuische godin schijnt geweest te zijn, die zich in het stille schijnsel der maan openbaarde. Haar tempel te Babel heette de tempel der hoogten, der verhevene plaatsen (*VAL SHAMIT, VAL CHARRIS*), en van haar drie heiligdommen te Barzipa, alle gelijk het eerstgenoemde door Nebukadrezar herbouwd, droeg een haar eigen naam en heetten de beide andere: de tempel des levens (*bit balati*) en de tempel van den geest des levens (*bit napasti balati*). Zoo men meent, beantwoordden zij aan de drie fazen der maan als de wassende, de volle en de afnemende ¹. De gegevens ontbreken ons om met zekerheid te zeggen, welke eigenaardige voorstellingen de Babyloniërs zich van deze godin hebben gemaakt en op welke wijs zij haar vereerden.

Dezen waren de goden, die in het tweede chaldeeuwse Rijk boven alle andere vereerd werden. Niettemin werd de dienst der andere goden door de koningen dezer dynastie en met name door Nebukadrezar niet verwaarloosd. Te Babel, de heilige stad, het groote middelpunt van den godsdienst des lands, werden evenzeer de heiligdommen hersteld voor Sin, „die het oordeel des konings inspireert,” voor Samas, „die aan zijn lichaam het gevoel der rechtvaardigheid meedeelt” en wiens tempel alzoo die „van

¹) Aldus Oppert, *Expéd en Mésop.*, I, blz. 212. Zie de inscriptie bij Ménant, *Gramm. assyr.*, blz. 330. Vgl. Rawlinson, *Bil. Read.*, blz. 242, en Movers, *Rel. d. Phœnic.*, blz. 626 vg.

den rechter der wereld" heet, voor Hu, — "die den overvloed over het land uitstort" en die den profetischen bliksem, voor de waarzeggers zoo gewichtig, slingert, — twee tempels, die "van den geveer des onweders" in de eigenlijke stad, en een andere in de voorstad Barzipa, eindelijk, voor de Bilit van het huis des hemels (*Bit-annu*) en voor Adar-tsandan, die de wapenen des vijands verbrijzelt.

Zoo zorgde men geen enkele godheid te vergeten of te verwaarloozen, voorzoover zij behoorden tot de goden des lands. De godsdienst van Babel, zoowel als die van Assur, was dus polytheïstisch. Maar niettemin schemert een zeker monotheïsme daarin duidelijk door. Men vindt hier hetzelfde als in Egypte, en dat kwam uit dezelfde oorzaken voort. Vele goden, maar één god boven allen "Aanbidders van den Heer der Heeren (*palih Bel Beli*)," zoo noemen zich de koningen gaarne. Als zij aan een der mindere goden van het pantheon hun hulde brengen, dan zijn zij overtuigd, daarmee niets te kort te doen aan den eerbied die den hoogsten god toekomt. Integendeel, de eer hun bewezen wordt middellijk aan hem gebracht. Als Nebukadrezar den alouden tempel van Samas, den zonnegod, te Larsam herstelt, dan betuigt hij dit te doen: "in de aanbidding van den hoogen Heer Maruduk ¹." Gelijk de groote koning zelf boven de onderworpen vorsten en de goeverneurs van de gewesten des Rijks, gelijk de stand der geleerde Chaldeënen boven de minder ontwikkelde standen des volks, zoo stonden Bel-Maruduk en Bel-Nabu boven de andere goden. De godenstelsels der oude volken zijn geheel geschoeid op de inrichting der staten. De hierarchie der goden wordt bepaald door de staatsinrichting. Toen de thinitische koningen de twee deelen

¹ Zie 't Ops. bij Ménant, *Gramm. assyr.*, blz. 322 en 323.

van Egypte onder één scepter vereenigd hadden, werden de hoofdgoden van Noord en Zuid: Set en Horos, nevens elkander gesteld, maar omdat deze dubbele staat tegelijk een eenheid was, werd de god der nieuwe hoofdstad Memfis: Ptah, ter wiens eere het feest der vereeniging van 't Rijk onder één scepter gevierd werd, gelijk later de god van Thebe: Amun, aan het hoofd der goden gesteld. Niet anders ging het in Assur en Babel. Zoolang de assyrische monarchie duurde, was Asur de Heer der goden, en hoewel bij 't wederopleven van Babel's macht Bel-Maruduk en Bel-Nabu naast hem gesteld werden, zooals met name de Sargoniden deden, nochtans, omdat Babel nog onderworpen was, volgen zij op Asur en staan zij niet geheel met hem gelijk. Na den val van Nineve valt Asur met haar. Maruduk en Nabu worden de onbetwiste heerschers der godenwereld, zoodra de chaldeeuwsche dynastie de oppermachtige wordt. Assyrië, de militaire monarchie, heeft één hoofdgod, doch Babel, waar de macht der priesters en geleerden geen mindere was dan die van den koning, heeft twee hoofdgoden. Maruduk, de god des konings, moet Nabu, den god der wetenschap en der goddelijke bezieling, als zijn evenknie naast zich dulden.

Met Nebukradezar's dood begon Babel's verval. De koningen die hem opvolgden en slechts kort regeerden, waren niet in staat de zinkende monarchie op te heffen. Eenigszins scheen de oude glorie te herleven onder Nabunahid (vroeger ten onrechte van Nabu-imituk onderscheiden, die dan als zijn voorganger beschouwd werd), een vorst, die door de kaste der Chaldeënen op den troon geplaatst was en waarschijnlijk zelf daartoe behoorde. Zeventien jaren lang bekleedde hij den troon. Doch reeds vertoonden zich de sombere voorboden van het

einde. De perzische vorst, die aan Nergalsarutsur den tweeden opvolger van Nebukadrezar in Medië een groote nederlaag had toegebracht, waarin de babylonische koning zelf sneuvelde, Cyrus, naderde met zijn overwinnende legers. Evenals in Israëel en Juda schreef men ook te Babel dit dreigend gevaar aan den toorn der godheid toe, omdat men haar dienst had verwaarloosd. Dat blijkt uit een opschrift uit Nabunahid's laatste regeeringsjaar. Daar beschrijft hij, hoe hij het beroemde heiligdom te Chalanne, door den ouden koning Orcham (?) en diens zoon Ilgi gesticht doch sedert vervallen, herstelde. Hij deed het ter eere van Sin, den Heer der goden van hemel en aarde, den koning der goden, der waarachtige goden, die den grooten hemel bewoont, zijn Heer, die als de eigenlijke Heer van het heiligdom der groote godin in Chalanne beschouwd werd, en hij belijdt zijn schuld tegenover dien god, die vroeger in het chaldeeuwsche rijk zulk een hooge plaats bekleedde en nu eenigermate op den achtergrond scheen geraakt te zijn. „Alzoo,“ roept hij uit, „mij, Nabunahid, koning van Babel, die in schuld ben tegenover uwe groote godheid, red mij, verleen mij een lang leven tot in ver verwijderde dagen. En wat aangaat Belsarutzur mijn eerstgeboren zoon, het kroost mijns harten, beziel zijn hart met de aanbidding van uw groote godheid, en nooit geve hij toe aan de zonde...“¹. Wat Nabunahid ook vreesde, waarschijnlijk zal hij zich niet voorgesteld hebben, toen hij deze woorden liet beitelzen, dat dit, zooal niet zijn laatste levensjaar, althans het laatste zijner regeering zou wezen en dat de zoon van zijn hart nooit den troon van Babel zou beklimmen, ja misschien

¹ Zie Ops. bij Ménant, *Gramm. assyr.*, blz. 315.

wel bij de bestorming der heilige stad door den perzischen veroveraar den dood zou vinden¹.

¹ Ofschoon het bestaan van Belsarutzur of Beltsazar, waaraan men getwijfeld heeft, door het aangehaalde opschrift wordt gewaarborgd, komt het onhistorische van het Boek Daniël daarin uit, dat hij noch de zoon van Nebukadrezar, noch ooit koning van Babel geweest is. Het is daarom ook zeer onzeker, of hij bij de bestorming van Babel werkelijk is omgekomen, zooals in datzelfde Boek verhaald wordt, terwijl zijn vader, gelijk bekend is, gespaard werd. Barzipa, waar deze laatste zich ophield, was toen waarschijnlijk een wijk van Babel geworden. Het is dus twijfelachtig of men, zooals Kuenen, *Gesch. v d. israël. godsd.* II, blz. 25 schijnt te onderstellen, het sporen van den vader daaruit mag verklaren, dat hij zich bij de bestorming van Babel niet, evenals zijn zoon, in de hoofdstad bevond.

HOOFDSTUK V.

KARAKTERISTIEK VAN DEN BABYLONISCH-ASSYRISCHEN GODSDIENST.

Vergelijkt men den assyrisch-babylonischen godsdienst met den egyptischen, dan bemerkt men aanstonds dat beide, bij alle verschil, en ofschoon elk een zeer scherp geteekend bijzonder karakter bezit, tot dezelfde groote familie van godsdiensten behooren. Het is waar dat de namen der godheden gansch verschillend zijn. Alle pogingen om daarin overeenkomsten aan te wijzen moeten als mislukt beschouwd worden, of blijven althans op het gebied der onzekere gissingen ¹. Het eenige wat opmerking verdient is, dat de hoogste godheid Ilu

¹ Sir H. Rawlinson heeft verscheidene van deze gissingen gewaagd. Zoo houdt hij o. a. den naam *Hur*, dien verscheiden goden van 't assyrisch babylonisch pantheon: Tsamdan, Annu en Sin, dragen, voor eenzelve met Horos. *Bil. Read.*, blz. 230 vg. Gesenius heeft den naam van Osiris op een assyr. gemme van 't Haagsche Muzeum meenen te vinden, doch wordt door Rawlinson, t. a. p. blz. 243, weerlegd. Zoo vermoedt Oppert, dat het ideogram voor *koning*, *Sarru*, in Mesopotamië uit een hieroglyfe ontstaan is, die een bij aanduidde, evenals dat in Egypte gewoon was. Doch de bij: *sechet* of *chab*, is in Egypte het symbool van het koningschap van Neder-Egypte en niet van 't koningschap in 't algemeen. In den tijd dat de twee volken met elkaar in aanraking kwamen, hebben zij veel van elkander ontleend; zie daarover Layard, *Niniveh u. s. Ueberreste*, blz. 186. 199. 299 vgg; doch dit kan ons hier natuurlijk niet dienen.

in 't oud-chaldeeuwsch of turanisch Ra heette, evenals de hoogste, nationale god der Egyptenaars. Ra is in Egypte wel de schepper, en in Babel beteekent Ra de god van den zontvloed; daar echter de zontvloeds-mythe een scheppingsmythe is, maakt dit wezenlijk geen verschil. Evenzeer kan men den algemeenen turanischen naam van god: *An* of *Annap*, met het egyptische *An*, een heilige zuil of steen, en met *Anup*, den ouden mededinger van Osiris, vergelijken, doch dit is twijfelachtig. Waarschijnlijker is de overeenkomst tusschen Nu, den egyptischen god van den hemel-oceaan, en *Annu*, d. i. eigenlijk: god Nu, die in Chaldea een gelijke beteekenis had. Maar dit is ook alles. Evenwel, waar twee volken zulke verschillende talen spraken als het assyrisch en egyptisch, kan men zich niet verwonderen dat de overeenstemming in de namen, waarmee zij hun goden noemden, niet grooter is. De overeenstemming der denkbeelden daarentegen is soms treffend. Zoo zou, om slechts dit te noemen, de babylonische uitdrukking: „Nabu die zichzelf teelt,” in Egypte volmaakt rechtzinnig zijn, terwijl zij aan de arische godsdienstleer geheel vreemd is. Maar wat ons noopt de babylonisch-assyrische en egyptische godsdiensten tot eene familie te brengen is dit, dat ze beide symbolische, theokratische en monarchisch-polytheïstische godsdiensten zijn.

Wij zagen dat in Egypte de symboliek de mythologie bijna geheel op den achtergrond heeft gedrongen. De voorstellingen die de Assyriërs van hun goden geven bewijzen dat bij hen hetzelfde plaats had. Het verschil bestaat alleen hierin, dat de mythologie bij hen nog armer schijnt te zijn, en de symboliek reeds langzamerhand in dogmatiek begon over te gaan; doch wij zijn

op dit punt niet genoegzaam ingelicht, om met volle zekerheid te kunnen spreken. Dit slechts kunnen wij met gewisheid zeggen, dat de dierendienst, die belichaamde symboliek, die in Egypte zoo groote uitbreiding had gekregen, in Babel en Assyrië bijna niet bestond. Zoo er al heilige dieren, slangen, duiven, paarden bij of in de tempels gehouden werden, van een bepaalde aanbidding dezer dieren vinden wij in Mesopotamië geen spoor ¹.

Was de egyptische godsdienst theokratisch, niet minder was dat de babylonisch-assyrische. De koning is de stedehouder, de plaatsvervanger (*patis*) der goden, hun onderkoning (*nuab, saknu*), hun oogappel, hun hogepriester (*sakkanakku*) ². Het koningschap van Babel was bepaald een priesterlijk ambt, maar ook de assyrische koningen regeeren in naam van Asur. Als zoodanig worden zij „door de goden geëerd” en leiden zij hun macht, hun waardigheid, hun soevereiniteit van hen af. De koning is hun gunsteling en hun roem, ja, bij uitzondering door hen geschapen. Zelfs is hij de middelaar tusschen de godheid en zijn volk, door wien de menschen de goddelijke openbaringen ontvangen. „De goden (Nabu en Tasmit, de goden der openbaring en des onderrichts)” zegt Asurbanipal, „hebben aan de koningen, mijn voorgangers, dit spijkerschrift geopenbaard.” En hij schrijft dan die openbaring van Nabu tot leering zijner onderdanen op. „Koning der gerechtigheid,” zoo noemt zich

¹ Vgl. Münter, *Rel. der Babyl.*, blz. 33—35.

² Zie de verschillende namen voor priesters, waarvan sommige twijfelachtig zijn, bij Talbot, *Glossar.*, n°. 146, 147, 148, 177 (?), 178, 179, 180. Vijf van deze zes of zeven titels worden dikwijls door den koning gedragen.

Nebukadrezar, „waarachtig herder der volken, gids der menschheid, . . . die (der goden) diepzinnige raadslagen uitvoert, de meester des levens, de verhevene monarch zonder blaam.“ „Maruduk de groote Heer,“ zoo vervolgt hij, „heeft mij tot het koningschap der natiën verheven.... Ik onderwerp mij eerbiedig aan Maruduk, die mij geschapen heeft. Hij heeft mijn aandacht gevestigd op de inachtneming zijner voorschriften; hij heeft voor mij zijn duisterste godspraken geopenbaard, zijn hoogste wetten.“ „Gij hebt mij,“ zoo heet het elders, „tot heerscher over alle menschen gemaakt, om over hen allen te waken, gelijk uw eigene, verhevene voorzienigheid,“ of ook: „gij hebt mij bekleed met de soevereiniteit der wereld, als uw sterfelijk beeld.“ Op de beeldhouwwerken wordt de vorst dan ook steeds als de type der hoogste godheid voorgesteld. De gevleugelde figuren, die hooger geesten beduiden, dienen hem. Al zijn handelingen in oorlog of vrede staan met den nationalen godsdienst in verband. De symbolische gestalte in den gevleugelden cirkel, die den hoogsten god afbeeldt, lijkt in houding en gewaad op den koning, boven wiens hoofd zij zweeft. Al de borduursels op zijn kleeding hebben een mythische of liever symbolische beteekenis. Zelfs zijn wapenen, armbanden en andere sieraden zijn met afbeeldingen van heilige dieren, leeuwen, stieren, eenden voorzien. 's Konings beeld, dat hij in zijn eigen paleis aan den ingang der tempels en ook in de overwonnen steden of aan de bronnen der groote rivieren plaatst, is een beeld van het koningschap, doch de glorie van Asur wordt daarop geschreven. Evenwel, en hierin is verschil met Egypte en vooruitgang tevens, al worden deze beelden eerbiedig gehuldigd, de koning zelf wordt niet zoo grof vergood als dat aan de oevers van den Nijl geschiedde, en blijft

steeds een mensch, „het sterfelijk beeld“ der godheid¹.

De babylonisch-assyrische theokratie onderscheidt zich ook daarin van de egyptische, dat zij uitsluitender, scherper afgebakend tegenover vreemde godsdiensten en tegelijk inwendig minder absoluut was.

Nog veel sterker dan in Egypte is in Babel en Assur de overtuiging, dat de oorlogen door de koningen gevoerd niet zoozeer staatkundig als wel godsdienstig waren. Op gelijke wijs als Israël van de oorlogen van Jahveh, zoo sprak de Assyriër van de oorlogen van Asur, de Babylonier van Maruduk's heiligen krijg. Het zijn de diepzinnige besluiten van Asur, die den koning tot den strijd bewegen, en het is onder opzien tot hem, dat hij zijn slagorden schaaft. Wederrechtelijk hebben andere vorsten schattingen geïnd van volken door hen overwonnen, want die schattingen behooren aan Asur, wien alles toekomt. Daarom ontvangen de goden dan ook steeds een groot deel van den buit, en wat de koning daarvan voor zich kiest, kiest hij, zooals hij zorgdraagt opzettelijk te vermelden, in de aanbidding van Asur zijn Heer. Natuurlijk dat, als de vijanden iets van den buit verbergen, hun dit als een zonde tegen Asur wordt toegerekend. Over 't algemeen zijn zij „goddeloozen“ en is rebellie opstand, niet tegen den koning, maar tegen God. Worden zij overwonnen of onderwerpen zij zich, dan geschiedt dat door en aan Asur. Sinachirib zegt van de koningen, die zich voor zijn wapenen hebben vernederd, dat zij zich tot de vroomheid bekeerd hebben,

¹ De bewijsplaatsen zijn te talrijk om ze alle te noemen. Men vgl. Layard, *Nineveh u. s. Ueberreste*, blz. 427. Oppert, *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 230. 305. 336. 353. II, blz. 53. 318. 306. *Sargonides*, blz. 25. *Histoire*, blz. 100. 112 vg., 114. 115. 117. 125. Talbot, *Glossar*, 31. 39. 67. 146. 160.

en nog sterker drukt Asurnazirpal dit uit, als hij verhaalt degenen die Asur verloochenden bekeerd te hebben. Zoo schenkt Takluthabalasar aan een overwonnen vorst slechts vergiffenis, op de belofte dat hij zich aan de groote goden onderwerpen en hun aanbidding gedurende zijn gansche leven voortzetten zal. Het is dan ook werkelijk niet alleen de glorie, maar de aanbidding van hun hoogsten god, dien de koningen, naar hun eigen getuigenis, zich voorstellen door hun krijgstochten te verbreiden. Asurnazirpal zegt dit uitdrukkelijk. Zijn groote voorganger Takluthabalasar I ontnemt aan de inwoners van een door hem veroverde plaats hun vijftentwintig goden, en dwingt hen tot de aanbidding van Asur. Om de suprematie der assyrische goden duidelijk te doen uitkomen wijdt hij de vijftentwintig veroverde beelden aan verschillende van de eerstgenoemde godheden, vooral aan de godinnen des lands in haar tempels. Eenigszins anders, maar met dezelfde bedoeling, handelde Asurachiddin, toen hij een arabischen stam overwonnen had. Hij stelde niet slechts een vrouw uit zijn harem in de plaats der arabische vorstin, maar nam ook de godenbeelden van den stam weg, beschreef ze met de glorie van god Asur en plaatste ze toen weder in hun eigen heiligdom¹. Van denzelfden geest getuigt een andere daad van Takluthabalasar. Na een voorspoedigen veldtocht in het land der Naïri of „der rivieren,“ dat in de nabijheid der Kaspische zee moet gezocht worden, heeft hij de koningen van dat land levend in handen gekregen. Hij heeft medelijden met hen en schenkt hun vergiffenis. Maar dat mocht niet zoo onvoorwaardelijk geschieden.

¹ Oppert, *Mémoire sur les rapports de l'Égypte et de l'Assyrie*, biz. 34 en 39.

Zij behoorden aan de goden; hun ter eere en ter vol-doening moesten zij worden geslacht, evenals Agag door Samuel voor Jahveh in stukken gehakt werd, nadat Saul goddeloos genoeg was geweest hem te sparen. Takluthabalasar is van dezelfde geloofsleer als Samuel, en, voorzigtiger dan zijn israëlietische ambtgenoot, zorgt hij aan de goden een vergoeding te geven voor de menschenlevens die hun niet worden geofferd. De bezittingen der gevangen vorsten ontvangt Samas, en zoo wordt de geheele buit „gewijd aan godsdienstige handelingen, als eigendom van de groote goden, voor de lengte van dagen, voor de eeuwige tijden.“¹ Niet ongewoon was het, dat de assyrische vorsten, vooral de Sargoniden, veroverde steden niet slechts naar hun eigen namen, maar ook naar die van hun goden noemden, zooals Kar-Nabu, Kar-Sin, Kar-Hu en Kar-Istar². Geen wonder, dat bij zulk een beschouwing de vreemde goden veracht en nooit in het pantheon werden toegelaten. Evenals de Israëliet met minachting sprak van de *elohim achèrim*, de andere goden, zoo noemde ook de Assyriër een vreemden god met dezelfde woorden: *ilu sa akkhari*. In Egypte werden vreemde goden in het pantheon opgenomen, doch op voorwaarde dat zij geheel en al egyptisch zouden worden. In Assyrië traden zij de tempels niet in, dan als onderdanige vazallen van de goden des lands, en troonden daar ter verheerlijking van dezen, evenals de overwonnen vorsten aan het hof van den grooten koning.

¹ De bewijzen van 't voorgaande zijn zoo overvloedig, dat men de opschriften slechts behoeft door te zien, om ze aanstonds in menigte te vinden. Zie echter vooral Oppert, *Histoire*, blz. 44 vgg. en 74 vgg. *Sargonides*, blz. 22. *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 297. *Mémoire sur les rapports etc.*, blz. 80. 82. 84 vgg.

² Oppert, *Mémoire*, blz. 99.

Maar was de babylonisch-assyrische theokratie tegenover andere godsdiensten uitsluitender dan de egyptische, inwendig was zij beperkter. Ik zeide reeds dat de koningen van Babel en Assur nooit op zoo grove wijze vergood werden als die van Egypte, en de opvatting der Godsregeering was in eerstgenoemde rijken dus minder zinnelijk, geestelijker dan in het laatste. Het is waar, dat de hoogste priesterlijke waardigheid ook in Mesopotamië bij den koning berustte. Als hij haar uitoefent, draagt hij een bijzonder gewaad: om het middel een versierden gordel, welks einden tot op de voeten afhangen, om den hals de heilige symbolen: zon, maan, sterren, gehoornde muts en drietand, in de hand een staf met een kogel of schijf aan 't eind, of een soort van tweetand, die op de afbeeldingen door een golvende lijn met de boven zijn hoofd zwevende goddelijke figuur verbonden is, en dus het magische werktuig schijnt te wezen waardoor hij zich met de godheid in gemeenschap stelt ¹. Maar naast den koning stond een machtige priesterschap, naar het schijnt veel zelfstandiger dan de egyptische, en niet als deze in den regel door den koning benoemd. Menigmaal ziet men hen op de monumenten afgebeeld, met een denappel of een bloem met drie of vier bloesems in de eene, en een vaatje van gedreven of gegraveerd metaal of gesneden hout in de hand, evenals de goden zelven en dus hun beelddragers. Niet zelden zijn zij eunuchen, wat met godsdienstige denkbeelden, ook in Klein-Azië zeer verbreid, in verband schijnt te staan, ofschoon de eunuchen ook in geheel andere, zelfs militaire, betrekkingen voorkomen. De Chaldeërs, bewaarders der heilige overlevering, bedienaars van den gods-

¹ Layard, *Niniveh u. s. Ueberreste*, blz. 427.

dienst en officiële geleerden, maakten een afzonderlijke kaste uit. Of zij dezelfden zijn als de Magiërs, wier overste, onder anderen volgens Jerem. 39, 2, in het gevolg des konings voorkomt, dan of dezen van hen verschillen, valt moeilijk te beslissen ¹. Zeker is het dat de Magiërs een medische, dat is hier turanische, stam waren, en dat men in de Chaldeërs van Babel, op grond van de heilige taal die zij bezigden, hoogstwaarschijnlijk ook Turaniërs moet zien. De vaste organisatie gaf aan de geleerden en priesters een groote kracht. Het is waar, dat de koning soms, om zijn plannen in 't herbouwen van tempels door te zetten, de priesterlijke instellingen veranderde ². Maar wij hebben opgemerkt, hoe hij de geleerden steeds in alles raadpleegde, hoe bijvoorbeeld Saryukin en Nebukadrezar hen ontzagen, en hoe zij hun eigen god Nabu nevens den god van 't koningschap Maruduk hadden. Zelfs stelden zij eigenmachtig Nabunahid, den zoon van hun eigen hoofd, in de plaats van den kleinzoon van Nebukadrezar, die hun niet behaagde. De grootere zelfstandigheid van de priesterschap in Babel en Assur is zonder tegenspraak een zekere vooruitgang, want zij waarborgt den godsdienst althans eenige onafhankelijkheid tegenover den staat. Maar den grooten stap, dien de Feniciërs en vooral de Israëlieten deden, ik bedoel de volledige scheiding tusschen de attributen en rechten des konings en die der priesters, hebben de Babyloniërs en

¹ Talbot, *Gloss.*, n°. 148 ziet in 't assyr. *Imga* den naam *Mag* of *Mog*, d. i. Magiër. De vader van Nabunahid wordt *Rubu imga* genoemd, wat dan volkomen eenzelvig zou zijn met het *Rab-mog* van Jeremia. Ook Nebukadrezar zelf heet *Imga*.

² Oppert, *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 187. De eigenmachtige daad des konings bewijst tevens dat de priesterschap hem dorst weerstaan. Hetzelfde ondervond Alexander, Arrian. *Exped.*, L. VIII, 17.

Assyriërs nog niet gewaagd, en van de scheiding tusschen priesterschap en profetisme, zooals die in Israël voltooid werd, is bij hen nog niet het flauwste spoor te bemerken.

Dat de babylonisch-assyrische godsdienst, evenals de egyptische een monarchisch-polytheïstische was, behoeft na het vroeger (vooral blz. 377 vg.) daarover gezegde niet meer te worden aangetoond. Alleen merk ik op, dat het monarchale van het pantheon in Babel niet meer zoo zuiver was, omdat de macht der priesters daar een splitsing van den hoogsten god, den Heer der Heeren (Bel Beli), in twee gestalten noodzakelijk had gemaakt.

Niettemin, bij alle overeenkomst met den egyptischen godsdienst, is de assyrisch-babylonische veel nader verwant aan de syrische, fenicische, israëlietische en arabische godsdiensten en maakt dus met deze een bepaalden tak van de groote mesopotamische familie uit, dien men den kushietisch-semietischen of beter den aziatisch-mesopotamischen zou kunnen noemen. Hij vertoont daarvan alle kenmerken. Niet alleen dat de goden bij dit volk voor een goed deel dezelfde namen dragen als bij Syriërs, Feniciërs, Filistijnen, Moabieten, Hebreëen, zooals Adar, Bel, Dagan, Nabu, Il en de overal vereerde Istar of Astoret, — om niet te spreken van de bewoners van Yemen of Zuid-Arabië, waar we verscheiden assyrische goden wedervinden — maar zij vertoonen geheel hetzelfde karakter, in menig opzicht verschillend van dat der egyptische. Drukt de algemeene naam dezer laatsten het denkbeeld van eeuwige verjonging uit, de generieke namen der assyrisch-babylonische goden getuigen van heerschappij en kracht. Istar, naar wie de godinnen van Assyrië de *istarat* heeten, is, zooals wij zagen, waarschijnlijk van arischen oorsprong. Maar de Bel's

en Belit's zijn de heeren en vrouwen, de Ilu zijn de sterken¹. Rabu, de groote, en Tsamdan, de machtige, zijn gewone bijnamen der godheid. Gelijk de oude Hebreëen hun god El-Shaddai, god den machtige, noemden, zoo heet ook Asur *Shadu-rabu*, de zeer machtige². Het denkbeeld van de eeuwigheid der goden wordt wel uitgesproken³, en dat van het leven wordt onder anderen door den god Hu vertegenwoordigd, maar het wordt geheel anders opgevat en is lang zoo overheerschend niet als in Egypte. De leer der onsterfelijkheid, het geliefkoosde dogme der zonen van Cham, treedt hier, evenals bij de andere zoogenaamd semietische volken, dan ook geheel op den achtergrond. Als God te worden is hier niet meer het voornaamste, evenals bij den Egyptenaar. De verhevenheid, de grootheid en oppermacht der goden wordt door de Babyloniërs en Assyriërs steeds in 't volle licht gesteld. Hoe hoog de koning ook sta, hij spreekt van zijn nederigheid tegenover Bel⁴. „Dat de blik van goedertierenheid, die in uw eeuwig aangezicht schittert, mijn angsten verdrijve,“ zoo bidt Asurbanipal, „en dat de toorn en de woede van God mij nimmer genaken. Dat mijn tekortkomingen en zon-

¹ Talbot, *Glossar.*, n°. 220.

² Volgens Rawlinson beteekenen Bel en Il hetzelfde, en behoort de eerste tot Babel, de laatste tot Assyrië. Inderdaad leest men in een opschrift van Saryukin (Oppert, t. a. p. 32): „de groote Bel-Dagan, meester der aarde, bewoont Mesopotamië, de *ilu* en *istarat* bewonen Assyrië.“ Maar dat bewijst nog niet dat de beteekenis dezelfde was.

³ Talbot, *Glossar.*, n°. 160 en 193. Dat de goden als levenggevers beschouwd werden blijkt uit namen als: *Asur-utla*, A. geeft leven, *Nergal-ubullat*, N. geeft leven enz. Talbot, t. a. p. n°. 208. Doch dit is nog geheel iets anders dan het egyptische dogma.

⁴ Oppert, *Histoire*, blz. 45.

den uitgewischt worden en dat ik mij met hem verzoend vinde, want *ik ben de slaaf zijner macht*, de aanbidders der groote goden. Dat van uw machtig aangezicht mijn hulpe kome ¹. „ Zoo zegt Nebukadrezar, nadat hij, evenals de egyptische soevereinen, zich beroemd heeft door Maruduk geteeld te zijn, veel nederiger dan dezen: „Ik handel jegens Maruduk mijn schepper als een vroom en niet als een onverschillig man. Dat het gezegend zij. Ik heb een daad van verbrijzeling des harten gedaan zonder blaam, voor mij alleen, in mijn hart. „ ² En elders betuigt hij: „Ik heb mij aan Maruduk bevolen, ik heb den zoom van zijn gewaad aangegrepen. Hij heeft de begeerten van mijn hart onderzocht tot in haar drijfveeren. „ ³ Zeer gebruikelijk is de uitdrukking: wandelen in de gehoorzaamheid van Asur. Alles wordt dan ook van de godheid afgeleid. Menigmaal betuigen de koningen hun dankbaarheid dat zij in zoo hoogen stand geboren zijn, waarin de goden hen geplaatst hebben. Zelfs smeeken zij hen, om de aanbidding hunner godheid op te wekken in hun eigen harten en in die hunner onderdanen ⁴. Het is waar, dat zij ook loon verwachten, en door hun vroomheid een hoogen ouderdom hopen te verkrijgen, een gedachte ook bij de Israëlieten zoo gewoon ⁵. Wederkeerig is hun eerste zorg na een voorspoedigen veldtocht om offeranden voor de goden te slachten en hun tempels te verfraaien, want met hun hulp hebben zij overwonnen.

Alles wordt door den godsdienst beheerscht. Zelfs de

¹ Lenormant, *Manuel*, II, blz. 131.

² Oppert, *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 233.

³ T. a. p. blz. 318.

⁴ Oppert, t. a. p., Talbot, *Glossar.*, n°. 258.

⁵ T. a. p. n°. 193.

werken van algemeen nut, zooals kanalen, worden tot roem van Asur of Maruduk aangelegd. De bouwkundige versiersels in de paleizen, tot de franjes aan de gordijnen toe, bestaan uit heilige zinnebeelden. Stoeien en tafels rusten op gewijde dieren. Zelfs op de wagens en het paardentuig bemerkt men deze emblemen ¹. Naar Bel waren de muren van Babel, naar acht verschillende goden de poorten van Dur-Saryukin genoemd. Baksteen en zou men niet vormen dan in de derde maand, de maand van Sin, op den dag aan Nabu gewijd, omdat deze als de god der baksteen en fundamenten, de god der magische cirkels beschouwd werd, en natuurlijk werden hem daarbij offeranden gebracht. In de vijfde maand daalt de god des vuurs neder, jaagt de vochtige wolken weg en grondvest steden en huizen. Daarom werden dan de grondslagen gelegd en de baksteen en gemetseld, waarbij gewijde steenen in den grond werden geworpen, evenals men dat in Egypte met kleine godenbeelden deed. Aan de goden werden de paleizen gewijd. Asur en Adar waren de verdedigers der steden. Natuurlijk ontvingen ook de kontrakten een godsdienstige wijding en waren niet echt zonder dat ². Vandaar dan ook de groote zorg door koningen en priesters voor de heilige letterkunde en het godsdienstig onderricht van hun volk gedragen, waardoor Asur-

¹ Diese merkwürdige Verbindung zwischen der Religion und den Pflichten und Ereignissen des öffentlichen und Privat-lebens, welche so bemerkenswerth auf den assyrischen und aegyptischen Monumenten und den jüdischen Gesetze dargestellt ist, ist einer philosophischen Forschung wohl würdig." Layard, t. a. p. blz. 428. Ten deele behoort dit tot de eigenaardigheid der geheele mesopotamische godsdienst-familie als een symbolische.

² Ops. van Saryukin bij Oppert, *Expéd. en Mésop.*, I, blz. 355 vg. Lenormant, *Manuel*, II, blz. 142.

banipal bewogen werd nauwkeurige lijsten van de namen en eigenschappen der goden te doen opmaken en de liturgische lofzangen te doen opteekenen ¹. „Alles behoort aan God, alles is des Heeren,“ ziedaar het hoofddogme der aziatisch-mesopotamische godsdiensten. Men moet Hem alles wijden, het eigen lichaam, de dierbaarste kinderen, eer en leven. En de godsdienst der Babylooniërs met zijn eunuchen en zijn kuischheidsoffers in den tempel van Zirbanit te Babel, de godsdienst der Assyriërs met zijn menschen- en kinderoffers aan den vuurgod, zijn voor de afschuwelijkste toepassing van dat dogme niet teruggedeinsd.

Maar al vertoonen de babylonische en assyrische godsdiensten al de karakters trekken van de familie waartoe zij behooren, elk heeft toch ook zijn eigenaardig karakter. De assyrische is streng, hard, meedoogenloos. De eigenaardig assyrische goden zijn wreede, bloeddorstige goden, tot Istar de krijgshaftige toe. Tot hun eeretitels behooren: „de sterke, die niet vergeeft,“ „degeen wiens werk verwoesting is.“ Het is zeer natuurlijk. Die de verhalen leest, door de assyrische koningen van hun zoogenaamde heldenfeiten gegeven, kan het niet anders verwachten. Men walgt van al de gruwelijke, uitgezochte wreedheden, die daarin met welbehagen verteld worden. Zij beroemen zich de steden verwoest en verbrand, het land in een wildernis te hebben veranderd. Spietsen, kruisigen, in metselen, prijsgeven van al wat jong is aan de beestelijkheid der soldaten, ziedaar de straffen die op de weerspannige volken en stammen worden toegepast. Afsnijden van neuzen en ooren, handen en voeten, uitsteken van oogen, dat zijn onbeduidende kleinigheden. Maar het

¹ Oppert, *Mémoire*, blz. 47.

villen van zijn mededingers was voor den assyrischen vorst een bijzonder genoeg, waarbij hij niet verzuimde in hoogsteigen persoon tegenwoordig te zijn. En met bloedigé ironie plaatsten ze vorstelijke kronen op de hoofden der gemartelde koningen. Dit alles geschiedde in 't openbaar. De huid der gevilden werd aan den muur hunner eigene stad of van Nineve gespijkerd. Van de lijken en de afgesneden hoofden werden pyramiden gemaakt. Hetgeen de kieschheid verbiedt te beschrijven, gebeurde op estraden, daarvoor met opzet gebouwd, voor aller oog. Het was de theorie der afschrikking in haar volle kracht. Het waren de harde lessen door de stede-houders der groote goden aan de wereld gegeven. Het was de prediking van Asur en Istar, die door de volken moesten gevreesd worden, van die goden wier gespierde gestalten, dikwijls in strijd met allerlei monsters, zij op de muren hunner paleizen afbeeldden, wier toorn zoo verschrikkelijk was, en die zij daarom juist met zulk een innige vroomheid, met zulk een diepen eerbied aanbaden. Voor een volk als dit waren dezen de rechte idealen.

In Babel daarentegen was het anders. Daar, in het vruchtbare Chaldea, heerschte boven allen de godin der vruchtbaarheid. Daar, op den geboortegrond der west-aziatische beschaving, stonden heiligdommen van schepende, beschavende goden. Daar, in het middelpunt der geleerdheid, was de god der intelligentie een der twee hoogste. Opmerkelijk is het te zien, hoe dezelfde god in Babel en in Nineve van twee verschillende zijden beschouwd wordt. Hu is de god van den wind, of juist: de hoogste hemelgod, wiens adem de wind, wiens openbaring de storm en het onweder is. Hij is alzoo ook de god des geestes en daarom der intelligentie. Nu wordt in Assyrië de eerste, natuurlijke beteekenis steeds

op den voorgrond gesteld: „als een storm van Hu,“ dat is een geliefkoosde vergelijking voor de assyrische koningen. In Babel is het meer het profetisch karakter van zijn onweders dat men doet uitkomen, en is hij bovenal de god des geestes en des verstands. Ook Maruduk, hoewel de god van het koningschap en als zoodanig beschermmer van den krijg, is niet zulk een bloeddorstige figuur als de assyrische hoofdgoden. Van zijn werken heet het dat zij „vernuftig zijn in de volmaaktheid.“ De babylonische godsdienst is minder streng, vooral weelderiger dan de assyrische, maar hij is veel menschelijker en beschaafder.

Wat hem vooral onderscheidt is zijn astrologisch karakter. Het is waar, de vereering der sterren als goddelijke wezens is niet uitsluitend aan de Babyloniërs eigen. Men vindt haar overal en bijzonder bij de volken der mesopotamische familie, door wie zij echter van de Turaniërs ontleend moet zijn. Wat men gezegd heeft van het herdersleven der Semieten en den helderen nachtelijken hemel van Mesopotamië, om de astrolatrie der Chaldeëen en de hun verwante volken te verklaren, komt mij ongegrond voor. De Chaldeëen waren geen Semieten maar Turaniërs. In hun letterschrift is het teeken voor de godheid een ster ¹, wat aanduidt dat zij in de sterren de openbaring der godheid zagen, en het is hoogstwaarschijnlijk een geheel andere hemel dan die van Mesopotamië, waaraan zij het

¹ Ménant, *Noms propres*, blz. 17, houdt dit teeken voor een verkorting van de afbeelding der hoogste godheid, den gevleugelden cirkel. Indien dit zoo is, dan verandert de zaak daardoor wezenlijk niet, want die gevleugelde cirkel is een afbeelding van de zon. De voornaamste der sterren zou dan het ideogram voor de godheid geleverd hebben en niet de sterren in 't algemeen. Ménant's vermoeden is echter niet zeer waarschijnlijk.

eerst den loop der sterren hadden gade geslagen. Hoe het zij, de astrologie was bij hen een bepaalde wetenschap geworden, een soort van primitieve theologie. Het was een welgeordend stelsel. De vijf planeten met zon en maan zijn de voorwerpen der aandachtigste beschouwing. Geen wonder, want zij bewegen zich voortdurend en geven door die veranderingen van stand den wil der goden te kennen. Daarom heetten zij de tolken der goden en werden ook ten deele met hun namen genoemd, doch werden zeker alleen door het volk en in latere tijden met hen verward en vereenzelvigd ¹. Op hen volgden de twaalf heeren der goden, de teekenen van den dierenriem, en deze hadden, waarschijnlijk vierentwintig, raadgevende goden nevens zich, vaste sterren of sterrenbeelden ter wederzijde van den dierenriem ². Het zou echter onjuist zijn bij de Babyioniërs van sterrendienst in den volsten zin te spreken. Mogen de sterren bij hen ook vereering ontvangen hebben, tusschen haar en de goden werd zeer bepaald onderscheid gemaakt. In de sterren openbaarden zich de goden, toonden zij hun heerlijkheid. Uit de zeven planeten maakte men op dat er zeven voornaamste goden waren ³, die zich daarin aan de aarde vertoonden, maar

¹ Men is gewoon de assyrische namen der planeten alzoo op te geven: Adar = Saturnus, Maruduk = Jupiter, Nergal = Mars, Istar = Venus, Nabu = Mercurius. Lenormant, *Manuel*, I, blz. 184. Het spreekt van-zelf dat dit stelsel, waarin drie assyrische goden met twee babylonische vermengd worden, niet het echte oud-chaldeeuwsche kan zijn. Bij de zoogenaamde Tsabiërs heette de planeet Venus: Belati, d. i. Bilit, Chwolsohn, *D. Ssabier u. d. Ssabismus*, II, 660. Vlg. Ktesias werd de planeet Saturnus *Elos*, d. i. Ilu genoemd.

² Zie de beschrijving bij Münter, *Rel. d. Babyl.*, blz. 14 vgg.

³ Onder de voornaamste goden komt (Ops. van Takluthabalasar I)

men wist zeer wel dat die plāneten de goden zelven niet waren. De grove, populaire voorstelling was zonder twijfel, dat de hemellichamen invloed uitoefenden op het lot der menschen en volken. Maar de meer ontwikkelden beschouwden het anders. Voor hen waren de planeten tolken der goden; de sterrenhemel openbaarde hun wil. Gelijk Hu in zijn stormen en onweders, zoo sprak de groote hemelgod ook in zon, maan en sterren tot zijn menschenkinderen. De eene beschouwing is even natuurlijk als de andere. Hebben wind en weder grooten invloed op het geluk en leven der aardbewoners, niet minder hangt hun lot van de schitterende hemellichamen af. De gevolgtrekking lag voor de hand dat men door nauwkeurig te letten op de teekenen des hemels, 't zij op het geluid van den donder en de slingeren van den bliksem, 't zij op de bewegingen der sterren, den wil der goden duidelijk zou kunnen verstaan. Zoo ontstond de uitgewerkte bliksemwetenschap der Etruriërs ¹, zoo de uitgewerkte astrologie der Babyloniërs. De reden waarom juist deze laatste vorm van wichelarij bij hen de overhand kreeg, kan daarin gelegen zijn, dat de Chaldeërs in het bezit van alle geleerdheid waren, en ook in die omstandigheid, waaruit men ten onrechte den oorsprong van alle astrologie heeft afgeleid, ik bedoel, dat de hemel in Babel door zijn helderheid zooveel gelegenheid tot waarneming der sterren aanbiedt.

de god *Sabbi*, d. i. *zeven* voor. Zes godennamen volgen hem en dan leest men: „Dit zijn de goden van het huis van *Sabbi*.” Talbot, *Gloss.*, n° 197. Men herinnert zich dat de genoemde vorst ook slechts een zevental namen van voornamen goden boven 't verhaal zijner krijgsbedrijven plaatst.

¹ Mommsen, *Römische Geschichte*, I, blz. 183 vg. 4e Aufl.

En nu eens de overtuiging gevestigd was, dat de godheid haar welbehagen onmiskkenbaar in den stand der sterren uitsprak, onderwierpen de vrome Babyloniërs en Assyriërs, naar hun mesopotamischen aard, zich dan ook zonder wederstreven aan de uitspraken hunner astrologen, en gaven daarvoor somtijds zelfs geliefkoosde plannen gewillig op ¹.

¹ Zie 't voorbeeld van Sinachirib bij Lenormant, *Manuel*, II. blz. 105 en 199. Hij geeft daar (blz. 199) ook zeer merkwaardige voorbeelden van astrologische rapporten.

H O O F D S T U K VI.

DE GODSDIENSTEN VAN YEMEN EN HARRÂN MET DEN BABY- LONISCH-ASSYRISCHEN VERGELEKEN.

Wij mogen ons van de babylonisch-assyrische godsdiensten niet afwenden, zonder nog van een tweetal godsdiensten te gewagen, die daarmee nader dan eenige andere verwant schijnen te zijn: ik bedoel dien van Yemen in Gelukkig-Arabië en dien van Harrân in het mesopotamische Syrië (Aram-naharaîm).

De himyarietische opschriften, voor het grootste deel te Amrân in Yemen gevonden, hebben over den godsdienst der Sabeërs of Himyarieten ¹, die daar reeds in den vóór-christelijken tijd een machtig en bloeiend rijk gesticht hadden, dat eerst later tegen het einde van de 5^e eeuw onzer jaartelling te gronde ging ², een nieuw licht doen opgaan. De Sabeërs golden bij de Ouden

¹ Sabëers was, volgens Osiander, *ZS. d. deutsch. morgenl. Gesells.*, XX, blz. 205, de gebruikelijke naam in den bloeitijd des rijks. Chwolsohn, *Die Ssabier*, I, blz. 94, zegt, dat zij door de Arabieren gewoonlijk Yamanensers (El-Yemânîyûn) genoemd worden, en eerst later, d. i. in de 4^e eeuw n. C., den naam Himyarieten ontvingen. Hij haalt daarbij Philostorg. H. E. 2, 6 en 3, 4 aan. Doch reeds Ptolemaeos (2^e eeuw n. C.) spreekt van *Ῥομεῖραι*, Homerieten.

² De opschriften zijn waarschijnlijk alle jonger dan het begin onzer jaartelling. Twee dragen data: 573 en 640 Seleuc., d. i. 261 en 328 n. C. Blau, *Die Wanderung der sabäischen Völkerstämme in 2 Jh n. Chr.* in *ZS. d. deutsch. morgenl. Gesells.* XXII, blz. 654.

voor het rijkste volk van Arabië. In weelde en beschaving wedijverden zij met de Feniciërs en Babyloniërs en overtroffen zij ver de andere bewoners van het schiereiland. Waren dezen meest nomaden, zij leidden een gezeten leven, en hielden zich bij voorkeur met akkerbouw en koophandel bezig. De pracht en omvang van hun gebouwen en steden maakten de bewondering uit van hen, die zoo iets in dezen uithoek der wereld niet gewacht hadden, en zelfs de overblijfselen daarvan zijn indrukwekkend. Waren zij door de ligging van hun land eenigszins van het groote wereldverkeer afgezonderd, met de westkust van Indië en met Egypte onderhielden zij een levendigen handel, waarin de Feniciërs een groote rol schijnen gespeeld te hebben. De berichten der klassieke en der arabische schrijvers, zoowel als de voortbrengselen hunner kunst die tot ons gekomen zijn, getuigen van hun welvaart en den hoogen graad van beschaving dien zij bereikt hadden. Hun talrijke tempels en trotsche burchten — over het slot Salhîn te Marib, de sabeesche hoofdstad, was 70 of 80 jaren gebouwd — doen hen kennen als een bouwlustig volk, in dit opzicht vooral van zijn arabische naburen scherp onderscheiden. Hun staatsinrichting, die op het kastenstelsel gegrond en hoofdzakelijk feodaal schijnt geweest te zijn, hun maatschappelijke toestand, die bij voorbeeld polyandrie gedoogde, en hun wreede strafwet toonen mede geen groote overeenkomst met die van 't meerendeel der zoogenoemde semietische volken en gelijken veel meer op die der oorspronkelijke bewoners van Indië.

Toch behoort de taal der Sabeërs zonder eenigen twijfel tot die familie, die men is overeengekomen de semietische te noemen. Osiander, die het meest tot be-

vordering der kennis van het Himyarietisch gedaan heeft, beschrijft haar ongeveer aldus ¹: Met het Arabisch en het Ethiopisch staat zij in het nauwste verband en vormt daarmede den zuid-semietischen taaltak. Sommige eigenaardigheden heeft zij uitsluitend met het eerste, sommige met het laatste gemeen, doch onderscheidt zich in andere van beide. Zij is niet beider gemeenschappelijke moeder, maar de oudste vertegenwoordigster van den tak, waartoe alle drie behooren en evenals het Ethiopisch de onmiddellijke afstammeling van die zuid-semietische taal, die oudtijds in 't grootste deel van Arabië heerschte. De arabische taal schijnt daaruit ontstaan te zijn, dat de noordelijk wonende Ismaëlieten naar 't Zuiden voortdrongen en de taal der Himyarieten overnamen en wijzigden. Bovendien is zij, zoowel wat spraakkunst als woordenschat betreft, zeer nauw met het Assyrisch verwant ².

Wat wij van den godsdienst der Sabeërs weten is met dit alles niet in strijd. Zijn karakter is bepaald mesopotamisch. Als bewijs daarvan wil ik niet laten gelden, dat in de namen van sommige goden, zooals Yathâa, Haubas, Calal en anderen, die trouwens als bijzondere personen nevens elkander genoemd en nauwkeurig van elkander onderscheiden worden, nog duidelijk gepersonifieerde goddelijke eigenschappen te erkennen zijn ³, want

¹ Osiander, *Zur himyarischen Sprach- u. Alterthumskunde*, in *ZS. d. deuts. morgenl. Gesells.*, XX, blz. 256 vgg. Vgl. ook Renan, *Hist. gén. et Système comp. des langues sémitiques*, 2e Ed., blz. 302 vgg. Osiander vindt geen grond om met Renan het Himyarietisch en Ethiopisch als een bijzondere kushietische taaltak van het Arabisch te onderscheiden.

² Osiander, in de aantekeningen op de Inscr. n°. 29, Br. Mus., Pl. V, 6, t. a. p. XIX, blz. 238 vgg.

³ Dit is het gevoelen van Lenormant, *Manuel*, 3^e Ed. III, blz. 303.

de namen van Dyaus, Varuna, Indra, Mithra, Aryaman, Bhaga, Savitr zijn reeds genoeg om te bewijzen dat bij de Aryërs hetzelfde plaats had. Alle polytheïstische godsdiensten hebben dat met elkander gemeen. Maar als wij de aanbidders zich bij voorkeur dienstknechten of slaven (*abd*) ¹ der godheid hooren noemen, als wij hen deze in den regel met de namen Bel, de Heer, Il of Al, de sterke, de machtige, Eloha, de gevreesde hooren aanduiden, dan weten wij aanstonds tot welke familie hun godsdienst moet worden gebracht. De hoogste, de eigenlijk nationale god der Sabeërs, schijnt Il- of Al-Makah geweest te zijn, aan wien het voornaamste heiligdom in de hoofdstad Marib en verscheidene andere zooals te Haribah, te Hîrrân, te Na'mân, te Charuth, te Awâm, zelfs in Abyan bij Aden gewijd waren en wiens naam in de opschriften wel vijftig- of zestigmaal voorkomt ². Die naam beteekent waarschijnlijk „de god die verhoort“ en de bestendige formule in de tafels hem geheiligd luidt dan ook: „Aan Almakah... daarvoor dat hij hem verhoord heeft, in overeenstemming met het aan hem gerichte gebed.“ Maar nevens of onder hem, nevens eenige stamgoden zooals Ya'uk, die in de gestalte van een paard en Yagûth, die onder het beeld van een leeuw werd aangebeden ³, lezen wij op de gedenkteeken de namen van Sin, Sams, Nasr, Il als bijzondere godheid en Ilat, Athtar en Athtare, Tsimdan, die ons reeds uit Assyrië bekend zijn. Sin,

¹ Zoo o. a. in Ops. n^c. 7 Br. Mus. IX, 14, bij Osiander, t. a. p. XIX, blz. 184 vgg. en in den meermalen voorkomenden naam Abd-Sams.

² Zie Osiander, t. a. p. XX, blz. 275 vgg.

³ Osiander, *Studien*, in *ZS. d. deut. morgenl. Gesells.*, VII, blz. 474 Vgl. Krehl, *Ueber die Religion der vorislamischen Araber*, blz. 56.

de maangod van Babel en Assur, had o. a. te 'Alâm of 'Alûm, waarschijnlijk in de nabijheid van Sabota (Sabwat), de hoofdstad van Hadhramût, een eigen heiligdom en werd door de Sabeërs bijzonder vereerd. De koning van Hadhramût Tsadakdhakar wijdt hem een gave van goud¹. Hoever de dienst van Sin zich verbreid heeft werd reeds vroeger gezegd. In het noorden van Arabië, in Syrië zijn de sporen van zijn vroegere vereering aanwezig, en niet ten onrechte heeft men gewezen op de woestijn Sin, den berg Sinaï, den volkssam der Sînîm, de sterkte Sinna in den Libanon en meer andere, ofschoon de spelling van die namen met die van den naam dezer godheid eenigermate verschilt. Niet minder uitgestrekt was het gebied van Samas of Shams, de godheid der zon. Wij zouden wel durven zeggen: waar Sin vereerd wordt, daar staat Samas aan zijn zijde. Als mannelijken god vonden wij hem in Babel en Assur; bij de Sabeërs en ook elders in Arabië is hij een vrouwelijke godheid geworden², die zij nevens verscheidene mannelijke zonnegoden, zooals o. a. Hobas en Calal, aanbaden. Dezelfde verandering van geslacht merken wij op bij Athtar, dat is duidelijk de assyrische Istar, doch bij de Sabeërs tot een mannelijk wezen gemaakt, dat zelfs een vrouwelijke Athtaret naast zich heeft. Onder de Feniciërs is van Istar evenzeer een

¹ Ops. no. 29, Br. Mus. Pl. V, 6, bij Osiander, t. a. p., XIX, blz. 238 vgg.

² Dit feit staat vast. Zie o. a. Ops. no. 39, Br. Mus. Pl. XVI, 32, bij Osiander, t. a. p., XIX, 261 vgg., waar Shams, „de verhevene, de vrouwe van G'adzrân” heet. Het is dus niet noodig in het Ops. bij Schultens, *Hist. imp. vet. Joctan.*, 26, met Fleischer (*ZS. d. deut. morgenl. Gesells.*, VII, 468) de woorden die naar Schultens' lezing: *dominae soli* vertaald moeten worden, zóó te veranderen dat men: *domino suo soli* verkrijgt.

Ashtoret gemaakt, maar de mannelijke Athtar ontbreekt er. De god Nasr, volgens arabische schrijvers een god der Himyarieten en door den Koran (71, 23) onder de noachische afgoden geteld, werd onder de gestalten van een arend (*nasr* beteekent: arend) aangebeden, en is niet zonder grond in verband gebracht met den assyrischen god Nisruk, waarvan in den Bijbel sprake is, en die waarschijnlijk van den god met arendskop der assyrische monumenten niet verschilt ¹.

Nu is de vraag, welk besluit uit deze overeenstemming van het sabeesche met het assyrische pantheon mag worden getrokken? Ik zeg: assyrische, want, hoewel Sin en Samas aan Babel en Assur gemeen en oorspronkelijk babylonisch zijn, behooren Ilu, Istar, Nisruk, Tsamdan (d. i. Adar-Ninip) tot de echt assyrische godheden. De nationale goden van Babel Maruduk en Nabu, waarvan de laatste ook buiten Mesopotamië verëerd werd, komen in Yemen niet voor. Is de sabeesche religie een zuster van de assyrische, die zich zelfstandig ontwikkeld heeft? Of zijn de assyrische goden door

¹ De konkluzie van Lenormant, *Manuel*, III, 302: "Pour ce dernier même (t. w. Nasr) le rapprochement est rendu encore plus certain par ce que nous disent plusieurs auteurs musulmans, que Nasr était représenté avec une tête d'aigle, car c'est le type habituel des représentations de Nisroch sur les monuments de Babylone et de Ninive," is veel te haastig en onjuist. Van een "type habituel des représentations de Nisroch" op de babylonisch-assyrische monumenten weet niemand iets, want de naam Nisruk is daarop nog niet met zekerheid gekonstateerd en althans niet aan den god met arendskop gegeven. Wij weten niets dan dat de Assyriërs en Sabeërs beiden een god aanbaden, door een arend of arendskop gesymboliseerd, dat de laatsten dezen Nasr noemden, dat ook bij de eersten een god voorkomt, Nisroch of Nisruk geheeten; al het andere is op deze gegevens gebouwde onderstelling.

propaganda, hetzij die aan veroveringen hetzij die aan handelsbetrekkingen te danken was, in de theologie der Sabeërs overgegaan? Ik moet erkennen dat het laatste mij vooralsnog waarschijnlijker voorkomt dan het eerste.

Om den godsdienst van Yemen als een zelfstandigen tak te kunnen beschouwen van denzelfden stam, waaruit ook de assyrische is gesproten, zijn de punten van overeenkomst niet sterk genoeg. Hoe algemeen de vereering van Sin en Samas in de oudste tijden in West-Azië was, zagen wij. Dat Athtar mannelijk gemaakt en zelfs met een vrouwelijke Athtaret gepaard wordt, bewijst dat deze godheid voor de Sabeërs vreemd was, evenals voor de Feniciërs, die haar naam desgelijks met den vrouwelijken uitgang voorzagen, doch tevens den oorspronkelijken vorm, dien de Sabeërs voor een mannelijken aanzagen, lieten varen.

Men heeft weliswaar in de taal en in de kunst der Sabeërs een vrij groote overeenkomst met die der Assyriërs ontdekt. De figuren op de votief-tafels: geveulgelde leeuwen met menschenhoofden, heilige boomen enz., hebben een assyrisch karakter, zegt men. Het uitgebreide polytheïsme, — de stad Sabota alleen had zestig tempels — de gewoonte om dezelfde goden op verschillende plaatsen vereerd als onderscheidene personen te beschouwen, de hooge rang in de godenwereld aan de hemellichamen, bijzonder aan de maan en de zon, toegekend, dat alles herinnert aan Assur en Babel. Ik erken dat de overeenkomst groot is. Als bijvoorbeeld in het bovenaangehaalde Opschrift van Tsadakdhakar gewaagd wordt van „de godinnen zijns heilighdoms Alâm,“ ofschoon dat heilighdom aan Sin gewijd was, dan is dat een eigenaardigheid, die wij ook bij de Assyriërs opmerkten.

Qazwini¹ beschrijft het slot Gumdan, door koning Lishrah-Yahsab of Ilsharh gesticht, als een ontzaglijk vierzijdig gebouw, waarvan elke zijde met een bijzondere kleur: rood, wit, geel of groen was beschilderd. In 't midden verhief zich een toren van zeven verdiepingen, waarvan elke 40 ellebogen hoog was. De laatste vormde een *iwân* (salon) geheel van marmer en door een enkelen marmersteen gedekt. In de vier hoeken van dit vertrek waren vier holle leeuwenfiguren, die, als de wind er in speelde, een zeker gebrul deden hooren. Ik behoef wel niet te zeggen, dat dit gebouw, met enkele wijzigingen, van de assyrische zikurat's en den Belos-tempel te Babel niet wezenlijk verschilt. Doch men vindt zoodanige torens of tempels niet slechts in Mesopotamië, maar ook in Medië en zelfs in Indië, dat, zooals bekend is, met Yemen een levendigen handel dreef.

Maar ook met dien der Feniciërs had de sabeesche godsdienst veel verwantschap, en de Himyarieten stonden met de Kanaäneërs in veelvuldige betrekkingen².

Onze bronnen zijn nog te schaarsch en, ook na de ontijfering, door niemand gelukkiger dan door den verdienstelijken Osiander volbracht, nog in menig opzicht te duister, dan dat wij met zekerheid een slotsom zouden kunnen vaststellen. De sabeesche godsdienst en beschaving komen mij voor ongeveer op hetzelfde standpunt van ontwikkeling te staan als de babylonisch-assyrische. Zij maken als het ware den overgang uit tusschen deze en de fenicische. Zij heugen uit den tijd, toen Sin en Samas over 't geheele westen van Azië, aan deze zijde van den Tigris werden aanbeden. De himyarietische

¹ Bij Caussin de Perceval, *Essai sur l'Histoire des Arabes avant l'Islamisme*, I, 75.

² Osiander, t. a. p., XX, blz. 205.

godsdiens, die door den dienst van Il (en Bel?) een echt-mesopotamische blijkt te zijn, is door Sin en Samas het nauwst met de babylonische, assyrische en oud-kananeesche godsdiens ten verwant. De aanbidding van Chaltzah, wier beroemd heiligdom, de mededinger van het mekkaansche en daarom de kaaba van Yemen genoemd, te Tabalah gevestigd was, en die van Du-l-shara (Dusares) had hij evenzeer met de stammen van het sinaïetische schiereiland en de Nabateërs gemeen ¹. De aanbidding van Athtar, wellicht ook die van Tsamdan, schijnt door hen in lateren tijd, misschien door middel van de Feniciërs, van de Assyriërs te zijn overgenomen. De overeenkomst van Nasr en Nisruk kan toevallig zijn. Bij al deze overblijfselen uit de chamietisch-kushietische periode, was de godsdiens der Sabeërs, zooals uit de vereering van den nationalen god Il-Makah, van Hobas, Yathâa, Calal en anderen blijkt, sterk met zuiver semietische bestanddeelen gemengd, en staat hij dus in zekeren zin op de grens van deze twee tijdperken.

Veel nader met den babylonisch-assyrischen godsdiens verwant, schijnt de godsdiens van het noord-westelijke Mesopotamië geweest te zijn, waarvan de sekte der zogenaaide Tsabiërs te Harrân, in Padan-Aram, de syrische vlakte, de aloude verblijfplaats der Terachiden, een overblijfsel moet zijn. De geleerde Chwolsohn heeft dit uitvoerig trachten te bewijzen ². Met de Sabeërs van Yemen, wier naam geheel anders gespeld wordt, hebben zij niets gemeen ³. Evenmin stonden zij in verband met de

¹ Osiander, *Studien*, t. a. p., VII, blz. 477 vg.

² Chwolsohn, *Die Ssabier und der Ssabismus*, II Thle. St. Petersburg, 1856.

³ Chwolsohn, t. a. p., I, 91 vgg.

eigenlijke Tsabiërs of Doopers van Babylonië, ook Mendäieten geheeten, een sekte van Gnostieken, die de oud-babylonische godenleer met het Pârzisme vereenigde ¹. De harrânische heidenen hebben, naar 't schijnt, eerst in de 9^e eeuw na C. den naam Tsabiërs aangenomen, omdat de Tsabiërs in den Koran met de Joden en Christenen gelijk gesteld werden en zij daardoor alleen de vervolgingen der Mohammedanen konden ontgaan ². Zij waren Syriërs van landaard, met grieksche kolonisten vermengd of daarvan afstammend, maar bij wie het syrische element het overheerschende was ³. Hun godsdienstige geschriften waren met zeer weinig uitzonderingen, hun wetenschappelijke voor een groot deel in 't Syrisch opgesteld. Syrisch zijn ook de namen hunner priesterwaardigheden en verscheidene termen op hun eerdienst betrekkelijk ⁴. Dat zij door de Mohammedanen soms Chaldeën genoemd werden is natuurlijk, omdat zij in 't godsdienstige met dezen zoozeer overeenstemden. Als hun voornaamste godheden worden, behalve de zeven planeet-goden, beantwoordende aan de zeven dagen der week: Iliôs (Hêlios, de grieksche zonnegod), Sin, Ares (de grieksche krijgsgod, de planeet Mars), Nabûq, Bâl, Balthî en Kronos, ook nog Tâ-uz (Bâ-ur?), Hâmân, Shemal, Azuz, Qôsthîr, Nemriya en de godinnen Tel en Telbin genoemd ⁵. Sommige dezer goden dragen een-

¹ T. a. p., 100 vg.

² T. a. p., 139 vg.

³ T. a. p., 158.

⁴ T. a. p., 159 vg.

⁵ En-nedîm naar Abû-Sa'îd bij Chwolsohn, t. a. p., II, 22. 27. Zie ook II, 220. 34. 256. 278 vg., 295 vgg. Jacobus Sarugensis noemt als de goden van Harrân: Sin, Beelsamîn, Bar-nemrê (Nemriya), Tar'atâ (Derketo, Atergatis) en G'adlat. Zijn getuigenis mag echter niet onvoorwaardelijk worden aangenomen. Chwolsohn, t. a. p., II, 157.

voudig de grieksche namen. Andere, zooals Hâmân, dien men met den syrisch-fenicischen Baal-hammân, den vuurgod, vergeleken heeft, Azus, die wel geen andere zijn zal dan de Aziz der Edessenen, de Azaz-el der Hebreënen ¹, een krijgsgod in Syrië en Kanaän zeer bekend, toonen de verwantschap van den godsdienst der mesopotamische Syriërs met dien hunner stamgenooten aan de andere zijde van den Eufraat. Shemal, de linksche, d. i. de noordelijke, de god der geesten en demonen, schijnt tot Noord-Mesopotamië te behooren ². Tâ-uz, wiens naam ook Jauas, een der namen van Adonis, kan gelezen worden, kwam in beteekenis met laatstgenoemden overeen, en te zijner eere werd een feest gevierd van denzelfden aard als het fenicische Tammuzfeest ³. Maar al de overigen wijzen op Babylonie. Het heilige zevental bekleedde ook in de godsdienstleer van Babel en Assur een voorname plaats. Sin, wiens aanbidding in Harrân door een menigte van getuigen wordt bevestigd, met zijn vrouw Chayebab (Kybêbê?), is ook hier de mannelijke maangod en zijn bijnaam van „priester des bergs“ komt met zijn karakter als god der hoogten overeen ⁴. Nabuq, die ook in Armenië Nabok heette ⁵, is geen ander dan

¹ Vlg. Chwolsohn, t. a. p., II, 246, zou Azuz bij de Harrâniërs vrouwelijk zijn. Als de lezing juist is, dan zouden wij hier een zelfde verschijnsel hebben als met Shams bij de Sabeërs.

² Ook bij de Pârzen komen de demonen van het Noorden.

³ Dit feest was hier louter treurfeest. Het vreugdefeest, dat bij de Feniciërs de viering besloot, schijnt aan egyptischen invloed zijn oorsprong te danken te hebben. De liefdesgeschiedenis van Adonis met Aphrodite, die den grondslag van de fenicisch-grieksche legende uitmaakt, wordt hier gemist, en is wellicht ook uit Egypte afkomstig.

⁴ T. a. p., II, 156 vg. 283.

⁵ Ten onrechte wil Chwolsohn, II, 161, den vorm Nabuq in den

Nabu, de groote god van Babel, die trouwens in het westelijkst gedeelte van Azië geen vreemdeling was, maar ook door de Moabieten in hun stad Nebo vereerd werd ¹ en zijn naam aan den berg Nebo in Moab schijnt gegeven te hebben. Bâl en Balthê, Bel en Beltis zijn bekend genoeg; alleen verdient het opmerking, dat de harrânische Venus den zuiver-babylonischen en niet den assyrischen naam van Istar of Ashtoret draagt. Qôsthîr, „de uitverkoren grijsaard“ of „geleerde,“ wordt door Chwolsohn zeer vernuftig met den chaldeeuwschen Noach: Xisuthros vergeleken. Nemriya, Bar-nemrê bij Jacobus Sarugensis, herinnert aan de *Namriri* der assyrisch-babylonische opschriften, wier beteekenis trouwens zeer duister is. Tel en Telbin eindelijk heeft Rawlinson op de beroemde obelisk van Babel als Tal en Telabon meenen weer te vinden. Mogen ook sommige dezer vergelijkingen onzeker zijn, de meerderheid dezer goden is zonder twijfel zuiver-babylonisch, terwijl onder hen de echt-assyrische godheden geheel ontbreken. Daarentegen komt het karakter van den harrânischen eerdienst meer met dat van den assyrischen overeen, althans wanneer de berichten der arabische schrijvers geloof verdienen, die verhalen, dat bij ieder feest in Harrân een verschillend menschenoffer gebracht werd, soms van zeer wreede gebruiken vergezeld ².

Vindt men geen bezwaar de meening van Chwolsohn

naam Nabukadrezar wedervinden. De *k* behoort hier tot het tweede woord der samenstelling: *kudur*.

¹ Hieronym. *ad Jesaj.*, 15, 2. Num. 32, 3. 38.

² En-nedîm IX, 3, vgl. Chwolsohn, t. a. p., II, 142 vgg. Dimeshqi bij Chw., t. a. p., II, 387. Of ook het lange haar der harrânische heidenen, waardoor zij zich van de Mohammedanen onderscheidden, en dat den achterdocht van El-Mâmûn opwekte, met het lange, krul-

aan te nemen, dat de godsdienst der Tsabiërs van Harrân, zooals die door arabische schrijvers, vooral door En-nedîm, wordt beschreven, niet anders is dan de oude landsgodsdienst, door griekschen invloed eenigszins gewijzigd, en als een sekte voortlevend onder de heerschappij van den Islam — en ik geloof dat hij dit tot de hoogste waarschijnlijkheid heeft verheven; — vindt men geen bezwaar dit aan te nemen, dan zal men tevens moeten toestemmen, dat de hoofdbestanddeelen van dien voormaligen godsdienst in noordwestelijk Mesopotamië zuiver babylonisch waren. Zijn die bestanddeelen daarin oorspronkelijk? Dat wil zeggen, was de vroegste godsdienst van Harrân, dat een der oudste steden was, met den oud-babylonischen een tak van denzelfden stam? Het is niet onmogelijk. Mythologiën zijn rotsen, die zelfs door een zontvloed niet omvergeworpen worden; zij kunnen de hevigste en volledigste omwentelingen in de geschiedenis der menschheid overleven, al is het meestal verminkt en afgesleten. Of hebben Sin en Nabûq, Bâl en Balthî eerst later, en wel na den val van Babel, in het harrânische pantheon het burgerrecht verkregen? Ook dit zou kunnen zijn. Maar wij kunnen het niet met zekerheid beslissen. Zeker is dit alleen, dat wij hier te Harrân, in den vollen bloeitijd van den laatsten uitlooper der mesopotamische godsdiensten, ik bedoel van den Islâm, nog evenals in Yemen en elders de overblijfselen vinden van den oudsten vorm, waaronder het aziatische deel dier godsdienstfamilie in de historie is opgetreden; den vorm van ontwikkeling, die de babylonisch-assyrische kan genoemd worden, waarop de fenicisch-israëlietische volgde, en waar-

lende haar der Assyriërs in verband mag worden gebracht (Chwolson, II, 15 en 128 vg), durf ik niet beslissen.

aan een andere, uit de geschiedenis niet bekende, vorm, met den chamietischen nader verwant, moet zijn voorafgegaan. Waarschijnlijk heeft deze vorm dus, voordat de godsdiensten van Kanaän en Israël zich zelfstandig ontwikkelden, eenmaal over het geheele zuid-westen van Azië, aan deze zijde van den Tigris geheerscht.

Tiele, Corne is Petrus

AUTHOR

Vergelijkende Geschiedenis.

TITLE Van De Egyptische En
Mesopotamische Godsdiensten

Vol. 1

DATE DUE

BORROWER'S NAME

Tiele

Vergelijkende Geschiedenis...

Vol. 1

BL
1600
TS

330063

LIBRARY
SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL
OF THEOLOGY
CLAREMONT, CALIF.

